

PÁNTZÉL PÁL ÖNÉLETÍRÁSA ÉS MÁS MUNKÁI

CSOKONAI KÖNYVTÁR. FORRÁSOK
(Régi kortársaink)

14.

Sorozatszerkesztők
Debreczeni Attila, Imre Mihály,
S. Varga Pál

A borítón

A TUDÁS FÁJA

(Címlapnyomtatvány és könyvdísz XVII–XVIII. századi
debreceni nyomtatványokban)

Pántzél Pál

önéletrása és más munkái

Sajtó alá rendezte, az előszót, a kísérőtanulmányt
és a jegyzeteket írta

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

A kötet az MTA TKI és az OTKA K 73139. számú pályázat
támogatásával készült

Lektorálta
DEBRECZENI ATTILA

© Fazakas Gergely Tamás, 2010
© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1418-3242
ISBN 978 963 473 318 8

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Felelős szerkesztő: Bálint Ágnes
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
Terjedelem: 14,25 A/5 ív
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2010-ben
09-359.

A 100 éve született Fazakas József emlékének

Tartalom

Előszó	9
Pántzél Pál (1755–1831) önéletírása és életpályája	13
Pántzél Pál és Pántzél István kéziratai közlésének alapelvei	83
Pántzél Pál önéletírása	85
Pántzél István önéletírása.....	123

FÜGGELÉK

Pántzél Pál megjelent könyveinek újrakiadási elvei	131
A' magyar nyelvnek állapotjáról... ..	133
Mathematica Geographia... ..	179
Pántzél Pál megjelent könyveinek nyomdahibái	211
Névmutató	219

Előszó*

A Pántzél Dániel és Decsy Sámuel által szerkesztett Bécsi Magyar Kurír 1804. évi II. negyedének 31. számában az alábbi kérdésekre választ váró, pénzdíjas pályázati felhívás jelent meg előbb Kultsár Istvánnak, majd báró Prónay Lászlónak és másoknak az anyagi támogatásával: „Mennyire ment már a Magyar nyelvnek kimíveltetése? – Mitsoda eszközlesek és módok által kellene azt nagyobbra vinni? – Miképpen lehetne ezen eszközöket foganasakká tenni?”¹ Egy évvel később kiderült, hogy a második helyezést elérő pályaművet éppen a lap egyik szerkesztőjének, Pántzél Dánielnek a testvére, Pántzél Pál, a Kolozsvár melletti Kendilóna református lelképásztora, egy néhány évvel korábban megjelent geográfiai és csillagászati tankönyv írója nyújtotta be.² 1806-ban nyomtatásban is megjelent³ nyelvtudományi pályamunkáját a szakiro-

* A kísérőtanulmány megírásához és a szövegek sajtó alá rendezéséhez szükséges körülmények megteremtéséhez az MTA TKI programja, az OTKA K 73139. számú pályázata, valamint az *Eastern European Bibliographical Studentship* (University of St. Andrews) járult hozzá. Pántzél Pál önéletírásával először 10 évvel ezelőtt, III. éves hallgatóként foglalkoztam, jelen kötet kísérőtanulmánya alaposan kibővíti és több helyen korrigálja akkori írásomat: *Pántzél Pál világa (Egy elfeledett nyelvújító felfedezése)*, Könyv és Könyvtár, 21(1999), 55–104. Életem ezen első publikációjához sok fontos tanácsot kaptam a kéziratot rám hagyományozó, de azzal korábban nem foglalkozó nagyapámtól, a bibliográfus, irodalomtörténész Fazakas Józseftől (1910–2005), akire ezért is hálával gondolok. Születése 100. évfordulóján az ő emlékének szentelem e kötetet. A szöveg néhány olvasati problémáját akkor Ráczy István professzor (1929–2002) oldotta meg. Szemináriumain ugyancsak ő vezetett be a 18–19. századi kéziratok olvasásának gyakorlatába, monográfiáival, tanulmányaival pedig a korszak protestáns egyház-, társadalom- és művelődéstörténetébe. A sajtó alá rendezés során felmerülő szövegértelmezési és nyelvi kérdésekben Szabadi Istvántól, Kovács Teofiltól, Bódi Katalintól és Németh Árontól kaptam segítséget. Köszönöm Tóth Zsombornak, Egyed Emesének, valamint a Debreceni Egyetem 18–19. századi irodalommal foglalkozó kutatócsoportja tagjainak, különösen S. Varga Pálnak a kísérőtanulmány figyelmes elolvasását és alapos kritikai megjegyzéseit, s főképpen Debreczeni Attila irányító segítségét és lektori munkáját. Támogatása nélkül nem jelenhetett volna meg sem egykori tanulmányom, sem most ez a szövegkiadás.

¹ A felhívás 1804. február 15-ei keltezéssel, Miller Jakab Ferdinánd, „az ország bibliotékájának gondviselője” aláírásával jelent meg az április 17-i szám 482–483. lapján. Modern kiadását l. *A tudós, könyvtáralapító kultúráközvetítő Kultsár István*, s. a. r., előszó HÍDVÉGI Violetta, Tatabánya, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat – Kernstok Károly Művészeti Alapítvány, 2001, 213–214. Kultsár István háttérben maradásának (nyelv)politikai okairól, valamint a pályázat kiírásával kapcsolatos kérdésekről l. TÓTH Kálmán, *A Kultsár–Prónay-féle pályázat*, Irodalomtörténeti Közlemények, 111(2007), 147–169. A pályázat kiírásához l. még ALAPY Gyula, *Kultsár István (1760–1828) és könyvtára*, Komárom, Jókai Egyesület, 1928, 27–28; *A magyar sajtó története, I, 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1975, 248–254 (főképp: 250); valamint AJKAY Alinka, „Pályairásomnak egész ideája, igen is, csak a nationalismus. Az nekem az idolumom, nem holmi apró tekintetek”. Kazinczy Ferenc Tübingai pályaművéről, Irodalomtörténeti Közlemények, 111(2007), 522–523.

² PÁNTZÉL Pál, *A mathematica geographianak vagy a mérés tudományja szerént a föld golyobbissának esmérétre vezető tudománynak rövid summája. Kérdések és feleletekben iratott a gyengébb ifiak számokra*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1801; második kiadás: uo., 1820.

³ Uő, *A magyar nyelvnek állapotjáról, kimíveltetése módjairól, eszközeiről*, Pest, Trattner Mátyás, 1806.

dalomban legalaposabban vizsgáló Gáldi László – érzékelve a Pántzél Pál életével kapcsolatos adatok hiányait – így nyilatkozott: „Pántzél⁴ személyével nem kívánok részletesebben foglalkozni: életrajzának összeállítása nem lesz könnyű feladat a magyar protestantizmus történetírói számára sem.”⁵ Gáldi viszont nem tudhatott arról, hogy létezik egy fontos, a szakirodalomban sehol sem említett forrás, mely jelentős segítséget nyújthat, egyebek mellett, a nyelvújító életpályájának megrajzolásához. E kézirat nem más, mint Pántzél Pál önéletírása. A kötet apai felmenőim Kolozsvárról származó, később Debrecenbe, majd Budapestre költözött tagjainak családi könyvtárában maradt fenn, s az alábbi címet viseli: *Életemnek rövid Le Írása az Esztendőök rende szerint, 1755dik Esztendőtől fogva, tollam hordozhatóságának utolsó esztendéjéig, Gyermekeimnek számokra 's. tanuságokra. Pántzél Pál maga tulajdon kezével.*⁶

Jelen kötet elsődleges célja, hogy kritikai kiadás formájában tegye közzé a kéziratot, illetve a kísérőtanulmányban alaposan értelmezze azt. Az általam publikált szöveg különböző szakaszainak keletkezését kiváltó okok és szándékok vizsgálata során – a kora újkori írásantropológiával foglalkozó, az utóbbi időben nálunk elsősorban Tóth Zsombor által folytatott kutatások módszerteránára és eredményeire alapozva – lehetségessé válik annak megállapítása, hogy Pántzél különböző helyzetekben miért és hogyan írt önmagáról, vagyis kézírata alapján milyen, a hagyományos műfaji kérdéseken túlmutató íráshasználati összefüggések, mikrotársadalmi kontextusban érvényes minták és modellek tárhatók fel.⁷ Pántzél eddig ismeretlen életrajzának rekonstruálási feladatát ugyan Gáldi László a fentebb idézett soraiban kijelölte, ám e kutatástörténeti hiátus még nem feltétlenül legitimálhatná egy kevésbé ismert, bár nyomtatásban megjelent munkái miatt művelődéstörténeti szempontból korántsem jelentéktelen 18–19. századi erdélyi értelmiségi önéletírásának modern kiadását, illetve a szöveg és az életút alapos feldolgozását. Reményeim szerint azonban jelen kiadás és a hasonló vállalkozások könnyen hárríthatják el az olyan vádakot, hogy bizonyos személyekről talán *felesleges részletes biográfiát írni*, mert ezek *túlreprezentálják, torzító módon kanonizálják* az adott szerzőket és életműveket. A mikrotörténeti szempontú vizsgálatoknak ugyanis – mint például azt Takáts József összefoglalása jelzi – „nemcsak nagy írók vagy kritikusok identitásmunkáját, világfelépítését és kapcsolati hálóját fontos feltárni – egy olvasóé, hivatásos irodalmi ünnepségrendezőjé vagy jelentéktelen helyi költőé éppoly fontos és érdekes lehet”.⁸ Az irodalom- és művelődéstörténet, illetve a társadalomtörténet határvidékén helyet kereső kutatások számára bizonyos írók vagy akár tudományos munkát is végző értelmiségiek életpályájának vizsgálatai nem elsősorban az írói, illetve értelmiségi, tu-

⁴ Számos tanulmány és kézikönyv a *Pántzél* alakot használja, de mivel a szerző és családja ekkoriban mindig *Pántzél*nek írta nevét, illetve más, később *-cz*-vel írt nevet (Intze), ezeket én is betűhíven, régi-es formájukban közlöm.

⁵ GÁLDI László, *A magyar nyelvújítás francia forrásaiból*, Magyar Nyelv, 48(1952), 22.

⁶ A kísérőtanulmányban jelölés nélkül oldom fel a Pántzél-idézetek abbreviatúráit, illetve javítom az egyértelmű tollhibáit.

⁷ Vö. TÓTH Zsombor, *Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz. Cserei Mihály kalendáriumi*, in uő, *A történelmem terbe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006, 333–405.

⁸ TAKÁTS József, *Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás*, in uő, *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijarat, 2007, 51. A teljes életvilágot rekonstruálni kívánó antropológizáló mikrotörténetírásról magyarul l. GYÁNI Gábor, *A mindennapi élet mint kutatási probléma*, in uő, *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*, Bp., Új Mandátum, 1998, 11–22.

dományos munkásság „immanens értékei és a hatástörténeti vagy fejlődéstörténeti jelentőség miatt lesznek érdekesekek”. Hanem – Szilágyi Márton módszertani programja és konkrét elemzése szerint – sokkal inkább egy író (vagy más alkotó értelmiségi) életformáját, választott és ambicionált írói (illetve értelmiségi) tevékenységét, életpályamodelljeit, mobilitási stratégiáit, s ezen keresztül az adott mikrotársadalom más életműveit kutató nézőpontok számára válhatnak fontossá ezek a szerzők és szövegeik. A biográfia összeállításához különösképpen is fontosak – sok egyéb forrástípus mellett – az önéletírások.⁹ Kísérőtanulmányom mint elsődlegesen az önéletírásra támaszkodó életpálya elemzés szempontjai azonban más források bevonásával alaposabban is kontextualizálhatók: rekonstruálhatóvá válik a genealógia és a családtagok számos életrajzi adata, valamint megválaszolható bizonyos társadalom- és egyháztörténeti, oktatás-, peregrináció- és művelődéstörténeti szempontból releváns kérdések. A kutatás módszertani megfontolásai és eredményei további levéltári források feltárása irányába is utat mutatnak, főképp Pántzél Pál kendilónai éveire vonatkozóan, tudományos kapcsolatrendszere, illetve könyvei kiadási körülményei tekintetében. Ezek alapos mikrotörténeti vizsgálatához elsősorban Egyed Emesének a Teleki család 18. századi tagjainak kendilónai működésével kapcsolatos kutatási programjának várható és részben már elért eredményei lesznek szükségesek.¹⁰

A fent említettek miatt fontos, hogy jelen kötetben ugyancsak megjelenjen egy másik kézirat szövege, melyre figyelmet kell fordítani a kísérőtanulmányban is. Pántzél Pál önéletírásának kötetébe belehelyezve ugyanis megőrződött édesapja, Pántzél István (1711–1774) mérari, majd nagykapusi (ma: Magyarkapus) református lelkésznek elsősorban a családi birtokállományt tisztázó életút leírásának szövegéről készült, a keletkezésénél későbbi, néhány lapos másolata: *Copia. Apologia, et descriptio Cursus vitae sub spatio Annorum 52. Stephani Albisiensis Pántzél Ministri Eklasiae Reformatae Meraiensis*.¹¹ Az összetartozó két kézirat provenienciájáról semmi bizonyosságunk nincs.¹²

⁹ SZILÁGYI Márton, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán*, in uő, *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 14–15, 19–24. A tanulmány korábbi változata bevezetőként szolgált a módszertani elveket a gyakorlatban megvalósító, mintaadó monográfiájához: *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001 (Irodalomtörténeti füzetek, 149). L. még korábbi monográfiáját (*Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 [Csonkai Könyvtár, 16]), valamint az idézett, *Határpontok* című kötet I. fejezetének tanulmányait.

¹⁰ L. pl. EGYED Emese, *A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése*, Erdélyi Múzeum, 64(2002)/3–4, 84–98; Uő, *Sur la première traduction du Cid en hongrois*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Philologia, 52(2007), 125–137; Uő, *Instrukciók, in Időmértékek, kontextusok. Írások Molnár Szabolcs 65. születésnapjára*, szerk. BÁNYAI Éva, SZONDA Szabolcs, Bukarest–Sepsiszentgyörgy, RHT Kiadó, 2008, 47–55; Uő, *Egy drámafordítás és forrásvidéke. Korneille Péter: Csid (Teleki Ádám verses fordítása, Kolozsvár, 1773)*, kézirat, 2008 (köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta munkáját); Uő, *Ubi sunt?... Lóna tündöklése*, Korunk, 20(2009)/10, 47–54.

¹¹ Másolat. Az 52 esztendejében járó [kézdi]albsi Pántzél István, a mérari református egyházközség lelkésze életútjának leírása és mentsége.

¹² Nagyapám úgy vélte, hogy már az ő nagyapja, Fazakas József (1832–1905), a kolozsvári Tanítóképző Intézet tanára, a Család és Iskola című folyóirat szerkesztője könyvtárában ott volt a kötet. A Pántzél családdal csupán egyetlen kapcsolódási pontot ismerünk, éppen e Fazakas Józsefen keresztül. Ugyanis feleségének, Bántó Jankának (vagyis úkanyámnak) a dédanyja Intze Sára volt. Az ő unokatestvére, Intze Sámuel (1754–1822) barátságban állt Pántzél Pállal, ahogy erről az önéletírásból értesülünk. Bár Pántzél csak 1811-re és 1819-re vonatkozóan ír róla az önéletírás 60–62. és 83–84. lapjain, viszont szavaiból egyértelműen kiderül, hogy már korábban ismerték egymást. Intze Sámuel 1783–1785 között, Pántzél előtt volt Kendilónán pap. (HODOR Károly tévesen azt írja, hogy már 1779. március 4-től

Noha jelen kötet elsődleges célja Pántzél Pál (és ehhez kapcsolódóan Pántzél István) kéziratának közzététele és alapos értelmezése, függelékben kiadom az önéletíró 19. század elején nyomtatásban megjelent munkáit is: nyelvtudományi áttekintését, illetve geográfiai és csillagászati tárgyú tankönyvét. Szükségesnek látszik ugyanis, hogy az egész életmű összefüggésében legyen elhelyezhető, s a Pántzél Pál tudományos munkássága felől közelítő kutatások számára is értelmezhető önéletírása. Az összes általa írott (jelenleg ismert) szöveg közzétételével pedig annak igénye is megfogalmazható, hogy nyomtatásban megjelent könyveit a további kutatások során nem csupán az ő életpályája felől lesz szükséges értelmezni, hanem nyelvújítói munkásságát, valamint természettudományos ismeretterjesztő szerepét az 1804-es Kultsár-féle pályázat és a 18–19. század fordulójának tudománytörténeti kontextusában is újra kell gondolni.

itt lelkészkedett Intze: *Doboka vármegye' természeti és polgári esmértetése*, Kolozsvár, Barra Gábor, 1837, 625.) Kendilónai hivatala után, 1785-ben kolozsvári lelkész lett, majd 1801-től haláláig a kolozs-kalotai egyházmegye esperese, néhány évig emellett egyházkerületi főjegyző is. Édesapja Intze István, marosvásárhelyi kollégiumi tanár volt. Zoványi Jenő leszögezi, hogy „irodalmi téren nem működött”. Zoványi az első kutató, aki elkülöníti az Intze Sámuel kortársai, így Pántzél által is *idősebbként* emlegetett személy – Szinnyei Józsefnél és Kádár Józsefnél is összekeveredett – adatait unokatestvére, az *ifjabb* Intze Sámuel (1765–1839) életrajzától. Ez utóbbi (és testvére, Sára) édesapja Intze Mihály esperes volt. Kolozsvári diákuskodása után, 1785 őszén ugyanolyan stipendiummal került a leideni egyetemre, amilyen-nel éppen öt megelőzően Pántzél Pál töltött kint három évet (1782–85). Intze 1788-ig volt Leidenben, majd a göttingeni univerzításon tanult. 1789-től kolozsvári lelkész volt, 1822-ben éppen az akkor elhunyt unokatestvére helyére került kolozs-kalotai esperesnek. Néhány műve nyomtatásban is megjelent. Összegezve tehát elmondható, hogy mivel Pántzél Pál kilenc évvel később halt meg, mint barátja, idősebb Intze Sámuel, Pántzél önéletírását nem örökölhette meg, így nyilván nem rajta keresztül jutott közvetlen felmenőimhez a kötet. Viszont életrajzuk alapján elképzelhető, hogy ifjabb Sámuel is ismerte Pántzél és/vagy leszármazottai, és valóban így kerültek családunkhoz a kéziratok. L. mindehhez: KÁDÁR József, *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, IV, Dés, Demeter és Kiss Könyvnyomdája, 1901, 301. Szinnyei és Zoványi munkáira (SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., 1891–1914; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977) itt és a következőkben az internetes kiadásokból hivatkozom, mindig csupán a szócikk címét megadva. A kezdőlapok: Szinnyei: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>; Zoványi: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3>. Zoványi cikkei a fenti vonatkozásban: *Incze Sámuel és Incze Sámuel, nagy-bacsoni*. (Itt jegyzendő meg, hogy a már idézett korábbi dolgozatomban [*Pántzél Pál világa...*, *i. m.*] én is összekevertem a két Intze Sámuel, és tévedésből nem azt írtam, hogy Pántzél barátja, [idősebb] Intze Sámuel az unokatestvére volt felmenőimnek, Intze Sárának, hanem azt, hogy a testvére.)

Pántzél Pál (1755–1831) önéletrása és életpályája

BEVEZETŐ

Egy 18–19. századi szépirodalmi vagy tudományos munkákat író értelmiségi életpályáját „különböző, karakterüket tekintve igen vegyes kútfőkből [kell] összerakni[a]” az irodalom- és művelődéstörténet-, illetve a társadalomtörténet-írásnak. Ritkábban adatik meg, hogy „visszaemlékezés vagy napló áll rendelkezésünkre”,¹ ám ilyenkor az egyéni élettörténeti narratíva mindig kiemelt, bár komoly kritikával kezelendő szerepet kap. A korszakból – számos modern szövegkiadás alapján is – igen sok olyan személyt ismerünk, akik önéletrást írtak vagy naplót vezettek. Közülük, jelen kontextusban, számunkra különösen azok a szövegek érdekesek, amelyek szerzői Pántzélhoz hasonló iskolázottságú, felekezeti, társadalmi státuszú személyek,² vagyis nyugat-európai egyetemeket megjáró református lelkészek voltak, akik közül többen írói és tudományos pályát is befutottak. Számos közel kortárs szöveget már régen kiadtak, mint Bod Péter, Fogarasi Sámuel vagy a magyar nyelv eredetéről értekezést is kibocsátó Keresztesi József önéletrását. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül például a külföldi egyetemen nem tanult lelkész, Hermányi Dienes József munkáit sem, a nem lelkészi foglalkozású és társadalmi státuszát tekintve Pántzélnál jóval magasabb pozícióban lévő, viszont hozzá hasonlóan ugyancsak a leideni tanulmányútjáról is író gróf Teleki József szövegét, vagy a dunántúli lutheránus pap, később szuperintendens, s jelentős írói karrierrel büszkélkedő, ráadásul a Kultsár István-féle 1804-es kiírásra Pántzél és mások mellett szintén pályázó, első díjat nyert Kis János emlékezéseit, valamint a kor hasonló vagy más státusú szerzői által írott nagyszámú emlékiratot, naplót és más feljegyzéseket sem.³ Újabbban is kerültek elő és jelentek meg nyomtatásban útinaplót író, és Pántzélhoz hasonló papi pályát befutott szerzők írásai.⁴

¹ SZILÁGYI, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet...*, i. m., 13, 20, 21.

² Vö. ehhez *uo.*, 11.

³ FELSŐCSEERNÁTONI BOD Péter *önéletrása 1712–1767*, szerk. JANCsó Elemér, Kolozsvár, Minerva, 1940 (Erdélyi ritkaságok, 4); FOGARASI Sámuel, *Marosvásárhely és Göttinga. Önletrása (1770–1799)*, bev., jegyz., kiad. JUHÁSZ István, Bukarest, Kriterion, 1974; KERESZTESI József *Eredeti naplója. Krónika Magyarországi polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*, kiad. HOFFER Endre, Pest, Ráth Mór, 1868. Újabb, változatlan kiadása: Bp., Ráth Mór, 1882. Későbbi kiegészítések: PONORI THEWREWK József, *Keresztesi József tanulmányútja, 1779–1780*, Theologiai Szemle, 1(1925), 78–83, 154–160, 262–264; a kézirat addig kiadatlan, főképp a peregrinációval foglalkozó részeit közzétette GULYÁS József a Theologiai Szemle 3–11(1927–1935)-ös évfolyamaiban; HERMÁNYI DIENES József *szépprózai munkái*, s. a. r., előszó, jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Ballasi, 1992 (Régi magyar prózai emlékek, 9); *Egy erdélyi magyar gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai, 1759–1761*, s. a. r., bev., jegyz. TOLNÁI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 7); *KIS János superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve*, Bp., Franklin, 1890; stb. A korszak erdélyi emlékiróinak legújabb, de túlzottan leegyszerűsített számbavétele: KOVÁCS KISS Gyöngy, *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában (17. század vége – 19. század eleje)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000, 43–52, 120–122.

⁴ L. pl. CZIBULA Katalin, *Szilágyi András protestáns prédikátor naplója*, in *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, főszerk. UJVÁRY Gábor, Bp., Magyar Országos Levéltár, 2004, 123–186. (Szilágyi 1683–1738-ig élt.)

A már ismert és eddig ismeretlen 18–19. századi naplók, önéletírások, privát feljegyzések újra- vagy elsőként történő kiadásához, az íráshasználati, írásgyakorlati módozatok történeti antropológiai, illetve mikrotörténeti szempontú, többszörös kontextusokkal dolgozó értelmezéséhez⁵ – Szilágyi Márton szerint is – jól használhatók az utóbbi évek kora újkorral foglalkozó tanulmányai.⁶ A korszakkutatások tágítása, illetve a bevonható szövegek körének bővítése nemzetközi viszonylatban jobban érzékelhető az önéletírásokkal és naplókkal szoros összefüggésben értelmezett útleírások kapcsán. Ennek fontos oka, hogy az utazási kedv és lehetőség, illetve az utazásról szóló szöveges tudósítások mennyisége éppen a 18. században nőtt meg ugrásszerűen. Ezen időszak *nyomatott* utazási irodalmát vizsgáló hatalmas adatbázis-építés évtizedek óta folyik Németországban, egy jelentős, interdiszciplináris érdeklődésű munkacsoport irányításával. A kutatásba utólag nemcsak a 16–17. századi nyomtatott irodalmat vonták be, hanem a 18. századi *kézírtos* utazási irodalmat is elkezdték katalogizálni, szisztematikusan feldolgozni. Kulcsár Krisztina munkásságának köszönhetően a magyarországi kéziratos utazási irodalom alaposabb kutatásának lehetőségei és első komoly eredményei is láthatóvá váltak.⁷

Azért érdemes Pántzél önéletírását a hasonló társadalmi és hivatali helyzetben lévő kortársak szövegeinek kontextusába helyezni, mert ezek felől közelítve feltárhatóak az egyéni élettörténeti narratíváknak, illetve a történelem- és énreprezentációk viszonyának, referencia értékének a hasonlóságai és különbségei. A vizsgálatot más források bevonásával kibővítve pedig a további kutatások számára annak megállapítása is lehetségessé válik, hogy mennyire tipikusak vagy atipikusak a szerzők egyéni mentalitásai, milyen mértékben feleltethetők meg egymásnak mobilitási stratégiáik, értelmiségi tevékenységük, életformájuk, életútjuk. A mikrotörténeti szemléletű életpálya vizsgálatoknak tehát „egy társadalmi modell megrajzolását is meg lehet kísérelni[ük]”, hiszen a „mikrotörténeti irányultságú életrajzi rekonstrukció[k]” hozzájárulhatnak az adott korszak „egyéb életműve[ine]k értelmezéséhez” is. Az ilyen kutatások így lehetségessé teszik, hogy egy biográfia „tüllép[jen] az életrajz tényeinek az egyszerű dokumentálásán vagy leírásán: a választott és ambicionált írói [illetve más alkotó értelmiségi] működést mint a társadalmi intézményrendszer egyik elemét lehet értelmezni, az életformát alakító, meghatáro-

⁵ A történetírás mikro szintű kontextualizációs eljárásairól magyarul l. GYÁNI Gábor összefoglalását: *Kontextus és kontextualizáció a történetírásban*, in uő, *Relatív történelem*, Bp., Typotex, 2007 (Historia Mundi), 241–259. A többszörös kontextus kérdéséhez l. Jacques REVEL, *A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása*, Aetas, 11(1996)/4, 217–237 (itt: 227–228).

⁶ SZILÁGYI Márton (*A Fogságom naplója mint szöveg és mint történeti forrás*, Korunk, 19(2008)/5, 97–104 [itt: 97]) TÓTH Zsombor tanulmányát hivatkozva példaként: *Műfaj vs. íráshasználat?*, in uő, *A történelem terhe... i. m.*, 333–405. Ezen kívül l. még TÓTH Zs., *Homo scribens. Megjegyzések a kora újkori magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetekhez*, in uo., 406–430; uő, *Usus Doctrinae: Cserrei Mihály Praxis Pietatis olvasata*, in *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FÁZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 203–229. L. még pl. az *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban (A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai, 2006. május 24–27., Kolozsvár)*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi füzetek, 3) c. kötet számos tanulmányát.

⁷ Minderről l. főképp a német kutatásokat ismertető és a hazai vizsgálatok perspektíváját vázoló tanulmányt: KULCSÁR Krisztina, *A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán*, Korall, 7(2006) november, 99–127; valamint uő, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*, Bp., Gondolat, 2004 (Doktori mester munkák). Korábról l. KRISÁN Eszter, *Utazás és útleírás a történeti kutatásban. Egy symposionról*, Századok, 116(1982), 1091–1094.

zó tényezőként”. Az „azonos társadalmi státuszú”, illetve „az analóg pályafutások egymás mellé helyezése” mellett fontos az ilyen típusú értelmiségi társadalomtörténeti értelmezése esetében a családi háttér, a felmenők és az utódok életrajzának rekonstruálása is (lásd a II. fejezetet Pántzél Pál édesapjának, illetve gyermekeinek életpályájáról), „hiszen ennek a háttérnek és a személyes pályafutásnak az összevetése rajzolhatja ki azokat a mobilitási stratégiákat, amelyek az írói működéshez kapcsolható társadalmi szerephez hozzátartoznak.”⁸ Az ilyen kutatásokhoz nélkülözhetetlen alapot nyújthatnak a Pántzél Pál életének időszakára, vagyis a 18–19. század fordulója körüli évtizedekre vonatkozó erdélyi társadalomtörténet-írás eddigi eredményei.⁹ Tóth Zsombor fentebb említett tanulmányai nyomán pedig azért érdemes foglalkozni a visszaemlékezések, naplók születésének okaival és körülményeivel az önéletíró *családjának* összefüggésében, mert az ilyen mikroközösségben meghatározó modellként érvényesültek az íráshasználati és írásantropológiai helyzetek, melyekben az önéletírások megszületésére egyáltalán lehetőség adódhatott.¹⁰ S. Sárdi Margit dolgozata is rámutatott arra, hogy a 17–18. századi önéletírásoknak jelentős „a mikrokulturális meghatározottsága”, „sőt maga az önreflexív igény is szocializációs termék, tanult képesség, amelyet elsődlegesen a szűk családban” sajátított el az önéletírók jelentős része. Sárdi statisztikája szerint a férfi és női önéletírók nem arányosan szétosztva jelennek meg a lakosságban vagy akár csak a nemességben, hanem igen nagy számban ténylegesen generációról generációra öröklődött az önéletírás hagyománya. (Farkas Pál és fia, Ádám önéletírásai; idősebb és ifjabb Váradi Mihály naplói; idősebb Halmágyi István önéletírása, az ifjabb naplói; Rápóti Papp Mihálynak, illetve Hermányi Dienes Józsefnek már az apja írt jegyzéseket; a Pálóczy Horváth család hat generáción keresztül vezetett naplót; hasonlóan sok emlékirót találunk a Bethlen, a Bánffy vagy a Dániel családban.) A családi hagyomány tényleges ismerete lényegében minden esetben bizonyítható, az erre való reflexiók is sok esetben fennmaradtak. Főképpen akkor látványos ez, amikor a fiatalabbak a felmenők kéziratát mint materiát is használták, ugyanabba a kötetbe jegyezve, amelybe már a szülő vagy a házastárs írt korábban. Ez érvényes egyrészt a rövidebb bejegyzések esetében, mint amikor például Kornis István önéletírásának hátlapjára a menyee, Petki Anna feljegyezte férje, vagyis az önéletíró fia halálát és temetését. Másrészt pedig azokban az esetekben, amikor a családtagok valóban hosszasan folytatták a már elkezdett írásokat, mint például Vass Györgyét fia, Vass Ádám, majd annak özvegye, Kemény Kata.¹¹ Arra is van példa, hogy egy kötet a korábbi íráshasználati módhoz képest új szerepet kap. Például Szilágyi András peregrinációs útján elkezdett, majd később is folytatott naplójának kézírata a családban hagyományozódott, de a kötetet az utódok „valamiféle elszámolási füzet”-ként használták, teleírva a nagy számban maradt üres lapokat.¹²

⁸ SZILÁGYI, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet...*, i. m., 20–21.

⁹ L. főképp IMREH István, *Erdélyi hétköznapok (1750–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudális időszerűről*, Bukarest, Kriterion, 1979; CSETRI Elek–IMREH István, *Erdély változó társadalmá. 1767–1821*, Bukarest, Kriterion, 1980; uő, *Erdély társadalmi rétegződéséről. 1821–1847, in A polgárosodás útján*, szerk. SZABAD György, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 377–413; ugyanez bővebben: uő, *Társadalmi rétegek, rendek Erdélyben 1848 előtt*, Erdélyi Múzeum, 59(1997)/1–2, 121–181.

¹⁰ TÓTH Zs., *Műfaj vs. íráshasználat?...*, i. m.; uő, *Homo scribens...*, i. m.; uő, *Usus Doctrinae...*, i. m. Az önéletírások 18. századi mintáihoz (nem családi összefüggésben) l. VINCZE Hanna Orsolya, *Hermányi Dienes József Bethlen- és Kemény-olvasata. Adalékok a két önéletírás recepciójához*, Látó, 13(2001)/3, 78–84.

¹¹ S. SÁRDI Margit, *Az életrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások*, in *Emlékezet és devóció...*, i. m., 212–213.

¹² CZIBULA, *Szilágyi András...*, i. m., 123–124.

I. PÁNTZÉL ISTVÁN ÉS PÁNTZÉL PÁL KÉZIRATAINAK ÍRÁSANTROPOLÓGIAI ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

I. 1. Az íráshasználat hagyományozódása a Pántzél családban: Pántzél István kézirata

A 18–19. századi Pántzél családban is fontos kérdésnek tűnik bizonyos íráshasználati min-
táknak, illetve a korábbi családtagok önéletírásainak, feljegyzéseinek több generáción keresztül
történő hagyományozódása. Az előző fejezetben vázoltakhoz írásantropológiai szempontból
igen hasonló, hogy Pántzél Pál kézirataiban, az önéletírás legelején, a lap legaljára írva egy másik
kéztől származó rövid bejegyzést olvashatunk: „Anno 1831. 76 – esztendő telt Pál napján”.
(PP, 3.)¹³ Ez a mondat tehát Pántzél születésnapját (január 25.) követően íródott, de bizonyosan
még életében. Legközelebb Pántzél halála után került ide egy újabb bejegyzés ugyanattól a
kéztől, jelezve, hogy augusztusban halt meg, s hogy 76. születésnapja után még hat hónapot és
egy hetet élt. Ezek szerint Pántzél nagy valószínűséggel 1831. augusztus 1-jén hunyt el. A *Be-
vezető*ben tárgyalt hagyomány erősítheti azt a feltevést, hogy a Pántzél Pál kézirataiba tett
két bejegyzést ez esetben is valamelyik családtagja írta.

Nemcsak ez a szövegbe tett bejegyzés örözdött meg Pántzél Pál kéziratával, hanem az ön-
életírás kötetében, abba belehelyezve fennmaradt egy külön álló kézirat is, Pál édesapja, Pántzél
István (1711–1774) mérai református lelkész életútja leírásának és mentségének későbbi máso-
lata.¹⁴ A szöveg két darab, mintegy 225 × 380 mm nagyságú papírré íródott. A két ívet egymás-
ra helyezve cérnával összevarrták, majd kettéhajtották. A füzet így 4 levélnyi, azaz 8 lapnyi,
egyenként 190 × 225 mm nagyságú írásfelületet adott. A 4. levél nagy része ugyan leszakadt, de
a szöveg bizonyosan befejezett, nem csonka, Pántzél István még a 3. levél rectóját is üresen
hagyta, vagyis csupán öt lapra írt (1r–3r).

Ez az írat igen gyakorlatias szempontú. A saját élete összefoglalását adó, Kalotaszegen lelké-
sz-i hivatalt viselő szerzőnek elsődleges célja, hogy tisztázza a háromszéki eredetű család ottani
birtokviszonyait, és gyermekeit tájékoztassa a család különböző jogállású ingatlanjainak helyeze-
téről, illetve tanácsokat adjon arra nézve, hogy hol és miként lehet majd a jogokat érvényesíte-
ni.¹⁵ A másolat alapjául szolgáló eredeti kézirat keletkezési körülményeivel kapcsolatban kikö-
vetkeztethető, hogy Pántzél István valószínűleg 1763-ban (esetleg 1762-ben) készítette. Mivel

¹³ Pántzél Pál kézirata az (utólagos) lapszámozás alapján hivatkozom. Ezt a számozást a szövegki-
adásban is megtartottam, így ott könnyen visszakereshetők az idézetek.

¹⁴ Pántzél Pál önéletírásának kötetébe helyezve megörzödött még egy 67 × 122 mm-es tanuskodási
cédula, az alábbi, valószínűleg a 19. század közepén keletkezett kézírással: „En Dombi Mária bizonyitom
hogy Németi Rozália szabad szeméj és mehet férjhez mert nints le kötelezve [a -z- betű utólag beszúr-
va] senkihez”. Úgy tűnik, hogy lehetséges e „törmelékenység látszó adat értelem-összefüggését megad-
ni”, de erre még később visszatérünk. L. SZILÁGYI, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet...*, i. m.,
23.

¹⁵ Az emlékiratok, önéletírások praktikus céljaira vonatkozóan vö. TÓTH Zs., *Műfaj vs. íráshaszná-
lat?*..., i. m., 338, 386, 402.

ő 1711-ben született, 1762-ben, 51. születésnapja betöltését követően lépett a kézírata címében jelzett esztendejébe (*Apologia, et descriptio Cursus vitae sub spatio Annorum* 52). A kézirat alábbi mondata alapján azonban inkább azt feltételezhetjük, hogy a szerző az 1762. évre talán kicsit nagyobb távlatból, de legfeljebb a következő évből, vagyis 52. születésnapja betöltését megelőzően tekint vissza: „mikor én Sámuel fiammal Albisba mentem 1762ben hogy divisiot tsinállyak”. (PI, 2r.)¹⁶

A ránk maradt *Copiára* nincsen feljegyezve, hogy azt ki, mikor és miért készítette. Kikövetkeztethető azonban, hogy a másolat keletkezésének szintén gyakorlati okai voltak, ugyanis a kézirat utolsó mondatának tanúsága szerint a nem birtokokról szóló részeket szándékosan elhagyta a másoló: „Retractalni kell a’ Kolosvári Káptalanban, Pántzél, Etken, és Domokos jus iránt – e’ lesz az ut, a’ Jóság keresésre. – a’ többi nem jósággról szöll – versus Záradék, subscriptiones”. (PI, 3r, kiemelés tőlem.) A másolat írásképe egyértelműen 19. századi, ezek szerint a *Copiára* talán valóban Pántzél István valamelyik utódjának volt szüksége. A leszármazottakra figyelmet fordító feltételezést erősítheti, hogy a másolat ugyanattól a kéztől származik, mint amely Pántzél Pál kötetébe beleírta az önéletrő 76. születésnapjára, majd halálára vonatkozó feljegyzéseket. Akárki is tett bejegyzést Pál önéletrészába, és másolta le Pántzél István kéziratát, az bizonyos, hogy a birtokállományokat tisztázó, valószínűleg 1763-ban keletkezett szövegnek még a következő évszázadban is volt aktualitása. Vagyis az eredeti kézirat és a ránk maradt másolat családi megőrzésének és továbbörökítésének szintén praktikus okai voltak: az addigra talán tönkrement vagy más személynél lévő eredeti szövegről készült másolat minden bizonnyal segítségül szolgálhatott az esetleges birtokkövetelésekhez. De ezen kívül a megőrzött kézirat (mint *cursus vitae*) a családon belül hagyományozódva, írásantropológiai szempontból valamelyest mintaként is szolgálhatott Pál számára, aki ugyan terjedelmesebb formában és más szándékkal, de lényegében mégis folytatta apjának a családra vonatkozó feljegyzéseit. Pálnak pedig talán valamelyik utódja örökölte tovább apa és fia írását: az elsőbe beleírt, a másodikat lemásolta, és a kettőt együtt őrizte meg, s aztán így hagyományozódtak a későbbi Pántzél utódokra (illetve a mi családunkra) a szövegek.

Noha azt a fentebbiekben megfogalmazott feltételezésünket, hogy István írásának 19. századi másolója és Pál halála időpontjának feljegyzője talán Pál egyik utódja volt, a kéziratok alapján nem tudom bizonyítani, mert egyelőre nem ismerem három fiának (és a felnőttkort megért három leányának) a kézírását. Azonban, amennyiben valóban valamelyikük írta, illetve másolta a szövegeket, a II. 4. fejezetben részletesebben is vizsgálendő életpályájuk ismeretében az valószínűsíthető, hogy ez Zsigmond, a legidősebb fiú volt. Erre egyrészt azért van esély, mert tudjuk, hogy Pántzél Pált ő követte kendilónai lelkipásztori hivatalában: „1830-ban, a már három év óta hivatalát nehezen folytatható öreg, beteges atyja mellé hivatott Kendi-Lónára, következési joggal, segéd-papnak. Hol édes atyjának 1831-ben bekövetkezett halála után rendes pap lett.”¹⁷ Zsigmond tehát bizonyosan Kendilónán, valószínűleg édesapja paplakjában lakott 1831 ele-

¹⁶ Pántzél István kéziratára a lapok recto és verso jelölésével hivatkozom. Ezt a számozást a szövegkiadásban is feltüntettem, így ott könnyen visszakereshetők az idézetek.

¹⁷ PÁNCÉL Ferenc, *Néhai Páncél Zsigmond életrajza*, Erdélyi Protestáns Közlöny, 1(1871), 324–325. KISS István adata szerint Pántzél Pál 1830-ig, Zsigmond 1831-től lelkész, vagyis ő csak a rendes papságának kezdetét említi: *A Dési Református Egyházmegye történeti névtára* (s. a. r. DÁNÉ Veronka, SÍPOS Gábor), Református Szemle, 92(1999), 148. KÁDÁR József 1830-ra teszi a váltást: *Szolnok-Dobokavármegye...*, i. m., 301.

jén¹⁸ (amikor bekerült az önéletírásba az a mondat, hogy Pántzél Pál betöltötte a 76. életévét), illetve Pál halálakor és azt követően is ott élt. Az idézett adatot egyébként Pál unokájának, Zsigmond fiának, a szintén kendilónai lelkész Páncél Ferencnek az édesapjáról írott, nagyapjáról is említést tévő visszemlékezéséből tudjuk. E szöveg egy olyan információt is közöl, amely másrészt erősítheti a feltételezést, hogy Zsigmond jegyzett bele apja önéletírásába, illetve másolta le nagyapja *cursus vitae*-jét. A felmenőitől örökölt írásantropológiai minta ugyanis valószínűleg nem állt távol tőle, hiszen Ferenc idéz apjától egy bekezdésnyi, egyes szám első személyben írt visszaemlékezést korábbi hivataláról, a kolozskari lelkészségéről. Ferencnek apja rövid szövegét bevezető mondata alapján („Karai papságáról ezeket hagyta emlékezetben:”) az feltételezhető, hogy apja, Zsigmond ezt *írásos* formában hagyományozta utódaira, vagyis az életrajzban ennek szó szerinti idézete olvasható.¹⁹ Ferenc nem utal arra, hogy e mondatok apjának egy bővebb önéletírásából származnak-e. Arról azonban említést tesz, hogy máskor *szóbeli* visszaemlékezéseket is hallhattak tőle: az „[18]15–17-beli nagy éhség”-ről „mily érdekes részleteket tudott elbeszélni, hosszas lenne itt mind elősorolni”.²⁰ Bár arról nem tudunk, hogy Zsigmondnak jelent volna meg nyomtatásban valamilyen munkája, a fia által megfogalmazott életrajza alapján teljesen bizonyos, hogy egyéb íráshasználati módok is igen jelentős szerepet játszottak életében, hiszen számos és sokféle írást (halotti beszédek, imákat, forradalmi kiáltványokat) hagyott kéziratban.²¹ Harmadrészt azért valószínű, hogy Zsigmond (és családja) örököltette tovább apja és nagyapja kéziratait, mert a 14. jegyzetben említett tanúskodási cédulán megnevezett személy, Németi Rozália minden bizonnyal azonos Zsigmond harmadik feleségével.²²

Az íráshasználati minták családon belüli hagyományozódásának szempontján túl Pántzél István írása azért is lehet fontos kontrollforrás jelen dolgozat számára, mert – Pál kéziratának adatait jelentősen kiegészítve – ennek segítségével rekonstruálható a Pántzél család genealógiája, pontosíthatók az egyes családtagokról említést tévő kézikönyvek és lexikonok, illetve vizsgálhatóvá válik a familia anyagi helyzete. Vagyis e kézirat is fontos háttérinformációkat szolgáltat Pántzél Pál életpályája lehetséges mintáinak feltárásához, családtörténeti kontextualizálásához, mint ahogy azt a II. részben látni fogjuk. Tehát nemcsak írásantropológiai, hanem mikrotörténeti szempontból is igen szerencsés helyzetben vagyunk, hogy – számos 17–18. századi családban hagyományozódó önéletírásokhoz hasonlóan – Pántzélék esetében is ránk maradt apa és fia írása, talán az egyik unoka jelentős közreműködésével.

¹⁸ Azt önéletírásból azt bizonyosan tudjuk, hogy korábban, bécsi tanulmányait követően és kolozskari papi hivatalát megelőzően, 1817 októberétől 1819 februárjáig az édesapja papi lakjában élt. (PP, 83–84.)

¹⁹ A szövegrész így hangzik, Páncél Ferenc bevezető mondatát követően valóban idézőjel nélkül: „Karai papságáról ezeket hagyta emlékezetben: a karai egyházat akkori esperes Ince Sámuel ajánlotta nekem, hogy a 30 évig pap nélküli egyházból egy virágzó eklézsia válhassék. Maga parantsolta meg nekem, 1818-ban ősz felé, hogy minél hamarább Karába költözzem. Én tehát 1819. február 7-én oda költözém. Hivatalos kötelességem folytatása után látok. Szólnak a harangok, gyűlnek a hallgatók mindenünnen: Apahida, Dezmér, Szentmiklós omlik Karába, hallgatni a 30 év óta elnémult ígét.” PÁNCÉL Ferenc, *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m., 324.

²⁰ *Uo.*

²¹ Ehhez l. a II. 4. fejezetet.

²² Előbb Ambrus Zsuzsannát, majd Luka Rákhelt, végül Némethi [sic!] Rozáliát vette el. PÁNCÉL Ferenc, *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m.

I. 2. Pántzél Pál kéziratának írásantropológiai jellemzői

A 125 × 213 mm nagyságú, piros színű papírba kötött könyvecske eredetileg 62 levél terjedelmű volt, de az első levél láthatólag ki van vágva, a kézirat címlapja az ezt követő lapon áll. Pántzél csupán a 45. levél rectójáig írt a kötetbe. Csak az önéletírás legelején, a címlevelet követő két levélen alkalmazott tintával írt lapszámozást (a 3., 4., 5. lapon). A következő levéltől, vagyis a 7. laptól kezdve nagyapám, Fazakas József ceruzával pótolta a hiányzó lapszámozást a 89. lapig, Pántzél szövegének végéig, csak a rectókon, azaz a páratlan lapokon feltüntetve a számokat. Pántzél Pál szövegéből pontosan kikövetkeztethető, hogy mikor fogott neki önéletírásának. Születésétől kezdi az áttekintést, majd 56 éves korához elérkezve így szól: „Mikor ezt irom számlaljuk az 1811dik Esztendőt”. (PP, 63.) Tehát Pántzél szövege esetében (az édesapjáénál sokkal bővebb, és nem csupán gyakorlati célok miatt keletkezett) visszatekintéssel, vagyis retrospektív önéletírással van dolgunk. Pántzélnek a következő fejezetben vizsgálandó céljai és gondolatmenete igen egységessé teszi az 1755-től 1811-ig tartó évekre vonatkozó szövegét, és írásképe is azt mutatja, hogy valószínűleg rövid idő alatt vetette papírra. Az 1811. évi összefoglalást követően viszont néhány esztendőn keresztül időszakai naplót írt. Az íráskép és a tartalom alapján úgy rekonstruálható ekkori írásszokása, hogy csupán nagyjából annuáriumot²³ vezetett: időnként évi rendszerességgel vetette papírra, máskor néhány évente, esetleg egy évben több alkalommal (de kötetét még nem mensiáriumként használva) foglalta össze a családi, illetve a fontosabb történelmi eseményeket, és számolt be az egyes évek pénzügyi és mezőgazdasági tudnivalóiról.²⁴ Formailag továbbra is csupán úgy tagolta a szöveget, mint a retrospektív önéletírásban: egyszerűen új bekezdéssel jelezte az évváltást, illetve az élőfejben tüntette fel az adott lapon szereplő szövegben tárgyalt év(ek)et.²⁵

A nagyjából annuárium jelleg 1819-ben lezárulni látszik. Nem azért, mert ebben az évben Pántzél talán nem csupán egy alkalommal írt kötetébe,²⁶ hiszen ezt tette már 1814-ben és 1817-ben is, hanem amiatt, hogy az ez évben (talán az év végén) írt utolsó bejegyzését követően évekig nem írt kötetébe. A 85. lapon álló „Ugyan akkor el tartotta a' Ketsedi Papnak is 20 forintját, mely hasonló interes pénz volt ugyan azon Nemesnél,” mondat utóbbi vesszőjét követő szakasz ugyanis csak tartalmilag folytatása az előzőnek. Az íráskép ettől kezdve erősen meg-

²³ A fogalmat I. S. SÁRDI Margit szigorúan műfaji közelítésű csoportosítási rendszerében: *Az önéletrajzi szelf... i. m.*, 210.

²⁴ Az „íráshasználat életvitelileg, kulturálisan és mentalitások által szabályozott” antropológiai összefüggéseiről I. TÓTH Zs., *Műfaj vs. íráshasználat?... i. m.*, 350–360.

²⁵ A tartalom és az íráskép alapján feltételezhető, hogy 1812-ről annak az évnek a végén írt. (PP, 65–66.) A következő bejegyzés 1813 végén keletkezhetett, ekkor számolt be Pántzél arról az évről. (PP, 66–69.) Feltételezhető, hogy az 1814. évről két alkalommal emlékezett meg, először év közben, a második összefoglalás pedig 1815. január 25-öt, vagyis 60. születésnapját követően keletkezhetett. (PP, 69; illetve 69–70.) 1815-ről az esztendő végén írhatott. (PP, 71–72.) 1816-ról valószínűleg a következő év elején írt (PP, 72–79), lehet, hogy már az 1817-ről szóló, első áttekintésével egyidőben. 1817-ről ugyanis két alkalommal írhatott. Először a tárgyév áprilisában (PP, 80), másrészt év végén tekintethetett vissza. (PP, 80–82.) 1818-ról a rákövetkező év februárjában írt. (PP, 82–84.) Az itt rekonstruált íráshasználatot a kiadásban is megjelenítem, a megfelelő mondatok után tett jegyzetekben.

²⁶ Valószínűleg először 1819 február elején, elsősorban az előző évről írva (l. az előző jegyzetben is: PP, 82–84), majd még egyszer, talán az év végén (PP, 84–85). L. a feltételezett váltásokhoz fűzött magyarázatokat a kiadás megfelelő jegyzeteiben.

változik: Pántzél immár remegő kézzel ír, jóval apróbb betűkkel és kuszább sorokkal, mint addig. Az itt következő szöveget Pántzél négy és fél év kihagyás után, 1824 júniusa után írhatta. (A keletkezés terminus post quem-je is itt olvasható: „En ezt néki szemére nem vetettem, és égy levelett is néki, (hogy erről ne emlékezzen) nem irtam –24dik Esztendő juniussáig.” [PP, 85.]) Pántzél ekkor előbb befejezi az 1819-ben elkezdett mondatot, előreutalva egy pontosan meg nem nevezett évre („melyért osztán más esztendőben el ment maga a’ Ketsedi Pap azon Nemeshez és 20 forintomat fel vette tölle” [uo.]), illetve levonja az erkölcsi tanulságokat (uo.). Ezt követően az 1820-tól 1824-ig tartó éveket egyben, újra retrospektív módon foglalja össze. (PP, 84–89.) Végül az év végén (október után) még tesz egy bejegyzést. (PP, 89.) Ezt követően nem folytatódott a szöveg, bár Pántzél csak 1831-ben hunyt el.

A három időszakban és eltérő körülmények között tehát különböző volt Pántzél Pál íráshasználata. A következőkben azt vizsgálom, hogy milyen írásantropológiai okai lehettek ennek. Az eltérések elemzése során Pántzél szövege esetében is érzékelni lehet azt a két íráshasználati módot, amelyeket a szakirodalom *praktikus* és *reprezentációs* funkcióként ír le. Az előbbibe sorolják az emlékezetben tartás feladatát (pro memoria): ebben az összefüggésben minden olyan eseményt (klimatikus viszonyokat, terméshozamot, kiadásokat, adósságokat) rögzítettek, amelyek a feljegyző életvitele, illetve – a talán ugyancsak a hagyomány összefüggésében értelmezhető – életfelfogása, mentalitása számára fontosak voltak. A *reprezentációs* funkció pedig azokban a szövegrészekben van jelen, amelyek nem elsősorban az információátvitel funkcióját vállalják fel, hanem a társadalmi, kulturális, felekezeti, vallásos és történeti reprezentációt.²⁷

I. 2. 1. A VISSZATEKINTŐ ÖNÉLETÍRÁS (1755–1811) KELETKEZÉSÉNEK OKAI

I. 2. 1. 1. Az örökhagyás szándéka

Az önéletíró már a címben utalt arra a szándékára (*Gyermekeimnek számokra ’s. tanuságokra*), amelyet szövege legelején, utódait megszólítva, már-már programszerűen is megfogalmazott. „Egy Szegény ember életének le írása, igen tsekély dolog a’ világi történetek között; de az ő Atyokat igazánn szerető ’s. tisztelő Gyermekek örömmel kívánnak azonn történetekkel is esmerkedni, melyek noha aproságok; de elég tanuságul szolgálhatnak még is nékiek édes Atyoknak példájából. Én magam részemről nem fogom el titkolni azonn tselekedeteimet melyek ellenkezők voltak az okossággal; valamint örömmel fogom azt meg írni, a’ mi keveset illendő meg fontolás után az okosság vezérlésével mivelhettem. Ezek mellett pedig a’ világi dolgoknak ábrázatyát, is mutogatni nem mulatom el, a’ szerint a’ mint azt életemnek folyása alatt szemlélhettem.” (PP, 3.) A kora újkorban különösen, de számos 18–19. századi önéletírásban is meghatározó vallásosságot Pántzél Pál kéziratában inkább csak az *erkölcsi szempontból* megfelelő, *tanulságos* életvitelnek – a referencialitást kétségessé tévő – narratívája jeleníti meg. Ennek az életvezetésnek az utódok számára követendő mintaként történő beállítása azonban retorikailag éppen a kora újkori önéletírások *konfesszió*-jellegét látszik követni. Az ilyen szövegekben tradicionálisan helyet kapott a személyes bűnvallás és panasz. Ez a megszólalási hagyomány annak ellenére is érzékelhető, hogy Pántzél szövegének tisztázási szándéka, az önvallomás nem Isten felé irányul, hanem elsősorban gyermekeihez szól, s így nekik szóló erkölcsi, viselkedési normák,

²⁷ TÓTH Zs., *Műfaj vs. íráshasználattal?...*, i. m., 374–379.

tanácsok, intelmek is megfogalmazódhatnak. Ez teszi lehetővé, hogy Pántzél a végrendelkezés jellegű megszólalásához már az önéletírás első, fent idézett mondataiban szorososan hozzákapsolja az emlékiratokban komoly szövetségvezető erővel bíró, tehát kulturális minták, retorikai szabályok és teológiai-kegyességi elvek által meghatározott *sinceritas* jegyét.²⁸ Pántzél az őszinteségnek e programját újra erősen hangsúlyozza, amikor visszaemlékezésében a jelenhez jut el. Gyermekei, ez esetben, közvetett megszólítását és egy erkölcsi szempontú intelmet követően így hangzik mindez: „Az elé, ’s. feljebb való haladásra pedig, a’ mint tapasztaljuk, töbnyire mesterséges utakon való iparkodás kívántatik: De mivel arra, a’ betsülletes, és virtust követő ember bajosann veszi magát, a’ Mesterséges és fuktziosus emberek emeltetnek feljebb, a’ jo ember pedig alatt marad. *Ezt én gyakor izben tapasztaltam magam példámonn is. De tapasztaltam főként 1810dik Esztendőben melyet nem is titkolok el Gyermekeim előtt.*” (PP, 54 – kiemelés tőlem.)

A szövegnek az utódokat *közvetlenül* megszólító jellege nem csupán a már idézett bevezetőben nyilvánul meg (PP, 3), hanem előbb röviden a 24., majd bővebben az 50. lapon, Pántzélnek a feleségével való összeházasodását és boldog életét feljegyző szövegrésznél újra retorikai nyoma is van annak, hogy írását gyermekeihez intézi: „Ez a ti edes Anyatok Kedves Gyermekeim, a’ ki titeket leg tisztabb Anyai szeretettel apolgatott, Hozzátok mind örökké tiszta hivesseggel viseltett.” Innentől a megszólítások gyakoribbá válnak, és elsősorban olyan összefüggésben hangzának el, amikor Pántzél valamilyen anyagi vagy lelki természetű nehézséget ír le. (PP, 53, 65, 68–69.) A kézirat ugyancsak a gyermekek megszólításával fejeződik be 1824-ben: „A szüret tájban tudni illik October közepe táján ágyba esék a’ Társom Édes Anyatok, Kedves Gyermekeim!” (PP, 89.) Az aposztrófikus zárás miatt ugyan keretes szerkezetűnek tűnik az önéletírás, de korántsem valószínű, hogy e felépítés szándékolt lett volna, hiszen az itt említett esemény önmagában nem indokolta a feljegyzések megszüntét. Az persze elképzelhető, bár nincs adatunk rá, hogy felesége ettől kezdve sokáig súlyos betegségben szenvedett, vagy éppen hamar meghalt: bármelyik eshetőség elvehette az idős Pántzél kedvét írása folytatásától. Nem tudunk azonban arról, hogy már 1824-ben és a következő néhány évben Pántzélnek olyan betegsége lett volna, amely teljesen lehetetlenné tette volna az írás megvalósítását. Unokája, Páncél Ferenc az édesapjáról, Zsigmondról szóló életrajzának már idézett soraiból tudjuk, hogy Pántzél Pál egészen 1830-ig, fia segédpapi működésének kezdetéig maga látta el a lelkipásztori teendőket, bár már 1827-től „hivatalát nehezen folytatható öreg, beteges” volt.²⁹

Pántzél a gyermekeket megszólító önéletírói hagyományt közvetlenül tapasztalhatta édesapja írásában. István minden élő gyermeke megnevezésével fordult hozzájuk szövege legelején: „Gyermekeim Sámuel, Susánna, Klára, István, Pál, Josef, Dániel, és Dávid”. (PI, 1r.) Arra, hogy ez valóban aposztróphé, és nem utócai felsorolása egy olyan szövegrészt közvetlenül megelőzően, amely aztán a felmenőiről szól, már néhány sorral lejjebb bizonyítékot találunk. Ott, ahol az életét foglalja össze röviden, így szól: „Enyedi Kollégyomban absolváltam. Szegényül éltem itt – Innen a’ Kolosvári Kollégyomban, minekelötte Tordán Particulista lettem volna. – *Rátok nézve, meg-vettem a’ Vas Pál ötsém minden jussát*”. (PI, 1r – kiemelés tőlem.)

²⁸ Vö. TÓTH Zsombor, *Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós Imádságoskönyvében*, Irodalomtörténet, 2000, 210–234 (itt: 211–212); uő, *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 55–59; 226–235; valamint Michael HARBMEISTER, *Az utleírások mint a mentálitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német utleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán*, Korall, 7(2006) november, 33–34.

²⁹ PÁNCÉL Ferenc, *Néhai Páncél Zsigmond... i. m.*, 324.

Pántzél Pál szövegének ez az írásantropológiai jellegzetessége nemcsak édesapjához kapcsolódik, hanem a korábbi, 17–18. századi emlékirói hagyományt is folytatja. Az önéletírói szándék programszerű megfogalmazása ugyanis számos korabeli szövegben tapasztalható. Juhász István szerint ez a tradíció „az írói cél[t] végrendelet jellegű[nek]” tartotta. Az egyháztörténész ezek közé sorolja Hermányi Dienes József, Halmágyi István, illetve Fogarasi Sámuel írását, akiknek törekvése volt „végrendelkező célzattal egybefoglalni élet[ük] tanulságait és beírni e tanulságokat utódai[k] emlékezetébe”. Fogarasinál például ezt a Pántzéléhoz hasonló megszólítást és testamentum jellegű intelmet olvassuk (annál erősebben vallásos hangoltságban): „Kedves gyermekeim! Az Úristennek ingyen való kegyelmességéből minden reménységem felett már 53 esztendőt eltöltöttem ebben az életben. [...] Ennek a gondviselésnek és igazgatásnak rendje méltó, hogy tinektek írásban átadjam s ezáltal a Mennyei Atyának szeretetét veletek is imádtassam.”³⁰

Noha Pántzél Pál írásának is gyermekei a megszólított olvasóközönsége, éppen úgy, ahogy apja, Pántzél István, valamint Fogarasi Sámuel és mások önéletírásaiban, az ő kézírata esetében sem csak ez a szempont érvényesülhetett az önmegjelenítés során. Hiszen egyrészt, mint a következő három fejezetből látni fogjuk, az örökhagyó jellegű önéletírás megírására konkrét okok is indíthatták Pántzélét. Másrészt az ő önéletírása esetében is igaz, hogy alkalmasnak tűnik szerzője különböző tapasztalatainak, illetve életvilágának, mikrotársadalmi összefüggéseinek olyan, több szempontú, más források bevonását is igénylő rekonstruálására, mely nincsen intencionálva e szövegben.

I. 2. 1. 2. *A betegségek mint számadásra indító okok*

Az utódoknak szánt örökhagyás összefüggésében hangzik el a visszaemlékezés elkezdésének első és legközvetlenebb indoka; szintén a gyermekek – ezúttal indirekt – megszólítását követően (s az önéletírás *egyetlen* bibliai citátuma is itt olvasható): „Ezenn három rendbéli betegségeim vettek arra, hogy életemről hagyjak valamit Gyermekeimnek, látván lassanként a’ betegségeknek egymásután való réám todulásokat, és végemet is ezek miatt közelíteni. Ugy tetzik ezenn terhes betegségek kezdik fülembenn kiáltani az Istennek ama szavait: Rendeld el a’ te házadat mert meg halsz.”³¹ (PP, 63.) A citált sorokban olvasható indok éppen ahhoz az esztendőhöz eljutva íródik le, amelyben Pántzél írni kezdte memoárját: „Mikor ezt írom számlaljuk az 1811dik Esztendőt, melynek eleit én, mélységes kedvetlenségekben huztam, és nagy nyavalyák között töltöttem el, a’ honnan ez emlékezetes esztendő leszsz réám nézve ha tovább nyulik is életem”. (Uo.) Az idézetet megelőzően valóban hosszasan, bő négy lapon keresztül (PP, 59–63), diagnózisokkal és kórképekkel együtt részletezi 1809 őszén kezdődő, a három egymást követő évben fokozatosan egyre súlyosabbként ábrázolt három betegségét (*terhes hideglelés; terhes hideglelés tüdőgyulladással; terhes fluxus tüzes orbáncsal és forró hideg*). Ez utóbbi betegség Kolozsvárrott,

³⁰ L. JUHÁSZ István, *Bevezetés*, in FOGARASI Sámuel, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 51. L. még pl. Goedri János (1738?–1795) evangélikus lelkész nemrég előkerült önéletírásának a bevezetését. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Egy [...] bujdosónak élete lerajzolása” (Goedri János brassói magyar evangélikus lelkész ismeretlen önéletírása), in *Emlékezet és devóció...*, i. m., 298. Bethlen Miklósnak a posteritásához szóló önéletírásához l. TÓTH Zs., *Műfaj vs. íráshasznál?*..., i. m., 349, 404.

³¹ 2Kir. 20, 1; Ézs 38, 1.

1811 legelején, Intze Sámuel esperes házában érte, ahol január végétől március végéig töltötte lábadozással az időt. A városból való hazatérése után, „Most Tavaszszal” (PP, 64) ült tehát neki a számvetésnek.

Az emlékiratok tradicionális örökhatározó gesztusa tehát a súlyos betegségek összefüggésében jelenítődik meg Pántzél önéletírásában. Kézirata a bibliai igével is az életpálya fontos állomására, antropológiai szempontból liminális állapotára, vagyis küszöbhelyzetére,³² a kulturális és társadalmi kontextus által mindig meghatározott *öregségre, öregedésre* reflektál.³³ Ennek az életkori tapasztalatnak (is) jelentős íráshasználati következményei lehetnek: az akár halálhoz is vezető betegségek gyakran motiválhatták a visszaemlékezések írásának elkezdését.³⁴

A szakirodalom egy része azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a kora újkortól kezdve egészen máig a legtöbb emlékirat, önéletírás valamilyen konkrét *krízis* pillanatához kötődik. Az autobiografikus önreprezentációkat vizsgáló szubjektumtörténeti szempontú összehasonlító kutatások azt állapították meg, hogy az énség nem adott önmagában, hanem *szenvedésen keresztül* képződik, kizárólag extremitásban ismerhető meg és reprezentálható.³⁵ Magyarországi viszonylatban elsősorban arra hívták fel a figyelmet, hogy például a kora újkori memoárok „a történelmi helyzet és egyéni sors [olyan] válságos szakaszában, kényszerhelyzetben keletkez[tek]”, mint a peregrináció, bujdosás, száműzetés, háború, rabság, özvegység stb.³⁶ Más értelmezések az öregedés mint határhelyzet írásantropológiai aspektusa felől is vizsgálták a 17–18. századi emlékiratirodalmat. Ezek szerint e szövegeket „elsősorban az *elkerülhetetlen liminalitás* (öregség) és nem a társadalmi pozíció, egyéni életpálya által determinált potenciális rendkívüli történés, trauma hívja elő. [...] [A]z öregség tűnik annak az írásantropológiailag releváns periódusnak, amely során az individuum mediális eszközöket keres, íráshasználati habitust teremt, hogy liminalitását

³² A klasszikus szakirodalom magyarul: Arnold van GENNEPP, *Átmeneti rítusok*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2007 (Kulturák keresztútján, 9); Victor TURNER, *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*, Bp., Osiris, 2002.

³³ Egy többszerzős, áttekintő tanulmánykötet, valamint a 18. századi Franciaországról, illetve Angliáról szóló feldolgozások születtek újabban a témában: *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, eds. Paul JOHNSON, Pat THANE, London, Routledge, 1998; David TROYANSKY, *Old Age in the Old Regime: Image and Experience in Eighteenth-Century*, Ithaca (NY), Cornell University Press, 1989; Susanah R. OTTAWAY, *The Decline of Life. Old Age in the Eighteenth-Century England*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

³⁴ L. pl. Anne KÜGLER, 'I Feel Myself Decay Apacé': *Old Age in the Diary of Lady Sarah Cowper (1644–1720)*, in *Women and Ageing in British Society since 1500*, eds. Pat THANE, Lynn BOTELHO, Harlow, Longman, 2001, 66–88.

³⁵ L. pl. Elspeth GRAHAM, *Epilogue: 'Oppression Makes a Wise Man Mad': the Suffering of the Self in Autobiographical Tradition, in Betraying Our Selves – Forms of Self-Representation in Early Modern English Texts*, eds. Henk DRAGSTRA, Sheila OTTWAY, Helen WILCOX, Basingstoke, Palgrave, 2000, 197–211, különösen: 198–199.

³⁶ BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás*, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 61–89 (az idézet: 76); TÓTH Zsombor, *A koronatanú... i. m.*, passim; FAZAKAS Gergely Tamás, *Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei (Előtanulmány)*, in *Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére*, szerk. BERTHÁ Zoltán, EKLER Andrea, Bp., Szerzői kiadás, 2005, 99–114; uő, „tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvaék seregébe bélni” *Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban*, in *Emlékezet és devóció... i. m.*, 259–278.

értelmezze, sőt enyhítse.”³⁷ Az emlékirat papírra vetésének mint a liminalitást feldolgozó írás-használati módnak azonban a *felüggesztése* is jelenthet időnként élettörténeti határhelyzetre történő „reflexiót”, ahogyan Pántzél szövegének (végleges) megszakadása feleségének betegsége (talán majd közeli halála?) idején.

I. 2. 1. 3. Az 1810-es dési egyházmegyei nótáriusválasztás³⁸

Az utódoknak való örökhagyás szándékával íródo visszatekintés elkezdése mint az öregedés/öregség liminális állapotát megjelenítő írasaktus Pántzél szövege esetében minden bizonnyal nemcsak az 1811-ben tetőződő súlyos betegségek következménye volt. A betegségekkel is összefüggő, ugyancsak friss, bár nem közvetlen élmény ugyanis az a családottság, amelyet a visszaemlékezés papírra vetését megelőző évben, 1810-ben tapasztalt meg, a „Tractualis Notariusunk Dési pap, Erdélyi István” halálát követő választás alkalmával a parciális zsinaton.³⁹ Azt írta Pántzél, hogy „bizodalommal reméllettem azonn hivatalra lejendő választatásomat”. (PP, 55.) Indoklása szerint ugyanis 1786-os kendilónai beköszöntése óta egyrészt már 24 évet töltött lelkészként a dési egyházmegyében⁴⁰ (melynek ekkoriban közel 50 anyaegyháza Szolnok-Doboka, Szatmár és Kolozs vármegyék területén voltak elszórva).⁴¹ Másrészt „mindenek kedvellett[é]k” (uo.), ezért elvárta és megérdemeltnek tartotta, hogy előrébb jusson a hivatali karri-

³⁷ TÓTH Zsombor, *Liminalitás és emlékirat irodalom. Bethlen Miklós esete*, in *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 448–457 (az idézet: 456–457, kiemelés az eredetiben).

³⁸ A kontextualizáláshoz l. az ehhez sok tekintetben hasonló nótáriusválasztási procedúrát 1816-ból, a kükküllői traktusból. JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárbely és Göttinga...*, i. m., 48–50.

³⁹ ALMÁSI Sámuel (*A dézsi ev. ref. egyházmegye ismertetése*, in *Névkönyv. Az erdélyi ev. ref. anya-szentegyház számára*, Kolozsvár, 25[1882], XV) felsorolja az általa megtalált egyházmegyei főjegyzők nevét, jelezve, hogy ez nem a teljes lista. Ezek között például Erdélyi István neve nem szerepel. Másutt azonban találunk adatot dési tractusbeli nótáriusi működéséről; 1796-tól 1800-ig a generális zsinatok jegyzőkönyvéből (1794–95-ben még censor volt): *Erdélyi református zsinatok iratai, IV., 1790–1800*, s. a. r. BUZOGÁNY Dezső, DÁNÉ Veronka, KOLUMBÁN Vilmos József, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerült Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2001 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 1/4), 67, 88, 105, 120–121, 144, 163, 165, 185. Erdélyi egyébként 1787-től volt dési lelkész. KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye monográfiája...*, i. m., III, 130. KISS István (*A Dési Református Egyházmegye...*, i. m.) egyházmegyei lelkészlistáján (223) ugyan szerepel Erdélyi István mint dési lelkész, a dési egyházközség papjai között azonban nincs felsorolva (145).

⁴⁰ Az 1789. június 24-i torockószentgyörgyi generális zsinat jegyzőkönyvében fennmaradt egy olyan, eddig általam más forrásból nem ismert adat, mely szerint ezen a szinóduson Pántzél Pál az ugyancsak dési tractusban található (Kendilónától mintegy 4 km-re, délkeletre fekvő) *Válaszút* lelképásztoraként jelent meg! A kendilónai tisztét viszont nem is említi e jegyzőkönyv. *Erdélyi református zsinatok iratai, III., 1771–1789*, s. a. r. BUZOGÁNY Dezső, DÁNÉ Veronka, KOLUMBÁN Vilmos József, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerült Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2001 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 1/3), 258. KISS István adata szerint (*A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 157) ekkor, 1788–1790-ig Ormos József a választói lelkész, Pántzél nem szerepel a listán.

⁴¹ ZOVÁNYI, *Dési ref. egyházmegye*. L. még KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 142–157, 215–231, 305–319. Az egyházmegye történetének monografikus feldolgozása kéziratban maradt: ALMÁSI Sámuel, *A dési ref. egyházmegye leírása*, Erdélyi Püspöki Levéltár, F 3, p. 27; uő, *A Dési reformált egyházi vidék történeti és statisztikai vázlat*, Erdélyi Püspöki Levéltár, F 1.

erben. Viszont mivel a fentebb említett, második „terhes betegség” (uo.) 1810 tavaszán ágyban tartotta, nem jelenhetett meg az egyházmegyei zsinaton. Így nem tudta ellensúlyozni a püspök és az esperes azon mesterkedéseit, hogy a gyűlés bögözi Mihályi Mihályt válassza meg egyházmegyei nótáriusnak, azaz főjegyzőnek. Pántzél sorain átsüt a Mihályival szembeni ellenérzése: „a’ dolog tehát úgy menyen ki, hogy égy Dési Pap, aki mintégy 10 esztendő Pap lehetett már a’ Tractusban különös és kedves Fávoritája a’ Tiszteletes Püspökünknek, vágyott alattomban erre a’ hivatalra”. (PP, 55.) Vagyis Mihályit nemcsak mint az egyházvezetés által kedvelt, illetve a tisztségre „alattomban” vágyakozó személyt mutatja be, hanem traktusbeli múltját is lekicsinyli, szembeállítva a sajátjával.⁴²

Annak vizsgálatához, hogy miért lehetett Pántzéllal szemben éppen Mihályi Mihály az egyházvezetés „fávoritája”, az önéletrő sérelmeinek regisztrálása mellett érdemes kontrollanyagokat figyelembe véve megjegyeznünk a következőket. Bár Pántzél valóban régebben volt a traktusban, az általa sértetten kicsinyelt időnél azért Mihályi valamivel többet töltött az egyházmegyében, ugyanis 1796 tavaszán került Désre lelkésznek (előtte, 1795-től Tordán volt segédpap).⁴³ 1810-es főjegyzővé választását követően⁴⁴ hét évvel esperes lett. A következő évi, 1818-as dési zsinaton eskették fel. Papi és egyházvezetői munkája mellett íróként is számon tartják, több halotti beszéde jelent meg nyomtatásban. A még nagyobb karriert befutó fiúval⁴⁵ büszkélkedő Mihályi Mihály egyébként két évvel élte túl Pántzét. 1833-ban halt meg, de az utolsó három évét a halálos ágyán töltötte, mert 1830-ban szélütés érte.⁴⁶

Pántzél szövege egy másik vonatkozásban a fentiekben érintett fenntartásnál is nagyobb ellenérzést mutat, amit, Mihályi jellemzése során, az alábbi pejoratív megjegyzéssel vezet be: „mint aki Enyedi Déák volt tudta a’ factios fogásokat is”. Ezt követően Pántzél, az egykori kolozsvári diák a volt enyedi diákok közötti, másokat kirekesztő összetartásról szóló kisebb értekezéssel folytatja az 1810-re, vagyis a megírás előtti évre vonatkozó visszaemlékezését. (PP,

⁴² Vö. mindezzel JUHÁSZ István véleményét (*Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 45–46): „Az egyházi tevékenység egy bizonyos hivatali ranglétra körül sűrűsödött, az asszesszori, nótáriusi, esperesi választások jelentették a fontos eseményeket. A [...] jobb jövedelmű [lelkészi] állások elnyeréséhez az említett közigazgatási tisztségek jó ajánlást jelentettek, és fordítva: a jó parókia papja számíthatott a tisztségekre.”

⁴³ SZINNYEI József azt írja lexikonának *Mihályi Mihály, bögözi* című szócikkében hogy 1796. május 5-én köszöntött be Désre. ZOVÁNYI-nál (*Mihályi Mihály*) is úgy szerepel, hogy 1796 májusáig volt tordai, majd ettől fogva dési lelkész. L. még KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 145, 230.

⁴⁴ 1798-ban már helyettesítette Erdélyi István nótáriust a kézdivásárhelyi zsinaton. *Erdélyi református zsinatok iratai...*, i. m. IV., 140.

⁴⁵ A Hallét és Berlint megjárt Mihályi Károly (1808–1880) előbb, 1835–1843-ig ugyancsak dési lelkész, majd 1844-től nagyenyedi tanár lett. Apjánál is többet publikált, és 1865-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. L. ZOVÁNYI, *Mihályi Károly*; KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 145, 230.

⁴⁶ L. ALMÁSI, *A décsi ev. ref. egyházmegye ismertetése...*, i. m., XIV; SZINNYEI (*Mihályi Mihály, bögözi*); ZOVÁNYI (*Mihályi Mihály*); KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 145, 230. Szinnyei és Zoványi az alábbi műveket sorolja fel: *Halotti könyörgés Keczei Rozália felett Szilágytőn 1804. szept. 14.*, Kolozsvár, 1804; *Az emberenek kicsinysége és nagysága, egy halotti tanításba foglalva, melyet Gazda Józsefnek utolsó tiszteletére írt és elmondott Kolozsvárt 1808. apr. 11. Kolozsvár, Uo., 1808*; *A jó feleség mint igaz barát és jó segítő társ. Egy halotti beszédben, melyet néhai tek. ns. botbázi Egri Farkas úr kedves élete párjának utolsó érdemlett megtiszteltetésére írt és elmondott Déesen a ref. templomban 1812. jún. 7.*, Uo., 1813; *Gyászbeszéd Véér Pál felett*, Uo., é. n.

55–57.) Pántzél szerint Mihályi is kapcsolatrendszerének, az ugyancsak enyedi múltú egyházvezetésnek köszönheti a kinevezését. Ez az összetartás azonban valószínűleg nem csupán 1810-ben aktivizálódott. Hiszen az 1784-ben matrikuláló,⁴⁷ későbbi dési lelkész fő támogatója az az Abacs (vagy Abocs, bánffyhungyadi) János püspök volt, aki azon túl, hogy 1762-től 1767-ig⁴⁸ (tehát Mihályinál jóval korábban!) enyedi kollégista volt, franekeri és marburgi peregrinációjából visszatérve, 1774-ben éppen Désen lett előbb másod-, majd 1782-től elsőpap, illetve ugyanekkortól esperes. 1796-ban pedig, amikor püspökké választották, és Nagyenyedre kerülve március 16-án búcsúzott el egyházától, nem mást hívott meg utána a gyülekezet (Abacs beleegyezésével és támogatásával), mint Mihályi Mihályt, aki, Kádár József szerint, „elődje búcsúbeszéde után” tartotta beköszöntőjét.⁴⁹

Pántzél azt írja, hogy Mihályi nótáriusi kinevezését az esperes is támogatta. Ő Fosztó Benjámin, désaknai lelképásztor volt, akit az 1775-ös kézdivásárhelyi zsinaton iktattak be.⁵⁰ 1762-ben matrikulált Enyeden,⁵¹ tehát Abaccsal egy időben járt a Kollégiumba, ezen kívül pedig éppen 1797-től haláláig, 1817-ig, vagyis pontosan az Abacs és Mihályi esperessége közötti években töltötte be az egyházmegye vezető hivatalát. Magának a nótáriusválasztásnak azért is volt nagy tétje Pántzél (és mindenki) számára, mert e tisztség előszobája volt az esperesi címnek: az 1729-ben tartott etédi generális zsinat elfogadta a Főkonzisztórium azon javaslatát, hogy az egyházmegyei főjegyző mindig „succedáljon az esperességre” (ahogyan a három évvel korábbi enyedi közssinat már elfogadta azt a successiot, hogy a püspök után a generális nótárius választás nélkül kerülhet a püspöki székbe).⁵²

Bár az *önéletrásban ennek semmi nyomát nem találjuk*, nyolc évvel a sikertelen 1810-es választás után Pántzél Pál mégis dési egyházmegyei nótárius lett. Almási Sámuel 1882-ben közli az e tisztséget viselők – pontatlan és hiányos – névsorát, melyek között ott találjuk „Pántzél Pál, k.-

⁴⁷ Michael Mihályi 1784. július 2-án írta be nevét a *Matricula studiosorum*ba. JAKÓ Zsigmond, *Diáknévsorok, 1662–1848*, in uő–JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok, 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 186.

⁴⁸ Joannes Abats néven matrikulált 1762. január 18-án. JAKÓ, *Diáknévsorok...*, i. m., 168. L. még SZINNYEI, *Abats János, hungyadi*; ZOVÁNYI, *Abacs (Bánffyhungyadi) János*.

⁴⁹ KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye monográfiája...*, i. m., III, 131. ZOVÁNYI (uo.) vette számba legpontosabban Abacs János nyomtatásban megjelentetett néhány művét, SZINNYEI (uo.) pedig arról tudósít, hogy „1762. febr. 13-tól naplót irt, mely Kerekes Mihály ügyvéd birtokában van”. L. még KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 145, 217, 319; MÓZES András, *Abats János püspök*, *Református Szemle*, 61(1968), 351–359; uő, *Abats János püspöki szolgálata*, *Református Szemle*, 86(1993), 39–48.

⁵⁰ KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 224. (KÁDÁR szerint 1776-tól volt désaknai lelkész: *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., III, 239.)

⁵¹ Benjamin Fosztó, 1762. szeptember 17., JAKÓ, *Diáknévsorok...*, i. m., 168.

⁵² POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, V, Bp., Franklin, 1905, 447–448, 469. Az 1606 és 1875 közötti időszakban a dési egyházmegye 24 esperese közül tizennyolcszor volt dési lelkész, hárman désaknaiak, két alkalommal választottak kendilónai, egyszer pedig egy előbb a dobokai, majd a drági, majd a páncélcsehi, végül a magyarberkeszi hivatalát betöltő papot. Pontatlanabb, s az arányokat tekintve is kissé különböző a rendelkezésre álló nótáriusi lista, mert ez csak az 1720-as évek elejétől 1875-ig, és leggyakrabban nem évszámhoz kötve, illetve néhány kihagyással, viszont időrendben közli a nótáriusok névsorát. Közülük hét dési, öt kendilónai, két désaknai, egy drági, egy ormányi és egy dobokai lelkész volt. ALMÁSI, *A deézi ev. ref. egyházmegye ismertetése...*, i. m., XII–XV; ZOVÁNYI, *Dési ref. egyházmegye*. Az esperesi listát ugyancsak közli KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 319. Nótáriuslistát nem közöl, csak esetlegesen, egyes neveknél említi e tiszteket. (KÁDÁR szerint Fosztó 1796-tól volt esperes: *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., III, 239.)

lónai” lelkész nevét.⁵³ A dési református egyházmegye Kiss István által újabban összeállított történeti névtárában, *A lelkészek az egyházközségek sorrendjében* című listán⁵⁴ azonban mást találunk, mint Almásinál. A kendilónai lelkészek névsorában ugyan olvasható Pántzél Pál neve, illetve 1787-es lelkészi beiktatásának (nem 1786-os beköszöntésének) és 1830-as nyugalomba vonulásának évszámai, de nincs jelezve, hogy nótáriusi tisztséget is betöltött volna. Fia, Pántzél Zsigmond rendes papi szolgálati évszámait (1831–1867) követően azonban ez a megjegyzés áll zárójelben: „egyházmegyei főjegyző 1818-tól”.⁵⁵ A Kiss-féle névtárban olvasható egy másik lista is, *A dési egyházmegye lelkészei névsorrendben*, melynek adatai azonban, mint az több esetben is egyértelműen kitűnik, nincsenek pontosan egyeztetve az előbbi listán közöltekkel.⁵⁶ Így a Pántzél Zsigmondról az előző adatsorból idézett, főjegyzőségére vonatkozó információ sem szerepel itt. A születésére, kolozsvári és bécsi tanulmányaira, illetve krasznai rektorkodására vonatkozó, kissé pontatlan életrajzi adatok után a kendilónai szolgálati éveket (1831–1867) találjuk, ezt követően, zárójelbe téve pedig azt, hogy „1817-től segéd az apja mellett”.⁵⁷ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Zsigmond 1817-től 1831-ig végig az apja mellett lett volna. Pál önéletrajzából kiderül, hogy 1817 októberétől csak 1819 februárjáig, Zsigmond kolozskari lelkészségének kezdetéig szolgált vele Kendilónán (PP, 83–83), aztán pedig, mint fentebb írtam, 1830-tól 1831-ig. Kiss adattárában tehát tévedésből, valószínűleg sajtóhiba miatt került Pántzél Zsigmond neve mellé a dési nótáriusi tisztség. Az 1818-as zsinati jegyzőkönyv Almási közlését támasztja alá, ugyanis a május 31-i ülésen – a Mihályi esperesi után megüresedett tisztségre – Pántzél Pált eskették fel. (A tractus vicenótáriusa Nagy György volt.)⁵⁸

⁵³ ALMÁSI, *A deézi ev. ref. egyházmegye ismertetése...*, i. m., XV.

⁵⁴ KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 143–157, 215–217.

⁵⁵ *Uo.*, 148.

⁵⁶ *Uo.*, 217–231, 305–311.

⁵⁷ *Uo.*, 305.

⁵⁸ Kolozsvári Református Gyűjtőlevéltár A részlege (Főkonzisztórium Levéltár), A3: Zsinati jegyzőkönyvek, 1818 (május 31-i sessio), 1r–2r. Nem maradt fenn a Pántzél által „különös recomandalo lev[él]”-ként említett (PP, 55) püspöki korteskedés Mihályi mellett. Kolozsvári Református Gyűjtőlevéltár B részlege (Egyházmegyei Levéltárak), B7: Dési Egyházmegye Levéltára, Püspöki levelek, 1795–1882; valamint Egyházmegyei igazgatási iratok, 1745–1964. Vö. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára*, összeáll. DÁNÉ Veronka, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002 (Erdélyi Református Levéltári Kiadványok, 1); KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 142.

I. 2. 1. 4. *Az útleírások szövegahagyományának hatása:
a leideni peregrináció mint megírandó élmény*

Azon túl, hogy az öregedő Pántzél Pált az 1809 és 1811 között fellépő betegségei, valamint az 1810. évben átélt csalódottság-élménye konkrét kiváltó okokként indították fel visszaemlékezéseinek megírására, még egy dolog inspirálhatta, hogy nekikezdjen a számára családi és „értelmiségi” tradícióként adott, írásantropológiai szempontból ismerős, bár édesapjától jelentősen különböző számvetésének. Ez nem volt más, mint korábbi, 1782–85 közötti nyugat-európai peregrinációja, melynek összefoglalása valószínűleg csupán idő és megfelelő motiváció kérdése volt. Szövege alapján ugyanis úgy tűnik, hogy kiutazása és leideni évei különösen nagy hatást gyakoroltak reá. Ennek megírása jól idomulhatott önéletírásának programszerűen vállalt örökható szándékához: a gyermekek számára részletesen felmutatható ez az életpálya-minta, a külföldet járt *academicus* (más néven *akadémista*) sorsa.⁵⁹ Pántzél kéziratának terjedelmileg is jelentős részét ennek az élménynek a leírása foglalja el.

Peter Burke azt írja, hogy „[a] külföldön, a saját közösségtől elvágva élés tapasztalata nagy valószínűséggel segíti elő az öntudatosságot, és naplővezetésre serkent, ami az öntudatosság további ösztönzője”.⁶⁰ Mivel Pántzél Pál tanulmányúton (*Studienreise*) volt,⁶¹ számára is betölthetővé vált ez az íráshelyzet, így kéziratának a peregrinációra vonatkozó része⁶² illeszkedik a nyugati egyetemjárást emlékezetben tartani kívánó korabeli szövegek hagyományába.⁶³ Természetesen eltérő motivációk is működtek egy több-kevesebb rendszerességgel vezetett útinapló megírásakor, illetve egy utólagos visszaemlékezés létrehozásakor. Hiszen például az előbbi írás-használati módozatban a „naplóírás szándéka és a külföldi utazás kezdete [...] összekapcsolódik”, és a terjedelem nagy részét is az itinerárium, illetve az egyetemi tanulás naplószerű leírása tette ki. Így volt ez például Szilágyi András szövege esetében, aki akkor kezdte írni naplóját,

⁵⁹ Az útleírások írásantropológiai hagyományának a következőkben olvasható elméleti áttekintése kiinduló pontként szolgál Pántzél III. 2. fejezetben elemzendő peregrinációs útjának és leideni tanulmányainak vizsgálatához.

⁶⁰ Peter BURKE, *Útmutatás az utazástörténet számára* (1998), Korall, 7(2006)/november, 16.

⁶¹ A különböző utazási és utazói típusokról, további szakirodalommal, l. BURKE, *Útmutatás...*, i. m., 7–8; HARBMEISTER, *Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai...*, i. m., 43–47; KULCSÁR, *A politikai és társadalmi elit utazásai...*, i. m., 104, 107–122.

⁶² S. SÁRDI Margit, műfajként értelmezve, a „peregrinációs memoár” terminust használja: *Az ön-életrajzi szelf...*, i. m., 210.

⁶³ A magyarországi és erdélyi peregrinációtörténet jelentős és terjedelmes szakirodalmát többek között a következők alapozták meg: a szegedi *Peregrinatio Hungarorum* sorozat; az *Adattár* sorozat néhány kötete, főképp: *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, s. a. r. HOFFMANN Gizella, Szeged, JATE BTK, 1980 (*Adattár*, 6); KOVÁCS Sándor Iván tanulmányai, főképp: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében*, in uő, *Szakácsmesterségek és utazásnak könyveskéi. Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 98–200; a *Fontes rerum scholasticarum* című sorozat néhány kötete, főképp: SZABÓ Miklós–TONK István, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (*Fontes rerum scholasticarum*, 4); *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre et al., Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1993; *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Márta FATA–Gyula KURUCZ–Anton SCHINDLING, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006 (*Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wirtschaftsgeschichte*, 64); a Szögi László által szerkesztett *Magyarországi diákok egyetemjárása a kora újkorban* című sorozat; stb.

amikor németalföldi peregrinációs útra indult. Viszont a keletkezési idejét, írásantropológiai összefüggéseit tekintve két különböző szövegtípus között retorikai és poétikai hasonlóságok vannak (szerkezet, szövegelemek, tropológia, narráció, szám- és személyhasználat stb.), ami elsősorban a markánsan meghatározó, tágabb íráshasználati hagyományoknak köszönhető.⁶⁴

Az újabb utazási szakirodalom ugyan megfogalmazza, de a korábbi értelmezéseknél óvatosabban közelíti meg azt a kérdést, hogy a peregrinációs napló vagy önéletírás, illetve bármiféle típusú utazásról bármilyen formában tanúságot tévő szöveg *konkrétan* milyen *ars apodemica* ismeretében íródott.⁶⁵ Többen inkább arra figyelmeztetnek, hogy elsősorban a *látásmódot* befolyásolták ezek, főképp a tárgyalt témákon és a tárgyalás módján hagyták rajtuk bélyegüket.⁶⁶ A 17–19. századi elméleti-módszertani munkák számba vétele és az útleírásokra tett hatása (a szerzők sokszor azt és úgy írnak a meglátogatott városról, amit és ahogyan *olvastak* arról) néhány évtizede igen jelentős területe az utazási irodalom vizsgálatának, sok esetben azonban nem könnyű vagy nem is lehet kimutatni kézikönyvek hatását. Ez azt jelenti, hogy e szövegcsoport esetében sem egyszerűen az elméleti munkák derivátumát kell keresni az egyidejű és retrospektív útleírásokban, hanem a konkrét szövegek belső fejlődéstörténetével, esetleg bizonyos formai kritériumokat továbbörökítő hatásrendszerével is érdemes számolni, még ha tényleges korábbi szövegek ismerete itt sem könnyen kimutatható.

A Pántzél-önéletírás három szöveghelyén kimutatható „hatás” ráadásul minden bizonnyal *a tényleges gyakorlati ismeretekből* származik, információja inkább a korábbi peregrinusok tájékoztatásain, szóbeli hagyományon, mintsem írott szövegeken alapul. Egyrészt amikor azt jegyzi fel Pántzél, hogy a peregrinációra való kiindulása előtt Bécsben időzött bő két hétig, felhívja a figyelmet, hogy Hollandia sokkal drágább volt, mint e város, éppen ezért a kiutazás előtt itt volt szokás ruhát vásárolni. (PP, 19–20.) Másrészt szintén talán valamiféle hagyományt követett, de legalábbis igen tudatosan cselekedett Pántzél akkor, amikor Bécsben találkozva az immár hazatérő ösztöndíjas elődjével (ez minden bizonnyal Zaj György, egykori kolozsvári diák lehetett),⁶⁷

⁶⁴ Vö. BURKE, *Útmutatás...*, i. m., 17–18.

⁶⁵ A 16–18. századra vonatkozó hatalmas apodemikus irodalomról l. főképp Justin STAGL munkáit: *Der wohl unterwiesene Passagiert. Reisekunst und Gesellschaftbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, in *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*, hrsg. von Boris I. KRASNOBAEV – Gert ROBERT – Herbert ZEMAN, Berlin, Camen, 1980, (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa, 6), 353–384; uő, *Die Apodemik oder Reisekunst, in Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit*, hrsg. von Mohammed RASSEM – Justin STAGL, Paderborn usw., Ferdinand Schöningh Verlag, 1980, 131–202; uő, *A History of Curiosity: The Theory of Travel, 1550–1800*, Chur, Harwood Academic Publishers, 1995. L. még Joan-Pau RUBIÉS, *Instructions for Travellers: Teaching the Eye to See*, History and Anthropology, 9(1996), 139–190; BURKE, *Útmutatás...*, i. m., 6, 10–12. Alapvető hazai szakirodalom, további bibliográfiával: KOVÁCS S. I., *A régi magyar utazási irodalom...*, i. m., 98–200. Újabban l. még pl. KÁRMÁN Gábor, *Fatányér és kőkorszó, Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével*, Korall, 3(2002)/september, 109–112; uő, *Identitás és határok...*, i. m., 17. századi utazók nyugaton és keleten, Korall, 7(2006)/november, 73, 75–76 (többek közt a jelen jegyzetben hivatkozott szakirodalom összefoglalásával).

⁶⁶ KÁRMÁN, *Identitás és határok...*, i. m., 76; CZIBULA, *Szilágyi András...*, i. m., 126.

⁶⁷ A diáklistán a Zaj nevét megelőzően szereplő hallgatók már Pántzélék utazásánál korábban hazajöttek. A következők pedig egy ideig együtt diákoskodtak Pántzélékkal Leidenben, tehát tőlük sem vásárolhatta a bútorokat: Török István, ugyancsak volt kolozsvári diák, 1782. július 1-jén Bernben iratkozott be, majd visszatért Leidenbe, 1783-ban még recenseált. A két nagyenyedi hallgató, Bodola János és Kiss Mihály 1781-től 1784 nyaráig voltak Leidenben. Az ő helyükre érkezett ősszel, ugyancsak Enyedről, Ferentzi Ferenc és Miskoltzi Ferenc. Ifj. Intze Sámuel és Szombathi Pál pedig majd 1785

„akinek helyibenn mentünk Leydába”, megvette tőle a kolléga által korábban Leidenben megvásárolt, eljövetelekor pedig a Staten College szolgájánál megőrzésre otthagytatott bútorokat és ágyneműt, nyilván számítva a továbbadásuk lehetőségére. (PP, 34.) Harmadrészt feltételezhető, hogy ugyancsak a korábbi peregrinusoktól hallott információ és valamiféle ajánlólevél alapján kereste fel és lakott néhány napig annál a regensburgi kereskedőnél, akinek családja olyan szívélyes volt hozzá. Ezt írta ugyanis Pántzél: „Itt méltó volt kevésbé meg állapodni úgy mint Regenspurgban mert volt égy Kereskedő Urhoz *levelem*, akinek két ifju Legény fiai lévén azok különös barátsággal fogadtak”. (PP, 38–39, kiemelés tőlem).⁶⁸

Az tehát másokéhoz hasonlóan Pántzél önéletírása esetében is bizonytalan, hogy a peregrinációs útra vonatkozóan akár az apodemikus irodalomból, akár korábbi peregrinációs naplókól, visszaemlékezésekből, illetve más típusú útleírásokból konkrétan miket ismert, de valószínűleg mindkét szövegtípus (egymással összefüggő) hagyománya valamelyest jelen van kéziratában. Noha például a *methodus apodemica* által előírt *bevezető*, amely „valamilyen tudományos vagy gyakorlati célt határozna meg”, klasszikus formában nála sem található meg, viszont határozott célkijelölés – persze jóval később, évtizedek távlatából leírva – igenis megfogalmazódik: az egzisztenciájára vonatkozó praktikus előrelátás formájában.⁶⁹ Erős tradíciók által meghatározott, tudatosan felvállalt életstratégia volt ez, melyre így reflektált Pántzél – az addigi életét megjelenítő szövegrészek lezárásaként, illetve a következő életszakasza bevezetéseként. 1781: „Ezek szerint folyo és méltán szerentsésnek nevezhető Déáki állapotombann éppen 9 esztendőket töltöttem el, melyek mind arra czéloztak, hogy én Papi hivatalra készüljek; meg is határoztam ezen esztendőknék vége felé hogy ha jo academicum beneficium adja magát elé; tehát készen legyek mindenkor a' Censurára, és menyek Academiaira. Az Isteni gondviselés ebbenn is szerentseltetett mert a' leg jobb Academiai beneficium úgy mint a' Leydai adta magát elé, a' melyet alább elé fogok adni.” (PP, 15–16, kiemelés tőlem.)

Mindennek azért volt jelentősége a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben, mert a szakirodalom szerint a református lelkészi társadalom életkereteibe ekkoriban nehezebb volt úgy betagoledni, hogy valaki csupán domidoctusként jelent meg, vagyis erdélyi vagy magyarországi, nem egyetemi szintűnek számító kollégiumi képzésben vett részt. Aki viszont külföldi egyetem(ek)re tudott menni, az hazájába academicusként visszatérve szakmailag felkészültebb, az új szellemi áramlatokkal ismerősebb lehetett. Juhász István szerint így nagyobb eséllyel léphetett be a jól jövedelmező gyülekezetekért, illetve az egyházi vagy világi hierarchiában való előrelépésért és a hazai kollégiumok professzorátusába való bekerülésért vívott küzdelembe.⁷⁰

őszén váltja Pántzél és Erdélyi Sámuel. L. BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása a kora újkorban, 15), 283–284; BOZZAY Réka, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden, 1595–1796*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottsága – ELTE Levéltára, 2009 (Felsőoktatástörténeti kiadványok, Új sorozat, 8), 280–282.

⁶⁸ A leideni diákok szóbeli információáramlásához vö. BOZZAY Réka, *Magyarországi diákok leideni szállása és étkezése*, Kút, 5(2006)/4, 21–23. Bozzay itt arról ír, hogy azok a diákok, akik nem a Staten College-ben, hanem magánszállásoknál laktak egyetemi éveik alatt, feltételezhető módon jó tanácsokkal látták el peregrinus utódaikat, ugyanis több szállásadónál éveken keresztül megfordultak magyarok. L. még uő, *Die Peregrination...*, i. m., 96–103.

⁶⁹ Szilágyi András útinaplójára vonatkozóan l. erről CZIBULA, *Szilágyi András...*, i. m., 126.

⁷⁰ L. ehhez: JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 11, 42–43, 45–46; és *Túrgyi jegyzetek*, 325; uő, *Református lelkészképzés a XVIII. században Fogarasi Sámuel önéletírása alapján* (1969), in *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–*

A református papság e „rendi megkülönböztetéséről szóló helyzetrajzot megerősíti[k]” az 1790. évi, illetve a 19. század első évtizedében tartott generális szinódusok is.⁷¹

Pántzél Pál esetében is komoly jelentősége volt a továbbtanulási szándék tudatosításának, ugyanis a csupán Erdélyben (az enyedi és a kolozsvári kollégiumban) tanult, de nem papi családból származó apja, István életútját követve a domidoctusi létformára nyílt volna számára lehetőség, Pántzél számára azonban viszonylag könnyen lehetséges volt az e társadalmi modellből való továbblépés is, vagyis az academicusi pálya befutása: éppen hovatarozása dinamizáló hatásának köszönhetően. Ugyanis – az egyelőre csak szűkös és kevésse feldolgozott adatok alapján megállapítható statisztikai összefüggés szerint – „a legnagyobb arányban a teológusok gyermekei képviseltették magukat a hollandiai peregrinusok között. A teológusi kategória a lelkeszi tevékenység minden formáját magában foglalja: a falusi lelkipásztortól kezdve a püspökig, illetve a teológiai végzettségű tanárig.”⁷² Persze, mint az I. 2. 1. 3. fejezetben láttuk, Pántzél leideni múltja és 24 éves egyházmegyei szolgálata ellenére sem tudta elnyerni 1810-ben a vágyott nótáriusi tisztséget.⁷³ Az a lehetőség azonban, hogy később mégiscsak főjegyzővé választották (lásd erről az előbb említett fejezetet), talán köszönhető academicus múltjának. Az pedig mindenképpen életpálya választásának sikerességét mutatja, hogy külföldi tanulmányútja és későbbi életkörülményei komolyan hozzájárultak ahhoz, hogy megírhatta nyelvtudományi munkáját, majd nyomtatásban is megjelentesse.⁷⁴ Emlékezhetünk azonban arra, hogy Pántzél tehetsége

1792 közötti történetéből, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 1996 (Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből; Új sorozat, 2), 117, 128–129; valamint RÁCZ István, *A magyarországi protestáns peregrináció szükségszerűsége és lehetősége*, in *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére*, szerk. RÁCZ István, Debrecen, Történelmi és Klasszika Filológiai Intézet, 1992, 135. L. még G. Henk van de GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században (1690–1795.)*, h. n., 1979, 213–214. Hasonló gyakorlati cél mozgatta Szilágyi Andrást is, l. ehhez CZIBULA, *Szilágyi András... i. m.*, 126, 138. A domidoctus papság társadalmi helyzetére vonatkozóan Fogarasi Sámuel az alábbi fogalmazza meg: „ezeknek kevés tekintetük volt, öltözetük módja is meg volt szorítva [...] kerek palástot sem volt szabad viselniök, kaputban járásuk is igen későre jött be, csak a gyengébb eklésziákat kapták.” JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga... i. m.*, 42. Vö. *Erdélyi református zsinatok iratai... i. m.*, III., 269, 276.

⁷¹ Hivatkozta: JUHÁSZ, *uo.*, 43.

⁷² BOZZAY-LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken... i. m.*, 23; BOZZAY, *Die Peregrination... i. m.*, 22–23. A peregrinusok társadalmi hátteréhez, az apai foglalkozásokhoz l. még a *Magyarországi diákok egyetemjárása a kora újkorban* című sorozat köteteit, melyek némelyike érinti ezt a kérdést. Az apai pályafutás ismeretében rekonstruálható „intergenerációs társadalmi mobilitás két (illetve több) egymásra épülő fázisá[hoz]” l. SZILÁGYI, *Lisznyai Kálmán... i. m.*, 23–41 (itt: 39–40); 67.

⁷³ A jó álláshoz jutás nehézségéről l. még Szilágyi András, az ugyancsak academicus lelkész esetét: CZIBULA, *Szilágyi András... i. m.*, 130–131.

⁷⁴ Összehasonlító életpálya elemzés szempontjából érdekes lehet, hogy például Fábian József (1762–1825), egykori debreceni kollégiumi diák, a genfi és a berni egyetemet megjárta, itthon Vörösberényben majd Tótvázsonyban szolgáló református lelkész, majd esperes „[é]letkörülményei lehetővé tették, hogy természettudományi érdeklődését kielégítse. [...] A sokirányú hivatali elfoglaltság mellett is volt ideje Fábiannak a tudományos kutatások folytatására, a szőlészeti-borászati szakmunkák tanulmányozására, a külföldi szakirodalom fordítására. 1809 tavaszára készült el élete fő műve, a Viszsgáló és oktató értekezés a szőlő-mívelésről című szakkönyvnek a fordításával és kiegészítésével. [...] Az évtized második felében a kenyérsütést tudományos szempontból tanulmányozta, s megfigyeléseit 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény című neves folyóiratban tette közzé. 1818-ban nem kis erőfeszítések árán sikerült kiadni a Lelki Pásztori Tárház c. folyóirat egy évfolyamát. [...] [Továbbá] fizikai-kémiai kísérleteket

már ezt megelőzően megmutatkozott, hiszen geográfiai és csillagászati tárgyú tankönyvét – az előszó tanúsága szerint – 1781-ben, peregrinációja előtt írta, bár a szöveg publikálása, s így a tudományos jellegű közéletben való megjelenése először csak 1801-ben adatott meg neki.

Mint egész önéletírását, Pántzél Pál természetesen a peregrinációtörténetre vonatkozó visszaemlékezését is utólag, bő 25 év elteltével írja gyermekeinek. Nemcsak a címzettek személye miatt módosíthatta Pántzél, hanem az emlékezet működése, vagyis az időbeli távlat is elhomályosíthatta az utazása és leideni tanulmányai során tapasztaltakat,⁷⁵ ahogy az utólag, másokkal folytatott beszélgetések is hozzájárulhattak a számunkra az önéletírás alapján rekonstruálhatatlan korábbi nézőpontja átalakulásához. Ezekre azonban semmilyen nyom nem utal, mint a III. 2. fejezetben látni fogjuk, információi (a kontrollforrások és azok feldolgozásai alapján) nagyrészt vissza is kereshetőek. A peregrinációs újáról írt szövegrész referenciái tehát megbízhatónak tűnnek. Utazásának részleteivel, költségeivel és a leideni egyetem működésével kapcsolatos adatainak aprólékos pontossága alapján úgy rekonstruálható a megírás módja, hogy Pántzél korábbi *feljegyzésekből*, akár talán *útinaplóból* is dolgozott. (A költségek részletezése során tett két megjegyzése is árulkodó, mintha valóban a jegyzeteiből szemezgetne: „Hogy minden apróságot elé ne hordjak, csak azt mondom, hogy [...]”, illetve „Ugyan csak itt is van egy más apróság költség, példának okáért [...]”. [PP, 31, 33–34.]⁷⁶) A methodus apodemicák is azt tanították, hogy az utazó útközben vezessen naplót az utazás részleteiről, útvonaláról, költségeiről, a meglátogatott helyekről és emberekről, olvasmányairól, tanulmányairól, érdekességekről, stb.; s a jegyzetek kronologikus adatait majd később tematikusan rendezze, írja újra, hogy így korábbi feljegyzéseit áttekinthetőbbé és mások számára is alkalmazhatóvá tegye.⁷⁷ Az elméleti szövegektől akár részben függetlenül is, a magyar peregrinációs memoárok és más típusú, retrospektív útleírások szerzői rendszerint ezt a gyakorlatot alkalmazták, így e szövegszerkesztési módszer-tan és íráshelyzet az utazók, így Pántzél számára közvetlen hagyományként is öröklődhetett.

Mint a *Bevezetőben* jeleztem, Kulcsár Krisztina magyarul is összefoglalta a német utazástörténeti kutatási projekt szisztematikus forráskatalogizálását. E munka során a legnagyobb számú szöveget magában foglaló típusként vették számba a „narratív, elbeszélő forrásokat”, melybe íráshasználati szempontból beleérthetőek a naplók, jelentések, feljegyzések, jegyzetek és az utazás alatt írott levelek is. A második csoportba tartoznak a számlák, nyugták, vásárlási listák, melyek segítségével „megismerhetjük az utazások anyagi kultúráját: az utakat, kocsikat, egyéb szállító járműveket, vendéglőket és a fogadók berendezését, az utazás során használt kellékeket, az ellátást [...] az útitársak személyé[t]”, stb. A harmadik típusba a kiegészítő forrásokat sorolják, főképp az utazás előtt készült úgyiratokat, instrukciókat, ajánlóleveleket, melyek közt gyak-

végz[ett], francia, német és latin szakirodalmat forgat[ott].” HUDI József, *Fábián-emlékkönyv. Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemény, 2002, 15, 23, 29. Van viszont ellenpélda is: a tehetséges, Nyugat-Európát járt, különösen jeles önéletírást megfogalmazó, jó papi állásokat betöltő és a lelkeszi hierarchiában előre jutó Fogarasi Sámuelről is „születhetett volna tudományos mű vagy közéleti aktivitás”, de mégsem történt így. JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 55.

⁷⁵ BURKE, *Útmutatás...*, i. m., 14.

⁷⁶ Volt olyan önéletíró (Bethlen Miklós), aki szövegében hivatkozott korábbi peregrinációs diárumára. TÓTH Zs., *Műfaj vs. íráshasználat?*..., i. m., 369, 396.

⁷⁷ KOVÁCS S. I., *A régi magyar utazási irodalom...*, i. m., 126–134; BURKE, *Útmutatás...*, i. m., 12, 14; KÁRMÁN, *Fatányér és kőkorszó*, i. m., 110–112; uő, *Identitás és határok...*, i. m., 75–76.

ran találhatunk az utazás technikai előkészítésével, költségeivel, az útitársak „beszervezésével”, az utazás céljáról és várható eredményeiről szóló iratokat.⁷⁸ Mindez azért különösen fontos számunkra, mert noha Pántzél útjáról kizárólag *visszatekintő* önéletírása maradt ránk, és például *útiszámlák* és más *kiegészítő szövegek* segítségével nem „ellenőrizhető a naplóban leírt beszámoló”,⁷⁹ ám valószínűleg oly mértékben beépítette retrospektív szövegébe ezeket az adatokat, hogy a Kulcsár által is említett utóbbi két forrástípus felsorolt ismérvei szintén jellemzőnek tűnnek önéletírása peregrinációtörténeti fejezetére. Persze, e szövegszerkesztési módnak is lehet hagyománya, hiszen sok 18. századi útleírónál, például Szilágyi András naplójában is komoly költséglistát, illetve az utazás megszervezésével kapcsolatos szövegrészeket találunk.⁸⁰

Az önéletírásokat, útinaplókat és hasonló feljegyzéseket kiemelten tanulmányozó kutatások sokat foglalkoztak azzal a kérdéskörrel, hogy az utazásokról (így a nyugat-európai peregrinációkról) szóló reflexióknak jelentékeny retorikai, illetve írásantropológiai hagyománya van. E szövegekben a más kultúrákkal való találkozások a *másik* (jellem, kultúra stb.) megismerésének, illetve idegensége felismerésének, másrészt az önmegismerésnek, illetve a saját kultúra reflektálásának a lehetőségeként jelennek meg.⁸¹ Pántzél kéziratának a leideni peregrinációjával foglalkozó része az utazást a *másik* (például útitársa) jellemének megismerési lehetőségeként, illetve a másikon keresztül történő önmegismerés hermeneutikai és antropológiai terepeként értelmezi: „Az igaz, hogy az ilyén utazásban az embernek meg tetszik sok féle jo 's. más Caractere.” (PP, 23.) E megállapítást követően részletesen leírja, hogy peregrinustársa rendkívül zsupori volt, és pénze megtartása érdekében *nemcsak a látnivalók megtekintésére, kisebb kitérőkre nem lehetett rávenni* (PP, 24), hanem ezért még a méltatlan körülmények közötti alvást, egy éjszakai tömegszállást is vállalt. (Itt Pántzél önálló szobát bérelt. A költségeit folyamatosan feljegyző önéletíró azonban azt sem felejtí el megemlíteni, hogy *még így is alig fizetett többet, mint társa.*) Kötete elejétől vállalt programjához ez esetben is hű maradt, és minderről gyermekei számára erkölcsi tanítást is megfogalmazott: „Az ilyén embernek társasága felettébb unalmas: söt káros égy Nemes gondolkodásu embernek”. (PP, 23–24.) (Pántzél a sohasem pozitívan bemutatott peregr-

⁷⁸ KULCSÁR, *A politikai és társadalmi elit utazásai...*, i. m., 103, 112. A szervezési kérdésekhez l. még BURKE, *Útmutatás...*, i. m., 10; HARBMEISTER, *Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai...*, i. m., 35. A hollandiai peregrinustársakhoz l. BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., 73–75.

⁷⁹ KULCSÁR, *A politikai és társadalmi elit utazásai...*, i. m., 103.

⁸⁰ Erről l. CZIBULA, *Szilágyi András...*, i. m., 126–127.

⁸¹ Magyarul, ill. magyar vonatkozásban l. pl. Bethlen Mihály *útinaplója*, kiad., JANKOVICS József, Bp., Magyar Helikon, 1981; JANKOVICS József, *A magyar peregrinusok Európa-képe*, in *Régi és új peregrináció...*, i. m., 556–564; HARBMEISTER, *Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai...*, i. m., 25–31; KÁRMÁN Gábor, *Identitás és határok...*, i. m., 72–74, 79–80, 90–91; BITSKEY István, *Hungáriából Európába. Utazó magyarok a kora újkorban*, in uő, *Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 157–175; N. KOVÁCS Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai, 2007, 14–22; Graeme MURDOCK, „*They are laughing at us?*” *Hungarian Travellers and Early Modern European Identity*, in *Under Eastern eyes: a comparative introduction to East European travel writing on Europe (East looks West, vol. 2)*, ed. by Wendy BRACEWELL–Alex DRACE–FRANCIS, Bp.–New York, Central European University Press, 2008, 121–145; stb. A leideni peregrinációhoz l. BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., 75–80, 124–127.

rinustársát, a vele együtt utazó és Leidenbe beiratkozó Erdélyi Sámuel *egyetlen egyszer sem* nevezi néven, mindig csak *Társomként* emlegeti.)⁸²

Pántzél gyermekeinek címzett önéletírásának azonban nem célja imagológiai szempontok és az idegenségtapasztalat látványos felmutatása. Maguk az összehasonlítások, a saját és az idegen kultúra szembeállításai csupán három kisebb tárgykörben mutatkoznak meg, és nem kapnak komolyabb elemzést, nem helyeződnek nagyobb kontextusba, alá- és fölrendeltségi viszonyok és a nemzetkarakterológia összefüggésébe. (Ugyan mindhárom összehasonlításban Magyarország marad alul, de ezen apróságok mögött semmilyen koncepció nem tűnik fel. Pántzél szerint egyrészt sokkal jobb a regensburgi sör, mint a zilahi [ráadásul ezt a legjobb németországi sörnek tartja, sőt jobbnak, mint a burgundi borokat!]; másrészt a Rajna Mainznál, a Majna torkolatánál még a pesti Duna-partnál is szebb; harmadrészt a vele nagyon szívélyes regensburgi kereskedőcsalád jóindulatával szerinte otthon sosem tudna fordulni „az Örmény Urfi egy idegenhez”. [PP, 22; 25–26; 39.]) Az idegenségtapasztalat megjelenítése szempontjából az önéletírás egyetlen jelentősebb, bár közvetett megnyilvánulása a leideni peregrináció előtti bécsi tartózkodásra vonatkozik. A nyugat-európai útra induló diákok között – minden bizonnyal *szóban* – terjedő szokás kapcsán már fentebb utaltam arra, hogy a magyar egyetemjárók Bécsset olcsó városnak tartották, ezért rendszerint itt csináltatták meg az út előtt a szükséges ruhákat. Pántzél részletesen beszámolt arról, hogy milyen öltözetet vásárolt: „Én is tehát minden szükséges köntöst ’s. változokat meg szerzettem úgy mint inget nyakravalot néhány rendbélit, Strimfeket paputsokat néhány párokat, kaputot, nadrágot, kalapot s. a. t.” (PP, 19–20.) A ruhaneműk felsorolása kapcsán ugyan nem tért ki arra, hogy Magyarországot elhagyva mindenképpen *szükséges* lett volna a *ruhaváltás* (akár mint jellem- és lojalitásváltás is), s arra sem, hogy készítettett öltözete a *nyugat-európai* normáknak felelt-e meg, csökkentendő az idegenségérzetet – mint ahogyan arról több 17. századi, 18. század eleji magyar és más anyanyelvű szerzők önéletírásában, útinaplójában, leveleiben és más szövegeiben olvashatunk.⁸³ Viszont Pántzélnél az a város, ahol a magyar diákoknak ez az *átöltözése hagyományosan*, interpretációja szerint elsősorban *anyagi okok miatt* meg szokott történni, olyan közeget jelent, amely még az ismert, az otthonos világon *belül* van, s mely város *határát átlépve* már egy idegen világba kerül az utazó. „Nem is volt költséges az ott való mulatás, mert akkor Béts igen oltsó város volt, *és csak olyan mint Kolosvár, vagy más Erdélyi város*; E’ mellett Hollandiabann minden drágább lévén mint Bétsben Szoktak eleitől fogya az oda fel menő Atyafiak Bétsben sok féle öltöző ruhát meg készítetteti.” (PP, 19–20, kiemelés tőlem.)⁸⁴

⁸² Pántzél az önismeretről ugyancsak fontos reflexiókat tesz, saját jellemével, tulajdonságaival néz szembe, és gyermekei számára őszintén számot ad minderről – egy, a fentivel valamelyest rokon szituáció exponálása, az I. 2. 1. 3. fejezetben már tárgyalt nótáriusválasztás kapcsán. L. PP, 57–58.

⁸³ L. ehhez: JANKOVICS József, *Régi magyar irodalmunk „viseletképe”*, in *Régi erdélyi viselet. Viseletkódex a 17. századból*, szerk., jegyz. uő, Bp., 1990, 5–21. Újabbán összefoglalja: KÁRMÁN, *Identitás és határok...*, i. m., 78.

⁸⁴ Szilágyi András azonban már a Hollandiába való érkezésekor, Amszterdamban vásárol magának „egész öltöző német köntöst”. CZIBULA, *Szilágyi András...*, i. m., 147. L. még BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., 110–115.

I. 2. 1. 5. Összegzés: a retrospektív önreprezentáció retorikai hagyománya,
társadalmi és kulturális kontextusa

Pántzél Pál retrospektív önéletírása és más korabeli egyetemjáró diákok szövegei a formai és nézőpontbeli különbségek ellenére is, úgy tűnik, nem csupán a peregrinációs út leírásának módjában mutatnak egyezéseket. Hanem abban is, hogy sok közülük, például Szilágyi András diáriuma a nyugat-európai élményeinek naplószerű feljegyzéseit *megelőzően* összefoglalta „addigi életét, származását, születésének körülményeit, tanulóéveinek tapasztalatait”.⁸⁵ Pántzél Pál önéletírása elején hasonló összefoglalást írt genealógiájáról, családjáról, diákkoráról és főúri családoknál eltöltött nevelői éveiről. (E témáiról a II. és III. fejezetben lesz szó.) Azt is láttuk, hogy a programszerű tudatosság, melynek szellemében Pántzél a gyermekeinek akarta örökül hagyni tapasztalatait, szintén az önéletírások hagyományos eleme volt. Viszont tudjuk, hogy az antik gyökerekkel nem rendelkező, más műfajokhoz képest igen újnak számító 17–19. századi önéletírás- és emlékirat irodalomnak, sok egyéb szövegtípussal ellentétben, nem voltak latin és magyar nyelvű szabálykönyvei (mint a poétikák, retorikák, homiletikák, imádságelméletek stb.), s a konkrét önéletírások előszavaiban is kevés elméleti jellegű reflexiót találunk. Éppen ezért igen nehezen lehetséges valamiféle műfajiságot konstituáló alapok megállapítása.⁸⁶ Az persze a 17–19. századi önéletírók nagy része által valamelyest mindenképpen ismert (olvasott) hagyomány, időnként akár tudatosított gyakorlat⁸⁷ alapján bizonyosnak mondható, hogy a szerzők az élet-történeti argumentáció során mégiscsak betartottak számos, akár az antikvitástól kezdve öröklődő, retorikai szabályrendszerben rögzített előírást.⁸⁸ Tóth Zsombor azonban azt is megállapítja, hogy e hosszú időn keresztül meghatározó retorikai hagyomány figyelembe vétele mellett igen nagy jelentősége van az adott önéletírás vagy emlékirat stb. mint kulturális reprezentáció elsődleges kontextusának. Vagyis az én színrevitelének kulturálisan kimunkált, preskriptív módon működő mintái, szabályai, tipológiai is vannak minden korszakban.⁸⁹ Az önéletíró színre vitt identitása tehát a konkrét életüttől nem függetlenül, s a konkrét életpályatípus összefüggésében létező és elsajátítható nyelvi-retorikai eszközöknek, illetve kulturálisan szabályozott sztereotípiáknak, kanonizált mintáknak egy adott, szűkebb korszakon, illetve közösségen belül elfogadott, történelmi, kulturális és társadalmi hatások következtében kialakult konvencióknak a repertoárja. A 19. századi naplókat vizsgáló Bicskei Éva szerint például a szorosabban korszakfüggő identitáskategóriák, „kor- és helyspecifikus társadalmi és kulturális mintá[k]” teszik lehetővé a – például: önéletíró – egyén számára az én-ség (self) textuális megjelenítését és ezzel

⁸⁵ *Uo.*, 124. Szilágyi András ezeket a bejegyzéseket latinul tette. E nyelven írta bele magyar naplójába a vásárlásai feljegyzését, könyvei listáját, költségvetését, egy Amszterdam dicsőítésére írt versét, valamint családjá későbbi történetét is. E sok más önéletírásból szintén ismert kétnyelvűség Pántzélnál nem tapasztalható, ő csak bizonyos kifejezéseket írt latinul.

⁸⁶ TÓTH Zs., *Műfaj vs. íráshasználát?...*, i. m., 334–343, 349.

⁸⁷ L. pl. „Tovább nem genealogizálok, azt a szegény Bethlen Elek elég szépen kicsinálta a régi levelekből.” (I. könyv, 1. rész, Nemzetiségemről). L. BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától*, in KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *művei*, s. a. r., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 488 (kiemelés tőlem).

⁸⁸ Személyi érvek, vagyis argumenta a persona: a személy leírása (descriptio), a nemzetség (familia, natio), életkor (aetas), nevelés (educatio), testalkat (habitus corporis), vagyoni helyzet (fortuna), állapot (conditio), jellemvonás (animi natura), foglalkozás (studia) stb. megjelenítése.

⁸⁹ A fentieket l. bővebben: TÓTH Zs., *A koronatanú...*, i. m., 30–41, 147–157. Vö. még S. SÁRDI, *Az önéletrajzi szelf...*, i. m., 210–211, 214–216.

együtt az identitás megkonstruálását, hiszen „a személyiség és a személyiségről szóló narratíva konstrukciója párhuzamos folyamat”. Bicskei idézi Jerome Brunert, aki hangsúlyozza az önélet-író általi „*legmegfelelőbb* társadalmi és kulturális modell kiválasztásának fontosságát, mert csak annak »megélésével« alakulhat ki egy reflektív én, és csak az által reprezentálhatók társadalmilag hitelesen és kulturálisan felismerhetően egy egyéni élet eseményei”.⁹⁰ Ismerős ez a belátás a narratív pszichológia – nem korszak-, hanem inkább kultúraspecifikus – felfogása számára is. Az élettörténeti elbeszéléseknek az adott társadalomtól függő konstrukciójával foglalkozó Kenneth és Mary Gergen kutatásai szerint ugyanis „[a]z ember nem választhat szabadon, hogy egyszerűen olyan történetformával álljon elő, amilyennel akar. A kultúrák bizonyos fajta identitásokat bátorítanak, másokat pedig elleneznek”.⁹¹ Vizsgálatuk László János általi összefoglalása szerint „az élettörténeti narratívumok a kultúrában rendelkezésre állnak, a kultúra kommunikálja ezeket az egyénnek, és viszont, az egyénnek saját élettörténetét egy kultúrában érthető és elfogadható módon kell nyilvánosan előadnia és megvitatnia”.⁹² A biográfia írás történelmi módszerének is nagy kihívása a személyes identitás és a szociális identitás (valamilyen csoporthoz, közösséghez tartozás) viszonyának vizsgálata, a személyiség individualitása és csoportparaméterei összefüggésének kutathatósága és elbeszélhetősége.⁹³ Hedwig Röckelein szerint az individuum és a társadalom (illetve annak valamely csoportja, rétege) kapcsolatának értelmezése magának a tradicionális életrajzírás megújítását célzó „új történelmi biográfiának” kell az alapfeltétele legyen.⁹⁴

Elmondható tehát, hogy egyrészt ugyan a nagy és átfogó narratívákkal dolgozó identitáskutatások gyakran azt állapítják meg, hogy, leváltva a premodern koncepciót, a 18–19. század fordulójára kialakult a modern személyiség tudata, a korábbinál dinamikusabb személyes identitás,⁹⁵ viszont Bicskeinek a 19. századi autobiográfia és identitásképzés angol és német kutatásain alapuló konklúziója szerint e korszakra vonatkozóan „sem lehetséges – sem individuumok,

⁹⁰ L. Jerome BRUNER, *The Autobiographical Process*, in *The Culture of Autobiography. Constructions of Self-Representation*, ed. by Robert FOLKENFLIK, Stanford (CA), Stanford University Press, 1993, 38–56. Hivatkozza és összefoglalja: BICSKEI Éva, *Napló, vizuális autobiográfia, Künstlerroman. Személyiség és személyesség Székely Bertalan „ifjúkori naplójában”*, Aetas, 17(2002)/2–3, 87–88.

⁹¹ Kenneth J. GERGEN–Mary M. GERGEN, *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer*, in *Narratívák 5. Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János–THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 2001, 77–119 (az idézet: 89).

⁹² LÁSZLÓ János, *Előszó*, in *Narratívák 5...*, i. m., 9.

⁹³ Jacques REVEL, *A mikroszintű vizsgálat...*, i. m., 217–237 (itt: 225); KÖVÉR György, *A biográfia nehezégei*, Aetas, 17(2002)/2–3, 245–262 (itt: 245, 259–262). Kövér György itt Giovanni LEVINEK *Az életrajz használatáról* című problémafelvető írásáig nyúl vissza (magyarul: Korall, 2[2000]/tél, 81–92), valamint hivatkozza a Paul RICOEURt (*A narratív azonosság*, in *Narratívák 5...*, i. m., 15–25) interpretáló LÁSZLÓ Jánost (*Előszó*, in *Narratívák 5...*, i. m., 11).

⁹⁴ Hedwig RÖCKELEIN, *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”* (1993), Aetas, 17(2002)/2–3, 231–244 (itt: 241–243).

⁹⁵ L. ehhez pl. Charles TAYLOR, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989. Magyarul l. tőle: *Humanizmus és modern identitás*, in *A modern tudományok emberképe*, szerk. Krzysztof MICHALSKI, Bp., Gondolat, 1988, 150–215. E tanulmány megításai felől nézve Gyulai Pál emlékezédei: TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció*, in uő, *Ismerős idegen terep...*, i. m., 234–253 (Taylorról: 252–253). L. még Richard SENNETT, *A közéleti ember bukása*, Bp., Helikon, 1998 (eredeti kiadás: 1977), 165–176; stb.

sem társadalmi csoportok szintjén – stabil, adott és állandó identitásról beszélni”.⁹⁶ Másrészt nem annyira a kora újkori, illetve 18–19. századi emlékiratok, önéletírások, naplók szerzői által „beazonosíthatóan olvasott, tanulmányozott praeceptumok” felől érdemes vizsgálgódnia, és a szövegértelmezéseket csupán „a retorikai-poétikai minták[ra]” „redukál[ni]”. Sokkal inkább szükséges „társadalomtörténeti, antropológiai szempontból is kontextualizál[ni] az íráshasználat egyéni habitusát, az írásra mint médiumra hagyatkozást, ennek minden implikátumával”.⁹⁷ Így lehet például Pántzél Pálnak a fentebb említett őszinteségét, vallomásosságát a 18–19. század fordulóján is élő, a református önéletírói hagyomány által talán erősebben is meghatározó reprezentációs folyamatként értelmezni. Valamint, ha a genealógia, a családi körülmények, a tanulmányok és a jellemvonások elemeit vizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy mindezek a nyugat-európai tanulmányút *felvezetéseként*, a peregrináció bemutatása *felé irányuló* lépésekként szoktak megjelenni a narrációban, mint Szilágyi András útinaplójának vagy Pántzél önéletírásának az elején. Pántzél textuális énreprezentációjában az apai íráshasználatához, illetve a retorikai, műfaji hagyományokhoz való kapcsolódás tehát szükséges lehetett a fentebb, az I. 2. 1. 4. fejezetben ismertetett gyakorlati cél, illetve életstratégia számára. A szöveg ugyanis láthatóvá teszi, hogy a már lelkész, de még külföldi egyetemet nem járt apától származó Pántzél Pál nem született bele egy statikus társadalmi struktúrába, számára a 18–19. század fordulója körül elérhető volt az academicus papi pálya, s ténylegesen is realizálódhatott a mobilitás lehetősége. Viszont ez az egyházi hierarchiában befutható karrierben nem feltétlenül volt automatikusan érvényesíthető. Majtényi Györgynek a 20. század második felében keletkezett önéletrajzi elbeszélésekre vonatkozó, de általánosan, más korszakokban íródott önéletírásokra is érvényesnek szánt megállapítása szerint „[m]inden önéletrajzi elbeszélés szubjektív reprezentáció; de az elemző »olvasatában« fölhívhatja a figyelmet azokra a társadalmi folyamatokra, amelyek hatásai a visszaemlékező személyiségét alakították, vagy amelyek hatása alatt emlékezik”.⁹⁸ A 18–19. századi életpályákat – részben önéletírások alapján – értelmező mikrotörténeti kutatásoknak szintén szem előtt kell tartaniuk a társadalmi mobilitásvizsgálatoknak egy másik fontos megállapítását. Ezeket összefoglalva ugyancsak Majtényi úgy fogalmaz egy másik írásában, hogy „[n]incs tudásunk arról, hogy a statisztikailag leírt és elemzett mozgások hogyan viszonyulnak az *egyéni* mobilitási élményekhez. [...] A szubjektív élményekel nehezen hozhatók szinkronba a makroszociológiai szintű vizsgálatok adatai”.⁹⁹ A 18–19. századi életpályaelemzések vonatkozásában is csupán ez

⁹⁶ BICSKEI, *Napló, vizuális autobiográfia...*, i. m., 87. Bicskei az individuumok kapcsán nem szólt Paul Ricoeurnek arról a tanulmányjáról, melyben a „narratív azonosság” kifejezés szemantikai kétértelműségét vizsgálja az énreprezentációkat megjelenítő élettörténetek (*life-story*) vonatkozásában. Ricoeur az azonos fogalmához egyrészt az *idem* értelmében vett „tökéletesen hasonló” jelentést rendeli, hangsúlyozva a változatlanságát, kanti értelemben vett „időn belüli állandóságát”. Másrészt az *ipse* értelmében vett „őmagaság” jelentést tulajdonítja a fogalomnak („[e]gy individuum azonos önmagával”, „[e]llentéte a »más«, az »idegen«”), melynek kapcsán a rögzítetlenséget, a változást emeli ki. RICOEUR, *A narratív azonosság...*, i. m., 15–16.

⁹⁷ TÓTH Zs., *Hiányzó paradigmák? Módszertani megjegyzések a kontextualizáció kérdéséhez a régi magyar irodalomban*, Korunk, 19(2008)/5, 47–48. A legjobb összefoglalás és mintaadó elemzés erről: uő, *Műfaj vs. íráshasználat?...*, i. m.

⁹⁸ MAJTÉNYI György, *Emlékezet és személyiség. Az életút rekonstrukciójáról*, Aetas, 17(2002)/2–3, 162–178 (itt: 164).

⁹⁹ MAJTÉNYI György, *Mobilitás és életstílus. Szakértetségisek életútja*, in *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*, szerk BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika–TÓTH Árpád, Bp., Osiris, 2000, 429. A Majtényi által is hivatkozott szakirodalomnak a jelen összefüggésben továbbgon-

zel a bizonytalansággal vehetjük figyelembe Szilágyi Márton intelmét, mely szerint egy mikro-történeti elemzésnek különösen figyelemmel kell lennie „a társadalmi feltételrendszerre reagáló egyéni mentalitás dimenziói[ra]”.¹⁰⁰

I. 2. 2. AZ ANNUÁRIUM JELLEGŰ BEJEGYZÉSEK, VALAMINT AZ 1824-BEN ÍROTT VISSZATEKINTÉS KELETKEZÉSE

A fentiekben Pántzél Pál önéletírása retrospektív első felének írásantropológiai körülményeiről volt szó. Mint azonban korábban említettem, a szerző 1811-et, kézírata születésének esztendőjét elérve már általában évente foglalta össze, elsősorban a gyermekeivel kapcsolatos, illetve a gazdasági, mezőgazdasági szempontból fontos eseményeket. Pontosan adatolta a különböző termények árait, a pénz értékének változását, különösen hangsúlyozva a szegényedést, a drágulást, az egyre nehezedő gazdasági helyzetet. De mindez továbbra is szoros összefüggésben volt az önéletírása megcélzott közönségével és vállalt programjával: ezek a nagy nélkülözések ugyanis „méltok arra hogy unokáink is emlékezhessenek rá”, s gyermekeit is mindezek emlékezetben tartására inti. (PP, 64–66; 69–70; 71–72; 78–79; 80–81.) A nagyjából annuárium jelleg azonban 1819-cel lezárult, és az 1820-tól 1824-ig tartó éveket egyben, újra retrospektív módon foglalta össze (PP, 84–89), bár e visszatekintés *formailag*, a kézirat tagolása miatt annuárium jelleget mutat. Ahogy már a kötet előző íráshasználati szakaszában, 1819 (talán) februárjában úgy írta meg az 1818. évre vonatkozó feljegyzéseit, hogy az évszámot nemcsak az addig szokásos módon, élőfjében tüntette fel, hanem önálló címként, a főszövegben is látható módon, az 1824-ben írott visszatekintésében szintén hasonlóan cselekedett: ugyan nem évenként írt kötetébe, de az eltelt esztendők közül néhánynak a számát (1822, 1823, 1824) az adott évre vonatkozó feljegyzés előtt *címként* is láthatóvá tette, így jobban elkülönítve az oda tartozó bejegyzéseket a többitől. A négy és fél évre vonatkozó visszatekintés jóval kevésbé alapos, mint az 1811-ig futó retrospektív önéletírása és az 1819-ig írt, nagyjából annuáriuma, melyekben igen pontosan említett egykori számadatokat, helyszíneket, eseményeket. Ennek valószínűleg nem csupán az lehet az oka, hogy 1824-ben már kevésbé támaszkodott a megelőző négy és fél évben keletkezett feljegyzésekre, valamint, hogy ezek gazdasági, pénzügyi adatainak már nem nagyon volt 1824-ben aktualitása. Sokkal inkább azért nem részletezte igazán ezeket az esztendőket, mert más volt a szándéka az írás újbóli elkezdésével.

Az ugyan nem derül ki a kéziratból, hogy miért hanyagolta néhány évig a bejegyzéseket, arra viszont, hogy újra tollat ragadjon, úgy tűnik, egy nagyon konkrét, számára igen szomorú ok indította 1824-ben. Tulajdonképpen ezt az egyetlen történetet akarta elbeszéli a megelőző négy és fél év áttekintésével. Az indok nem más, mint egy újabb, bár nem közvetlenül saját életének határhelyzete: ez esetben egyik gyermeke, Dániel addig jól alakult számtartói pályájának hirtelen történt fordulata, Pántzélnek a fia váratlan kegyvesztettsége miatt érzett nagy csatlódottsága. 1821-re vonatkozóan írja, hogy fia ekkor kapta meg a jónak ígérkező tisztséget gróf

dolható tételei: Karl Ulrich MAYER – Walter MÜLLER, *Előrelépés a társadalmi mobilitás kutatásában*, in *Társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*, szerk. RÓBERT Péter, Bp., Új Mandátum, 1998, 160–163; ÖRKÉNY Antal, *Félfő. Megjegyzések a társadalmi mobilitás magyarországi kutatásának elmúlt két évtizedéről*, Replika, 2(1991)/1, 17.

¹⁰⁰ SZILÁGYI, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet...*, i. m., 21.

Bethlen Dániel, majd utóda, János vajdakamarási birtokán. Három év szolgálata után, 1824-ben a gróf még jobb állást ígért neki, ám – Pántzél Pál szerint – Dániel irigyei közvetlenül beiktatása előtti távollétében Bethlen János fülébe rágalmakat duruzsoltak, ezért nagy haragra gerjedt ellene, és már sehol sem volt hajlandó őt alkalmazni. A fiú rettenetesen elkeseredett emiatt, ahogyan apja is, aki már nagyon boldog volt, hogy a pályáján beszédhibája, talán kisebb szellemi fogyatékosága miatt hátránnyal induló Dánielnek végre rendeződni látszott az élete. Ezt követően írta le Pántzél döbbenet, hogy fia csalódottságában arra az elhatározásra jutott, „hogy megfosztatván reméllett Statiojától magát ki tegye a’ leg nyomoruságosabb probára, az az hogy Katona legyen. – Itt meg ál a’ tollam, és dobog a’ szivem – Ő Katona lett elég a’ nékem hogy már keseregjek mind holtig. Az én töllem örökké szeretett kedves fiam Dániel 1824ben Katona lett Majusban. Ezt én Majus 17.dikén hallottam meg leg elébb, a’ mely naptól fogva örökké siratom ötöt, azért hogy sok szolgáltyai után azt a’ jutalmot kapta, hogy katona legyen. Itt nyugszom egy kevésse mig többet is hallok rolla; tudni illik hová állott, miként állott, és hogy van dolga? &c.”. (PP, 87–88.)

A négy és fél évnyi visszatekintést, s Dániel fia középpontba állított történetét nem sokkal ez után, a Dániel eltűnéséről hallott hírt követő hónapban, júniusban vagy kicsit később írta meg.¹⁰¹ Szövege arról a komoly ellenérzésről tanúskodik, amellyel a második generációs, de már academicus lelkipásztor Pántzél Pál viseltetik a katonai életpályával szemben, és fogalmazza meg csalódottságát az ekkor 27 éves gyermeke – nem is annyira választása, mint – kényszerpályája miatt. Írásantropológiai szempontból azért érdekes ez a szövegrész, mert Pántzél az összefoglalása végén néhány vízszintes tollvonással is megjelölte beszámolója ideiglenes felfüggesztését, nem tudva, hogy mikor fog frissebb információkhoz jutni, és mikor tudja folytatni szövegét: „többet ennel meg nem tudok. még eddig – – – – –.” (PP, 89.) Mivel azonban az őszi szüret idején már újabb értesülést kapott fiáról, nem sokkal később ismét bejegyzést tett. (PP, 89.)¹⁰² Dániel miatt ekkor már kevésbé aggódik, a kedvezőbb információk birtokában valamelyest enyhülni látszik fia katonai pályája miatt érzett csalódottsága. Az újabb családi nehézség, felesége betegsége azonban végleg elhallgattatta az emlékirót.

Mint fentebb utaltam rá, az 1819. és 1824. évek közötti időszakra vonatkozó visszaemlékezésben ugyan meg-megszakad e számára csalódást jelentő karriertörténet elbeszélése, de egyrészt ilyenkor anticipál („Mint jött ki három esztendei szolgáltya után azonn Udvarbol *mingyart meg látjuk*” [PP, 86, kiemelés tőlem]), másrészt e részek is úgy vannak közbeszúrva – még ha a digressio talán nem is teljesen tudatos alkalmazásával¹⁰³ –, hogy ugyancsak a Dániel miatti csalódottságának narratíváját erősítik. Hiszen e kitérőkben szintén az őt ezekben az években ért

¹⁰¹ E szakasz (PP, 84–89) terminus post quem-jét Pántzélnek még az 1819-re vonatkozó összefoglalásában tett előrelátása jelöli ki: „En ezt néki [t. i. Pál nevű fiának] szemére nem vettem, és egy levelett is néki, [...] nem irtam *–24dik Esztendő juniussáig*. Amely esztendőről emlekezni fogok mindgyárt”. (PP, 85, kiemelés tőlem.) A terminus ante quem-hez l. a következő jegyzetet!

¹⁰² A kézirat utolsó előtti bejegyzése azzal végződik, hogy „többet ennel meg nem tudok, még eddig – – – – –.” Az ezt követő bejegyzés pedig így kezdődik: „Szüretre menven Pal fiam Zagorba a Küküllő mellett levő Szász faluba ott találta Dánielt quartejba”, s így végződik (az egész kötet is): „A szüret tájban tudni illik October közepe táján ágyba esék a’ Társom Edes Anyatok”. (PP, 89.) Ez azt jelenti, hogy az utolsó előtti, hosszabb szövegrész bizonyosan 1824 júniusa után, de még az őszi szüret *előtt* keletkezett. Az utolsó bejegyzés pedig 1824 október közepe után (talán hónapokkal ezután, esetleg az év végén, hiszen a felesége betegségének kezdeti időpontját kissé pontatlanul jelöli meg).

¹⁰³ Az önéletrások kitérőiről l. S. SÁRDI, *Az önéletrajzi szelf... i. m.*, 214.

egyéb szomorúságokról számol be: Pál nevű fia sikkasztása miatt érzett megdöbbenéséről, Rozália lánya megrágalmazásáról, Zsigmond fia „nem [...] meg elégedett állapotya”-ról, illetve a saját fizetése elmaradásáról. (PP, 85–86.) Az ifjabb Pál miatti keserűségének megjelenítését szövegszerűen is összeköti a Dániel sorsával kapcsolatos, 1824 tavaszán, nyarán átélt bizonytalanságának leírásával; így már az 1819-re vonatkozó soraiban anticipálja a történet folytatását, arra is utalva, hogy miért fogott neki újból az írásnak. Mégpedig úgy, hogy ifjabb Pál miatti csalódottsága ellenére mindezt „néki szemére nem vetettem, és egy levelett is néki, (hogy erről ne emlékezsem) nem irtam –24dik Esztendő juniussáig. Amely esztendőről emlékezni fogok mindgyárt”. (PP, 85, kiemelés tőlem.) A *nem* írás mint a felejtés *feltétele* egyébként nem csupán a levelezésre vonatkozóan jelenik meg Pántzél kéziratában, hanem az önéletírás *kihagyásaira* is vonatkozik. Az Intze Sámuel miatt érzett csalódásának lejegyzéséhez ezt teszi hozzá: „erről többet írni utallom is”. (PP, 84.)

I. 2. 3. AZ ÉLETTÖRTÉNET ÉS A TÖRTÉNELEM MEGJELENÍTÉSÉNEK VISZONYA PÁNTZÉL PÁL ÖNÉLETÍRÁSÁBAN

Mint számos kora újkori és 19. századi önéletírás, úgy Pántzél szövege is az eddigiekben vizsgált önmegjelenítésekkel összefüggésben működött a jelenre és a múltra vonatkozó reprezentációit. Pántzél önéletírásában is elsősorban az tűnik fontos kérdésnek, hogy miként viszonyul egymáshoz az egyéni élettörténet és a történelem megjelenítése, valamint az, hogy miként reflektál a szerző önmaga, illetve a jelen vagy a múlt történései színrevitelének viszonyára.¹⁰⁴ A kétféle reprezentáció kapcsolatának érzékeltetése már szövege legelejétől (PP, 3), az I. 2. 1. 1. fejezetben is idézett soraitól jelen van, és az alapvető önéletírói szándékának, vagyis a gyermekei számára tanulságként, nevelő céllal színre vitt énreprezentáció összefüggésében értelmezhető. A *minutio* formai toposzával bevezetett önéletírásban végig jelen van ez a viszony. Pántzél a kompetenciahatárokra reflektálva érzékelteti, hogy a történelem perifériájáról, családi, kollégiumi, peregrinusi, majd lelkészi, gazdálkodói nézőpontból tekint az eseményekre. A história alakulását, a jelen gazdasági, pénzügyi, politikai körülményeit is a saját kisvilágára, anyagi és társadalmi helyzetére tett hatások szempontjából említi legtöbbször. Úgy reflektál időnként e kettős nézőpontra, hogy a röviden tárgyalt „világi dolgokat” élesen elkülöníti a vele közvetlenül kapcsolatos, hosszabban feljegyzett eseményektől: „Szomorú volt réám nézve e’ szerint a’ 92dik és 93dik Esztendő. De szomorú voltak ezek az egészsz világra nézve is.” (PP, 49.) Az 1814-es év szegénységét, majd a Napóleonnal kapcsolatos történelmi eseményeket röviden bemutató leírását követően így tér át a következő esztendőre: „Örvendezvén mind eddig még házomnak elég jó állapotján, ámbár a’ szükség nyom, mint egészsz országunkat.” (PP, 70.) E mondatot követően előbb az önéletírás kontextusában őt magát (és talán megcélzott olvasóközönségét, vagyis gyermekeit) elsősorban érdeklő erdélyi, főképp kendilónai búza-, kukorica- és gyümölcstermésről, bor- és pálinkahozamról beszél. Majd röviden összefoglalja, hogy mi történt 1815-ben a „históriában”, de markánsan megjelölve saját nézőpontját, a történelem alulról való szemléletét: „Ez az esztendő még emlékezetesebb lesz a’ Historiákban, mint volt az el mult – 814dik: mert ez az esztendő tsapá a’ földhöz, azt a’ telhetetlen vitéz Frantzia Császárt, aki mind eddig a’ világ Ura iparkodván lenni, Európát szüntelen való háborúságban tartotta. De ezen esztendőben vég-

¹⁰⁴ Vö. TÓTH Zs., *A koronatanú...*, i. m., 37–45.

képpen meg győzött Szent Ilona Szigetébe küldetett olyan őrizet alá, hogy onnan nem fog többé vissza jöni. *De ezek nem a mi dolgaink – elég az, hogy a' sok hadakozásra való adozás, katonafogások terméketlenség, s. minden rosszsz bennünket terhelve* által lépünk a' –816 dikra is.” (71–72, kiemelés tőlem.) Napóleon, illetve a francia forradalom okozta európai politikai következményekkel szemben másutt is negatív véleményt fogalmaz meg Pántzél, és az „egészség világ”-nak a forradalom miatti „szomorú”-ságával párhuzamosan jeleníti meg a saját nehézségeit. (Lásd például: PP, 32–33, 49, 51.) A peregrinációs útjának egyik állomásaként röviden bemutatott Nürnberg kapcsán rövid, exemplummal színesített értekezésben elmélkedik a birodalmi városok Napóleon utáni helyzetéről, újra gyermekeihez intézve szavait: „méltó hogy a' historiákból azokat meg tanuljátok”. (PP, 24–25.) Az alábbi szöveghelyen pedig úgy korlátozza önmagát a történelem folyásáról, a nagy eseményekről *nem* akarva szót ejteni, hogy ezzel együtt megmutatja elsődleges politikai preferenciáját is. Amennyire elítéli ugyanis a francia forradalmat és Napóleont, annyira lelkesedik II. Józsefért. „Nehai Grof Teleki Adám, égyik volt Erdélyben a' leg fővebb Urasagok között, mind Jozságaira, mind hivatalára, mind tudományára és szép hírére nézve. Ildik Josef Császár tudni illik, minden országában a' dolgoknak régi folyását, jobb lábra kívánván állítani, Erdélynek ábrázatyát is meg változtatta; *melyeket én elő nem számlálhatok, a háza historiát írok meg írják ezt jövőendőben*”. (PP, 46, kiemelés tőlem.)¹⁰⁵

Pántzél jozefinizmusa ezen kívül másutt is hangot kap, minden esetben az eddigiekhez hasonló történelemszemlélet összefüggésében megfogalmazva. 1773-ra vonatkozóan az esztendő legnevezetesebb eseményeként jegyzi fel, hogy II. József Erdélyben járt, és míg négy napon keresztül Kolozsvárott időzött, az ő „nézésében gyönyörködtette magát valaki tsak a' vidékekről oda bé jöhetett.”¹⁰⁶ Ennek kapcsán sorolja fel röviden a császár jelentős politikai lépéseit, a református lelképásztori nézőpont felől fontos toleranciarendeleltre helyezve a hangsúlyt.¹⁰⁷ (PP, 12–13.) Amikor a peregrinációs útja elejéről, a bő két hetes bécsi tartózkodásáról ír, jelzi, hogy itt „mindenkor vagon meg nezésre való dolog bövségesenn”, s ezt azzal egészíti ki, hogy „Ugyan tsak égy különös tárgy volt ott akkor, mely minden utazo idegennek figyelmetességét magára vonta. Ez volt Ildik Josef Császár aki Maria Thrésia Királyné Aszszonyunknak 1780bann történt halála után minden országainak Fejedelmévé lett és sok féle ujjításokkal s. változtatásokkal kezdte uralkodását s. folytatta is. Ezenn Nagy Fejedelmet közelről szemlélni nagy szerentse volt. *Az én fő időtöltésem abbann állott ott való mulatásom alatt.*” (PP, 19 – kiemelés tőlem.) A császár haláláról is olyan összefüggésben szól, amely a saját nézőpontjából fontos: „Ez a' jo idő ugyan tsak nem tartott sok ideig, a' vilagi szerentse igen változó. Sok foglalatosságai ki végzik az

¹⁰⁵ A magyarországi értelmiség Napóleonhoz való viszonyulásáról I. KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Bp., Magvető, 1977 (Gyorsuló idő), passim; POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke, 1795–1815*, Bp., Gondolat, 1988 (Magyar história), 204–225.

¹⁰⁶ Erről I. KULCSÁR, II. *József utazásai Magyarországon...*, i. m.; uő., *A politikai és társadalmi elit utazásai...*, i. m., 108–110. (Pántzél I. Ferenc király 1817-es erdélyi látogatását is feljegyzi [PP, 81], amikor az uralkodó öthónapos utat tett Galíciában, Erdélyben és a Temesi Bánságban. Erről I. TELEKI Domokos, *Ferenc osztrák császár, magyar király és Erdély fejedelmének erdélyi útja*, Budapesti Szemle, 14[1869], 83–101; TABORSKY Ottó, *Művelődéstörténeti adatok Ferenc király 1817-i erdélyi utazásához*, in *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*, III, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937, 562–576. Mindkettőt hivatkozza: KULCSÁR Krisztina, *A politikai és társadalmi elit utazásai...*, i. m., 110.)

¹⁰⁷ Vö. ehhez CSETRI Lajos, *A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében*, in uő., *Amathus. Válogatott tanulmányok*, II, Bp., L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007, 228–247 (főképp: 234, 239–244).

életből Josef Felséges és Jo Fejedelmünket; el megyen utánna Grof Teleki Adám is tsak hamar, az az 1792benn Aprilisnek 19.dikénn; [...] Ez a' halál nagy változást okozott az egészsz Jozságbán [...] ez sok szerentsetlenséget hozott réám.” (PP, 47–48.)¹⁰⁸

Úgy tűnhet talán, hogy Pántzél történelemszemlélete is a Bethlen Miklós önéletírásának reflexióihoz hasonló nézőpontot jelöl ki, hiszen a gróf is gyakran azt hangsúlyozza szövegében, hogy nem az erdélyi történelem megírására vállalkozik: „Itt ha historicus volnék, sokat írhatnék, de nem én dolgozom az most. Rövideden azért [...]”; „Sokat írhatnék erről a gyűlésről, ha históriát akarnék írni, de ez nem idevaló.”¹⁰⁹ Bethlen azonban egyrészt úgy reflektál erre a műfaji hagyományra s még inkább nézőpontra, mint amely neki, a történet- és emlékiró tagokban bővelkedő család sarja számára *adott és választható*, amelyben tehetsége és ismeretei miatt képes is volna alkotni. Ám tudatosan és egész más szándékkal döntött egy másik típusú szöveg megalkotása mellett, amelyben, az énreprezentációin túl, éppen a műfaji jellegű hagyományok és meghatározottságok miatt engedelmessé kellett „a narratio preskriptív módon érvényesülő retorikai szabályainak”. Ezek szerint bizonyos történelmi, nagypolitikai események leírásakor be kell számolni „arról az időről (tempus), helyről (locus), személy(ek)ről (persona), amely(ek) lehetővé teszi(k) az elmesélt történet(ek) megértését”.¹¹⁰ Pántzélnek a gyermekeihez szóló önéletírása azonban hagyományosan nem teszi lehetővé a részletesebb és komolyabb történetírást és társadalomjellemezést, s a szükséges ismeretek, érdeklődés és horizont hiányában az önéletíró nem is utal arra, hogy számára is felmerülhetne a Bethlen Miklós számára potenciálisan adott (bár végül általa sem betöltött) íráshelyzet megválasztása. Pántzél tudatosan vállalt aspektusa tehát csak jelentős távolságból teszi láthatóvá a történelem menetét.¹¹¹

II. PÁNTZÉL PÁL FELMENŐI ÉS CSALÁDJÁ

Azon túl, hogy a Pántzél család több tagjának is jelentékeny szerepe volt Erdély és Magyarország művelődéstörténetében, e kísérőtanulmányban azért szükséges a mikrotársadalmi kontextus, elsősorban Pál családi hátterének, felmenői és utódai életrajzáának rekonstruálása, mert, mint a *Bevezető*ben jeleztem, így pontosabban értelmezhető az ő pályája is. Önéletírása, illetve főképp apja kézírata jelentős mértékben hozzájárulhat a családfa nagy részének rekonstruálásához, illetve ahhoz, hogy szövegeik alapján kiegészíthessük és helyesbíthessük a modern feldolgozások és kézikönyvek családtagokra vonatkozó adatait.

¹⁰⁸ Vö. ehhez FRIED István, *II. József, a jozefinisták és a reformerek*, in *OSZK Évkönyve*, 1979, Bp., OSZK, 1981, 563–591; DEBRECZENI Attila, *Egy korszak kijelölése (Közelítés a XVIII. század végének magyar irodalmához)*, in *In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 65–79 (főképp: 65–71).

¹⁰⁹ BETHLEN, *Élete leírása magától...*, i. m., 563, 629.

¹¹⁰ L. ehhez TÓTH Zs., *A koronatanú...*, i. m., 41–45; uő, *Műfaj vs. írásbansználat?...*, i. m., 338.

¹¹¹ Vö. ehhez a hasonló társadalmi státusú Fogarasi Sámuel önéletírását. JUHÁSZ, *Bevezetés*, in *FOGARASI, Marosvásárhely és Göttínga...*, i. m., 5, 51–53.

II. 1. A Pántzél és az Eczken család eredete

Kéziratában azt írja felmenőiről ifj. Pántzél István, Pál édesapja, hogy „Primipilusok voltak, mind a' két linéán Atyáim, 's Atyáimnak az Attyok, mind Pántzél, mind Eczken familiák.” (PI, 1r.) A Pántzél család eredetéről igen kevés nyomtatott adat maradt fenn. A *Háromszék vármegye nemes családjai* című munka az egyes családtagokkal kapcsolatban említett néhány életrajzi mozzanaton túl a család származásáról az alábbiakat közli: „Pántzél (albisi): Székely család [...] nemessége ősi székely jogon alapszik. Törzsük Pántzél István, ki 1614-ben mint székely katona lustrál.”¹¹² Nagy Iván csak azt jegyzi meg, hogy a család albisi, székely eredetű, s a családtagokról is jóval kevesebb és pontatlanabb adatot közöl, mint az előző forrás.¹¹³ Kempelen Béla csupán Nagy Iván munkája és a *Háromszék vármegye nemes családjai* alapján említi, hogy a család székely eredetű, Albisból származik.¹¹⁴ További családtörténeti kútfők nem foglalkoznak a Pántzélök eredetével, a lexikonok pedig csak a nevezetesebb családtagok szócikkét veszik fel, családtörténeti szempontból csupán az albisi előnevet említve.

Az anyai felmenőket, az Eczkeneket a *Háromszék vármegye nemes családjai* című munka a Kézdialbisi melletti Alsócsernátonba helyezi, hozzátéve azt a sok forrásból tudható adatot, hogy a famíliá a hat székely nem közül a hatodik nemhez tartozott. „Az Eczken azon időből ered, midőn a székely nemzet nemek és ágakra volt felosztva, a Bod, Szovát, Seprőd és Eczken ágak az Örlöcz nemhez tartoztak, s 1491–1514-iki 24 éves ciklusban minden ág egyszer a főhadnagyi és egyszer a főbírói tisztet viselte. Ezen családból 1614-ben Eczken János Alsó-Csernátonból lustrál, fia, György 1635-ben már Kökösbén fordul elő.”¹¹⁵ Mivel a szintén háromszéki Kökössincs messze Kézdialbistól és Alsócsernátontól, ebből az adatból is látható, hogy az anyai felmenők később sem kerültek messze az ősi fészektől. A családdal újabban, névtani szempontból, Benkő Loránd foglalkozott alapos tanulmányában, jelezve, hogy „[m]int ágnév csak a Marosszékre vonatkozó jegyzékekben fordul elő”. „Mint családnév bőséges adattal áll rendelkezésünkre”, de ez is csupán két székelyből, Kézdi- és Orbaiszékből. Benkő a Székely Oklevéltár alapján közölte a 17. század eleji adatokat. A minket érdeklő Kézdiszékből Eczkenek Alsócsernátonban, Kézdialbiban, Szászfaluban és Nyújtódon fordultak elő.¹¹⁶

A 18. század elejére vonatkozóan is van forrásunk kézdialbisi Eczkenekről. Kérdés persze, hogy ebben az 1702-ből származó „emlékeztető írás”-ban megnevezett személyek Pántzél István anyai ágának közvetlen rokonságába vagy felmenői közé tartoztak-e. „Ezeket az expeditiókat kell be vinny / Alvinczi Uy keresztyenek[ne]k Diplomajokatt hirt teven nekik s Re- / tsei Uram kezehez kell adnj Fejervaratt / Horti Úr[am] Armalisatt maganak kell adni / *Albisi*

¹¹² *Háromszék vármegye nemes családjai*, szerk. PÁLMAJ József, Sepsiszentgyörgy, Jókai-Nyomda, 1901, 351.

¹¹³ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IX, Pest, Beimel és Kozma, 1862, 105–106.

¹¹⁴ KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, VIII, Bp., Grill, 1914, 159.

¹¹⁵ PÁLMAJ, *Háromszék vármegye...*, i. m., 151.

¹¹⁶ BENKŐ Loránd, *A székely nemzetségek történetéhez*, in *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KISS András, KOVÁCS KISS György, POZSONY Ferenc, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1999, 47–58 (az idézet: 54). Hivatkozásai: *Székely Oklevéltár*, IV (új sorozat), bev., jegyz. DEMÉNY Lajos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998, 46, 47, 54, 426, 427, 451, 595, 620.

Eczken Andras es Barabas uramek Armalisatt meljnek Taxaja / volt fl. Hung. 150¹¹⁷ (Természetesen a 18–19. század fordulója körüli évtizedekből is vannak adatok Etzkenekről, de mivel más településekről származnak, a rokonsági fok jelenlegi megállapíthatatlansága miatt nem soroljuk fel ezeket.)

Az alább ábrázolt családfa ifj. Pántzél István önéletírásából származó adatait¹¹⁸ tehát nem lehet biztonsággal bővíteni az eddig ismertetett, nyomtatásban elérhető információk alapján. Mint láttuk, a *Háromszék vármegye nemes családjai* című kötetben szereplő, 1614-ben lustrált Eczken János fiaként ugyan egy Eczken György nevű személyt említenek, de kicsi a valószínűsége, hogy azonos ifj. Pántzél István ilyen nevű anyai nagyapjával. Hiszen az ifj. Pántzél István által említett Etzken György leánya, Ilona nem születhetett korábban kb. 1680-nál, amire abból következtethetünk, hogy az ötödik gyermek, ifj. István, vagyis az önéletíró 1711-ben jött a világra, s ezt követően még öt gyermeket szült az asszony. Az 1635-ben Kököson számon tartott György azonban ekkor már valószínűleg nem volt gyermek, vagyis talán legkésőbb 1615 körül születhetett, de így túl idős lenne ahhoz, hogy Etzken Ilona az ő leánya lehetne. A Herepei által 1702-re vonatkozó szövegben említett albisi Eczken András pedig talán azért nem azonos Pántzél István anyai nagyapjának ilyen nevű testvérével, mert a kézirat Barabás nevű harmadik testvéréről nem szól, Herepei adata viszont Györgyről nem tesz említést. Ha persze Barabás ennek az Andrásnak a fia volt, akkor lehetséges az azonosság, s akkor idősebb Pántzél István és ez a Barabás unokatestvérek voltak.¹¹⁹ Ezek azonban annyira bizonytalan feltételezések, hogy nem jelenítjük meg a családfán.

Ifj. Pántzél István feleségéről semmit nem tudunk meg a szövegéből, és Pál önéletírása is csupán annyit jegyez fel, hogy anyja, Mezei Zsuzsánna „törsökös Nemesi familiából vette volt eredetet, de minden vagyon és jóság nélkül, attyától, anytától árván hagyattatva, és aki egy derék, jó szívű Fő bíró Urnak úgy mint Lészai Urnak szárnyai alatt öregbenn tartattatott.” (PP, 4.)¹²⁰

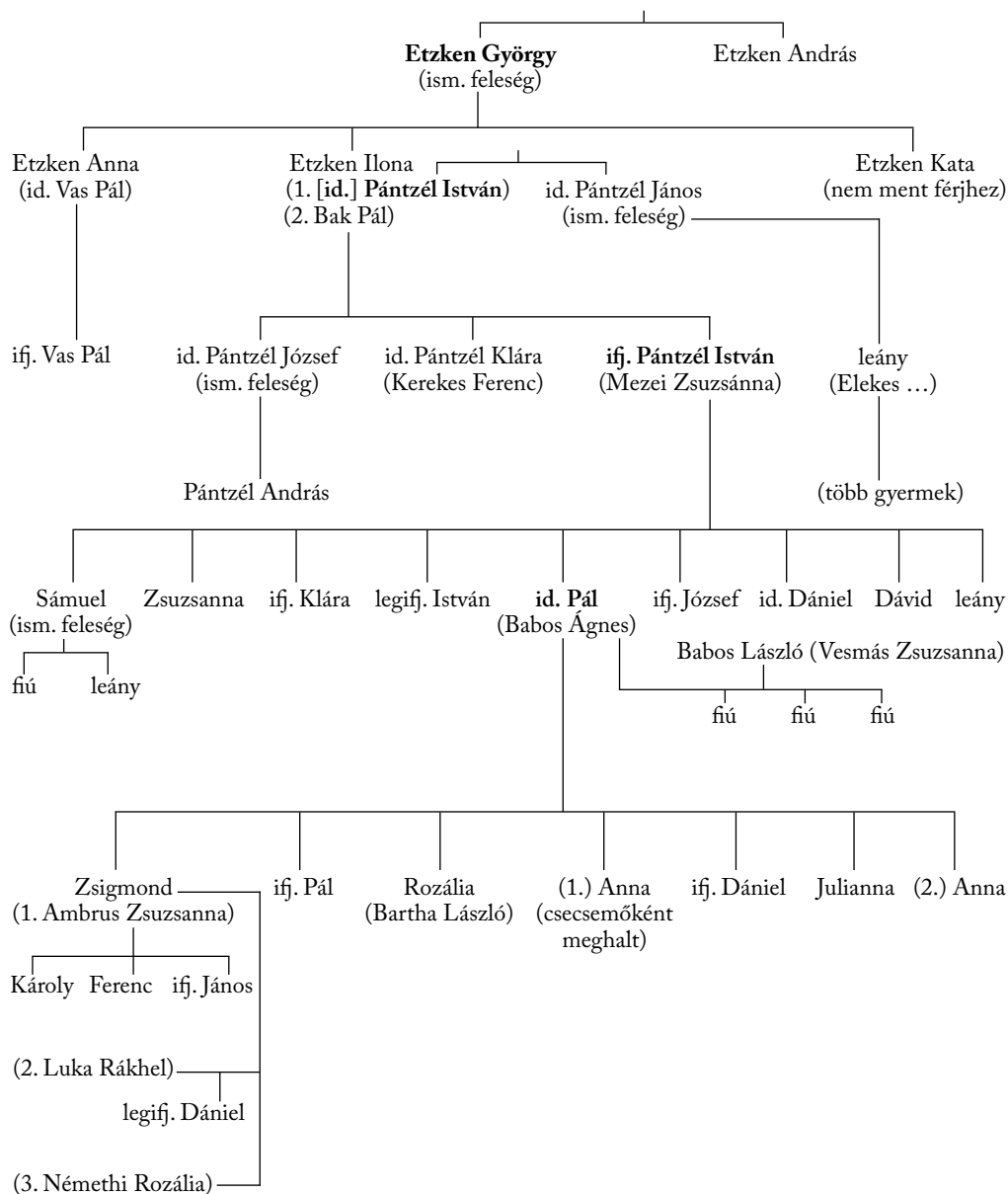
¹¹⁷ Apor-levéltár A. fasc. VII. nr. 9., idézi: HERPEI János, *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, Bp–Szeged, MTA ITI–JATE, 1971, 134. (A kiegészítések Herepeitől, a kiemelések tőlem származnak. Sajnos a mondatból éppen az az állítmány hiányzik, amely az Eczkenek armálisára vonatkozik.)

¹¹⁸ István halálának évét, a feleségének nevét, valamint ismeretlen nevű leányuk személyét Pántzél Pál önéletírásából vettem. (PP, 7, 13.) A fia, Zsigmond családjára vonatkozó adatok pedig PÁNCÉL Ferenc visszaemlékezéséből származnak (*Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m.).

¹¹⁹ Feltéve, persze, ha a Herepeinél említett két személy a 18. század elején még életben volt. A szöveg ugyanis – a kontextus ismerete hiányában – megengedi azt az értelmezést is, hogy e két személy ekkor már halott.

¹²⁰ A nemes Mezey családokat l. KEMPELEN, *Magyar nemes családok...*, i. m., VII, 184–186.

PÁNTZÉL PÁL CSALÁDFÁJA

II. 2. Pántzél István (1711–1774) életpályája

Pántzél István kézírata nemcsak a családtörténet rekonstruálása miatt lehet fontos, hanem, mint a *Bevezető*ben és az I. 1. fejezetben jeleztem, írástanropológiai mintaként is szolgálhatott fia számára, illetve e szöveg teszi láthatóvá azt a mikrotársadalmi közeget, amelyből Pántzél Pál elindulhatott életpályáján: egy domidoctus lelkész családjába beleszületve. István a kéziratában ugyan életútjáról is közöl néhány információt, de elsősorban a Pántzél és az Etkzen család nagyrészt zálogban lévő birtokállományának számba vételét végezte el.

Pántzél István a szöveg elején csak röviden ír családja háromszéki származásáról, szüleiről, gyermekkoráról. Édesapját már nyolc évesen elvesztette, megözvegyült édesanyja igen szegényen élt gyermekeivel, s előbb lécfalvi rokonokhoz kerültek, majd – valószínűleg csak Istvánt – Tordára vitték, előbb „Bedö Mátyás bátyánk”-hoz került, majd két év után id. Abacs (bánffy-hunyadi) Márton ótordai lelkészhez.¹²¹ Valószínűleg neki köszönhette, hogy előbb a nagyenyedi, majd a kolozsvári kollégiumban tanulhatott. (PI, 1r.)¹²² A kettő között Tordán, a partikulában tanított egy darabig, úgy tűnik, anyagi gondjai enyhítése végett. Állását valószínűleg ugyancsak Abacs Mártonnak köszönhette. (uo.)¹²³ Orbán Balázs Torda monográfiájában az ótordai iskolának csak jelenére, vagyis az 1880-as évek végére vonatkozó néhány adatot említ, az újtordai református egyházközség iskolájának korábbi történetéről írott sorai viszont hasonló helyzetet mutatnak a Pántzél István által feljegyzettekkel (PI, 1r): „Ezen iskolába 1840-ig nem voltak rendes tanítók, hanem N.-Enyedről jött ugynevezett particularisták tanítottak s ezek az eklézsiától kaptak 40 vfrtot, minden növendéktől 4 krt, egy-egy véka csöskukoriczát, ebédet a pap és a jobbmódu hivek szolgáltatattak. 1840-ben lett első rendes tanítóvá Csákány Károly”.¹²⁴

Pántzél István kolozsvári végzése után lelkészi hivatalt vállalt, fia önéletírásából azonban csak annyit tudunk meg, hogy Kalotaszegen. (PP, 4.) Úgy folytatja Pál a szöveget, hogy „Születtem volt Nagy Kapusonn az hol akkor folytatta az Atyám papi hivatalát jo lako helyen, és tisztesseges jövedelmü Ekklésiábann”. (PP, 5–6.) Lehetséges tehát, hogy István egyből Nagykapusra (ma: Magyarapus) került. Egyelőre azonban azt sem lehet pontosan megállapítani, hogy meddig viselt itt hivatalt. Az bizonyos, hogy az eredetileg 1763-ban (esetleg 1762-ben) keletkezett kézírata fejléce szerint már a Nagykapustól kb. 10 kilométerre található Mérán volt lelkész: „Stepani Albisiensis Pántzél Ministri Ekklasiae Reformatae Meraiensis”. (PI, 1r.) Amennyiben Pántzél Pál nem téved a nagykapusi iskolába járásának kezdeti évszámával kapcsolatban, illetve nem egyszerűen csak véletlenül hagyja ki a család Mérára költözését, akkor talán azért nem tudósít apja mérái papságáról, mert éppen azt *megelőzően* került el a szülői háztól Kolozsvárra tanulni, hogy apja Mérán kapott lelkészi kinevezést: „ugyan ott [t. i. Nagykapuson] kezdettem a' tanulást is, igen idejénn, küldtetvén fel az oskolába mikor még pendelyes ingbenn jártam,

¹²¹ SZINNYEI-nél és ZOVÁNYI-nál a fiáról, *Abacs (Bánffy-hunyadi) Mártonról* (Torda, 1710 táján – Torda, 1768 ősze) találunk szócikket. Zoványi így említi: „1737 után atyjának lett utóda az ótordai papságban”. L. még MÓZES, *Abats János...*, i. m., 352.

¹²² Sem a nagyenyedi, sem kolozsvári diáklisákon nem találtam Pántzél István nevét. Vö. JAKÓ, *Diáknévsorok, 1662–1848...*, i. m.; TÖRÖK István, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora*, Kolozsvár, 1906 (a Kollégium 1905/6, évi értesítőjének melléklete).

¹²³ Pántzél István támogatójának az unokája volt az az Abacs János püspök, aki Pántzél Pállal szemben Mihályi Mihályt favorizálta az 1810-es egyházmegyei notáriusválasztáson.

¹²⁴ ORBÁN Balázs, *Torda város és környéke*, Bp., Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1889 (reprint kiadás: Bp., Helikon, 1984), 257.

a' midönn alig lehettem még 5. esztendös, és így ez lehetett 1760.bann. Két esztendőig folytatott oskolábann valo járásom utann, vitt az Atyam a' Kolosvari Kollégyomba 1762ben". (PP, 5–6.)

Talán éppen ez az 1762–63 körüli állás- és lakhelyváltás indította Pántzél Istvánt a családi birtokviszonyok és önéletrajza rövid leírására. A számbavétel azért lehetett fontos számára, mert noha igen jelentős volt az öröksége, viszont ezek (mind a Pántzél-, mind az Etzken-birtokok) nagy része vagy zálogban volt, vagy jogtalanul bírta István nővére, Klára. (Ő az édesanyjuk révén nekik járó birtokaival szemben is törvénytelenül járt el. Az asszonyt ráadásul nemcsak lánya, hanem az időközben szintén elhunyt második férjének, Bak Pálnak a végrendelete is ki akarta semmizni. Etzken Ilona a sok hányattatás után, élete utolsó négy évében fiánál, Pántzél István-nál, Nagykapuson telepedett le.) Pántzél István kéziratának másolatából kiderül, hogy családi birtokvesztésegei ellensúlyozása céljából, gyermekeire tekintettel, új földek vásárlásával is próbálkozott: unokatestvérétől, vagyis anyai nagynénje, Etzken Anna fiától, Vas Páltól megvásárolta annak „minden jussát”, bár végül, mint írja, annak „hasznát nem vettem”. (PI, 1r.) Elsődleges célkitűzése azonban az őt illető birtokok visszaszerzése volt. Ennek ügyében nemcsak maga próbált intézkedni (nagyrészt sikertelenül), hanem utódai számára is ezt tűzte ki feladatul („Retractalni kell a' Kolosvári Káptalanban, Pántzél, Etzken, és Domokos jus iránt – e' lesz az ut, a' Jóság keresésre” [3r]), s tulajdonképpen ehhez a programhoz írta meg kéziratát segítségként. A szöveg családi megőrzése és 19. századi lemásolása alapján pedig feltételezhető, hogy a Kézdiabisból Kolozsvár környékére került és ott is maradt család legalább három generációja számára (István, Pál, illetve utódai) számára is fontos feladat volt az egykori, jelentékeny háromszéki birtokállomány helyreállítása, de ez, úgy tűnik, nem sikerült a családnak.

II. 3. Pántzél Pál testvéreinek életpályája

Noha Pántzél Pál a gyermekeinek címzett önéletírásában nem szándékozott részletesebben szólni testvéreiről, egyrészt mégis lehetséges néhány, velük kapcsolatos adatot megtudni és a forgalomban lévőket pontosítani, másrészt, ha nem is ismerhetünk meg sok részletet, bizonyosságot nyerhetünk életpályájuk jellegéről. Pántzél István nagykapusi, illetve mérai hivatalviselésének pontos időhöz kötése azért is volt fontos kérdés az előző fejezetben, mert úgy tűnik, az ott leírtak alapján módosítanunk kell a lelkész hetedik gyermekének, a művelődéstörténeti szempontból Pálhoz hasonlóan fontos szerepet játszó Dánielnek a születési helyéről forgalomban lévő adatokat. Bár életrajzírója még nem akadt, főképp Trócsányi Zoltán és Kókay György írásaiból tudható, hogy kolozsvári tanulmányai után¹²⁵ a pesti egyetemen 1789–1790 közt matematikát, gyakorlati geometriát, gazdaságtant tanult, majd Bécsbe került újságírónak, ahol Szacsvaj Sándorral 1793-ig szerkesztette a Bécsi Magyar Kurírt, majd Erdély számára önálló

¹²⁵ Vö. TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora...*, i. m., 62. Az adatközlés alapjául szolgáló névsor társadalomtörténeti szempontú előnye, hogy „a seniorok az egyes nevek után írták, ki hova ment, kiből mi lett”, viszont sajnos 1786-ig az évek feltüntetésére nélkül közlik a neveket. Ezért „csak megközelítőleg tudhatjuk, hogy ki, mely időtájban végzett, ment papnak, rectornak vagy külföldi útra”. *Uo.*, 1. Pántzél Dániel további pályájára vonatkozó közlés: „politicus factus”. Az 1783–84-es tanévben ő volt a mennyiségtan praesese, vagyis diáktanítója, tanársegédje. L. TÖRÖK István, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*, III, Kolozsvár, Stief J. és Társa, 1905, 90.

lapot indított Bécsi Magyar Mercurius címen. Ez 1798-ban összeolvadt a Kurirral, amelyet aztán 1816-ig Decsy Sámuellel szerkesztett. Több melléklapot jelentettek meg, és 1801–1802-ben, ugyancsak Bécsben, kiadták *A mezei gazdaságot tárgyzó jegyzések* című könyvet, majd 1818-ban ugyanott a *Tiszti kalendáriumot*.¹²⁶

Szinnyeitől kezdve a legtöbb lexikon azt ismétli, hogy Pántzél Dániel 1759-ben született Mérán.¹²⁷ A Pántzél Dániellel foglalkozó modern szakirodalom is ezt az adatot veszi át, Kókay György kivételével. Ő, miután megemlíti a Szinnyei-féle információt, más adat helyességét fogadja el: „erdélyi, székely származású újságíró volt. 1760-ban született a háromszéki Albis községben. Alsó iskoláit szülőföldjén végezte.”¹²⁸ Kókay adata Jakab Elektől származik,¹²⁹ aki pedig abból a szövegből veszi ezt át, mellyel az alsó-ausztriai nemesi törvényszék Dániel 1827. december 15-én bekövetkezett haláláról a következő év január 12-én értesítette az erdélyi udvari kancelláriát. Ebben az állt, hogy a halál 67 éves korában érte. Melyik évben, illetve hol születhetett tehát Pántzél Dániel?

Mint Pántzél István, illetve Pántzél Pál közlése alapján pontosan tudható, Pál volt az ötödik, Dániel a hetedik gyermek. István egyetlen esetben sem, Pál pedig csak saját születésének évét tünteti fel, tehát közvetlen adatunk nincsen Dánielre vonatkozóan. A két kézirat alapján szinte bizonyos, hogy kizárhatjuk a kézdialbisi születést, ez a tévedés az előnév miatt kerülhetett be a szakirodalomba. De mivel Pántzél Pál önéletírása alapján úgy tűnik, hogy apja 1762–63 előtt még Nagykapuson volt lelkész,¹³⁰ az is valószínűsíthető, hogy a helyszínre vonatkozó adat Méráról *Nagykapusra* módosítandó. Ami a születési dátumot illeti: Szinnyei 1759-es variációjának forrását nem sikerült rekonstruálni. A Jakab által használt alsó-ausztriai nemesi törvényszék tudósítása alapján azonban valószínűleg helyesen lehet következtetni a születésre, hiszen Dániel ott említett 1827. decemberi halálától 67 évet visszaszámolva mindenképpen az *1760-as* esztendő látszik elfogadhatónak.¹³¹

¹²⁶ TRÓCSÁNYI Zoltán, *Egy magyar lapszerkesztő hagyatéka száz évvel ezelőtt*, in uő, *Régi világ, furcsa világ: emlékek, életképek, kuriózumok a magyar múltból*, Bp., Bibliotheca, 1958, 387–389; KÓKAY György, *Az újságírói hivatásról a felvilágosodás korában*, Magyar Könyvszemle, 79(1963), 86–92; uő, *A magyar hír- és folyóirat-irodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970, 409–413, 433–436; *A magyar sajtó története...*, i. m., 155–157. L. még korábban: KOZMUTZA Livia, *Az első magyar újságírók*, Pécs, Dunántúli egyetemi nyomdája, 1928, 31–32; DEZSÉNYI Béla – NEMES György, *A magyar sajtó 250 éve*, Bp., Művelt nép, 1954, 25–29.

¹²⁷ SZINNYEI, *Pántzél Dániel*. Korábban NAGY Iván (*Magyarország családai...*, i. m., IX, 106) csak a helyszínt közli, viszont abban sem bizonyos, hogy az általa röviden bemutatott (kézdi)albisi Pántzél családból származik.

¹²⁸ KÓKAY, *A magyar hír- és folyóirat-irodalom...*, i. m., 409; *A magyar sajtó története...*, i. m., 155. Az 1760-as, albisi születés került be az *Új Magyar Életrajzi Lexikonba* (V., főszerk. MARKÓ László, Bp., Magyar Könyvklub, 2004, 91). A *Magyar Nagylexikon* a Kézdialbisi szócikknél közli a települést, évszám említése nélkül, Dániel születési helyeként (X., főszerk. BÁRÁNY Lászlóné, Bp., Magyar Nagylexikon Kiadó, 2000, 861).

¹²⁹ JAKAB Elek, *Késő elismerés egy elfeledett író iránt*, Századok, 16(1882), 45–49. A Kókay által átvett sorok a 45. lapról származnak.

¹³⁰ Ilyen kései születési időponttal, a fenti tudósítás alapján, amúgy sem számolhatunk, és a szakirodalomban sem merült fel efféle adat.

¹³¹ Pántzél Pál a következő mondatot írja Dániel bemutatásakor: „Déakoskodván jo ideig ki ment Pestre és Bétsbe in sineurségre akarván készülni, mindaz által lett Ujság író, és ma is a két Magyar hazát magyar Ujságaival az ugy nevezett Magyar Kurirral szolgálja Bétsből”. (PP, 5.) Ezen kívül akkor említi még, amikor saját legidősebb fia, a későbbiekben még tárgyalandó Zsigmond bécsi tanulmányai

Az említett tudósítás azt is jelezte, hogy az elhunyt Dánielnek „csak kevés értékű hagyatéka maradt hátra, a mi nem elég adósságai törlesztésére”, és fölkérte az erdélyi udvari kancelláriát, hogy „rokonaival – ha lennének – tudassa s ha a hagyatékhhoz jogot formálnak, utasítsa ezen törvényszékhez”. Jakab idézi a „lezárolási hivatalos jelentést”, melyből az derül ki, hogy a meglehetősen szegény körülmények között elhunyt Dánielnek volt egy Erdélyben prédikátorkodó unokaöccse, amely információhoz Jakab csak annyit fűz hozzá, hogy „hol? nem tudatik”, illetve jelzi még, hogy „a hír testvéröcsről is szólt”, de ezt az információt nem kommentálja.¹³² Az önéletrészből azonban tudjuk, hogy Dániel egyetlen öccse, a legfiatalabb Pántzél-testvér, Dávid ekkor már bizonyosan nem élt. Ugyanis amikor Pál 1824-ben, már remegő kézzel megírta újabb visszatekintését a megelőző négy és fél évről, utólag beszűrt egy kiegészítést a kézirat még 1811-ben, határozott ductussal írt 5. lapjára („De ez ott meg holt”), ahhoz a szövegrészhez, ahol akkor Dávidot bemutatta. (Pántzél Dávid egyébként szintén kolozsvári diák volt,¹³³ aztán, Pál önéletrésze szerint, tisztviselő a marosvásárhelyi királyi táblánál.) Dánielnek, Pállal együtt, azonban volt még négy bátyja. Az önéletré őket is bemutatja röviden, de mindjüket név nélkül, csupán születési sorrendjükben említi. Mivel azonban apja, Pántzél István kézírata, ugyancsak születési sorrendben, mind a hat fiának és három leányának közli a nevét (de semmi más információt nem ad róluk), a két forrás együtt olvasásával az alábbi megállapítások tehetők.

A legidősebb fiú, Sámuel¹³⁴ kolozsi papként,¹³⁵ a következő, legifj. István ócsai rektorként¹³⁶ halt meg. Pál 1811-ben, Dánielen kívül, a királyi számvevőbiztosként működő Józsefről¹³⁷ beszélt úgy,

idején egy darabig a nagybátyjánál lakott: „Bétsbe pedig ugyan azon Kereskedővel érkezett, 23a Novembris [1816] az hol Ebeddel és Vatsorával tartya Testvér Ötsém Pántzél Dániel a' ki ott a' Magyar Ujsagot írja.” (PP, 77.)

¹³² Mint a következő fejezetben látni fogjuk, a lelkész unokaöcs, Zsigmond a Pántzél Pál fia volt. Az idézett jelentésből tudjuk, hogy Dánielnek nem volt özvegye és gyermeke, végrendelet sem maradt utána. A Jakab által is közölt hagyatékot Dániel jó ismerőse, Fogarasi István görög katolikus lelkész vette át, ő is temette el (tehát nem református szertartás szerint parentálták), és a lezárolási jegyzőkönyvet is aláírta. Hivatalos iratok, rendjelek, könyvek, kitüntető iratok, és relikviák nem maradtak utána. JAKAB, *Késő elismerés...*, i. m., 45.

¹³³ TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora...*, i. m., 65, vö. még korábról is: 57. (A további pályájára vonatkozó közlés mindkét helyen csak ennyi: „miserabilem agit vitam”).

¹³⁴ Kolozsvári diák volt: TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora...*, i. m., 47. Sámuel életútjához l. még a kiegészítést: „rector Déésiensis [sic!] inde ad academias”. SZABÓ Miklós és SZŐGI László *Erdélyi peregrinusok: erdélyi diákok európai egyetemeken* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című könyve még nem tudott Pántzél Sámuel nevű peregrinusról, pedig ő bizonyosan utrechti diák volt. A Stipendium Bernardinum támogatásával jutott ki, előbb 1769. november 20-án iratkozott be, majd újra, az 1770–71-es tanévre. L. BOZZAY-LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken...*, i. m., 158.

¹³⁵ Pántzél Pálnál nem olvasunk erről, de máshonnan tudható, hogy Sámuel a kolozsi papsága előtt Kalotaszentkirályon szolgált. (Az 1781. június 24-én, Széken megtartott generális zsinat jegyzőkönyve arról tudósít, hogy a korábbi kolozsi lelkész, Dési István szempontjából milyen kellemetlen körülmények között.) *Erdélyi református zsinatok iratai*, III, 161.

¹³⁶ Kolozsvári diák volt, l. TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora...*, i. m., 53. A további pályájára vonatkozó közlés: „Hungariam salutavit”. (Ócsa ugyanis Magyarországon található település, Budapesttől délre fekszik.)

¹³⁷ Kolozsvári diák volt, l. *uo.*, 60. A további pályájára vonatkozó közlés: „finito cursu scholastico cancellista factus”.

mint aki fivérei közül életben volt. Róla más forrásból még 1815 körülről is van információnk.¹³⁸ Dániel 1827-es halálakor tehát bizonyosan csupán Pál, illetve esetleg József volt életben, de mindketten az újságíró *bátyjai* voltak. (PP, 5.)

A fentiek szerint az önéletírás alapján nem csupán a Dánielre vonatkozó adatok pontosíthatók, hanem az is megállapítható, hogy Pántzél István összes fiúgyermeké jelentékeny értelmiségi, illetve tisztviselői életpályát futott be. Megjegyzendő még, hogy Pál a lánytestvéreiről semmit sem említ, így nem tudjuk meg, kikhez mentek férjhez. Két nővére, Zsuzsanna és Klára, Sámuel és legifj. István között született. Mivel az apa, ifj. István – Pál fiával ellentétben – nem említi, hogy lett volna egy harmadik lánya, valószínűleg ő 1763. után, vagyis kézírata keletkezését követően született. (Így a nevét nem is tudjuk, hiszen, mint fentebb jeleztem, Páltól egyetlen testvére esetében sem tudjuk meg ezt az információt.)

II. 4. Pántzél Pál gyermekeinek életpályája

Pántzél Pál azt írja feleségéről, a Kendilónától nem messze fekvő faluból, Völcsről származó Babos Ágnesről, hogy „jo Nemes familiából valo” volt.¹³⁹ Édesapja, Babos László, akinek leányán kívül még három fia volt, adókiivető biztos és szolgabíró volt. (PP, 50.)¹⁴⁰ Édesanyja, Vesmás Zsuzsanna már özvegy volt, amikor Ágnes 1787. októberben megismerkedett és összeházasodott Pántzél Pállal.¹⁴¹ Pántzél a házasságát és gyermekei születését az általa gyakran vázolt anyagi nehézségek összefüggésben írja le. (PP, 51.) Ezt követően sorolja fel hét gyermeke születését (közülük egy korán elhalt), az addigi, 1811-es írásának keletkezési idejéig terjedő életük tömör összefoglalásával. A Pántzél István fiai által befutott értelmiségi életpályák Pál gyermekei (és unokái) esetében is folytatódtak. Mivel gyermekeinek címezte kéziratát, önéletírásának e részében és más szöveghelyein is egyértelművé teszi számukra, hogy minden gyermeke életpályájának kijelölésével és egyengetésével kapcsolatban komoly felelősséget, időnként aggodalmat érzett.

¹³⁸ PÁLMAJ, *Háromszék vármegye...*, i. m., 351: „1815 körül erdélyi főkormányászéki számvevőtiszt”; NAGY I., *Magyarország családai...*, i. m., IX, 105: „József az erdélyi főkormányászéknél számvevőtiszt 1815. körül.”

¹³⁹ HODOR Károly 1837-es leírása is említi Völcsről a Babós [sic!] családot (*Doboka vármegye'...*, i. m., 555).

¹⁴⁰ NAGY Iván szerint (*Magyarország családai...*, i. m., I, 80) Erdélyben „Felső-Fejér, Doboka megyében lelünk e nevű családot Sepszi-Besenyői előnévvel”, de Babos Lászlót nem említi, ahogy PÁLMAJ József (*Háromszék vármegye...*, i. m., 24–25, 483) sem. KEMPELEN Béla szerint (*Magyar nemes családok...*, i. m., I, 194) besenyői előnévű székely család, a nemességük egy 1614-es lustrális könyvben van igazolva. Évszámok nélkül közli a leszármazási táblát, és László nevét ő sem veszi fel.

¹⁴¹ A család (Vesmás de Kolosvár) nemesi oklevele 1671-ben kelt. Turul, 4(1886), 140. KEMPELEN Béla szerint (*Magyar nemes családok...*, i. m., XI, 94) a széki Vesmás (másképpen: Kolosvári) családból Márton nemessége 1786. június 19-én igazoltatott. KÁDÁR József (*Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., VI, 419) és SZINNYEI József szerint *Vesmás Márton* Doboka vármegye táblabírája volt Pujonban. Munkája: *Erdélyi méheskert, avagy a méheknek testecskéjének (...) nyavalyájoknak, azok ellen való orvosságoknak (...) lerájjoltatása (...)*, Koloszvár, 1774. Ő minden bizonnyal rokona volt Zsuzsannának.

PÁNTZÉL ZSIGMOND

Az 1788. október 29-én született¹⁴² fiú előbb a kendilónai iskolában, majd 1798-tól a kolozsvári kollégiumban tanult, és „a' classisokat el végezvén, állott bé a' Déáki Seregbe 1804-benn Juniusbann” (PP, 51),¹⁴³ majd további nyolc év deákoskodás után („midön Classicus Preceptor volna, és égszersmind Primarius vagy Esküdt is”), 1812 májusában fejezte be a kollégiumot.¹⁴⁴ Ekkor a krasznai egyházközség hívta meg rectornak (PP, 66),¹⁴⁵ ahol 1816-ig működött,¹⁴⁶ búcsúzó prédikációját április 21-én tartotta. (PP, 65, 75.) Ezt követően ő is academicus apja nyomdokaiba kívánt lépni. Pántzél Pál szerint „Juniusnak 11dikén érkezék meg és meg telepedék nállam olyan czéllal, hogy még ezenn a' nyáron fel mennyen leg alább Bétsig söt ha lehetne tovább is; de a' költségnek egyben nem szerezhetése miatt, az ő el menetele Novemberrig el haladott, mely szerint, egész nyáron, és öszön vélünk lévén lakása, a' mi sok szükségekkel valo bajoskodásainkat maga láthatta. Láthatta egészsz Lonának nyomorult sorsát, láthatta az enyimet különösönn”. (PP, 76–77.) Az e szöveghelyen is hangsúlyozott anyagi gondjaira vonatkozóan azt írja Pál, hogy fia segítette őt ki borral egész nyáron, sőt korábban is, illetve elmenetele előtt is hagyott ott apjáéknak kellő mennyiséget, amiért Pántzél Pál nem győz eléggé hálát adni.

Mint a II. 3. fejezetben írtam, a Bécsbe megérkezett Zsigmond 1816. november 23-tól kezdve nagybátyjánál, Pántzél Dánielnél lakott, illetve ebédet és vacsorát is kapott. (PP, 77.) Ezt az adatot, kis eltéréssel Páncél Ferenc apjáról írott életrajza is közli. Zsigmond „1817-ben [sic!] tanulmányai öregbitésére, a bécsi prot. Hittani egyetemre ment, hol édes atyja testvére, Páncél Dániel, az akkori »Magyar Kurir« című első magyar lap szerkesztőjénél volt szálláson és kosztón; minek az a jó eredménye lett, hogy úgy is igen szerény pénzbeli jövedelmét egészen szellemi képzésre fordíthatta.”¹⁴⁷ Zsigmondnak tehát az a fent idézett vágya, hogy peregrinációs útja során Bécsen túl jusson (PP, 76) nem teljesült, viszont közel egy esztendeig a császárvárosban tanulhatott, apja tudósítása szerint 1817. október közepén tért haza. Ezt követően bő egy évig, 1818 októberétől 1819 februárjáig apjáéknál élt a „Papi hivatalára szükséges készületekben. Talám ő is szerette volna; de én igen is kívántam ötet magam mellett meg tartani, hogy öregsegemben legyen Segédem. De égy Udvarban a' fizetésnek ingadozó állapotja [...]; másfelől égy más udvarnak is késői hideg fizetése, a' Gazdaságunknak roszzul állása, magunknak is ahoz nem elég hajlandóságunk, égy szoval mindeneket felvéve jobnak találtuk, hogy két felé lakván építsük

¹⁴² Pántzél Pál október 29-re írja fia születését önéletírásában (PP, 51), és unokájától, PÁNCÉL Ferencről (*Néhai Páncél Zsigmond... i. m.*, 324) is így tudjuk ezt. Ettől eltér KISS István (*A Dési Református Egyházmegye... i. m.*, 305) közlése, aki szerint október 31-én született.

¹⁴³ Vö. TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora... i. m.*, 84.

¹⁴⁴ PÁNCÉL Ferenc (*Néhai Páncél Zsigmond... i. m.*, 324) ezt írja apja tanulmányairól: „Első nevelését nyerte a szülői háznál tudós atyjánál. Tanulmányait folytatta, s kitűnően végezte a kolozsvári főtanodában. Theologiai pályáján a híres Herepei János tanártól nyert oktatást.”

¹⁴⁵ A további pályájára vonatkozó kollégiumi közlés: „rector Krasznensis” (TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora... i. m.*, 84). PÁNCÉL Ferenc szerint (*Néhai Páncél Zsigmond... i. m.*, 324) 1813-tól, KISS István adata szerint (*A Dési Református Egyházmegye... i. m.*, 305) „1811-től tanító Krasznán”.

¹⁴⁶ Zsigmond rectorkodása idején Málnási Sámuel volt a krasznai lelkész (1783–1825). L. PETRI Mór, *Szilágy vármegye monographiája*, III, Bp., Franklin, 1902, 709.

¹⁴⁷ PÁNCÉL Ferenc, *Néhai Páncél Zsigmond... i. m.*, 324.

magunkat a' mint lehet külön szorgalmatosságaink által.” (PP, 80, 83.)¹⁴⁸ 1819 elején apja barátjának, Intze Sámuel esperesnek a közbenjárására meghívták Zsigmondot az akkor már „régén papság nélkül való, pusztá, parakhijából is ki fosztodott” Kolozskarára (PP, 83), ahol februárban nagy ünnepélyességgel fogadták, de aztán, Pántzél Pál nagy csalódására, az esperes a Zsigmond kinevezése ellen fordult. Intze ugyanis lekötöztette volt az egyik karai patrónának, méltóságos Kendefiné asszonynak, aki nem akarta, hogy pap kerüljön a falujába. Pántzél Zsigmond mégis ott maradt évekig, pedig apja még az ezévi visszaemlékezésében is azt írja, hogy a patróna „máig sem fizet semmit és hogy ellene ne vétsen az Esperest Consensust sem adott”. Az 1822. évre vonatkozó, 1824-ben írott visszaemlékezésében is említi fia nehéz anyagi helyzetét: „Karában nem volt meg elégedett állapotya”. (PP, 84, 86.) Erről a nehézségről azonban csak az önéletírás szól, Páncél Ferencnek az apjára való életrajzi visszaemlékezése, mint ahogy az a 19. jegyzetben idézett sorokból kiderül, nem emlékezik meg negatívan Intzéről és a karai időszakról: a lelkeszi tiszt általa való felajánlásáról tudósít, valamint a 30 éve lelkesz nélküli gyülekezet fejlődéséről tesz említést.¹⁴⁹ Karai szolgálata idején „lépett házasságra a szelid lelkű, és angyali jószágú Ambrus Zsuzsannával, Ambrus Gedeon előbb hoszszufalvi, azután örményszékesi lelkesz hajadon leányával.”¹⁵⁰

Zsigmond már pályaválasztásával is követte – egyedülként testvérei közül – az atyai (és nagyatyai) hagyományt.¹⁵¹ Életpályája is igen hasonlóan alakult a Páléhoz. Ő is peregrinációs útra indult, az akkoriban elsősorban elérhető Bécsben tanulva academicus lett. Apjához hasonló volt a nyelvtudása, „[a]nyanyelvén kívül nagy jártassággal bírt a latin, német, és francia nyelvekben”. Bécsből hazatérve, 1817 őszétől 1819 elejéig még csak besegített apjának a kendilónai gyülekezetben, később azonban közvetlenül is a nyomdokába lépett. A már három éve beteg apja mellett 1830-tól segédlelkész, következő évi halálától rendes pap lett Kendilónán. (Itt 1867. február 12-ig szolgált. 82 éves korában, 1870. július 30-án halt meg.)¹⁵² Kendilóna, mint családi szolgálati hely, ráadásul nemcsak Pál fiának, Zsigmondnak, hanem az ugyanitt működő unokájának is fontos volt, az apa melletti segédlelkészkedés szempontjából is.¹⁵³ Bár

¹⁴⁸ KISS István azt írja, hogy „1817-től segéd az apja mellett”, de nem jelzi, hogy meddig: *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 305. Az 1818-ra feltételezett esetleges egyházmegyei notáriusi tisztségéről szóló tudósítást l. ugyancsak KISSnél (*uo.*, 148) és cáfolatát l. az I. 2. 1. 3. fejezetben!

¹⁴⁹ PÁNCÉL Ferenc, *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m., 324.

¹⁵⁰ 1833-ban meghalt az asszony. Másodjára Luka Rákhellel házasodott össze, aki nyolc évi házasság után hunyt el. Végül Némethi Rozáliát vette el. *Uo.* L. még ehhez az I. 1. fejezetet.

¹⁵¹ PÁLMAY József a *Háromszék vármegye nemes családjai* (i. m., 351) című munkájában tévedésből nem Pántzél Zsigmond, hanem ifjabb Pál nevét említi meg, mint aki követte apját a papi tisztségben.

¹⁵² PÁNCÉL F., *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m., 324–325. Vö. SZINNYEI, *Pánczél Ferenc, albisi; KÁDÁR, Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 301. KISS I., *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 148, 305. Megjegyezzük, hogy Nagy Iván egy Belső-Szolnok vármegyei szolgabírói tart számon Pánczél Zsigmond néven 1840-ből, illetve egy dési tisztségviselőt 1846-ból, feltételezve e két személy azonosságát. Kádár József ugyancsak a dési nemesek között 1818-ból és 1838-ból számon tart egy „Albisi Pánczél Zsigmondot”. Ez az egy (vagy két) személy azonban nem azonos Pántzél Pál fiával. NAGY I., *Magyarország családai...*, i. m., IX, 105–106; KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., III, 72, 74.

¹⁵³ Pántzél Zsigmond nyugalomba vonulása után „[h]ozatott melléje félfizetésre rendes papnak fia, Páncél Ferenc, ki e családban harmadizben folytatja a kendi-lónai ref. papságot, a menyinyiben az 1786-dik év augusztusa 6-án beköszöntött Páncél Pál óta folytonosan e családbeli papok szolgálnak itt. Nyugalmatása után még négy évig élt, Istentől jó erővel, és egészséggel megáldatva. Ezen nyugalom éve alatt is gyakran szolgált. Az uri szent vacsorát pedig mindig ketten fiával osztották, mialatt a hallgatóság szemeiből örömkönnyek peregtek, látván agg lelkészöket fiával teljesíteni a szent szolgálatot.” PÁNCÉL F., *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m., 324.

arról nem tudunk, hogy Zsigmondnak jelent volna meg nyomtatásban valamilyen munkája, a Páncél Ferenc által megfogalmazott életrajza alapján teljesen bizonyos, hogy több íráshasználati mód is igen jelentős szerepet játszott életében, hiszen számos és sokféle szöveget: egyrészt halotti beszédek és imákat, másrészt, az 1848–49-es szabadságharcra reagálva,¹⁵⁴ forradalmi kiáltványokat hagyott kéziratban.¹⁵⁵ A családi hagyományok is miatt fontos tehát az az I. 1. fejezetben felélelezett írásantropológiai jellegzetesség, hogy ő lehetett apja, Pál, valamint nagyapja, István önéletírásainak is a továbbörökítője (bejegyző, másoló, illetve a szövegek megőrzője).

Ez az összetett, lelkészi, írói életpálya öröklődött a Zsigmond után következő, ugyancsak jelentős értelmiségi pályát befutó gyermekei generációjára is. Páncél Ferenc ezt írja apjára, Zsigmondra való visszaemlékezésében: „Kitünő gonddal nevelteté gyermekeit; kik közül az első nejétől született életben lévő gyermekei: Károly, fogarasi lelkész; Ferenc, utódja a kendilónai papságban; János, belső-szolnokmegyei aljegyző; második nejétől: Dániel, becsületes iparos; harmadik nőülése gyermektelen volt.”¹⁵⁶ Ferenc azonban nemcsak a kendilónai lelkészséget vitte tovább,¹⁵⁷ hanem ő is sokirányú tevékenységet folytatott a lelkészkedés mellett, és több publikációja jelent meg. Szinnyei lexikona hét különböző témáról írott, több kiadásban megjelent, némely esetben díjazott művéről tesz említést. Ezeket most csupán címük szerint sorolom fel: Állattan, Erkölcsi olvasókönyv, A kis Andor és Zoltán könyve, Kolozsvár részletes leírása és Erdély földrajza, Legujabb szerkezetű olvasókönyv, Képes verseskönyv, Elemi vallástan.¹⁵⁸ Zsigmond második fia, Páncél János pedig Szolnok-Doboka vármegye közigazgatási aljegyzője volt 1876-tól 1883-ig,¹⁵⁹ az arany érdemkereszt tulajdonosa, és Désen a Szolnok-Doboka című társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági hetilap szerkesztője 1876–77 között.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Páncél Zsigmond és lelkésztársai meghurcoltatásáról I. uo., 324 és KÁDÁR, *Szolnok–Doboka vármegye...*, i. m., IV., 465–466.

¹⁵⁵ „Hazáját egész szenvedélylyel, teljes szívéből szerette. 48–49-iki egyházi és halotti beszédei, imái mind forradalmi színezetűek. Halála előtt néhány nappal a papiház zsindelezése alkalmával számos beszédeit, imáit találtuk meg a fedél gerendái alatt, melyeket hazánk szerencse csillagának lehanyatlása után a szivtelen poroszlók motozása elől rejtegetett oda, s ott felejtett. Ezek tele vannak az osztrákház és kamarilla ostromozásával, az isteni igazság büntetésül felhívásával. Ezen megtalált irományokat említettük azután az öregnek, s egész lelkesedéssel suttozta, mert már ekkor nagyon elgyengült volt, mondá: »Keressetek még, mert van több is.« Kerestünk, és találtunk még valami forradalmi kiáltványokat, s egyéb irományokat, de az egerek által anynyira összerongyolva, hogy hasznavehetetlenek.” *Uo.*, 325. Teológiájáról ezt tudjuk meg: „A hit tárgyaira nézve rationalista volt, minden méjjebb bölcsési fessegetés nélkül. De az isteni gondviselés hite kiirthatatlan méjj gyökeret vert lelkében; ezen dogmát méjj hittelt és szilárd meggyőződéssel vallotta. A hon cselszövőiről, reactionariusairól ezt szokta volt mondani: »Majd utoléri Isten sujtoló keze! Nem mehet e földön örökké a gonoszság, az isteni gondviselés egyszer mindennek végét szakasztja!«” *Uo.* L. még *uo.*, 324, ahol Páncél Ferenc beszámol apja kivételes mennyiségű könyv- és folyóirat olvasásából megszerzett tudásáról is.

¹⁵⁶ *Uo.*, 325.

¹⁵⁷ Itt 1882-ig vagy 1883-ig szolgálhatott, ugyanis a *Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára* 1882-ben ben kiadott (a következő évre szóló) évfolyama jelöli utoljára kendilónai lelkészként Páncél Ferencet (54), a következő, 1883-ban kiadott kötet már üres lelkészi állomásra szól (49), az 1884-ben megjelent kötet szerint pedig már más tölti be a hivatalt (69).

¹⁵⁸ SZINNYEI, *Páncél Ferenc, albisi*.

¹⁵⁹ KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., VII, 173. SZINNYEI szerint vármegyei főjegyző volt (*Páncél János, albisi*).

¹⁶⁰ SZINNYEI, *uo.*

IFJ. PÁNTZÉL PÁL

A második gyermek, az 1790-ben született Pál szintén előbb szülőfalujában, majd 1802-től a kolozsvári kollégiumban tanult. Kissé későn, 1808 júniusában lépett a kollégiumi deákok közé,¹⁶¹ de apja családottan írja 1811-ben, éppen erre az évre vonatkozóan (és akár ez az élmény is hozzájárulhatott akkori nehézségeihez, szomorúságaihoz), hogy fia a deáksága harmadik évében otthagyta a kollégiumot, és számtartónak állt az egyik kendilónai birtokos, gróf Teleki Imréné Krausz Mária pagocsai birtokára. (PP, 63.) Itt három év számtartóságot kitöltve, 1814 szeptemberében megházasodott, majd „ki szállott az Udvarbol”. (PP, 70.) Legközelebb bő egy évvel később, csak 1816-ban hallunk róla apjától, amikor nem kis büszkeséggel számol be arról, hogy fia Torda vármegyei törvényszéki ülnök lett, pedig „minden Birtok, és Possessio nélkül valo személy lett légyen”. (PP, 75.) Úgy tűnik tehát, hogy az ilyen jellegű mobilitás, bár Pántzél is meglepődik ezen, időnként akkor is lehetséges volt, ha valaki nem fejezte be kollégiumi tanulmányait és még vagyona sem volt.

Az ifjabb Pálra vonatkozó utolsó bejegyzések 1824-ben készültek, amikor az apa újra visszatekintésbe fogott. Fentebb, a II. fejezetből kiderült, hogy Pántzél Pált Dániel nevű fia katonai pályája miatti megdöbbenése indította újra írásra, de utaltam rá, hogy ennek leírását összekötötte a Pál nevű gyermeke iránt érzett hatalmas csalódásával is. E fiú ugyanis 1819-ben elsikkasztotta apjának 60 forintját, illetve a kecsedi pap 20 forintját. (PP, 84–85.) A keserűséget súlyosbította ifjabb Pál levele: „Ez nem tsak igen nagy kárt okozott nékem, hanem ugy tetzik hogy a' Fiam hideg vérrel kivánt velem motskolodni, az pedig abbol tetzik meg, hogy ezen tselekedetének mentsegére, olyan levelet küldött mely inkább szomoritot mint a' tselekedete is. Azt írja tudni illik hogy ő nyomorultul neveltetett a' Collegiumban, – hogy onnan ki kelvén mikor számtarto lett Pagotsán semmit nem vitt el töllünk, tsak üressen ment el oda, hogy néki semmit nem adtunk az után is &c.” (PP, 85.) Ezt követően az apa még súlyosabb véleményt fogalmaz meg fiáról, nemcsak e gyalázatos cselekedetéről, hanem már korábban megnyilvánult rossz tulajdonságairól: „én illyen tselekedettel magamat meg nem gyaláztam volna soha, hogy az Apámnak tsak egy Krajcárját el tartottam volna. En is szegényül nőttem fel, szegényül tarthatott az Apám, de soha nem békéte lenkedtem azért; Az Apám tartott a' mint lehetett mig Déák lettem, az után éltem a' mint lehetett; de azért, a' Kolégyomot meg nem untam. Ö nem mondhatya azt, hogy néki Gazdaszszonyt nem tartottam, és nem tanittattam, de ő a' tanulást nem szerette, még Grammatista korában el akarta hagyni a' Kollégyomot; Mi lett volna belölle, ha kivánságanak engedtem volna? Most nem volna Vármegye Scribája. Az hát egy háladatlan hazugság, hogy én néki semmit nem adtam.” (PP, 85.) Ezek szerint tehát azzal, hogy ifjabb Pál 1811-ben, mindössze három év után (21 évesen) otthagyta a deákságot, végigvitte a már kisdiaákkorában felmerült, de apja által akkor még letört lázadását. (Azonban, mint látható, a karrierje tovább ívelt, ekkor már Torda vármegyei írnok volt.¹⁶²) Az információk szűkössége miatt azonban csak felvetni lehet egy olyan pszichotörténeti elemzés lehetőségét, amely a különösen nagyra becsült és tehetséges elsőszülött, illetve a ki-

¹⁶¹ Vö. TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora...*, i. m., 88. A további pályájára vonatkozó közlés: „tiszttartó”.

¹⁶² Vö. ehhez NAGY Iván értesülését (*Magyarország családai...*, i. m., IX, 105): „Pál adóíró biztos Torda vármegyében 1836. körül.”

sebb fogyatékosága miatt bizonytalan sorsú, ezért különösen szeretett (alább bemutatandó) legkisebb fiú mellett a középső fiú, Pál frusztrációit vizsgálná.

Mint a II. fejezetben láttuk, az önéletíró a *félejtés* szándékával indokolja, hogy nem írt fiának levelet ezekről egészen 1824 júniusáig. Úgy tűnik a szövegből, hogy 1819 óta nem találkoztak, és ekkor is a hirtelen katonának állt, így az atyai szem elől eltűnt legkisebb, fogyatékosággal élő fiú, Dániel miatti aggodalma indította az apát az ifj. Pállal való kapcsolat újra-felvételére, illetve az írásra.

PÁNTZÉL ROZÁLIA

Harmadik gyermekéről, az 1793-ban született „Rosáliá”-ról a férjhez menetelég semmit nem jegyzett föl, akkor viszont hosszú, három lap terjedelmű tudósítást írt róla, elmélkedéssel együtt. 1816 januárjában ugyanis úgy mondott igent lánya az őt megkérő Bartha Lászlónak (apja teljesen ráruházta a döntés jogát!), és úgy házasodtak össze egy héten belül, hogy addig nem is ismerték egymást. Apja ennek az eseménysornak a leírása után elmélkedik a rövid és a hosszabb ismeretség által megelőzött házasságról. Mindkettő esetében lehetségesnek tartja a veszélyeket, s bár a lánya döntését és férjével való életét utólag jónak látja, mégis inkább az egymás jobb megismerése mellett teszi le a voksot. (Egyébként az ő megismerkedése és megházasodása feleségével is meglehetősen gyorsan, alig több mint három hét alatt történt [PP, 50], de erre nem reflektál.) Veje, Bartha László egyébként a maroszáki Panitból (Mezőpanit) való, 1808. július 9-én matrikulált a marosvásárhelyi kollégiumban,¹⁶³ Pántzél önéletírása szerint 1815 augusztusa óta kidei pap volt. (PP, 73.)¹⁶⁴

Pántzél 1822-re vonatkozóan azt jegyzi fel, hogy „Léányomat Rosit a’ Kidei Papnét sok rágalmozás terhelte, melyekből ugyan tsak ötet a’ Vejemmel ki tisztítottuk, és a’ rágalmozok meg büntetődtek.” (PP, 86.) Nem lehet tudni, hogy milyen rágalmozások ezek, viszont korábban, a házasságát megelőző időszakra vonatkozóan is utalt valami hasonló, Kendilonán egy tisztartóné által terjesztett rágalmozásra, mellyel több lehetséges kérését eltántorított az ismerkedéstől. (PP, 74.)

Pántzéléknak 1795-ben, Rozáliát követően született egy újabb lányuk, Anna, aki azonban csak egy hétig élt.

¹⁶³ *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*, közreadja, bev. TONK Sándor, szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, JATE, 1994 (Fontes Rerum Scholasticarum, 6), 126. (Alsó osztályos tanulóként bejegyzés róla 1805 júniusából. *Uo.*, 240.)

¹⁶⁴ KISS István adattára szerint (*A Dési Református Egyházmegye... i. m.*, 149, 220) Bartha a beiktatásától, 1816-tól 1826-ig szolgált Kideben, ezt követően, 1827 és 1833 között Magyarmacsckáson, 1834 és 1836 között Domokoson, 1836 és 1838 között pedig Magyarköblösön. Pántzél Rozália, ameddig életben volt, bizonyára követte férjét minden szolgálati helyére.

PÁNTZÉL DÁNIEL

Az 1797-ben született, negyedik életben maradt gyermekről és egyben legkisebb fiúról, Dánielről már a Pántzél önéletírása megírásának körülményeit vizsgáló II. 2. fejezetben említést tettünk. Ő volt az, aki – mint apja szerint nagyon izgága kisgyermek – három éves korában fejszerűséget szenvedett, ami miatt beszédhibássá (dadogóssá) és talán kissé fogyatékosná lett. Pántzél a fiú nehézkes tanulása kapcsán értekezik róla hosszasan 1813-ban, az ekkoriban nagyjából annuáriumként használt kötetébe tett bejegyzésében. Azt írja, hogy miként minden gyermekét az iskolába küldés előtt,¹⁶⁵ Dánielt is ő tanította meg olvasni, bár igen nehezen. A helyi iskolában viszont jól tanult, „a’ Conjugatziót is meg tanulta; és már ekkor Collegiumba kellett volna küldeni: De az én hozzá való nagy szeretetem, és rajta való nagy szánakozásom, nem engedte hogy a’ durva Tanítok kezek alá botsássam Collegiumba”. Mivel nem javult a gyermek beszéde, apja maga taníttatta, „hogya a’ mint lehet épüljön, és leg alább erköltsi romlása ne légyen”. (PP, 67–68.) Ezért kérte gyermekeit, e szöveghelyen is megszólítsa őket, hogy mindig támogassák testvérüket. E segítség példájaként a legidősebb báty, az ekkor, 1813-ban krasznai rektor Zsigmond testvérszeretetéet hozza szövegében. Ugyanis Pántzél ez év februárjában hozzá küldte az ekkor már 16 éves Dánielt, minden bizonnyal tanulni. Apja öröme az idősebb fiú „[m]eg mutatta hozzá való Atyafiságos indulatját [...] Krasznára magához fogadván. Amint emlékezem ezenn esztendő Februariusnak 9dikétől fogva tartotta magánál 1814dik Esztendőnek Tavaszszáig vagy még tovább ment. Ez alatt az idő alatt Bátya mellett való letelét ő [t. i. Dániel] meg köszönheti; ott ő a’ mint Testibenn nőtt ugy gyalulodott, pallerozodott, és jo természetében meg maradt, melyért ő Sigmond Bátyához örökös haladatosággal tartozik.” (PP, 69.)

Ezt követően Dánielről bő másfél évig nem írt. Az 1816 decemberére vonatkozó bejegyzéséből úgy tűnik, hogy fia ez idő alatt végig a szülői házban élt, mialatt „minden felé sokat visgalodtunk volna a’ végre, hogy valahová Udvari szolgálatra bé álhasson, *a mely egyedül való czélozásunk volt iránta.*” Pántzéléknak nagy öröme szolgált, hogy báró Bánffy László jószágigazgatója maga kereste meg, és hívta meg Bonchidára számtartónak, így fia végre olyan „Statiót talált a’ melyet régen ohajtott”. (PP, 78, kiemelés tőlem.) Juhász István kutatásaiból tudjuk, hogy a földesúri udvarokban betölthető tisztartói hivatalok nyitva álltak a kollégiumi végzettségű vagy akár azt be sem fejező *iparosgyermek*ek számára, és, mint Fogarasi Sámuel írja, az ilyen státuszok mindenképpen „többecskenek” számítottak a civis-polgárság számára,¹⁶⁶ éppen elegendőnek ahhoz, hogy ne kelljen visszatérniük az apai foglalkozáshoz,¹⁶⁷ megismételve felmenőik életútját.¹⁶⁸ Pántzél Pál önéletírásából tehát az derül ki, hogy a beszédhi-

¹⁶⁵ Vö. ehhez PÁNCÉL Ferenc tudósítását apja otthoni taníttatásáról: *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m., 324.

¹⁶⁶ „A főiskolai subscriptio után, a marosvásárhelyi feljegyzésekben éppen úgy, mint más kollégiumainkban, volt példa arra, hogy valaki a diákságból hazament jobbjágy – vagy katona – rokonai mellé gazdálkodni, de hogy visszatért volna az apai iparhoz, erről nem szól írás.” JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 10–11.

¹⁶⁷ *Uo.*, 11.

¹⁶⁸ Viszont az iparos származású Fogarasi Sámuel számára is sokkal kecsegtetőbbnek és biztosabbnak tűnik a még jelentősebb életpályaváltás kitűzése, így az ehhez vezető út, a nyugat-európai peregrináció megcélzása. Mivel – írja Fogarasi – nem „rend szerén mentem az akadémiákra, azaz szokás szerént az három kollégiumokba nem cenzuráztam [...] [hiszen gróf Bethlen Elek kísérelőjeként, inasa-

bás, talán kissé fogyatékos, de ekkorra már bizonyára elegendő képzettséget és tapasztalatot szerzett Dániel számára a tisztartói életpályáját tartották reális és elfogadható perspektívának.

Dánielt 1818-ban új helyre, gróf Rhédey Ádám bányabükki udvarába hívták meg, ugyancsak számtartónak. 1821-ben Vajdakamarásra került, gróf Bethlen Dániel, majd utóda, János szolgálatába állt, ahol három év után az I. 2. 2. fejezetben már leírt kegyvesztettség és hatalmas csalódás érte, melynek következtében katonáskodásra adta a fejét. (PP, 82–89.) Pántzél minden esetben megkülönböztetett szeretettel beszélt hátrányos helyzetű fiáról, bár 1813 után nem értesülünk szellemi állapotának (úgy tűnik, kedvező) alakulásáról. A 16 éves korában apja által felvillantott, esetlegesen kudarcos, a társadalomból való kitaszítottág esélyét is magában foglaló élethez képest tehát valóban jelentős karrierje indult a fiúnak. Ezek a tényezők, továbbá a pályaváltoztatás hirtelensége és iránya, valamint az információhiány is minden bizonnyal hozzájárult Pántzél Pálnak a katonai pályával szemben megfogalmazott hatalmas ellenérzéséhez.

PÁNTZÉL JULIANNA ÉS PÁNTZÉL ANNA

Az ötödik és hatodik gyermek, Julianna 1802-ben, Anna pedig 1807-ben született. Az 1811-ben írott visszatekintésben Pántzél Pál az akkor még kicsiny gyermekekről csupán a születési idejüket jegyezte fel. Ám a későbbi években sem írt róluk semmi mást, minden bizonnyal azért, mert 1824-ig, „tolla hordozhatásának utolsó esztendejéig” (PP, 1) még egyikőjük sem ment férjhez.

Pántzél Pál azt követően, hogy gyermekei rövid életrajzáról ír röviden, kézírata vállalt programjának megfelelően újból megszólítja őket (ezúttal közvetetten), és szellemi örökségként rövid erkölcsi intenciót intéz hozzájuk: „Eljenek Isten ditsőségére Felebaratyoknak épületire, kövessék a' virtust akárminemű életnek nemében, az tiszteltetni fogja őket mindenkkel, ha valamely különös szerentse nem éri is abban a' Társaságban, melyben elni fognak, ha a' szembe tűnő tisztességeknek graditsánn fel nem haladhatnak is; a' tisztességes és betsülletes maga visélet, vagy a' virtusos élet, égy olyan rang a' mely örökké tisztelettel teljes”. (PP, 54.) Viszont pontosan e mondatot követően kezd bele az I. 2. 1. 3. fejezetben már tárgyalt, az egyházi hivatali ranglétrán való előrejutás megghiúsulása miatti csalódásának taglalásába. „Az elé, 's. feljebb valo haladásra pedig, a' mint tapasztaljuk, töbnyire mesterséges utakonn valo iparkodás kivántatik: De mivel arra, a' betsülletes, és virtust követő ember bajosann veszi magát, a' Mesterséges és fuktziosus emberek emeltetnek feljebb, a' jo ember pedig alatt marad. Ezt én gyakor izben tapasztaltam magam példámonn is.” (PP, 54.) Ez a bevezető és a számára kedvezőtlen nótáriusválasztás azt követő részletezése nem egyszerűen a fentebb közölt erkölcsi parancsának keserű

ként jutott el Göttingába] hát tartottam attól, hogy papnak nem vesznek be.” Erdélybe visszatérve azonban sikerült tekintélyes lelkészi állást kapnia. Értelmiségi pályán való elhelyezkedését egyébként már írástudatlan, de udvari szabóként tevékenykedő apja is szorgalmazta. Fogarasi kitérőre azonban korántsem példa nélküli a korban, ugyanis a „marosvásárhelyi csizmadiacsaládokból így jut el a professzorságra Zilai Sámuel és Szigeti Gyula Mihály, akadémikus papságra és generális nótáriusi tisztre Marusi Mihály”. JUHÁSZ, *uo.*, 43, 11; valamint FOGARASI, *Önéletírás*, in *uo.*, 61–63.

dramaturgiai ellentételezéseként jelenik meg, bár kétségtelenül kimunkált szövegszerkesztésről tanúskodik. Hanem mivel részben ez a csalódás járulhatott hozzá önéletírása megszületéséhez, éppen az általa programszerűen vállalt *tanúságtétel*, a megszólított utódainak szánt *összintesség* szellemében és következtében helyezhette el itt ezt a szövegrészt.

III. PÁNTZÉL PÁL ÉLETPÁLYÁJA

III. 1. Pántzél Pál gyermekora és kolozsvári diákévei

Pántzél Pál 1811 tavaszán, bő fél évszázad távlatából emlékezett vissza a nagykapusi szülői házban töltött gyermekkorára, szülei szeretetteljes házasságára és családi életükre. S bár domidoctus édesapjának nagykapusi papi hivatalát „tisztesseges jövedelmű Ekklesiá[na]k” (PP, 6) mondta, de a kilenc gyermekhez képest nem tartotta elegendőnek apja jövedelmét. Két évig tartó nagykapusi tanulás után, 1762-ben kezdett a kolozsvári kollégiumba járni. Erre az időszakra vonatkozóan egyedül a testi fegyelmezés kérdéséről szolt hosszabban. Részletes beszámolójának az az oka, hogy igen komoly ellenérzéssel viseltetett a kisdiakokkal szemben akkoriban gyakran alkalmazott verésekkel kapcsolatban, érdekes „oktatástörténeti” adalékkal szolgálva a kérdéssel kapcsolatos eddigi ismereteinkhez. (PP, 6–7.)¹⁶⁹ Az iskolák fegyelmezési törvényeinek kérdésére akkor is visszatért, amikor arról számolt be, hogy 1782 nyarán, a peregrinációs útjára indulva Debrecenben álltak meg néhány napra, ahol a kollégiumi diákok jó szívvel fogadták őket.¹⁷⁰ Pántzél igen elismerően ír a városról, papjairól és iskolájáról, viszont hozzát teszi, hogy „másfelől azt is nem lehet tagadni, hogy annak regulái 's. törvényei durvábbak keményebbek, mint a' milyenek illenének egy olyan tisztes Tarsasághoz; kétségnélkül azért, hogy a' Magyar országai embereknek vastagabb erzenységek is van ugy tapasztaltatik; azért vastagabb 's. durvább törvényeket is kívánnak. Akármint legyen a' Déákság igen kemény

¹⁶⁹ Vö. pl. Fogarasi Sámuel beszámolóival, aki azonban maga is alkalmazta ezt a módszert diákjaival szemben, hiszen „akkor még a volt a princípium, hogy a gyermeket veréssel kell nevelni”. Idézi: JUHÁSZ, *uo.*, 24. Tegyük hozzá, hogy amikor Pántzél arra emlékezik vissza, hogy 1770-től két grófi származású gyermeket kellett tanítania, időnként neki is eljárt a keze: „akaratosságokat 's. kényes magok viseleteket fizettem egy egy nyak-tsappal is, melyet ők mindenkor meg panasztoltak édes Anyoknak, a' ki azt igen kedvetlenül vette és pironkság nélkül nem is hadta.” (PP, 9.)

¹⁷⁰ Pántzélék „egy igen betsülletes Fazakas Mihály nevű embernek házahoz [mentek], aki bennünket jó szível bé fogadott szállásra”. (PP, 18.) Elképzelhető, hogy Pántzélék a költő apjánál szálltak meg. (Debrecenben nem a Pántzél által alkalmazott mezőségi nyelvjárásban használták a nevet.) Az idősebb Fazekas gyógykovács volt, de nemesi eredetű, valószínűleg a miskolci Fazekasok egyik leszármazottja. Ő maga, édesapja, illetve fia, a költő is városi esküdt volt, a család tehát több generáción keresztül szerepet vállalt Debrecen irányításában. A jómódú középréteg tagjai voltak, szőlőjük, némi szántóföldjük volt, és egy „szép nagy, manzárdos” házuk a főutcán, a mai Piac utca 58. helyén. Ha e családról is van szó az önéletírásban, Pántzél minden bizonnyal nem találkozott debreceni tartózkodása idején ifjabb Fazekas Mihállyal, ugyanis ő „1782 áprilisában szülei bánatára és megrökönyödésére felcsap katonának, az I. úgynevezett Császárhuszár-regimentbe.” L. JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 29, 49.

és durva törvények alatt volt akkor, ambár külső tekintete diszes és igen tiszteletes volt.” (PP, 18–19.) A lecke felmondásában hibázó diákok fizikai büntetésére harmadszor is visszatér, amikor megindokolja, hogy jó darabig miért nem adta a kolozsvári kollégiumba Dániel fiát: „tudván minémü ostobák azok [t. i. a tanítók] töbnyire, hogy ha a’ Gyermeek nem tudja folyvást mondani letzkéjit, vagy expositioját, ütik szegényt kegyetlenül.” (PP, 67.)

Pántzél Pál iskolázására visszatérve: 1770-ben a pestis veszélye miatt felfüggesztették a tanítást Kolozsvárott („midön az utolso classisbann tanultam volna Logicat és görög nyelvet” [PP, 8.]), ezért visszakerült a szülői házba. Apja viszont, éppen a szűkölködés miatt, elküldte tanítónak a harmadik faluba egy – név szerint nem említett – grófi család két gyermeke mellé, ám az önéletíró nagyon keserűen emlékezik erre az időszakra, megaláztatására és kiszolgáltatottságára. Pántzél István azonban – az önéletírás itt megint erről a szempontról tudósít – azért erőltette fia szolgálatait, mert abban reménykedett, hogy így elérheti: a grófi gyermekek kollégiumba kerülésekor Pál a szolgáladiákjuk lehet, ellátásért és fizetésért. Pált viszont az is frusztrálta, hogy még mindig nem mehetett tanulni a kolozsvári iskolába, pedig ott már helyreállt a tanítási rend. Szenvedései bemutatását követően, önéletírása vállalt programja szellemében, olyan elmélkedést és intelmet ír le, amely gyermekei számára közvetíti azt a tapasztalatát, hogy a „kedvetlen sors”-ot is el kell viselni, mert az különösen „sokra oktato oskola”, és „jövendőre az hasznunkra szolgál”. (PP, 11.)¹⁷¹

Pántzél 1772-ben kezdte újra a tanulást, immár deákként.¹⁷² E korszaka kezdeteire vonatkozóan újra a családi szegénységet és kollégiumi szűkölködését emlegeti. Apja 1774-ben halt meg, árvaságban hagyva a családot. Maga Pál azonban épp ettől az évtől kezdve már nem nélkülözött a kolozsvári kollégiumban. Nemcsak magántanítókodásból szerzett pénzt, hanem az iskolában is fontos és fizetéssel járó feladatokat kapott. Elsőként 1776 szeptemberében – deákságának negyedik évében – Pataki Sámuel, a bölcsélet professzora, híres orvosdoktor kérte fel a matematika praesesévé, és Pántzél 1777 nyaráig, a tanév végéig tanította¹⁷³ Christian Wolff arithmeticiáját.¹⁷⁴ E feladatvállalásnak nem csupán az a jelentősége, hogy az ekkor még mindig háttérbe szorított matematikai és természettudományos oktatásba kapcsolódott be

¹⁷¹ A praeceptorkodás nehézségeiről, megaláztatásairól vö. JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 32–35.

¹⁷² Vö. TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora...*, i. m., 58. KISS István csak annyit tud, hogy „Kolozsváron subscribált 1774 körül”. *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 305.

¹⁷³ A kollégiumi diáktanítókodásról l. TÖRÖK, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium...*, i. m., III, 72–78. Török (uo., III, 90) nem tartja számon a „mennységtan praesesei” között Pántzél, erről 1782 előttről nincs is adata, úgyhogy a kézirat alapján kiegészíthető a monográfia listája. (Mint fentebb említettük, az 1783–84-es tanévben testvére, Pántzél Dániel volt a praeses.)

¹⁷⁴ Pataki matematikatanításáról, tankönyvhasználatáról TÖRÖK (*A kolozsvári Ev. Ref. Collegium...* i. m., II, 64) panaszolja, hogy nem tud sokat, ezért is fontos a professzor praesesének, Pántzél Pálnak az információja. (Patakiról l. uo., 61–67.) A marosvásárhelyi wolffianus matematikatanításról, Kovásznai Sándor kapcsán: FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 331. Általában a wolffianus szellemről (valamint a praesesi diáktizsétéről) FOGARASI, uo., 12–18, 328–331. L. még JUHÁSZ István, *Christian Wolff és az erdélyi református teológia*, in uő, *Hitvallás és türelem...*, i. m., 102–115; GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 216–220; KOLUMBÁN Vilmos József, *Törvényhozó egyház. Az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében. 17–18. század*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2002 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 9), 142–144; ALBERT András, *A wolffianizmus Erdélyben*, *Aetas*, 23(2008)/4, 129–139. Pántzél a nyelvtudományi munkájában utal Wolffnak a filozófia német műnyelvének kialakítására. L. PÁNTZÉL, *A magyar nyelvnek...*, i. m., 81.

Pántzél Pál, hanem az is, hogy minden bizonnyal itt kezdődött az a tudományos érdeklődése, amelynek következményeként – az előszó tanúsága szerint – már négy évvel később, 1781-re elkészítette a *A' mathematica geographianak vagy a' mérés' tudományja szerént a' föld' golyobissának esmérétére vezető tudománynak rövid summája* című tankönyvét, melyet aztán nyomtatásban csak húsz évvel később jelentetett meg.

Arithmetica tanítása idején, vagyis már 1777 tavaszán felkérték egy következő feladatra, kinevezve őt a héber nyelv praesesének.¹⁷⁵ A tányat az év szeptembertől kezdve kellett oktatnia, amit igen nagy örömmel tett, s mely munkájáért már 30 forintnyi fizetést is kapott. Deákkarierje tovább ívelt, és azt írja, hogy még 1777-ben megkapta a számára legkedvesebb diákhivatalt, a könyvtárosi tisztséget, mely munkájáról úgy emlékezik meg, mint amely segítségével tudott a tudományban komolyan előrejutni. (PP, 14–15.)¹⁷⁶ Pántzél 1781-re vonatkozóan az I. 2. 1. 4. fejezetben már idézett összefoglalásával zárja le deákságáról szóló tudósítását, harminc év távlatából számot adva ifjúkori énjé tudatos életstratégiájáról, papi pályájára vonatkozó határozott elképzeléséről, arról, hogy céljai elérése miatt mindenképpen külföldi egyetemre akart menni. (PP, 15–16.)

III. 2. Pántzél Pál leideni peregrinációja

„Áldott Hollandia! miként közlötte ez nagy szivüségét a' Szegény idegenekkel? Nem lehet le rajzolni. Áldott Leyda! Kedves és felettébb kedves város! Ha élnek én Száz esztendőket, leg boldogabb esztendeimnek tartom mind örökké azonn 3 esztendőket, melyeket Leydában töltöttem. Az én álmaim akkor leg kedvesebbek, mikor Hollandiarol vagynak.” (PP, 32.) Az önmagát céltudatos, külföldi tanulásra kiindulni kész diákként megjelenítő Pántzél nemcsak élete legkedvesebb élményeként bemutatott, 1782–1785 közötti külföldi tanulásáról ír hosszabban, hanem peregrinációja feltételeiről, illetve az utazás megszervezéséről és az odautazás részleteiről is.

III. 2. 1. A LEIDENI STIPENDIUM ÉS FELTÉTELEI: A KIUTAZÁS ANYAGI HÁTTERE ÉS A VIZSGÁZÁSOK

Az 1575-ben alapított leideni egyetem 1592-ben használatba vett Collegium Theologicuma, a rendek kollégiuma (Staten College), mely 1605-től már az egyetem alá volt rendelve, jelentékeny mértékben juttatta tanulási lehetőséghez a kifejezetten szegény európai diákokat, akik majdnem teljesen ingyen tanulhattak teológiát, filozófiát stb., és mindemellett fedél volt a fejük felett. Diákjaikat, abból a célból, hogy vonzóvá tegyék számukra a lelkesítő pályát, állami költségen vették fel. Eleinte csak hollandiaiak tanultak itt, majd ahogy Leiden a külföldi diákok egyik legnépszerűbb célpontjává vált, a 17. század második felétől kezdve a Staten Collegében is

¹⁷⁵ TÖRÖK (*A kolozsvári Ev. Ref. Collegium... i. m.*, III, 90) nem tartja számon a „zsidó nyelv praesesei” között Pántzélét, erről 1770 utánról nincs is adata, úgyhogy a kézirat alapján kiegészíthető a monográfia listája.

¹⁷⁶ TÖRÖK István adata szerint 1778. február 1-jétől volt „Könyvtárőr Pánczél Pál.” *Uo.*, 324. A könyvtárról: 305–329. L. még uő, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora... i. m.*, 58.

megjelentek a más országokból érkezettek, így közép-kelet-európai hallgatók is: főképpen pfalzi, poroszországi, csehországi, litvániai, magyarországi és erdélyi származásúak. A 17–18. században időnként igen sok erdélyi és magyarországi hallgató tanult az egyetemen, de itt – szemben a többi hollandiai egyetemmel – sokáig nem kaptak ösztöndíjas helyet. A 18. században ezért a magyarországi és erdélyi kollégiumok legtöbbje kitartó küzdelmet folytatott azért, hogy állandó helyet biztosítson diákjai számára Leidenben. Különböző főurak közbenjárására a 18. század elején előbb a gyulafehérvári kollégiumnak volt rövid ideig egy stipendiuma. 1715-től két erdélyi diák tanulhatott ingyen a Kollégiumban (ezek egy határozat szerint nagyenyediek voltak). Kolozsvár pedig 1734-ben nyert el két stipendiumot, fejenként rendszerint 3–3 évre, így ettől kezdve általában négy magyar tartózkodott egyszerre Leidenben. Ez az eredmény jelentős részben idősebb gróf Teleki Ádámnak (1703–1769) volt köszönhető. (Az ő fia volt Pántzél Pál későbbi kendilónai patrónusa, ifj. gróf Teleki Ádám.) Teleki fontos közvetítő volt az erdélyi iskola és Hamel Bruininx, a bécsi holland követ között, aki végül is kijárta a holland államnál, hogy támogassák a kérést. Henk van de Graaf úgy véli, hogy ez csoda volt, hiszen a hasonló kísérletek sikertelenek voltak: Marosvásárhely, Debrecen és Sárospatak próbálkozását többször elutasították. Van de Graaf szerint részben a politikai bizonytalanság, de főképpen a holland állam nem túlságos bőkezűsége miatt kellett ennyit harcolni egy-egy beneficium biztosításáért. A ma rendelkezésre álló adatok szerint a 18. században összesen 96 személy iratkozott be *Ungarusként* vagy *Transylvanusként* a Staten Collegé-be.¹⁷⁷

Ismeretes az is, hogy a 18. század folyamán a Főkonzisztórium többször megerősítette, az erdélyi diákoknak vizsgáznuk kell a stipendium elnyeréséért, 1766-tól már három kollégiumban is számot adva tudásukról (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely). A peregerinusoknak azt is meg kellett ígérniük, hogy az erdélyi egyház javára fogják fordítani a külföldön tanultakat, vagyis az ösztöndíj lejárta után hazajönnek itthoni szolgálatra. A szakirodalom által ismert források indoklása szerint azért vált egyre szabályozottabbá és óvatosabbá az iskolai és egyházi adminisztráció Erdélyben, mert a kérdésnek komoly politikai és anyagi jelentősége volt. Szereték volna ugyanis a bécsi kormányzat által egyre szigorúbban korlátozott peregrinációs lehetőségeket fenntartani, s amíg lehet, minél jobban kihasználni.¹⁷⁸ Pántzél Pál viszont azzal indokol

¹⁷⁷ GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 38–43; BOZZAY Réka, *Leiden, a gondoskodó egyetem. Magyarországi diákoknak nyújtott juttatások és kiváltságok a leideni egyetemen a 17–18. században*, Századok, 140(2006), 986–988, 990, 992; uő, *Die Peregrination...*, i. m., 128–135; BOZZAY-LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken...*, i. m., 15, 213–215. Vö. BOZZAY Réka, *Debreceni diákok a leideni egyetemen a XVII. században*, Debreceni Szemle, 10(2002)/2, 307–316. L. még Pántzél Pálnak az egyetem történetére vonatkozó rövid megjegyzéseit: 29, 33.

¹⁷⁸ Az Erdélyből kiinduló peregrinációs mozgások is erősen lecsökkentek Mária Terézia idején, főképp az útlevelkényszer miatt. (Bár már 1725-től szükséges volt az osztrák hatóságok engedélye, azonban azt akkoriban még nem volt túl nehéz megszerezni.) 1752-től igen erőteljesen megszigorodott az ellenőrzés, fejedelmi engedélyhez kötötték a kijutást. Minderről I. TÖRÖK, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium...*, i. m., III, 290–300; POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, III, Bp., Franklin, 1904, 161–162; JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 35–36, 43; GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 18–24. Ugyan a Mária Terézia uralkodása alatt tapasztalható szigorúság némileg enyhült II. József idején, de még ezekben az években is csupán a külföldi teológiai fakultásokat célzó diákokat engedték Bécsen túlra, a többi diák csak a császárvárosban tanulhatott. Ehhez I. KLEIN Gáspár, *Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században*, Debrecen, ORLE, 1930 (Theológiai tanulmányok, 11); TROSTOVŠZKY Gabriella, *A Helytartótanácsi Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója*, Levéltári Szemle, 38(1988), 59–60; KULCSÁR, *A politikai és társadalmi elit utazásai...*, i. m., 122.

ta az erdélyi egyház- és iskolavezetés szigorításait, hogy ezzel *csökkenteni akarták az ösztöndíjak után tolongók létszámát*. Ebben azonban szerinte „meg tsalattattak, mert éppen anyin mentetnek ki, mint az előtt, mikor kiki tsak a’ maga Collegiumábann adott probát tudományáról, égy nehány Theologiai Thesiseknek defendálásából.” (PP, 17.) Kézirata alapján az is megfontolandó kérdés, hogy mindennek még ilyen nehezített feltételek mellett is volt-e komolyabb jelentősége, ha az ösztöndíjra jelöltek kiválasztása már azt *megelőzően* történt meg, hogy (szűk egy hét alatt) vizsgáztak volna a három kollégiumban: „Bizonyossá tétetvén arról hogy azon Academiai beneficiumot a’ *Professorok nekem rendelték*; a’ Társommal égyütt a’ ki hasonloképpen oda rendeltetett, Censuraztunk”. (PP, 16, kiemelés tőlem.)¹⁷⁹

Pántzél természetesen számolt a politikai összefüggésekkel is. Mivel 1811-ben, vagyis azt követően írta visszaemlékezését, hogy az osztrák kormány teljesen befagyasztotta a Franciaországba és az elfoglalt területekre irányuló magyar egyetemjárást (1795), sőt a Hollandiában tanuló diákokat is visszahivatta, mert ők „az erkölcstelen franciákkal való érintkezés lévén abba a veszélybe kerülnek, hogy ugyanazon alapelveket szívják magukba”,¹⁸⁰ ezt olvassuk önéletírásában, a jelen fejezet elején idézett, Leidenről szóló lelkesült soraihoz írott kommentárként: „Szomorú, és soha meg nem siratható kár! a’ Frantzia revolutio valamint más minden academiai beneficiumokat, úgy ezt is el enyészttette.” (PP, 32–33.)

A vizsgázás azonban ezzel nem ért véget, Pántzélnek Leidenbe érkezésekor is számot kellett adnia a tudásáról, a heidelbergi kátéból és logikából. (PP, 34.) Ez azért fontos információ, mert míg az újabb peregrinációtörténeti szakirodalom egyértelműen megállapítja a leideni vizsgázást (katekizmus, logika, retorika, görög),¹⁸¹ addig Van de Graaf korábbi kutatása során megkérdőjelezte ennek tényét, arra hivatkozva, hogy erről sehol nincsen adat az általa vizsgált magyar diákok levelezésében, tudósításaiban. Szerinte „a beiratkozások alkalmával többször is feljegyzett ’Annos Academicos habens’ minősítés is arra mutat, hogy fel voltak mentve a felvételi vizsga alól” (Nánási István *Pharus Hungarico-Batava* című 1778-as könyvének a „catechezis palatina, rhetorica, philosophia rationalis et captus Novi Testamenti” tárgyakból tett vizsgára vonatkozó tudósításának nem hitt, mert más forrásból nem tudta ellenőrizni.)¹⁸² Abból a szempontból nehezen érthető Van de Graaf szkepszise, hogy Miklós Ödönnek az – általa is használt – névsorai szerint a diákok nemcsak beiratkoztak Leidenbe, hanem vizsgáztak is. Pántzél és peregrinustársa, Erdélyi Sámuel esetében a beiratkozás 1782. szeptember 12-én történt, a vizsgázás pedig, mint Miklós közli, „1782. szeptember 27-én ugyanezen év július 1-jén a kolozsvári tanárok által kiadott ajánlósorokkal”.¹⁸³ Ha viszont arra figyelünk, hogy ez a vizsga a háromlépcsős

¹⁷⁹ Pántzél nem tudósít olyan, a kollégiumi professzorokhoz és gondnokokhoz, illetve a Főkonzisztóriumhoz írott kérvényről, amelyről Nánási István levelei alapján van de GRAAF beszámol: *A németalföldi...*, i. m., 24.

¹⁸⁰ G. Hendrik van de GRAAF, *Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának nébány vonatkozása*, Református Szemle, 62(1969), 264–266; JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 37; BOZZAY, *Leiden, a gondoskodó egyetem...*, i. m., 992–993.

¹⁸¹ BOZZAY, *Leiden, a gondoskodó egyetem...*, i. m., 987–989.

¹⁸² GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 41. (Hivatkozása: NÁNÁSI István, *Pharus Hungarico-Batava*, Leiden, 1778, 51.)

¹⁸³ MIKLÓS Ödön, *Magyar diákok a leideni Staten College-ben*, Theologiai Szemle, 4(1928), 318–319. A leideni diáklístaát Miklóson kívül is többen közölték. Pántzélra vonatkozóan öt megelőzően I. ANTAL Géza, *Az utrechti és leideni egyetemeken járt magyar ifjak névjegyzéke*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 24(1881), 441. Azóta újra közzétette GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., Pántzélra vonatkozóan I. 87, 237; valamint a legújabb és legrészletesebb kiadás: BOZZAY–LADÁNYI, *Magyarországi diákok hol-*

erdélyi cenzúrázás után, a hosszú utazást és az egyetemi beiratkozást követően, a kolozsvári tanárok ajánlólevelével történt, akkor Pántzél Pál kommentárja – mint a szakirodalom által eddig használt szövegekhez képest más forrástípus is – igen fontos lehet a fenti kép árnyalásában. Az önéletírás ugyanis azt hangsúlyozza, hogy e vizsgázásának nem volt túl nagy tétje: „egy sokaig déakoskodott Erdélyi Déáknak tsupa nevétség volt”. (PP, 34.)

Pántzél Pál nem számol be önéletírásában arról, hogy kiutazásának költségeit patrónus vagy patrónusok támogatták volna. Sok korabeli erdélyi diák esetében ugyanis az volt a gyakorlat, hogy már kiutazásuk előtt praeceptorkodtak a támogató (általában főúri) családoknál, majd külföldről hazatérve újra náluk kellett szolgálniuk.¹⁸⁴ Pántzél maga gondoskodott útiköltségéről, a másik rendelkezésére álló utat választva: támogatásokat gyűjtő körútra indulva.¹⁸⁵ A három kollégiumban tett vizsgát követően majdnem egy éve volt erre, melyről még azt is elmondja, hogy két részletben történt meg, a kettő között édesanyjánál „magamat ki nyugodván indultam ismét ezenn sok szégyennel telyes koldulásra”. (PP, 17.)¹⁸⁶

III. 2. 2. AZ UTAZÁSOK KÖRÜLMÉNYEI

Pántzél Pál a Kolozsvárról Leidenbe történő kiutazásáról ír legrészletesebben önéletírásában. Mind az 1782. július 4-től szeptember 4-ig bejárt útvonalat és érintett nagyobb városokat,¹⁸⁷ mind a rendelkezésére álló, szárazföldi és vízi utazási eszközöket, a szállásokat, az étke-

land egyetemeken..., i. m., Pántzélra vonatkozóan l. 284. Vö. még SZABÓ–SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok...*, i. m. Pántzélra vonatkozóan l. 361. (Miklós adatbázisa óta csak legújabban közölték a leideni diákok vizsgázásának időpontját: BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., Pántzélról: 281.) A kolozsvári kollégium anyakönyvében Pántzél további pályájára vonatkozó közlés: „academias salutavit”. TÖRÖK, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora...*, i. m., 58. KISS István csak peregrinációja kezdetét jegyzi fel: „Leiden 1782”. *A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 305.

¹⁸⁴ JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 32–34; GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 21–22.

¹⁸⁵ JUHÁSZ István ezt írja: „Hogy a »saját költségen« kimenőknél voltak-e nehézségeik, azt kevésbé ismerjük, de a patrónusok kiküldötteinek kiválasztása körülményes lett.” Juhász ezt követően részletezi a három kollégiumban teendő vizsgák kérdését. *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga...*, i. m., 35–36. Pántzél Pál önéletírása alapján tehát immár állíthatjuk, hogy az úti- és egyéb felmerülő költségeket magának összegyűjtő erdélyi diák is ugyanolyan vizsgát kellett tегyen, mint a patrónus által támogatottak.

¹⁸⁶ A támogatások összegyűjtéséről hasonlóan negatív véleménnyel volt például Kis János is: „Mint-hogy a protestáns prédikátori hivatalra készülő ifjak legtöbbször szegény szülék gyermekei, azért ezekenél régtől fogva szokás vala az albizálás, az az, egy albumnak, vagy tiszta papirosu emlékkönyvnek, melybe az adakozók írják neveiket, vivése mellett a magok vallási felekezetökből országszerte segedelem kéregetése, s ezen szokás az 1790/1-dik évi országgyűlésen törvény által is megengedtetett. E szerint soproni oskoláink kitanulása után én is elhatároztam magamat *kéntelenségéből* Németh László barátommal együtt a koldulás ezen előttünk akkor is gyűlöletes neme gyakorlására.” *KIS János superintendens emlékezései...*, i. m., 89 (kiemelés tőlem). Az első fennmaradt, gyűjtőút során keletkezett album 1797–99-re datálódik, de nem zárható ki, hogy akár Pántzél is használt ilyet, hiszen „régtől fogva szokás vala az albizálás”. Vö. *Albizálás erdélyi városokban és falvakban*. Kiss Sámuel enyedi diák gyűjtőútja, kísérőtanulmányal közreadja TONK Sándor, Szeged, JÁTE, 1991 (Peregrinatio Hungarorum, 9), 8–10.

¹⁸⁷ Az odaút Pántzél által említett települései: Kolozsvár–Szilágysomlyó–Debrecen–Pest–Buda–Pozsony–Bécs–Engelhartszell–Passau–Vilshofen–Regensburg–Nürnberg–Würzburg–Frankfurt–Mainz–Koblenz–Köln–Nijmegen–Utrecht–Leiden.

zés, illetve az éjszakai és a több napos megállás lehetőségeit, valamint mindennek költségeit igen hosszasan és alaposan leírja. (PP, 17–19.) Mint az I. 2. 1. 4. fejezetben említettem, mindezt valószínűleg jegyzetek alapján teszi. Pántzél elsődleges vállalása szerint a gyermekeinek tanulságul szolgál önéletírás ehelyütt inkább peregrinációs beszámolóvá alakul. E szövegrész fontos forrása és összehasonlítási alapja lehet a többi, Hollandiába tartó 18. századi peregrinus diák kiutazási iránya, időtartama és költségei megismerésének,¹⁸⁸ az európai útszervezési kérdések már említett kutatásainak összefüggésében is.¹⁸⁹ Hiszen fontos kérdés, hogy mennyire volt bejárattott ez az útvonal (az önéletírásban találunk egy-két erre vonatkozó utalást), mennyire voltak ismertek és preferáltak a Pántzél által felsorolt közlekedési eszközök és utasszállítási vállalkozók, honnan származtak a gyakorlati tanácsok (nagy valószínűséggel a korábbi peregrinusoktól *hallották* ezeket), s az információforgalmazás eme informális csatornáin túl volt-e bármilyen szerepe valamilyen ars apodemicának, például az útközben vagy a hollandiai tanulmányok idején meglátogandó városok tekintetében. Ha sikerülne ilyen összehasonlításokat tenni a 18. századi hollandiai (és más, ebbe az irányba közlekedő) peregrinusok útjai között, akkor fontos kérdés lesz, hogy az esetleges különbségeknek milyen szervezési, pénzügyi és egyéb okai voltak.

Pántzél szövege alapján azonban megállapítható, hogy egy ilyen típusú kutatásnak mindenképpen óvakodnia kell az általánosítástól, és az *esetlegesség* tényezőjét is figyelembe kell vennünk. Például azt az I. 2. 1. 4. fejezetben már említett körülményt, hogy Pántzélnek az útítársa, Erdélyi Sámuel zsuporisága miatt nem sikerült a kiutazás során megtekintenie az útbaeső városokat. Pántzél 1785 nyarán, a hazafelé vezető útján – melyet szervezési szempontból ugyancsak érdemes más peregrinusok szempontjából is tanulmányozni¹⁹⁰ – már másképpen cselekedhetett. Mivel társa a leideni évek alatti betegeskedések miatt *még egy évig* maradt az utrecht-i egyetemen,¹⁹¹ Pántzélnek egyedül kellett utaznia, így több nevezetességet nézhetett meg. Azonban, mint írja, „még hasznosabban tettem volna, ha birhattam volna több pénz. [...] Nem is töltöttem időt, masutt; hanem Moguntziába 4ed napig, Regensburgba ismét annyit.” (PP, 38.) Ezek leírásánál sem időzik azonban túl sokat, Mainzról semmit sem jegyez fel, Regensburggal kapcsolatban csupán a karthauziak kolostorának és annak könyvtárának megtekintését említi. Sajnálatára, csak régi szerzetesi könyveket talált, „semmi Ujj darabot”, de a „Thecarius Barát”-ról megjegyzi, hogy „elég szép déáksaggal”¹⁹² magasztalta a bibliothecát. (PP, 38–39.)

Mindehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy Pántzél a három éves hollandiai tartózkodása idejéről még ennyi városnézésről sem számolt be, s az önéletírás alapján nem is feltételezhető, hogy sok mindent megtekintett volna. Hiszen annyit írt, hogy 1783-ban „még egyéb városban a fővebbek közzül nem jártam meg tsak Amsterdámot” (PP, 37), de még erről sem közölt

¹⁸⁸ Ehhez l. BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., 63–72.

¹⁸⁹ KULCSÁR, *A politikai és társadalmi elit utazásai...*, i. m., 103. A szervezési kérdésekhez l. még BURKE, *Útmutatás...*, i. m., 10; HARBMEISTER, *Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai...*, i. m., 35.

¹⁹⁰ A visszaút Pántzél által említett települései: Leiden–(Amsterdam)–Utrecht–Nijmegen–Köln–Mainz–Regensburg–Linz–Bécs–Pest–Szolnok–Debrecen–Kolozsvár.

¹⁹¹ Ezek szerint erre lehetősége volt, talán további ösztöndíjjal? Erdélyi Sámuel 1785. szeptember 30-i (majd 1786-os újbóli) utrecht-i beiratkozásának adatát legújabbban l. BOZZAY–LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken...*, i. m., 164. A leideni egyetem betegellátásáról l. BOZZAY, *Leiden, a gondoskodó egyetem...*, i. m., 995–1000; uő, *Die Peregrination...*, i. m., 147–148.

¹⁹² Ehhez a nézőponthoz l. István György TÓTH, *Latin as a spoken language in Hungary during the seventeenth and eighteenth centuries*, in *CEU History Department Yearbook, 1997–1998*, ed. by Eszter ANDOR, Bp., CEU, 1999, 93–111; KÁRMÁN, *Identitás és határok...*, i. m., 82.

részleteket. 1784-ig kapcsolatban pedig csupán arról tudósít, hogy a nyári szünidő idején francia nyelvet akart tanulni, ezért Hágába ment, ahol sok hugenotta menekült élt, és egy ilyen özvegyasszony házában bérelt szobát, valószínűleg egy hónapig. (A havi díjat jegyezte fel, de mindig pontos könyvelései miatt úgy vélem, hogy ha tovább maradt volna, összesítette volna a költségeket. [PP, 37.])¹⁹³

A kézirat e megjegyzése kapcsán érdemes pontosítani Gáldi László feltételezését Pántzél francia nyelvismeretének eredetéről, mely a kutató szerint elengedhetetlen feltétele volt nyelvújítói munkájának, az 1806-os nyelvtudományi könyvben hivatkozott, jelentős francia szakirodalom ismeretének. Gáldi a már idézett tanulmányának egyik lábjegyzetében az alábbi feltételezést fogalmazta meg: „Pántzél Pál francia nyelvtudásának forrására egyelőre nem tudunk teljes bizonyossággal rámutatni. Talán ő is külföldön – esetleg Genfben – tanult, mint pl. Aranka György atyja, zágoni Aranka György erdélyi püspök, aki franciául prédikált is Genfben, s élete végéig a francia művelődés egyik buzgó híve és terjesztője maradt.”¹⁹⁴ Az egyébként már Gáldi számára is elérhető, fentebb hivatkozott diáklistán szerint tehát Pántzél 1782 és 1785 között járt a leideni egyetemre,¹⁹⁵ és önéletírásából mostmár azt is tudjuk, hogy *magánúton, hágai hugenották között* tanulta a francia nyelvet 1784 nyarán, de lehet, hogy már előtte és utána is.¹⁹⁶ (A francia nyelv és nyelvtudomány iránti érdeklődése mellett azonban, mint láttuk, a forradalmat és Napóleont erőteljesen elítélte.)

III. 2. 3. A LEIDENI EGYETEMI ÉVEK

Pántzél minden megnyilatkozásában lelkesedve írt az egyetemről. Bár a leideni univerzitás a 18. században végig a legkiválóbbnak számított Hollandiában, a század második felében már minden németalföldi akadémia némi hanyatlásnak indult, így az 1782-ben beiratkozott magyar diákot sem a virágkorát érő intézmény fogadta. Pántzél ott tartózkodása éppen arra az időre esett, amikor az egyetemre a legkevesebb hallgató jelentkezett (1775–1785 között).¹⁹⁷

A kiutazásról szóló hosszabb szövegrész után az alábbi mondat áll: „*Minek előtte tovább mennek a Leydai Akademiáról irok valamit, és azonn nagy jorol mely onnann a Magyarokkal közöl-*

¹⁹³ A leideni egyetem megengedte a közép-kelet-európaiaknak, hogy ne utazzanak haza a szünetekben, hiszen nagyon messze laktak. Maradhattak a Staten Collegében, sőt erre az időszakra még külön pénzzel is ellátták őket. Vö. BOZZAY, *Leiden, a gondoskodó egyetem...*, i. m., 989, 991; uő, *Magyarországi diákok leideni szállása és étkezése...*, i. m., 24; uő, *Die Peregrination...*, i. m., 91–93. L. Pántzél szövegében a vakációs támogatást: 31.

¹⁹⁴ GÁLDI, *A magyar nyelvújítás...*, i. m., 23. A kolozsvári kollégiumban csak 1810 szeptemberétől tanítottak franciát. TÖRÖK, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium...*, i. m., III, 142. (A peregrinusok kultúraközvetítő szerepéhez l. a KULCSÁR által [*A politikai és társadalmi elit utazásai...*, i. m., 106] röviden összefoglalt *Kulturtransferforschung* kérdését.)

¹⁹⁵ ANTAL, *Az utrechti és leideni...*, i. m., 441; MIKLÓS, *Magyar diákok a leideni...*, i. m., 318–319.

¹⁹⁶ Pántzél a francia nyelvvel korábban és később is kapcsolatban maradhatott, hiszen, mint írja, Leidenben „lehetett latni Törököt, Persát, Indust, Spanyolt, Oloszt *anyival inkább Frantziaát rakással, mint szomszéd Nemzetet*”. (PP, 33 – kiemelés tőlem.) L. még nyelvtudományi munkájának francia forrásokra való hivatkozásait, különösen például egy 1785-ös lapra vonatkozóan, melyet minden bizonnyal ekkoriban vásárolt meg (esetleg jegyzetelt ki): „Gazette Litteraire Nro. 6. 1785.” PÁNTZÉL, *A magyar nyelvnek...*, i. m., 77. L. még ehhez jelen kísérőtanulmány IV. fejezetét!

¹⁹⁷ GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 32, 35–42.

tett”. (PP, 29, kiemelés tőlem.) Úgy tűnik tehát, hogy az önéletíró – legalábbis szövegének gondolatmenete szempontjából – mellékesként kezeli a három évig tartó tanulmányairól szóló beszámolót. Valóban, magáról a leideni éveiről, tanulmányairól, tanáraitól, olvasott könyvekről keveset ír, ám e szövegrész abban a tekintetben szintén elég alapos, hogy részletesen, számos adatot közölve tájékoztat a Staten College által a magyar diákoknak biztosított étkezési, ellátási és egyéb juttatásokról, illetve a fizetendő költségekről. (PP, 29–37.) A hollandiai évekről szóló legtöbb információ tehát ugyanúgy anyagi természetű, mint az önéletírásban másutt is közölt adatok nagy része. Pántzél ebből a szempontból rögzíti az átélt tapasztalatokat, például a leideni városi eseményeket,¹⁹⁸ az évenkénti egyetemi recenseálásokat,¹⁹⁹ az oktatási rendszerrel kapcsolatos adatokat.²⁰⁰ A konkrét tanulásra vonatkozóan is azt tudjuk meg, az első évre, 1782-re vonatkozóan, hogy „minden Professionak járásáért kell fizetni 11 Stifer.”²⁰¹ Én ezenn tanuloi esztendőben jártam tsak négyet, ugy mint 2. Theologiai Professiot és Sidot, ’s. arabsot, melyekért ment Stifer 44. A Több esztendők is szinte így folynak”. (PP, 35–36.)²⁰² Megjegyzéséből nem derül ki, hogy ugyanazokat a tárgyakat (is) hallgatta volna a következő években, mint 1782-ben. Van de Graaf szerint „[n]agyon is kétséges, hogy akadt-e egyáltalán ebben a században olyan hallgató, aki csak teológiát tanult volna”.²⁰³ Ez a feltételezés Pántzél kapcsán, esetleg például a természettudományos tárgyak vonatkozásában is megengedhető,²⁰⁴ hiszen ilyen irányú érdeklődése indította 1781-ben geográfiai és csillagászati témájú tankönyv írására, mely munkáját aztán évekkel peregrinációjából való hazatérése után, 1801-ben (majd újra 1820-ban) adta ki.

¹⁹⁸ L. a két egyetemi ünnepséget. (PP, 35–36.)

¹⁹⁹ L. ennek vagyoni helyzetétől függő költségvetését: PP, 36. (Pántzél 1783. február 12-én, 1784. február 12-én és 1785. február 19-én recenseáltatta magát. BOZZAY–LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken...*, i. m., 284.) A leideni beiratkozáshoz és recenseáláshoz l. BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., 85–93.

²⁰⁰ Máshonnan tudjuk, hogy a disszertációk kiadását anyagilag támogatták (vö. ehhez BOZZAY, *Leiden, a gondoskodó egyetem...*, i. m., 989), de Pántzélnek a (nyomatásban akár meg sem jelenő munkákra vonatkozó) leírása másképp írástól: „adtak még esztendőnként 27 forintokat egy dissertatióért, melyet kellett írni mindennek és a’ Habsburg ordoknak ajánlva, Hágába küldeni. Ennek írásába senki nem ereszkedett mélyen, mert tudta minden Déák, hogy senki sem olvassa meg.” (PP, 32, kiemelés tőlem.). L. még: „Decemberben kellett a’ Dissertatiót bé küldeni. Sigillata papirossért és angélikáért kellett Stifer 16. El jöven ezért a’ pénz a’ Szolga kezibe, kellett néki adni Stifer 11.” (PP, 35.)

²⁰¹ Azt az eddigi szakirodalomban feldolgozott forrásokból is tudjuk, hogy a 18. század folyamán az addigi nyilvános előadásokat minden hollandiai egyetemen a privát előadások váltották fel, melyekért a professzorok hallgatóként különdíjat szedtek. GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 93. L. még BOZZAY, *Leiden, a gondoskodó egyetem...*, i. m., 988–989; uő, *Die Peregrination...*, i. m., 166–167.

²⁰² Mint a III. 2. 1. fejezetben írtam, Pántzél a kolozsvári kollégiumban a héber nyelvet tanította, így nem meglepő leideni tárgyválasztása sem. Van de Graaf egyébként arról tudósít, hogy a keleti nyelvek oktatásának Leidenben is (mint ahogy a többi akadémián) mindig „megvolt a maga híressége”. A Schultens család három generáción keresztül tanította e tudományokat, igen nagy hatású módon. Pántzél leideni tartózkodása idején már az unoka, Hendrik Albert Schultens volt a keleti nyelvek professzora (1779–1793-ig). Rajta kívül azonban nem lehetünk bizonyosak abban, hogy kik voltak a teológiai, illetve az esetleges más (filozófiai, matematikai, asztronómiai) tárgyakat tanító professzorai. Vö. ehhez az oktatókról összeállított listákat: GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 117, 119, 185. L. még BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., 170–199.

²⁰³ GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 91.

²⁰⁴ E tárgyak németalföldi, leideni oktatását l. uo., 114–119. Vö. BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., 174–177.

Ezek az aprólékos információk tehát talán már nem is annyira megcélzott elsődleges olvasóközönsége, vagyis gyermekei, hanem inkább a maga számára lehetnek fontosak, feljegyzésre méltók. Így tehát önéletírásának ez a része elsősorban abból a szempontból lehet jól használható a hollandiai peregrinációtörténet kutatóinak, hogy az eddigi, főképp leideni egyetemi levéltári adatokra, illetve Pápai Páriz Ferenc levelére (és másokéra) támaszkodó (és Pántzél leideni tartózkodásánál valamivel korábbi adatokon alapuló) képet²⁰⁵ árnyalni lehet egy beneficiumokból élő erdélyi diák szemszögéből írott szövegtípus segítségével.²⁰⁶ A visszatekintés távolságának torzító jellege ez esetben is viszonylag elenyészőnek tűnik, mint említettem, Pántzél valószínűleg részletes jegyzeteket készített a juttatásokról peregrinációja idején. Persze, nem zárhatjuk ki, hogy egykori diáktársaival folytatott utólagos beszélgetések, sőt, akár írott szövegek alapján rekonstruálta a közel 30 évvel korábbi kollégiumi támogatásokat.

III. 3. Pántzél Pál kolozsvári nevelősködése és kendilónai lelkipásztorsága

Pántzél a Leidenből való hazatérését követő időszokról szóló beszámolóját hasonló módon szerkeszti meg retrospektív önéletírásában, mint ahogyan az a legtöbb papi önéletíró vagy naplóíró esetében tapasztalható. Az ő nyugat-európai utazására vonatkozó bejegyzéseit is az udvari prédikátorságról, illetve a falusi lelkész életéről írott szövegrész követi.²⁰⁷ Mint a III. 2. 1. fejezet végén már említettem, Pántzél peregrinációjának utazási költségeit nem támogatta olyan patrónus, aki aztán cserébe visszavárta volna udvarába. Azonban a Leidenből való visszaútján, amikor bécsi tartózkodása idején már teljesen kifogyott a pénzéből (bár a Staten College útiköltséget is kiutalt a hazatérő magyaroknak), a legjobbkor érte őt gróf Rhédey Mihály (1720–1791) levélben történő meghívása (talán válaszként Pántzél ajánlkozására – vö. PP, 43) a fiai mellé praeceptornak, illetve a neki küldött előleg. Megszorultsága miatt vállalta a feladatot, és 1785 szeptemberétől a kolozsvári főtér Rhédey-palotájában élő család papjaként, illetve a két idősebb fiú, az önéletírásban név szerint nem említett János (1769–1797) és ifj. Mihály (1772–1820) tanítójaként szolgált. A két kisebb fiút, Lászlót (1775–1835) és Ferencet (1777–1848) „Déák tanított[a], ugyan csak ezekre is kellett figyelmeznem”. (PP, 41.) Pántzél már kolozsvári diákévei óta ismerte a familiát, és mind a tanítványairól, mind a grófról és a

²⁰⁵ L. pl. PÁPAI PÁRIZ Ferenc levele, in *Peregrinuslevelek 1711–1750...*, i. m., 53. A juttatásokra, ellátásra vonatkozó irodalom: TÖRÖK István, *Magyar ifjak külföldi egyetemeken*, Protestáns Közlöny, 17(1887), 446–447; uő, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium...* i. m., III, 290–291; GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 41; BOZZAY, *Leiden, a gondoskodó egyetem...*, i. m., 989–992; uő, *Magyarországi diákok leideni szállása és étkezése...*, i. m., 24–25, 28–29; uő, *Die Peregrination...*, i. m., 104, 107–108, 135–151, 155–157.

²⁰⁶ E forrástípus jelentőségét mutatja, hogy míg a leideni egyetemnek a magyar nyelvű szakirodalomban eddig ismertett levéltári anyagából nem derül ki, hogy a beiratkozásért a rektornak, illetve a secretáriusnak fizetendő illetéket időnként jószándékúan elengedték, Pántzél egyértelműen tudósít erről: az általa adott összeget „nem veszik el”. (PP, 34.) Vö. GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 92.

²⁰⁷ Vö. CZIBULA, *Szilágyi András...*, i. m., 124.

grófnéról, báró Bánffy Teréziáról rossz véleménye volt, amit a következő év tavaszáig itt eltöltött nyolc hónap csak megerősített.²⁰⁸

Ezért fogadta különösen nagy örömmel gróf Teleki Ádám (1740–1792)²⁰⁹ meghívását a kendilónai papságra, ahova 1786. július 29-én érkezett, és augusztus 6-án köszöntött be (PP, 47), illetve majd 1787-ben szentelte pappá a geryeszegi zsinat.²¹⁰ Pántzél utólagos visszatekintésében is magasztalja Telekinek mind a politikusi, mind a patrónusi erőit. (PP, 46–49.) Teleki igen magas rangú személy volt, hiszen egyéb világi és egyházi tisztségei mellett a II. József által 1786-ban három kerületre osztott Erdély kolozsvári kerületének lett a királyi biztosa. Ezt az új adminisztrációs rendszert Pántzél is jónak tartotta. (PP, 46.)²¹¹ Telekinek nemcsak Erdély irányításában volt kiemelkedő jelentősége, hanem irodalomtörténeti szempontból is. Teleki Ádám e szerepe, a családja generációkon keresztül felvállalt művelődéstörténeti és irodalom-szervező munkássága, valamint a kendilónai Teleki kúria és a református parókia együttműkö-

²⁰⁸ Nem ugyanennél a családnál tanítóskodott 1770 és 1772 között (PP, 8–10), de a két praeceptorságát összehasonlíthatja, és mindkettőről egyformán rossz véleménnyel van. (PP, 41–43.) Rhédey Mihályról és családjáról l. KEMPELEN, *Magyar nemes családok...*, i. m., IX, 1915, 117; *Magyarország családai...*, i. m., IX, 749; GAÁL György, *Ház a Főtér sarkán: a kolozsvári Rhédey-palota*, Kolozsvár, Polis, 2004, 25, 42–47, 50.

²⁰⁹ Pántzél Pál – 20 év távlatából – azt írja, hogy Teleki 1792. április 19-én halt meg. A Bécsi Magyar Kurír 1792. évi 38. számának nekrológja viszont arról tudósít, hogy április 20-án hunyt el (597–602). Ennek nyomán a kézikönyvek és lexikonok (SZINNYEI, *Teleki Ádám gróf, széki; Új Magyar Irodalmi Lexikon* (a továbbiakban: *ÚMIL*), főszerk. PÉTER László, III, Bp., Akadémiai, 2000, 2224) is április 20-át írják. (BÍRÓ Ferenc monográfiája tévesen 1793-ra teszi Teleki halálának időpontját. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Akadémiai, 1995, 45.)

²¹⁰ A beiktatáshoz vö. PÁNCÉL Ferenc, *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m., 324–325; valamint KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 301. KÁDÁR (uo.) és ZOVÁNYI (*Incze Sámuel*) azt írja, hogy az előző lelkész, a jelen könyv előszavában említett Intze Sámuel (1754–1822) 1785-ig volt pap Kendilónán. Ez azt jelenti, hogy Pántzél érkezését megelőzően *néhány hónapig* nem volt lelkész a faluban, esetleg egy másik egyházközség papja helyettesített. Ez az adat még pontosításra szorul. KISS István adattára abban a tekintetben bizonyosan téved, hogy az *egész évre* vonatkozóan írja: „1786-ban nincs lelképástor” a faluban (*A Dési Református Egyházmegye...*, i. m., 148). A tévedés oka, hogy Kiss csak 1787-re helyezi Pántzél kendilónai lelkészségének kezdetét (uo., 148, 305), ugyanis – a zsinati jegyzőkönyvekre támaszkodó forráshasználati gyakorlata miatt – Pántzél esetében is csupán az 1787-es geryeszegi szinóduson keletkezett iratokat veszi figyelembe, vagyis az ott történt *beiktatás* adatát közli. A zsinati beiktatásról: Erdélyi Református Egyházkerület Főkonzisztórium Levéltár, Generális Szent Synodusi Jegyzőkönyvek, 1787–193/Geryeszeg, 9. Szintén hivatkozva: SZABÓ – SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok...*, i. m., 361. Azóta kiadva: *Erdélyi református zsinatok iratai*, III., i. m., 239. Pántzél önéletírása (és unokája tudósítása) alapján az is bizonyos, hogy PÁLMAY téved a *Háromszék vármegye nemes családjai* című munkájában (i. m., 351), amikor azt írja Pántzél Pálról, hogy „1785–1831-ig kendilonai ev. ref. pap”. Persze, ha ez nem sajtóhiba nála, akkor lehet, hogy így akarta megoldani a lelkészváltás kronológiájának említett problémáját. GÁLDI László (*A magyar nyelvújítás...*, i. m., 22) egyébként Pántzél szolgálatának kezdete vonatkozásában mind PÁLMAY (uo.), mind SZINNYEI adatára (*Pánczél Pál, albisi*), tehát 1785-re és 1786-ra is hivatkozik, de nem alkot véleményt. Páncél Ferenc írását ezek szerint nem ismerte.

²¹¹ A kérdésről l. HAJDU Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1982; legújabbán: Antal SZÁNTAY, *Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden, 1785–1790*, Bp., Akadémiai, 2005, 96–105, 433–440; uő, *Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle, 50(2008)/3, 313–333. Teleki Ádámhoz l. KÜLCSÁR, *II. József utazásai Magyarországon...*, i. m., 273–274, 430–431.

dése önmagában is szisztematikus mikrotörténeti vizsgálatokat igényel, nem csupán Pántzél Pál papi hivatali éveire vonatkozóan. A komplex kérdéskör igen szorosan összefügg a jelen fejezet célkitűzéseivel, ezért fontos, hogy e jó forrásadottságokkal rendelkező témával, a Teleki család 18. századi tagjainak kendilónai működésével kapcsolatban Egyed Emese újabban önálló kutatási program keretében foglalkozik, így a már elért (és az alábbiakban hivatkozandó), valamint várható eredményei hozzájárulhatnak az itt következő, egyelőre csupán bizonyos kérdéseket érinteni tudó összefoglalás alapos kontextualizálásához.²¹²

Teleki Ádám szerezte felesége, az irodalmi tevékenységet szintén művelő, Pántzél Pál Kendilónára érkezése előtt éppen egy évvel elhunyt báró Wesselényi Mária (1748–1785)²¹³ halálára az *Emlékeztető oszlop...* című kötet verseit (Kolozsvár, 1786). Másrészt versekben lefordította Corneille *Cidjét*, mely 1773-ban jelent meg Kolozsvárott.²¹⁴ Könyvét jelentősnek tartották a korban, Bessenyei György *A Holmiban* ekképpen nyilatkozott róla: „e magyar munkát soha ő előtte maga nemébe, magyarság meg nem haladta”.²¹⁵ Elismerését jelzi, hogy Bessenyei „a maga *Ágis tragédiájának* egyik részletével úgy büszkélkedik, hogy az »bé mehetne Teleki Ádám uram tragédiájába« is.”²¹⁶ Gyarmathi Sámuel – Pántzél Pál nyelvtudományi munkájában is sokszor hivatkozott – *Okoskodva tanító magyar nyelvemestere* ugyancsak említi ezt a fordítást, argumentumként a magyar nyelv gazdagságának bizonyításakor: „Bezzeg nem vádolta Nyelvünket szegénységgel *Cidnek* amaz igen elmés verselő fordítója Boldogult Teleki Ádám, a’ kinél szerentsébben senki valamit Magyarra nem fordított. De épen olyan jól is kell valakinek Magyarul tudni, mint az az Ur tudott, hogy Nyelvünket olyan gazdagnak lenni hidje, mint valóban a’ millyen.”²¹⁷

Gáldi László a *Cid*-fordítás jelentősége és a Teleki által közvetített franciás műveltség ismeretében feltételezte, hogy a kendilónai Teleki-kastély könyvtára, „ha nem is volt a Teleki Sámuel gyűjtötte marosvásárhelyi Teleki Tékához mérhető, mindenesetre bizonyos tájékoztatót nyújtott a francia szellemi életéről”.²¹⁸ Pántzéllal mint a Gáldi által „legfranciásabb”-nak nevezett nyelvújítóval²¹⁹ foglalkozó művelődéstörténeti kutatások számára fontos lenne, az önéletíró azonban gyermekei (illetve a maga) számára nem tartja szükségesnek feljegyezni, hogy milyen szellemi kapcsolatban állt Teleki Ádámmal. Valamilyen tudományos, kulturális jellegű eszmecsere feltételezhető egyrészt a kézirat alapján szorosnak tűnő, igen jó személyes viszonyuk, másrészt franciás műveltségük és mindkettejük leideni iskolázottsága miatt (az

²¹² A Teleki család kendilónai levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába került, melyet jelenleg a Nemzeti Levéltár Kolozs megyei fiókjában őriznek Kolozsvárott.

²¹³ Wesselényi Mária James Hervey *Sirbalmainak* fordítása ugyan kéziratban maradt, egy 1775-ös előszóval ellátott munkája azonban 1784-ben nyomtatásban is napvilágot látott Kolozsvárt: *Szüntelen való örvendezésnek mestersége, melyet a Sarasa Alfonz Antal deák könyvéből készített Windbeim Krisztián Ernest, most pedig németből magyarra fordított Teleki Ádámné Wesselényi Mária*. Vö. *ÚMIL*, III, 2224.

²¹⁴ Erről (és Teleki Ádám életpályájáról is) legújabban I. Emese ÉGYED, *Sur la première...*, i. m.; uő, *Egy drámafordítás és forrásvidéke...*, i. m.; uő, *Ubi sunt...*, i. m.

²¹⁵ Idézi: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás...*, i. m., 268.

²¹⁶ *Uo.*, 45.

²¹⁷ GYARMATHI Sámuel, *Okoskodva tanító magyar nyelvemester*, 1–2, Kolozsvár és Szeben, Hochmeister Márton, 1794, XVI–XVII.

²¹⁸ GÁLDI, *A magyar nyelvújítás...*, i. m., 23.

²¹⁹ *Uo.*, 22.

1760. július 7-én jurátusnak beiratkozott Telekivel természetesen Pántzél nem találkozhatott az egyetemen).²²⁰

Pántzél a Teleki Ádám szellemi felkészültségéről csupán egy másik aspektusból, saját lelkipásztori pozíciója felől ír, gyermekeinek szánt önéletírásában erre a státusára hangsúlyt helyező énéprezentációval. Eszerint a gróf „érdemes embereket kívánván halgatni” (PP, 46), mindig igen jó papokat hívott meg. Saját (és lelkészelődei) szerepének jelentőségére utal azzal, hogy a kendilónai papi tiszttséggel járó feladat nehézségét emeli ki: a gróf ugyanis jelentékeny politikusként nagy udvart tartott, ezért gyakran fordultak meg nála jeles személyek, akik előtt prédikálni kellett. (PP, 47.) Teleki 1775. január 4-től főispáni hivatalt viselt, ezért a vármegye praetoriuma is odaköltözött.²²¹ Pántzél interpretációját igazolja, hogy valóban számos kendilónai lelkész is tehetséges volt, és nem is csak Teleki Ádám idejében, hanem, mint arra fentebb már utaltam, a Teleki család korábbi és későbbi tagjainak is köszönhetően. Ugyanis Hunyadi Ferencen és Zalányi Miskolci Józsefen, azon a két említett lelkipásztoron túl, akik közvetlenül innen kerültek a dési esperesi tiszttségbe (és több munkájukat nyomtatásban is megjelentették),²²² néhány más kendilónai lelkészből is lett egyházmegyei nótárius vagy esperes a kolozs-kalotai tractusban. A kendilónai papok közül néhányan nemcsak egyházi karriert futottak be, hanem publikáló lelkész is volt közöttük.²²³ Teleki Ádám tehát valóban olyan helyre invitálta Pántzél Pált, ahol hozzá hasonló tehetségű és pályafutású férfiak szolgáltak őt megelőzően (és láttuk, utána is: fia és unokája). A lelkészelődei életpályájának²²⁴ ismeretében is elvárhatta tehát Pántzél, hogy ő is megfelelő hivatalt nyerjen el az egyházmegyei hierarchiában. Azonban nemcsak az 1810-es dési traktusbeli nótáriusválasztás végződött számára sikertelenül (és járulhatott hozzá részben e kudarc az írásos számvetése megkezdéséhez), hanem korábban is érte őt hasonló csatlódás. Már Teleki Ádám 1792-es halála kapcsán három olyan eseményt jegyzett fel, amelyek igen kellemetlenül érintették.

²²⁰ Teleki 1759. szeptember 11-től 1760. május 29-ig Bázelen tanult. Július 7-én iratkozott be Leidenbe, ahol 1761. február 19-én még recenseáltatta magát. Az egyetemet áprilisban hagyta el, a nyarat Párizsban töltötte, Bécsbe októberben érkezett. BOZZAY – LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken...*, i. m., 280. Útjához és általában Teleki Ádámhoz l. még: F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Bp., Akadémiai, 1983 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 38), passim; BOZZAY, *Die Peregrination...*, i. m., 37–38; EGYED, *Instrukciók...*, i. m.; uő, *Egy drámafordítás és forrásvidéke...*, i. m. (Teleki franciás műveltségéről is); uő, *Ubi sunt...*, i. m.

²²¹ KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 298. Az említett adatok egy részét GÁLDI is idézi: *A magyar nyelvújítás...*, i. m., 22–23. Főképp a 19. századra vonatkozóan l. még HODOR Károly feljegyzését (*Doboka vármegye'...*, i. m., 625), aki szerint „[több közönséges gyűlésnek adott helyt K. Lóna az elmúlt [értsd: 18. – megj. tőlem: F. G. T.] században is; de közelebről 1806-ban januarius 14-kén vala szerencséje hogy e' nemes megye fényes érdemű kiszolgált főispánját e' hivatalba itt avatták-fel innepileg két fő kormányászi tagok Teleky Lajos gróf, és Koszta István. Akkor's azután is közgyűlések 's törvényszékek helje vala.”

²²² L. róluk SZINNYEI és ZOVÁNYI cikkeit. Vö. még az I. 2. 1. 3. fejezetben, a Pántzél számára sikertelen 1810-es nótáriusválasztás kapcsán írottakat!

²²³ Pántzél szolgálatát megelőzően: Tordai Sámuel kendilónai lelkészként előbb a dési egyházmegye nótáriusa volt, majd a kolozs-karai traktus esperese, számos munkája jelent meg nyomtatásban. Sófalvi József főjegyző lett, a már tárgyalt Intze Sámuel pedig esperes. HODOR, *Doboka vármegye'...*, i. m., 624–625; KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 300–301; ZOVÁNYI, *Kolozs-kalotai ref. egyházmegye.*

²²⁴ Vö. HUDI, *Fábián-émlékkönyv...*, i. m., 19.

1.) Mivel a gróf „a’ Lonai Papságot is méltóságossá ’s. fényessé tette volt, [...] volt reménység örökké a’ jo Ekleziaba lehető mozduláshoz; De ez a’ halál által érezhetőképpen meg homájosult. Nékem is volt meg hivattatásom nagyobb és jobb Ekklesiába”. Pántzél részletesen bemutatta, hogy Teleki jelentős mértékben támogatta a lelkészt és gyülekezetét. (PP, 48.) A kendilónai patronatusi szerep családi hagyományként, illetve erkölcsi kötelezettségként is adott volt a Telekiek számára, hiszen a település a 17. század végétől mindig e familia birtoka volt (addig a Kendi család birtokolta). A korábbi stílusát követni próbáló új templomot ifj. Ádám nagyapja, Pál és felesége, Vay Kata saját költségén építette fel 1727-ben, ugyanis a Rákóczi-szabadságharcban a labancok elpusztították.²²⁵ Fia, id. Ádám, Kendilóna következő ura paplakot épített, és a lelkészi és tanítói fizetést is ő adta. A Telekiek úrasztali terítőket és edényeket, valamint harangot is adományoztak a gyülekezetnek.²²⁶ Az ifjabb gróf Teleki Ádám által is továbbvitt pap- és gyülekezet-támogatás azonban Pántzél szerint nem teremtette meg a tökéletes feltételeket, ezért szeretett volna gazdagabb ekklesiában szolgálni, de erre végül sosem nyílt lehetősége.²²⁷

2.) Pántzél azt is feljegyezte a Teleki Ádám halála utáni időszakra vonatkozóan, hogy azért nem élt a jobb gyülekezetbe történő továbblépés lehetőségével, mert éppen ekkoriban, az 1790-es évek elején a kolozsvári kollégiumban „Philologiae Professorsághoz volt reménységem”. Viszont támogatója, Teleki halála miatt ezt sem sikerült elnyernie. Végül egy komoly támogatásokat élvező, tehetséges kolozsvári lelkészt, korábban szintén leideni diákot, a Pántzél által név szerint nem említett Szilágyi Ferencet (1762–1828) nevezték ki az állásra 1797-ben. (PP, 48–49.)²²⁸

3.) Teleki Ádám halála miatt nemcsak egyszerűen maradnia kellett Pántzélnek Kendilónán, hanem romlott is a helyzete. Mivel a grófnak nem volt fiú örököse, felosztották a birtokot, és egy darabig nem is kapott fizetést. Az 1790-es évek elején azért volt Pántzél számára különösen komoly jelentősége a fizetés kérdésének, mert az évtized elejétől jelentős „szegényedés” kezdődött Erdélyben, amit az 1791. évi kormánybizottság is megállapított.²²⁹

Pántzélnek a Teleki Ádám halála utáni időszakra vonatkozó jövedelem kimutatásai szerint nem nyújtott biztos megélhetést a kendilónai lelkészi státusz és a saját gazdálkodásából származó gabonatermés,²³⁰ főképp akkor nem, ha a Teleki utódok gyakori távolléte, illetve a kifize-

²²⁵ A templom metszetét l. DEBRECZENI László, *Erdélyi református templomok és tornyok*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1929, 33. műlap.

²²⁶ KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye... i. m.*, IV, 295, 299–300; DEBRECZENI L., *Erdélyi református... i. m.*, 11; LÉSTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, Kolozsvár, Gloria, 2000, 442.

²²⁷ L. még BENKŐ József tudósítását a településről: „A most Doboka alatt elhelyezkedő, kastéllyal és udvarházakkal ékes falu méltóságos római szent birodalmi széki gr. Teleki Ádám főispán birtokai közé tartozik. Vásártartási jognak örvend.” *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*, I, ford., bev., jegyz. SZABÓ György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999, 396.

²²⁸ Vö. TÖRÖK, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium... i. m.*, II, 67–71, 107–127. (A korábbi két professzor mellé 1728-tól állítottak újabb tanszéket a filológia és a történelem tanítására. 1733-ban jogi tanszéket alapítottak, 1779-ben pedig a német nyelv tanítására állították be az ötödik professzort, hozzácsatolva a természetrajzot és a földrajzot. *Uo.*, III, 66.)

²²⁹ Vö. ehhez JUHÁSZ, *Bevezetés*, in FOGARASI, *Marosvásárhely és Göttinga... i. m.*, 8.

²³⁰ Úgy tűnik viszont, hogy szőlője nem volt, a bort fizetesként vagy máshonnan kapta, illetve vette: PP, 70, 71, 77, 79. Kendilóna 1837-ben keletkezett rövid természeti leírását (és részletesebb történelmét) l. Hodor Károlytól: „Kies völgyben heljeződött. Róna szántóföldjei ’s bérczes legelőji, két darabacska

tésével megbízott, de rosszakaratú vagy hanyag tisztartók miatt el-elmaradozott a felsorolt juttatások egy része. (Például PP, 76, 78–79, 86.) Érthető módon mindez akkor érintette különösen érzékenyen, amikor az 1810-es évek elejétől a Pántzél által is bemutatott ínséges időszak köszöntött be.²³¹ A mások számára is rendkívül kedvezőtlen 1816. év saját, nagyon gyenge (az 1814. évitől is rosszabb) terméshezamának lejegyzése után például már azt jelenti ki, hogy emiatt „[a]’ fizetésre kell egyedül támoszkodnom”. Hozzáteszi viszont, hogy „[e]zt a szükseget ugyan nem kellene nagy mértékben erzeni a’ nagy Udvarok mellett Szolgáló Papnak, mert az Udvaroknak ha égy Jozszágokban nintsen is termés, tsak van a’ másikba, és lehet a’ fogyatkozást potolni valami részben. De Lonán két Udvarban Tisztek uralkodnak a’ kik mind rossz lelkűek.” (PP, 69, 75–76, 78.)²³² A családja, illetve tágabb környezete anyagi helyzetéről, például az említett évek rossz terméshezamairól vagy a katasztrofális, éhínséggel is sújtott 1817. esztendő magas termény- és késztermék áraitól szóló feljegyzései nem csupán a gazdaságtörténeti kutatások számára kínálhat adalékokat,²³³ hanem az önéletírás jelenlegi értelmezése szempontjából is igen fontosak a papi kiszolgáltatottságára vonatkozó reflexiói.

Pántzél gyermekei taníttatása kapcsán is mindig utalt az anyagi terhei növekedésére, talán azért is, mert nekik címezte az önéletírást. De valószínűleg ugyanúgy nekik való tanulsgképpen jegyezte fel azt is, hogy a gondviselés mindig jókor segítette meg némi kiegészítő jövedelemmel: 1798-ban a Főkonzisztórium kirendelte, hogy havi kétszer prédikáljon a szamosújvári börtönben ülő református raboknak. 1802-ben pedig báró Kemény Zsigmond özvegye, Teleki Julianna hagyományozott 500 forintot, melynek kamata a mindenkori kendilónai lelkészt illette. (PP, 51–52.)²³⁴

vetett tölgy erdője, nem sok; de jó ízű vékony bőrt termő szőlője, sok köve, kovacsall készített útja mind azok a’ minémüségék, mellyek figyelemre érdemesitik természeti esméretét-is. [...] Népesége: 828 lélek; házai’ száma: 91.” HODOR, *Doboka vármegye’...*, i. m., 620–625, az idézet: 620–621. Pántzél halálának évében, 1831-ben 686 lakosa volt Kendilónának. L. még KADÁR, *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 302. (BENKŐ József hivatkozva a református vallásúak 1766-os összeírását, mely 47 férfi és 45 nőt tart számon Kendilónán: *Transsilvania specialis...*, i. m., 442.)

²³¹ A szakirodalom öt évig, 1813-tól 1817-ig tartó erdélyi (és jelentős részben magyarországi) ínségről szól. Pántzél már 1811-re vonatkozóan a nagy drágaságot jegyzi fel, a következő évről pedig azt, hogy „A Jelen valo –812.dik Esztendő Erdélynek nagy részibenn sovány, és terméketlen volt mély a’ drágaságot nem apasztotta”. (PP, 65–66.) Vö. TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az erdélyi parasztság története, 1790–1849*, Bp., Akadémiai, 1956, 187, 191; uő, *Az északi Partium 1820-ban (A Conscriptio Czirakyana adatai)*, Bp., Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1966, 6–9; VÖRÖS Károly, *Abszolútizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812–1830)*, in *Magyarország története, 1790–1848*, 1, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, Bp., Akadémiai, 1980, 636–637; RÉTHLY Antal, *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*, I, Bp., Országos Meteorológiai Szolgálat, 1998, 99–190.

²³² Páncél Ferenc szerint e szük esztendőkről Pántzél Zsigmond is megemlékezett, bár valószínűleg ez esetben inkább *szóbeli* visszaemlékezéseket hallhattak tőle a körülötte lévők (vö. az I. 1. fejezettel): az „[18]15–17-beli nagy éhség”-ről „mily érdekes részleteket tudott elbeszélni, hosszas lenne itt mind elősorolni”. PÁNCÉL Ferenc, *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m., 324.

²³³ Pántzél Pálnak ezekre az évekre vonatkozó terményhozam-tudósításait vö. IMREH István, *Erdélyi terméseredmények*, in uő, *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850), társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Bp.–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány – Polis, 1999, 264–273, 364–365.

²³⁴ Ezt az információt KADÁRTól is tudjuk, aki még ezt írja az összegéről: „1802-ben kölcsön adták, 1811-ben ez adománya pénzérték leszállítása következtében lepadt, de a nemes grófné 500 frtra pótolta ki; a hagyományt a főtanács kezeli s kamatja a papnak ma is jár.” *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 299.

Pántzél Pál kendilónai papi szolgálata időszakában Teleki Ádám után Teleki László (1764–1821) volt az a birtokos, aki a komoly politikai tevékenysége mellett szintén fontos szerepet játszott a művelődéstörténetben. Előbb Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságának volt tevékeny tagja és pénztárosa. Azután pedig, hogy 1799-ben Magyarországra költözött, még jelentősebb nyelvészeti, illetve tudományszervezői tevékenységet folytatott. Több kisebb munkát jelentetett meg, majd éppen arra a nyelvújítási pályázatra nyújtott be egy igen kiváló, de csak a versenyen kívül induló, 1806-ban ki is adott munkát, amelyen Pántzél Pál is sikerrel szerepelt.²³⁵ Az önéletírás (PP, 79) azonban Telekivel kapcsolatban is csupán a nehézkesen érkező járandóságról szól röviden, és nem szándékozik olyan információkat feljegyezni, amelyek egyrészt Pántzél nyelvtudományi munkásságának, másrészt a kendilónai mikrovilág, így a kendilónai Teleki udvar művelődéstörténeti szerepének további kutatásokat igénylő nézőpontjaiból lehetnek érdekesek. Pántzél szövegében tehát nincsen szó arról, hogy Teleki László még erdélyi tartózkodása idején (esetleg Magyarországra távozása után, egyszer-egyszer visszatérve) mikor és mennyi időt töltött Kendilónán, milyen kapcsolatban volt Pántzéllal, folytattak-e együtt tudományos jellegű eszmecsereket, valamint, hogy Pántzél a nyelvtudományi művében hivatkozott francia és német nyelvű munkákat vajon a Gáldi László által jelentősnek feltételezett²³⁶ kendilónai kastélybeli Teleki-könyvtárban olvasta-e.

E kérdésekre is elsősorban Egyed Emese már hivatkozott kutatási programja adhatja meg a választ. Birtokos és papja esetleges tudományos, művelődési együttműködésére vonatkozóan csupán azt a megjegyzést fűzzük, hogy Kádár József az 1801., az 1809. (sajtóhibával: 1890 áll ott), és az 1820. évekre vonatkozóan említette meg Teleki Lászlót a birtokosok között, de ez természetesen nem azt jelenti, hogy ekkor a kendilónai uradalomban lakott volna.²³⁷ Teleki László azonban 1788-ban bizonyosan tartózkodott Kendilónán, hiszen, mint Egyed Emese felhívja rá a figyelmet, a falu templomában tartotta esküvőjét – mások mellett minden bizonnyal Pántzél Pál közreműködésével – Teleki Máriaival, Teleki Ádám és Wesselényi Mária leányával. Teleki László a felesége halálára írt 1801-es búcsúztatójában így emlékezik erre: „A Copulátatásunk Erdélyben, a’ Lonai Templomban esett meg, a mellynek alatta a’ Néhai Ipam Lineájának kryptája vagyon: és ott is a helyly ugy ki-választatott; hogy egyenesen a’ néhai Napám teste felett állottunk azon Szent és Nevezetes Czérémonia alatt. Igen érzékeny, és szívre ható környüállás volt ez.”²³⁸

²³⁵ Nyelvtudományi munkásságáról többen írtak VOINOVICH Géza klasszikus tanulmánya óta (*Idősebb gr. Teleki László munkássága*, Irodalomtörténeti Közlemények, 9[1899], 129–167 [itt: 161–166]). Legújabban I. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv-és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 35–36; FEHÉR Katalin, *A művelődéspolitikus idős Teleki László*, Erdélyi Múzeum, 58(1996), 266–271 (a régebbi szakirodalom felsorolásával); ÉDER Zoltán, *Tudós mérséklet érvényesülése a nyelvtudományi harcban*, in uó, *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*, Bp., Mundus, 1999 (Mundus Új Irodalom, 9), 245–253; F. CSANAK Dóra, *A Telekiek gyűjteménye*, in *Örökségünk, élő múltunk*, szerk. FEKETE Gézáné, Bp., Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtára, 2001 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat, 37), 15; EGYED, *A gyászkönyv...*, i. m.

²³⁶ GÁLDI, *A magyar nyelvújítás...*, i. m., 23.

²³⁷ KÁDÁR, *Szólnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 295.

²³⁸ *Egy jó asszony képe mellyet néhai Mélt. R. Sz. B. gróf széki Teleki Mária elfelejtethetlen, emlékeztető felesége áldott hamvainak tiszteletére férji érzékenységgel felemelt gróf Széki Teleki László*, in *Néhai g. Teleki Mária’ Sir-halma*, Pest, Trattner, 1801. (A kötet tartalma, Egyed Emese számozása szerint: 1. Gróf Teleki László: Kedves olvasó (előszó), 2. Báthori Gábor prédikációja, 3. Kolosvári István prédikációja,

A nyelvtudományi munka forrásaira vonatkozóan pedig azt jegyezzük meg, hogy bizonyos forrásszövegek természetesen magának, Pántzél Pálnak a tulajdonában is lehetnek. Saját bibliotékájáról annyi derül ki a kéziratból, hogy könyvgyűjtés terén hű maradt a peregrinusok régi hagyományához, de – mint önéletírásában másutt is – ennek említésekor is az anyagi nehézségeire hivatkozott: „feles könyvet hozván, annak vecturázására sok [pénz] kellett, és a mi kevéssele birtam ezenn tzélra kellett tartanom”.²³⁹ A kötetek címéről nem, csak súlyáról és szállítási költségéről tudósított, amikor leírta, hogy az Amszterdamból maga előtt útnak indított könyvei a bécsi vámnál hat mázsát nyomtak. (PP, 38, 40–41.) Még egy szomorú összefüggésben tett említést könyvtáráról, amikor 1819-ben, anyagi megszorultsága idején a végsőkig jutott el a láthatóan könyvszerető, és -használó Pántzél: „égyik Lonai Patronusom meg fordulván itt ajánlottam a' Könyveim Catalogussát, hogy a mely könyvet meg szeret vegye meg: így tsináltam ki hamarjába a' 60 Forintokat.” (PP, 84–85.) Kádár József adatai szerint 1801-ben Teleki Imre, Károly, László és Ferenc osztozott a birtokon, 1809-ben Imréné, Károly, László és Ferencné, 1820-ban Imre, László és Pál.²⁴⁰ Nem lehet kizárni, hogy éppen a Pestről Kendilónára látogató Teleki László „fordult meg” nála 1819-ben, és vásárolta meg könyvei egy részét. Ezért további kutatás szükséges annak megállapításához, hogy a Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtár részére Teleki József (1790–1855) által felajánlott (apja, az említett Teleki László, illetve nagyapja, Teleki József [1738–1796] megalapozta) gyűjtemény 30.000 kötete között esetleg voltak-e, és mely példányok eredetileg a kendilónai Teleki könyvtár, illetve Pántzél Pál tulajdonában.²⁴¹ Ehhez a munkához Teleki Lászlónak több alkalommal elkészített, tehát a gyarapodást is regisztráló kézíratos katalógusai²⁴² és a remélhető possessorai bejegyzések kereséséhez érdemes lesz Pántzél nyelvtudományi munkájának forrásaira való hivatkozásait is figyelembe venni.

A fentiek összegzéseként megállapíthatjuk, hogy Pántzél néhány körülmény szempontjából kiemelkedőnek, több aspektusból viszont kevésbé jónak tartotta kendilónai lelkészi hivatalát. Bár visszatekintésében a helyzetével való elégedettségéről is számot ad (ne feledjük, utódainak írja kéziratát – erkölcsi tanításként, követendő magatartásminták bemutatásaként), viszont úgy tűnik, frusztrálta őt mind a jobb gyülekezetbe való, mind a kolozsvári kollégiumba történő to-

4. gróf Teleki László verses búcsúztatója, 5. Epitaphium gróf Teleki Lászlótól, 6. Rácz István, 7. Vadasdi István, 8. Mátyási József, 9. Szabó András magyar és 10. Schedius Lajos német nyelvű verse.) Teleki László búcsúztatóját idézi és az egész kötetet elemzi EGYED Emese, *A gyászkönyv...*, i. m., 84–98 (itt: 84, 91).

²³⁹ A hollandiai diákok könyvvásárlásához l. GRAAF, *A németalföldi...*, i. m., 100–101.

²⁴⁰ KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 295. (Nyilvánvaló sajtóhiba miatt szerepel 1809 helyett 1890.) Vö. HODOR, *Doboka vármegye...*, i. m., 623–624.

²⁴¹ Ehhez l. FERENCZI Zoltán, *A M. T. Akadémia könyvtárának megalapítása*, Akadémiai Értesítő, 37(1926), 7–17; F. CSANAK Dóra, *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságbarcig*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1959 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai, 14); uő, *Két korszak határán...*, i. m., 351–403; uő, *Kézíratos hagyatékok az akadémiai könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 116(2000), 331–333; uő, *A Telekiek gyűjteménye...*, i. m., 11–33; SOMKÚTI Gabriella, *Korszerű természettudományos irodalom Széchenyi Ferenc és Teleki László könyvtárában*, OSZK Évkönyve (1963–64), 187–189.

²⁴² SOMKÚTI, *Korszerű természettudományos...*, i. m., 188–189. Teleki László nyomtatott katalógust is akart készíttetni könyvtáráról. L. ehhez F. CSANAK, *Két korszak határán...*, i. m., 365–366; uő, *A Telekiek gyűjteménye...*, i. m., 15–17, és az általa hivatkozott kézíratos katalógusokat az MTA Könyvtárának Kézírtattári anyagából.

váblépcs megíusulása, mind a fizetés akadozása, mind pedig a sikertelen nótáriusválasztás. Innen kiindulva érdemes lenne nagyobb kontextusba ágyazva újragondolni, hogy az academicusok valóban jobb ekklezsiákat kaptak-e rendszerint, mint a domidoctusok,²⁴³ hiszen a fentiek szerint Pántzél peregrinációs múltja nem volt egyértelműen elégséges feltétel egy folyamatosan biztos megélhetést nyújtó ekklezsia elnyerésére. Egy ilyen vizsgálatot természetesen számos gyűjleket forrásanyagának összevetésével kell elvégezni. Kendilóna 18. század végi, 19. századi állapotának rekonstruálásához is elsősorban az egyházközségi iratokat és a vizitációs jegyzőkönyveket kell még átnézni.²⁴⁴ Az egyházközség történetének kutatásához Pántzél helyzetértékelése, a földesuraktól való túlzott függésének felelőletése és jövedelmeinek pontos számon tartása is fontos adalékként szolgálhat.

IV. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS PÁNTZÉL PÁL TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGÁRÓL

A szakirodalomban Gáldi László dolgozta fel legalaposabban Pántzél Pál nyelvtudományi munkáját. Nemcsak már idézett tanulmányában, hanem több írásában is foglalkozott Pántzél művének francia előzményeivel, a francia nyelvújítással való kapcsolatával, az akadémia megalapításának problémáival.²⁴⁵ Dolgozataiban árnyalta Tolnai Vilmosnak azt a véleményét, amely szerint Pántzél művének franciássága csupán Péczeli József Mindenés Gyűjteményén és Gyarmathi Nyelvmesterén alapul,²⁴⁶ és jelentős lépéseket tett Pántzél nyelvtudományi munkájának francia forrásainak feltárása terén. A Pántzél „franciásságát” vizsgáló Gáldi azt is megfogalmazta, hogy a nyelvújító „magát valósággal magyar Rivarolnak képzelhette, amikor neki is egy pályázat kérdéseire kellett feleletet keresnie, mint 1784-ben a *De l'universalité de la langue française* híres szerzőjének”.²⁴⁷ Csetri Lajos szerint Gáldi azzal is túlhangsúlyozta Pántzél franciásságát, hogy a magyar akadémia felállítását tartotta 1806-os munkája központi gondolatának. Csetri inkább úgy véli, hogy a Pántzél és a legtöbb pályázó által tervezett akadémia koránt-

²⁴³ Vö. ezzel a 70. jegyzetben hivatkozottakat!

²⁴⁴ Ugyan a kendilónai egyházközségről csak Pántzél Pál lelkészi időszakának végéről, 1826-tól kezdve (1951-ig) maradtak fenn iratok a már hivatkozott Dési Egyházmegyei Levéltárban, ezek tehát főképp utódai lelkipásztori működésének szempontjából érdekesek. Az 1721-től 1886-ig, 10 kötetben olvasható vizitációs jegyzőkönyvek Kendilónára vonatkozó passzusait a későbbiekben szintén érdemes lesz vizsgálni. L. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára...*, i. m., 51–54. Vö. ALMÁSI, *A dési ref. egyházmegye leírása...*, i. m.; uő, *A Déési reformált egyházi vidék...*, i. m. L. még a korszak egyházközségei történetének vizsgálatához szükséges forrástípusok és a kutatási alapszempontok áttekintését: RÁCZ István, *Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 19–33.

²⁴⁵ GÁLDI, *A magyar nyelvújítás...*, i. m.; uő, *Az erdélyi román nyelvújítás*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1943 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 26/4); uő, *A felvilágosodás magyar nyelvszemléletének francia előzményei*, in „*Sorsotok előre nézzétek*”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla – SZIKLAY László, Bp., Akadémiai, 1975, 227–243.

²⁴⁶ TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás: a nyelvújítás elmélete és története*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1929 (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, 2/12), 91–93.

²⁴⁷ GÁLDI, *A felvilágosodás...*, i. m., 229.

sem lett volna azonos az erős nyelvi diktatúrát gyakorló francia intézménnyel.²⁴⁸ Ezt a véleményt erősítve fogalmazzuk meg, hogy Pántzél felfogása számára ennél a kevésbé diktatórikus, inkább a *nyelvszokásra* építő akadémiánál is fontosabb volt a még nyitottabb *alapítványok* felállítása, illetve a minél többször kiírandó, éppen a Kultsár-féle felhíváshoz hasonló *pályázatokra* adott feleletek megjutalmazása ezekből az alapítványokból.²⁴⁹

Az eddigiekben jeleztem, hogy Pál kézírata szolgál néhány adattal nyelvtudományi munkásságával kapcsolatban (leideni tanulmányainak és francia nyelvtudásának, valamint könyvtárának kérdéseiről). Önéletírása korábban tárgyalt céljának, írásantropológiai jellegének összefüggésében az is érthetőnek tűnik, hogy miért írt minderről nagyon kevés konkrétumot. A nyelvtudományi könyve és franciás nyelvújítói műveltségét is feltárni igyekvő kutatás számára persze további, a kéziratban közzé nem tett információk is szükségesek lennének. A Pántzél értelmiségi pozíciója iránt érdeklődő életpálya elemzés számára szintén fontos kérdés lehet, hogy mit jelenthetett neki az a Bécsi Magyar Kurír, melyben 1804-ben a Pál által is megválaszolt kérdések megjelentek, de erről sem közöl semmit az önéletírás.²⁵⁰ Jancsó Elemér kutatásai nyomán tudjuk, hogy Erdély számára különösen fontos volt a lap, és szoros kapcsolat alakult ki az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal. Mivel a társaság erdélyi nyomdát anyagi okokból, folyóiratot a cenzúra miatt volt képtelen létrehozni, jobb híján úgy döntöttek, hogy „jelentő levelek” formájában teszik közzé híreiket, eredményeiket a bécsi lapban. Kisebb közleményekre egy szebeni és néhány külföldi tudományos német lap is kész volt, de számukra igazán a Kurírnak volt jelentősége, ahol „az erdélyi származású Pántzél Dániel [...] helyezte el a társaság közleményeit.” Vele a társaság nevében Aranka György titoknok levelezett. Több társasági ülés jegyzőkönyvében olvasható a felszólítás, hogy valamilyen anyagot küldjenek el Pántzél Dánielnek.²⁵¹ Jancsó szerint azért kerülhetett kapcsolatba Társasággal, és 1798 után Aranka azért neki küldözgethette a tudósításait, mert bécsi újságíróként „főként a nemzeti nyelv ügyéért küzdött”.²⁵²

Pántzél Pál önéletírása nem értesíti arról sem megcélzott közönségét (gyermekeit), hogy jelentett-e számára valamit az, hogy a Kurír szerkesztőjeként éppen öccse volt felelős az Erdélyi kapcsolatos nyelvtudományi kérdésekért. Megjegyzendő azonban, hogy nemcsak a kéziratban nem találunk említést arról, hogy bármiféle kapcsolatban lett volna a Társasággal, hanem egyelőre a vonatkozó (nyomtatásban kiadott) iratokban, levelezésekben, tagnévsorokban sem

²⁴⁸ CSETRI, *Egység vagy különbözőség?...*, i. m., 34–36. (Korábban: uő, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*, in uő, *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. TARNAI Andor – SZAUDER József, Bp., Akadémiai, 1974, 258–260.) Csetri itt hivatkozta GÁLDI László tanulmányát (*A felvilágosodás...*, i. m., 230).

²⁴⁹ PÁNTZÉL, *A magyar nyelvnek...*, i. m., 67–68, 91–94.

²⁵⁰ L. viszont *uo.*, 76.

²⁵¹ JANCÓSÓ, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai, 1955, 36. L. e kérdésről továbbá: PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete*, V, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1932, 188–189. (A Kultsár-féle pályázatról l. 161–162.)

²⁵² JANCÓSÓ, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság...*, i. m., 413. L. még: PERÉNYI József, *Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságai*, Irodalomtörténet, 5(1916), 363–376. (Főképp: 371–372: „1798-ból kilenc gyűlésről van tudomásunk. Nyolc gyűlés jegyzőkönyve teljesen megvan, egyé [a XXXVII-iké] csak töredékesen. A XXXI. gyűlésen elhatározzák, hogy a jegyzőkönyvek kivonatait a szebeni német újságokban, a bécsi Mercurius-ban, Pántzél Dániel erdélyi írónak újságjában fogják közzétenni.”)

bukkantam ennek nyomára,²⁵³ a társaság működésének egyik korszakából sem, vagyis az 1790-es évek elejétől kezdve 1806-ig.²⁵⁴ Pedig Pántzél nyilvánvalóan ismerte a Társaság munkáit, ugyanis pályaművében több helyen említi Arankának az *Egy erdélyi magyar nyelvűvelő társaság felállításáról való rajzolat az. baza felséges rendeihez* című, 1791-ben, Kolozsvárott megjelent művét,²⁵⁵ s az abban francia mintára megfogalmazott tervzetnek – a hazai realitások és a francia jellegzetességek figyelembe vételével – finom kritikáját is adja.²⁵⁶ Másrészt számos, Pántzéllal baráti vagy patrónusi kapcsolatban lévő személy (Intze Sámuel, Teleki Ádám, Teleki László) kötődött valamilyen formában a meglehetősen kiterjedt, sok erdélyi (és részben magyarországi) értelmiségit megmozgató körhöz.

Gáldi László azt feltételezte, hogy „Pánczél amolyan vidéki Kazinczy-szerű jelenség lehetett, aki barátaival serényen levelezett a maga nyelvészeti, művelődéspolitikai problémáiról.”²⁵⁷ A fentiek alapján ez némileg túlzó elképzelésnek tűnik, bár van alapja a kijelentésnek. Egyrészt ugyanis Pántzél így fogalmazott pályaművében (Gáldi véleménye valószínűleg e megjegyzésre épül): „Én egy Baráttal gyönyörködve gyakoroljuk magunkat abban, hogy egy ’s más szókat küldözvén egymáshoz nyelvünkre való általtételeket próbálgatjuk”.²⁵⁸ Másrészt azonban Pántzél a kéziratában is tett egy olyan megjegyzést, amely valamelyest erősítheti Gáldi feltételezését: „A Magyar nyelvet tárgyazo kérdésekre tett írásom jutalommal meg koronaztatott; mely sok esmeretlenekkel meg esmertetett, és tiszteléseket réám vontá”. (PP, 58–59, kiemelés tőlem.) Pántzél nem részletezi, hogy miként történt ezekkel az ismeretlenekkel való megismerkedése, és azt sem, hogy foglalkoztak-e valamilyen informális vagy épp társasági formában nyelvtudományi kérdésekkel.

* * *

Az I. fejezetben elsősorban azt vizsgáltam, hogy milyen írásantropológiai összefüggései voltak Pántzél Pál 1810–11-ben átélt betegségeknek és frusztrációinak, ezek miként készítették

²⁵³ Mivel azonban a sok névtelen közreműködő által beküldött kisebb írások, levelek elvileg az ő keze nyomát is viselhetik, illetve bizonyos időszakokból hiányosak az iratok, a kutatás jelen fázisában nem zárhatjuk ki az ő részvételét a társaságban.

²⁵⁴ L. mindehhez elsősorban: JAKAB Elek, *Aranka György és az erdélyi nyelvűvelő és kéziratkiadó társaság*, Figyelő, 9(1884), 161–175, 256–277 (főképp: 275–277); RUBINYI Mózes, *Az erdélyi magyar nyelvűvelő társaság története*, Magyar Nyelv, 7(1911), 148–153, 204–210 (főképp: 205–206: „1796-ban megjelent A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabja, Szebenben. Nyomtatott Hochmeister Márton betűivel, 287. l. Kolozsváron imprimálták május 16-án. A kötetet Aranka György szerkesztette, mint »titoknok« ő szólítja fel az olvasót egy a kötet végéhez függesztett Bé-fejező Megszollításban a társaság pártolására.”); PERÉNYI József, *Aranka György Magyar Nyelvűvelő Társasága*, Irodalomtörténeti Közlemények, 28(1918), 14–59, 143–158 (főképp: 154–156); JANCsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság... i. m.*; az ENYEDI Sándor által publikált levelezések az 1980-as évek Irodalomtudomány és Irodalomtudományi Közlemények évfolyamaiban; uő, *Aranka György és az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság*, in *Aranka György erdélyi társaságai*, vál., bev. szerk. ENYEDI Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1988 (Ritkaságok), 9–39; az addigi irodalom összefoglalása: 244–245.

²⁵⁵ Modern kiadása: ENYEDI, *Aranka György erdélyi társaságai... i. m.*, 43–59.

²⁵⁶ L. pl. PÁNTZÉL, *A magyar nyelvnek... i. m.*, 62–68.

²⁵⁷ GÁLDI, *A magyar nyelvújítás... i. m.*, 23.

²⁵⁸ PÁNTZÉL, *A magyar nyelvnek... i. m.*, 20–21. (E sorokat GÁLDI is idézi: *A magyar nyelvújítás... i. m.*, 26.)

számvetésre, hogyan tették aktívvá számára az életét gyermekeinek tanulságul felmutatni kívánó, illetve fiatalkori peregrinációjára visszatekintő íráshelyzet öröklődő hagyományát. Úgy tűnik, hogy a visszaemlékezés kitüntetett pillanatát, az énség szövegbeli megkonstruálásának lehetőségét 1811-ben ő is érzekelte. Ugyanis önéletírásában ehhez az évhez eljutva vetett papírra komolyabb, egész életpályájára vonatkozó helyzet- és önelemzést – a gyermekei számára szóló, programszerűen felvállalt erkölcsi tanúságtétel példajaként, és le is zárva ezzel a nótáriusválasztással kapcsolatos negatív élményeiről szóló áttekintést. Az összegző jellegű szövegrész befejező része így hangzik: „Az én ditsekedésem tsak abban állott és abban ál mais; hogy hivatalomban velem volt az Isteni segedelem. Ekklésiámnak ’s. Patronus Uraimnak kedvetek soha el nem vesztettem. Senkivel eddig, és így 24 esztendők alatt veszekedésem ’s. bajoskodasom nem volt. A kevesből szükönn; de tisztességesenn éltem, és a Kendi Lonai Papságnak diszét fenn tartottam. Szerentsém volt két izben ahoz is, hogy jutalomra ki hirdettetett fontos, és a’ Magyar nyelvet tárgyazo kérdésekre tett írásom jutalommal meg koronaztatott; mely sok esméretlenekkel meg esmertetett, és tiszteléseket réám vonta.” (PP, 58–59.) A szakirodalomban mindeztidáig csupán tudományos munkái alapján ismert Pántzél Pál önéletírásának e kötetben történő publikálása, illetve szövege írásantropológiai összefüggéseiből kiinduló életpálya elemzés során alaposan figyelembe kell venni azt a tényt, hogy önéletírásában csupán ezen a szöveghelyen utalt, igen röviden, saját tudományos munkásságára. E filológiai szempontból kérdéses megjegyzésen kívül²⁵⁹ semmiféle olyan reflexió nem található önéletírásában, amely valamiféle alkotó értelmi-ségi identitásra, ilyen jellegű életforma elemeire, még kevésbé egy erre építhető, építendő életstratégiára vonatkozna. Az a tény, hogy Pántzél önéletírását alapvetően egy önmagát *nem tudósként, könyvek írójaként* megjelenítő (bár academicus, a patrónusainak szellemileg is megfelelni tudó lelkész) élettörténeti narratívája határozza meg, következhet abból is, hogy személyiségének, életvitelének csupán ezt a részét tartotta fontosnak felmutatni gyermekei számára írott önéletírásában. Lehetséges azonban, hogy az említett identitásképző mechanizmusok is alakították Pántzél Pál habitusát,²⁶⁰ de erről az életpálya rekonstrukció jelen fázisában tőle magától nincsenek adataink. Viszont a családi hagyományban, az utódok értelmezésében jelen volt ez az elem. Konkrétan azt tudjuk, hogy a hozzá nagyon hasonló pályát befutó unokája, Páncél Ferenc lelkész nagyapjáról alkotott képének része volt Pál tudományos, könyviroi munkája. Ferenc ezt írja róla röviden (az apjáról szóló) visszaemlékezésében: „Páncél Zsigmond született [...] az irodalmi téren is ösmeretes Páncél Pál és Babos Ágnes szülöktől. Első nevelését nyerte a szülői háznál *tudós atyjától*.”²⁶¹ Már évtizedekkel az unoka megemlékezése előtt keletkezett szakirodalom is ekként tartotta számon Pántzélét, hiszen Hodor Károly a *Doboka vármegye’ természeti és polgári esmértetése* című 1837-es, Kolozsvárt megjelent monográfiájában „még [sic!] esméretű földíró”-nak aposztofálta Pántzélét a kendilónai lelkészek bemutatása során, meg sem említve a Pesten, 1806-ban kiadott nyelvtudományi munkáját. (Kádár József 1901-es, Désen megjelent munkája, a *Szolnok–Dobokavármegye monographiája* szintén csupán mint „[h]íres földrajzi író”-t nevezi meg.)²⁶²

²⁵⁹ Kétszeri jutalmazásra sehol máshol Pántzélnél és a szakirodalomban sem találunk adatot, illetve Pántzél az idézett helyen és másutt sem hivatkozik az 1801-ben már megjelent geográfiai és csillagászati tárgyú tankönyvére.

²⁶⁰ Vö. ehhez SZILÁGYI, *Lisznyai Kálmán...*, i. m., 72.

²⁶¹ PÁNCÉL F., *Néhai Páncél Zsigmond...*, i. m., 324. (Kiemelés tőlem.)

²⁶² HODOR, *Doboka vármegye...*, i. m., 624; KÁDÁR, *Szolnok–Dobokavármegye...*, i. m., IV, 301. Utóbbi azt írta, hogy a geográfiai és csillagászati könyve 1818-ban [sic!] jelent meg. Egyelőre nem sikerült megkeresni a könyvet.

Részben a fentebbiekben említettek miatt számos további feladata lehet a kutatásnak. Mindenképpen fel kellene tární Pántzélnek a nyelvészeti, nyelvújítás-történeti szempontból a szakirodalomban már alaposabban vizsgált pályaműve keletkezéstörténetét. E vizsgálat egyrészt igen fontos a III. 3. fejezetben már érintett *forrásmunkák* kérdése szempontjából. Nemcsak a peregrinációs útról hazahozott könyveiből összeálló saját bibliotékájának, illetve a kendilónai Teleki-könyvtár állományának rekonstrukciója lenne szükséges, hanem, Gáldi László tanulmányainak²⁶³ megkezdett kutatásait folytatva, a nyelvtudományi munka teljes forráskritikai vizsgálata is: mind a külföldön,²⁶⁴ mind Magyarországon – eredetileg magyarul vagy latinul,²⁶⁵ illetve 18. század végi magyar fordításban²⁶⁶ – megjelent munkáké, beleértve a helyenként már most

rült kideríteni, hogy ez csupán – nehezen magyarázható – elírás, vagy Kádár valahonnan vette ezt az adatot. SZINNYEI (*Pánczél Pál, albisi*) a földrajzi munka két kiadásának dátumát helyesen közli, a megírás időpontja azonban sajtóhibával szerepel: 1781 helyett 1871-et ír.

²⁶³ GÁLDI, *A magyar nyelvújítás...*, i. m., uő, *A felvilágosodás...*, i. m.

²⁶⁴ L. pl. Antoine VARILLAS, *Histoire de François*, Hága, Arnout Leers, 1684–1686; Pierre BAYLE, *Dictionnaire historique et critique*. Első kiadás: 1697, Amsterdam, Reinier Leers (ezt követően számos, főképp németalföldi kiadás); Claude BUFFIER, *Grammaire française sur un plan nouveau*, Paris, Le Clerc-Brunet-Leconte et Montalant, 1709 (sok további kiadás); Claude Favre de VAUGELAS, *Remarques sur la langue française*, avec des notes de Olivier PATRU & Thomas CORNEILLE, Párizs, Didot, 1738; Gabriel GIRARD, *Les vrais principes de la langue française, ou la Parole réduite en méthode*, Párizs, Le Breton, 1747; [Jean le Rond d'ALEMBERT], *Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie*, Amsterdam, Zacharie Chatelain et fils, 1753–1767; VOLTAIRE, *Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII.*, Genf, Cramer, 1756; Johann David MICHAELIS, *Beantwortung der Frage von dem Einfluss der Meinungen in der Sprache und der Sprache in die Meinungen*, Berlin, Haude & Spener, 1760 (Pántzél a francia fordításra utal: *De l'influence des opinions sur le langage et du langage sur les opinions*, Bréma, Förster, 1762); François Vincent TOUSSAINT, *Des inductions qu'on peut tirer du langage d'une Nation par rapport à sa Culture, et à ses moeurs*, in *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres*, Berlin, Haude & Spener, 1767; Marquis BECCARIA, *Recherches sur le style*, Párizs, Molini, 1771; *Discours sur le progrès des lettres*, par Jean Antoine RIGOLEY DE JUVIGNY, in *Les Bibliothèques Françaises de La Croix du Maine et de Du Verdier*, 1–6, Paris, Saillant & Nyon – Lambert, 1772–1773; Antoine Court de GÉBELIN, *Monde primitif analysé et comparé avec le monde moderne, considéré dans son génie allégorique et dans les allégories...*, Párizs, Guillaume Valleyre, 1773–1776 (Vol. III: *Monde primitif considéré dans l'histoire naturelle de la parole, ou Origine du langage et de l'écriture, avec une Réponse à une critique anonyme*), Párizs, Guillaume Valleyre, 1775; Claude-Louis-Michel de SACY, *Histoire générale de Hongrie depuis la première invasion des Huns jusqu'à nos jours*, 1–2, Párizs, Demonville, 1778; Charles du FRESNE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, Párizs, Billaine, 1678; Charles-Irénée CASTEL de SAINT-PIERRÉ, *Ouvrages de morale et de politique*, Rotterdam-Párizs, Beman-Briasson, 1733–1740; Philippus CAMERARIUS, *Operae horarum subcisivarum*, Nürnberg, Lochnerus, 1599 (sok további kiadás) stb.

²⁶⁵ L. pl. SYLVESTER János, *Grammatica-Hungarolatina*, Sárvár-Újsziget, typ. Sylvester, 1539 (RMNy 39); SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae*, Hanau, Villiers, 1610 (RMNy 995); ARANKA György, *Egy erdélyi magyar nyelvújító társaság felállításáról való rajzolat, az haza fel-séges rendeibez*, Kolozsvár, [s. n.], 1791; GYARMATHI, *Okoskodva tanító...*, i. m.; Stephanus SZENT-PÁLI, *Grammatica Hungarica naturali methodo lati[n]o sermone concinnata et in usum linguam hungaricam discentium*, Szeben, Hochmeister, 1795; [Ismeretlen szerző], *Kised magyar grammatica*, Pozsony, Weber, 1797; stb.

²⁶⁶ L. pl. David DURAND, *Az első embernek el-esése és az azt követő mind szomorú mind örvendetes dolgok hét énekebe foglalattva*, ford. GÖBÖL Gáspár, Pest, Trattner, 1789; William DERHAM, *Physico-theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságának a' teremtés munkáiból való megmutattatása*, ford. SEGESVÁRI István, Bécs, Trattner, 1793; VOLTAIRE, *Tancred*, in *Szomorú játékok mellyek frantziából*

megállapíthatóan kissé pontatlan hivatkozások ellenőrzését. Hiszen Pántzél a lábjegyzetekben inkább csak rövidítve jelzi idézetei, összefoglalásai forrásait, időnként pedig nem is a hivatkozott lapszámokról idéz vagy csupán a főszövegben utal a forrásszöveg szerzőjének nevére.

Pántzél pályaműve megírási és megjelenési körülményeinek rekonstrukciója is szükséges lenne, mind az életpálya pontosabb feltárása, mind a szövegtörténet szempontjából. A nyomtatott munkát tanulmányozva ugyanis úgy tűnik, hogy a pályázatra beküldött szövegnek legalább az I. szakasza rövidebb lehetett, mint a könyvben a *Toldalék* című részzel (31–51. lap; §29–§51) bővített változat. Feltételezhető, hogy Pántzél e kiegészítést, talán a bírálatokat, a pályaművéhez megfogalmazott javaslatokat is figyelembe véve, a kiadás előtt végezte el. A II. szakasztól kezdve aztán talán újra az eredeti pályamű (esetleg javított?) szövege folytatódik. A kötet kézirat változatai, illetve a bírálatok ismeretében nemcsak a feltételezésünk lenne bizonyítható, hanem talán Pántzél munkájának egyes fázisai, illetve a bírálóknak a szövegre tett hatása is rekonstruálható lenne.²⁶⁷

E vizsgálattal a Kultsár-féle pályázat bírálásának számos körülményére is rá tudnánk világítani. Tóth Kálmán kontextualizáló tanulmánya nyomán²⁶⁸ ugyanis még alaposabban érdemes lenne elhelyezni Pántzél nyelvtudományi munkáját a 18–19. század fordulója nyelvújításának, az ezekben az években kiírt pályatételek történetének, szűkebben pedig a Kultsár–Prónay-féle 1804-es pályázat összefüggésében. Az e kiírásra beérkezett további pályaművek esetleges újrakiadása és forrásvizsgálata is felmerülhet,²⁶⁹ jelen tanulmány szempontjából viszont a pályázat többi résztvevője társadalmi hovatartozásának és életpályájának, illetve a saját tudományos munkájukra, valamint a konkrét pályázatra való esetleges önreflexióik vizsgálata lehet érdekes. Lényegesnek tűnő kiindulópont ehhez báró Prónay Sándornak egy 1805. szeptember 6-ai, Kazinczy Ferencnek szóló levele, melyben a pályázatra beérkezett munkák egyik bírálójaként tájékoztatást adott a díjazottakról, foglalkozásukkal megjelölve az első három helyezettet.²⁷⁰ Köztudomású, hogy az első Kis János evangélikus, a második Pántzél Pál református, a harmadik Putz Antal katolikus pap lett.²⁷¹ Rövid bemutatásukat követően Prónay tett egy, a további kutatások számára is figyelemre méltó megjegyzést. „Ez ugyan szép! három különbözőféle vallásbeli három pap, mint egy a’ 3 vallás kezét láttatik fogni a’ nyelv’ nevelésére. Jó ómen! az Isten tegye fogana-

fordítottak Péczeli József komáromi református prédikátor által, Komárom, Weber, 1789; Johann Ludwig EWALD, *A’ köznép’ megvilágosodásáról, ennek hatáiról és hasznairól*, ford. BÁRÁNY Péter, Bécs, Hummel, 1790; stb.

²⁶⁷ A bírálók: Kultsár István, Révai József, Versegly Ferenc, Virág Benedek, Schedius Lajos, Prónay Sándor és Báthory Gábor. L. ehhez: VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc levelezése, (1803–1805)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1892 (a továbbiakban: KazLev.), III, 393–395; valamint PINTÉR *Magyar irodalomtörténete...*, i. m., 188–189; WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935, 157–159; TÓTH K., *A Kultsár–Prónay...*, i. m., 157.

²⁶⁸ TÓTH K., *A Kultsár–Prónay...*, i. m., 147–169.

²⁶⁹ Tóth Kálmán (*uo.*, 156, 164–169) főképp az első díjazott, Kis János írását és forrásait vizsgálja.

²⁷⁰ A pályatételnek a Kazinczy-levelezésben való előfordulásait TÓTH Kálmán gyűjtötte össze: *A Kultsár–Prónay...*, i. m., 149–161.

²⁷¹ Az első két helyezett műve mellett a versenyen kívül induló gróf Teleki László és a helyezést nem nyert Mátyási József magyar nyelvű munkáit, valamint Miller Jakab Ferdinánd német szövegét 1806-ban, Cházár András pályázatát 1807-ben, a harmadik helyezett, Putz írását pedig csak 1824-ben adták ki. (Ez utóbbi évszám helyett TÓTH Kálmán tévedésből 1823-at ír. *A Kultsár–Prónay...*, i. m., 164.)

tossá. – Némelly politicus tekintetekre való nézve is igen jó.”²⁷² Prónay véleménye igazolja jelen kísérőtanulmány nézőpontjának érvényességét, mely szerint a Kultsár-féle pályázat kapcsán is szükségesnek tűnik azzal a társadalom- és mentalitástörténeti kérdéssel foglalkozni, hogy a papság, illetve – tágabb összefüggésben – a különböző felekezetekhez tartozó értelmiségiek számára *milyen lehetőségek és szerepek adódbattak a nyelvújítási mozgalomban és a szekuláris tudományok fejlesztésében*. Hiszen a 18–19. század fordulójának nyelvszemléleti különbségeiben még meghatározó volt a felekezeti hovatartozás, ezért is lehetett Prónay számára szimbolikus jelentősége annak, hogy „a 3 vallás” részt vett a nyelvi standardizálásban.²⁷³

Pántzél Pál szinte egyáltalán nem vizsgált földrajzi, csillagászati tárgyú tankönyvét egyrészt a két tudomány fejlődése irányából, másrészt didaktikai-pedagógiatörténeti szempontból, harmadrészt, az előbbiekkal összefüggésben, a korai nyelvújítás- és terminológia-történet, különösen a magyar szakkifejezések meghonosítási kísérletei felől lesz szükséges értelmezni,²⁷⁴ a vizsgálatba bevonva a nyelvtudományi munkájának eredményeit is.²⁷⁵ Bár tankönyve 1801-ben, majd 1820-ban jelent meg, a mindkét kiadásban olvasható előszót követő dátum szerint 1781-ben íródott. Társadalomtörténeti szempontból és az analóg pályafutások későbbi elemzése miatt is jó lenne tudni a szöveg keletkezésének háttértörténetét, illetve kiadásának körülményeit (milyen előzmények után, milyen körülmények között jelenhet meg – két alkalommal is – egy lelkipásztor geográfiai és csillagászati tankönyve). Hiszen, mint éppen a Kultsár-féle pályázat

²⁷² KazLev., III, 428. WALDAPFEL (*Ötven év... i. m.*, 159) és TÓTH Kálmán (*A Kultsár-Prónay... i. m.*, 159) is idézi e mondatokat.

²⁷³ L. pl. Kazinczy kissé korábbi véleményét, aki 1789. július 10-én, Aranka Györgyhoz szóló levelében azt írta, hogy noha „nem vagyok Vallásbeli fanatismussal profanálva; engem Fiának nevez a' Böltesség; de kéntelen vagyok még is meg-vallani, hogy magát tartom a' Kálvinistát a' Magyar Litteratura elővitelére választott Népnék. Igyekezik a' Pápista, de haszontalanul; [...] A' Lutheránus pedig arra van kárhozotva, hogy Magyarul meg ne tanulhasson. Én ennek forrását az Oskolákban találok. A' Kálvinista Universalis Nyelve a' Magyar; a' Pápistáé a' Culináris Deákság; a' Luthéánusé a' Tóth és Német.” KazLev., I, 395–396. A felvilágosodás kori irodalom és a felekezetekhez kötődő nyilvánosság és nyelvszemlélet formáiról, további szakirodalom hivatkozásával I. DEBRECZENI Attila, *Felvilágosult szemlélet és felekezetiiség?*, in *A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József, MONÓK István, NYERGES Judit, SÁRKÓZY Péter, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 1998, II. 867–872; uő, *Hagyományszemlélet és felekezetiiség az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, Protestáns Szemle, 9(2000), 152–165 (itt: 158–165); uő, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 197, 334–337. Vö. még BALÁZS László, *A felekezetek egymáshoz való viszonya, 1791–1830*, Bp., Medika, 1935; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1983, 367–450. Nemzet és nyelv viszonyáról a 18–19. század fordulója – egyebek mellett – nyelvtudományi pályázatainak összefüggésében: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete. Az önálló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Bp., Universitas, 2008, 217–260; Pántzél könyvéről ebben a vonatkozásban: 225, 232, 233–234, 240.

²⁷⁴ Vö. MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében*, in *Folytonosság vagy fordulat (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 251–277; uő, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban: Adattár az iskolai nyelvoktatás történetéhez*, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 71–151.

²⁷⁵ Vö. pl. a nyelvtudományi munkában a magyar nyelvű terminológia fontosságát hangsúlyozó rész egyik példáját (45. lap) a *Mathematica geographia, vagy-is a' mérés' tudományja szerint a' föld golyobissának esméretére vezető tudománynak summája* (Kolozsvár, Református Kollégium, 1820 [2. kiadás]) 34. lapjával.

helyezettjei ismeretében is tudjuk, a korszak számos, különböző felekezetekhez tartozó papja foglalkozott a sajátjától különböző tudományokkal, nem csupán Erdélyben. A tankönyv eredeti kéziratának hiányában egyelőre azonban azt sem tudjuk, hogy Pántzél az első kiadás megjelenése előtt végzett-e javításokat, tett-e kiegészítéseket a (talán) 20 évvel korábbi szövegén.

Igen lényegesnek tűnnek a két különböző tárgyú munkája közötti tudományelméleti összefüggések is. Pályaművében így ír: „*nyelvünknek eddig való kiműveltetéséről*, azt tehetem feleletül, hogy sok gráditsokkal feljebb vitetett annak pallérozott állapotja, mint volt ez előtt tsak kevés idővel is. A' szók, és kitételek szaporodtak sok érdemes munkák által, mellyek arra legalkalmasabbak, a' millyenek az *Orvos Könyvek, Természeti Históriák, Poeták, Szótárok, Grammatikák*, és a' tanúsággal tellyes elmés gondolatoknak *fordításai*.”²⁷⁶ Hozzátehetjük ezekhez, hogy geográfiai és csillagászati munkáskája is e kiadványok közé sorolandó. Hiszen amit elméletben megfogalmazott 1806-ban megjelent nyelvtudományi munkájában, azt a célt a *gyakorlat felől* közelítve akarta elérni korábbi tankönyvében is, azaz, hogy a magyarokból kiművelt nemzet válhasson: „Ha vagyon valami a' nyelvnek tökéletesítésére, a' tudományoknak Nemzeti nyelven való virágzása bizonyosan elmúlhatatlan”.²⁷⁷ Ennek eléréséhez Pántzél szerint egyebek mellett *közérthető tankönyvek* írása szükséges, mert, mint az e tekintetben példaadó munkájában fogalmazott, az egész művelődés alapjának az ifjúság tekintendő: „Ezt a' Tudományt kívántam röviden, egyszer'smind pedig mentől érthetőbben lehetett nevendékeny Ifjainknak kezekbe adni, midőn látnám, hogy e' nélkül egészszen szükölködnek, elevenítettven attól a' kedves reménységtől, hogy Nemes Hazám's Nemzetem' Tavaszszának kiességét 's termékenységét, ha tsak kitsiny részben is nevelhetem.”²⁷⁸

Bízom benne, hogy a kéziratok és nyomtatott munkák kiadásával nem lezárul egy eddig nagyrészt ismeretlen református lelkész pályájának kutatása. Jelen kötet ugyanis olyan további értelmezéseket is inspirálhat, amelyek a korszak számos értelmiségijének sajátos módon összetett tudományfelfogása és tudományművelése, interdiszciplináris tudomány szemlélete kontextusában, illetve esettanulmány szintű kontrollt is kínáló²⁷⁹ életpályái felől közelíthetnek Pántzél Pál munkásságához.²⁸⁰

²⁷⁶ PÁNTZÉL, *A' magyar nyelvnek...*, i. m., 30. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁷⁷ *Uo.*, 56.

²⁷⁸ PÁNTZÉL, *Mathematica geographia...*, i. m., a3r (1820-as kiadás).

²⁷⁹ Vö. SZILÁGYI, *Lisznyai Kálmán...*, i. m., 11.

²⁸⁰ Schedius Lajos János életművén (és annak mintaszerűen kidolgozott feldolgozásán) kívül nem érdektelen például Fábian József, Benkő Ferenc és mások (szempontunkból ugyancsak fontos értelmezésekkel újrafelfedezett) sokszínű tudományos pályájának összefüggéseit figyelembe venni. L. BALOGH Piroška, *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaiboz*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (vö. ehhez még: *Doctrina pulcri: Schedius Lajos János széptani írásai*, szerk., jegyz. BALOGH Piroška, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 [Csokonai Könyvtár – Források, 12]); HUDI, *Fábian-émlékkönyv...*, i. m.; HUBBES Éva, *Benkő Ferenc egyetemjárása. Tanulmány és Benkő Ferenc peregrinációs albuma*, Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum, 2004; stb.

Pántzél Pál és Pántzél István kéziratai közlésének alapelvei

A kéziratok kritikai igényű szövegekölzése betűhív. Csupán a paleográf -s- és -sz- betűket közlöm mai alakjukban, valamint a több helyen -lj- formában álló betűkapcsolatot jelölöm -ly-vel. A tollhibákat a főszövegben javítom, de jegyzetben közlöm az eredeti változatot.

A kéziratok tájnyelvi jellegzetességeit a hangalakok szintjén is megtartom (égy, Déák, ilyen stb.). Nem egységesítem az ortográfia, a kis- és nagybetűk írása, az ékezes és a központosítás, valamint a toldalékolás következetlenségeit. Csupán – jegyzetbeli utalás nélkül – az -ő- és -ü- betűkről helyenként hiányzó ékezeteket pótolom, illetve ezeket az ékezeteket egységesítem (a hosszúnak látszó ékezeteket is röviddel írom át). Ugyancsak jelölés nélkül kiteszem a leginkább a bekezdések végén helyenként nem látszó vagy eredetileg is hiányzó, de egyértelmű mondatvégi pontot, illetve az e helyen álló vesszőket pontokra javítom. Az oldaltöréseket az utólagos lapszámozás szögletes zárójelben való közlésével [] jelenítem meg. A szövegbeli aláhúzásokat kurzívval jelölöm. A kéziratba utólag beszúrt vagy törölt alakra jegyzetben utalok.

Pántzél Pál és Pántzél István rövidítései a korban szokásos gyakorlatot követik. A könyvnyebb olvashatóság kedvéért ezeket – a *s. a. t.* és az *etc.* kivételével – a kiadásban feloldom, a teljes alak kiírása során használt helyesírásukat alkalmazva. Amennyiben hiányzik a teljes alak, vagy ingadozik a helyesírása az adott kéziratban, a ma használt változathoz közelebb álló feloldást választom: m. t. k. = maga tulajdon kezével; t. i. = tudni illik; Xr. = Krajcár; Dr. = Dénár; B. = Banko; fl. = florenus; Stif. = Stifer; Theol. = Theologus; Ref. = Református; Januar. = Januarius; Febr. / Februar. = Februarius; August. = Augustus; Septembr. / 7bris = Septembris; 8ber = October; 8bris = Octobris; xber = December; f. / fr. / for. = forint; h. = hogy; eszt. = esztendő; vs. = versus; stat. = statutum; n. = nagy; péld. ok. = példának okáért; pd. / ped. = pedig; szer. = szerint; ts. = tsak; Prof. = Professor / Professio; Sz. = Szent; Aszsz. = Aszszony; Gr. = Grof; K. Lona = Kendi Lona; R. Sz. B. = Romai Szent Birodalmi; L. B. = Liber Baro; Nga. = Nagysága; Mélt. = Méltóságos / Méltoságu; Fels. = Felséges; Kir. = Királyi; Rom. = Romai; Cs. / Csász. = Császár; Ns. = Nemes; Esper. = Esperest; Asser. = Adessor; Sigm. = Sigmond; Dán. = Dániel; Sam. = Samuel; Sám. = Sámuel; v. = vagy; u. m. = úgy mint; v. forint = váltó forint; R. / Rh. for. = Rhénes forint; Kolosv. = Kolosvári; Eklae. Ref. = Eklasiae Reformatae; Fr. = Frantzia; M. / Magy. = Magyar; M. = Maros; Habs. = Habsburg; toldalékolás rövidítése: k. = nak; b. = -bol / -ba, -be / -ban, -ben (Pántzél Pál időnként kiírja az utóbbi két helyragot, ilyenkor rendszerint a -bann, -benn alakot használja, de mivel nem következetes, ez esetben is a mai alakban oldom fel a rövidítést); egyéb nazálisok és likvidák kihagyása, tildével jelezve (főképp Pántzél István – 19. századi másolatban fennmaradt – szövegében): ga. = maga; md. = mind; mt. = mint; g. = meg; m. = nem; azokk. = azoknak; erekk. = embereknek; ly. = mely; vagyk. = vagynak; várgye. = vármegye; gyermek. = gyermek; kor. = mikor; vo. = valo; nkül. = nélkül; mth. = minthogy.

A jegyzetek nemcsak a szöveggel kapcsolatos információkat tartalmazzák, hanem – Pántzél Pál kézírata esetében – az íráshasználat, vagyis az egyes szakaszok keletkezési idő-

pontjának rekonstrukcióját is elvégzik, illetve – mindkét szöveghez – nyelvi, tárgyi és művelődéstörténeti magyarázatokat is fűznek. Csak azokat a kifejezéseket nem pontosítom, amelyeket maguk a kéziratok definiálnak. A szómagyarázatok legtöbbször latin, ritkábban német, illetve tájszavakra vonatkozik. Ha a megjegyzetelt kifejezések kéziratbeli helyesírása eltér a ma jól ismert alaktól, a magyarázó jegyzetben közlöm ez utóbbit is. A kéziratokban említett kisebb településeket lokalizálom, az ismertebb városoknak csupán a ma használatos nevét adom meg.

Pántzél Pál önéletírása

ÉLETEMNEK

rövid

LE IRÁSA

az

Esztendők rende szerint,
1755*dik* Esztendőtől fogva,
tollam hordozhatásának u-
tolso esztendejéig, Gyermek-
keimnek számokra

's. tanuságokra.

Pántzél Pál maga tulajdon kezével

*Kedves Gyermekeim*²

Egy Szegény ember életének le írása, igen tsekély dolog a világi történetek között; de az ő Attyokat igazánn szerető 's. tisztelő Gyermekök örömmel kívánnak azonn történetekkel is esmerkedni, melyek noha aprosággok; de elég tanuságul szolgálhatnak még is nékiek édes Attyoknak példájából. Én magam részemről nem fogom el titkolni azonn tselekedeteimet melyek ellenkezők voltak az okossággal; valamint örömmel fogom azt meg írni, a' mi keveset illendő meg fontolás után az okosság vezérlésével mivelhettem. Ezek mellett pedig a' világi dolgoknak ábrázatyát, is mutogatni nem mulatom el, a' szerint a' mint azt életemnek folyása alatt szemlélhettem.

Születtem én 1755*dik* Esztendőnek kezdetében, az az Januariusnak 25dikénn reggeli 3. ora tájban mely szerint Pál napja levén Születésemnek napja neveztettem Pálnak. Az édes Atyám volt Székely születésű Haromszékről Albisból³ valo, a Primipilusok⁴ közzül, az hol ő örökös jossága is volt; mely- [4] hez⁵ ma is jussunk vagyon. Az Atyám ugyan még Gyermekkorában származott volt ki, és tanulását a' Kolosvari Kolegyomban folytatván ottan Déák is lett, a' honnan ki ment papságra ugyan a' Kolosvari Tractusba Kalotaszegre, az hol házassági életre is lépett edes Anyámmal Mezei Susánnával, aki tørsökös Nemesi familiából vette volt eredetet, de minden vagyon és josság nélkül, attyától, annyától árván hagyattatva, és aki égy derék, jo szívü Fő bíró Urnak ugy mint Lészai Urnak⁶ szárnyai alatt öregbenn tartattatott.

E' volt az a' kedves Házasság, a' millyennek parját látni ritkán lehet, mert ezt a' leg tisztább szeretet szerzette volt; ugy mind végig fenn is tartotta leg kívánatosabb tsendességben 's. égyességben. Nem hallattatott itt per-patvar, veszekedés, harag, morgolodás, mivel mind ketten buzgok voltak a' kegyes és Istenes életben, és abban kívánták tartani Házok népét is. Ez égy valóságos Patriarkai ház volt, a' millyent én ma ritka helyt talállok.

¹ 3–5-ig Pántzél Pál saját kezű lapszámozása tintával, ezt követően csak a rectókon van feltüntetve az utólagos, nagyapámtól, Fazakas Józseftől (1910–2005) származó, ceruzával írott lapszámozás.

² A 3. lap Pántzél Pál által írt utolsó sora alá, a lap legaljára, a Pántzél által használnál világosabb tintával, nem az ő kezével írva áll két sornyi szöveg: „Anno 1831. 76 – esztendőt töltött Pál napján † Augustusban hat hónapokat, 's egy hetet.” A mondatot valószínűleg Pántzél Pál valamelyik családtagja írta. (Talán legidősebb fia, Pántzél Zsigmond, aki a kendilónai lelkészi hivatalban már 1830-tól utóda volt.) A mondat első fele 1831. január 25-én vagy azt követően keletkezett, de még bizonyosan Pántzél Pál életében. A folytatást a halála után írta be ugyanaz a kéz. A hónapnév után álló szavak az előző sorba írt „76 – esztendőt” kifejezés alá vannak írva, hogy így legyen befejezve az ekkorra már elhunyt Pántzél életének számba vétele: 76 év, 6 hónap, 1 hét. Ezeket az adatokat hozzáadva születési dátumához (1755. január 25.), azt valószínűsítem, hogy Pántzél 1831. augusztus 1-jén halt meg.

³ Albis, ma Kézdiálbis (Albiş): település Kézdivásárhelytől mintegy 15 km-re, délnyugatra.

⁴ lófő székely; a kéziratban: „Prinipilusok”

⁵ A lap tetején, élőfejen: 1755 (Pántzélnek ezt a jelölését a továbbiakban is az egyes lapok első sávjához fűzött jegyzetben közlöm.)

⁶ Minden bizonnal ifj. Lészay István, aki Doboka vármegyében 1709–10-ben alispán, 1715-től 1745-ig főbíró, 1722-ben a megye országgyűlési követe volt. Még 1759-ből is van adat róla Devecserből.

Az az égy nagy tereh feküdt ugyantsak Szüléimnek szivekenn, hogy Gyermekük- [5] nek⁷ feles számához képest Szegények voltak tsak anyival birván a' mit Papi fizetésből kaptanak. Kilentzen voltunk tudni illik mi, hat Fijak, és 3 Leányok.

Ezek között én voltam a' születésnek rende szerint 5.todik két Bátyáim és két Nénéim lévén már előttem. Kik közzül a' nagyobb Bátyám meg holt Kolosi⁸ Papságában égy fiu Gyermeket, és égy Léányt hagyván maga utánn, a' másik pedig meg holt Magyar országonn Nemes Oltai⁹ Rectorságábann nötelenül. Utánnam következtenek még 3. Fijak; kik közzül a' nagyobbik egész Seniorságig¹⁰ déákoskodván el ment *Cancelistanak*¹¹ a' *Magyar Királyi Tablahoz* és ma a' *Provinczialis Exactoratusonn*¹² *Rationum officialis*.¹³ a' második ismét Déákoskodván jo ideig ki ment Pestre és Bétsbe *in'sineurségre*¹⁴ akarván készülni, mindaz által lett Ujság iro, és ma is a' két magyar hazát magyar Ujságaival az ugy nevezett Magyar Kurirral szolgálja Bétsből: a' 3dik lett ugyan a' Királyi Tablán Cancelista, és ott Vásárhellyen meg is telepedett. De ez ott meg holt.¹⁵

A' mi engemet illet. Születtem volt Nagy Kapusonn¹⁶ az hol akkor folytatta az Atyám [6] papi¹⁷ hivatalát jo lako helyen, és tisztesseges jövedelmü Ekklesiábann; ugyan ott kezdettem a' tanulást is, igen idejénn, küldetettén fel az oskolába mikor még pendelyes ingbenn jártam, a' midönn alig lehettem még 5. esztendös, és így ez lehettett 1760.*bann*. Két esztendökig folytattott oskolábann valo járásom utann, vitt az Atyam a' Kolosvari Kollégyomba 1762*ben* éppen azonn esztendőben melyben hid-utzának egyik sorja a' kaputol fogva egészs a' Szász templomig el égett.

Ekkor kezdődött el életemnek sanyarusága, mely a Pogányokhoz, vagy szánakozás nélkül valo Tatárokhoz hasonló Tanitok által, jutott mindjárt réám. Ebben az időbenn a' tanulás volt valóságos kinnak és nyomoruságnak állapotja. A' Tanitóját ugy nézte az ártatlan Gyermek, mint aki fel volt fegyverkezve minden hatalommal az ö kinzására. Ennek tsak látására is reszketett ö; és ha égy Déáki Szobába talált égy idegen bé tekinteni tanítás idején, bámulva és szánakozva láthatta azt, hogy égy helyen lövi a' nyulat fél lábonn a' Szegény Gyermek, másutt [7] három¹⁸ négy égy más mellett henyél, az az háttal a' földön feküve lábait és kezeit fel emelve mozgatya meg szünés nélkül, másutt a' kegyetlen plágázás,¹⁹ Pofozás, és veszsözés alatt hallatik a' jajgatás. Felettébb szomorú Scenáék ezek, huzzunk superlátat²⁰ és takarjuk el ezekkel égyütt az Elölljáróknak tunya vigyázatlanságokat, és igazán ki mondva tudatlan érdemetlenségeket. Égy ért-

⁷ A lap tetején, élőfejben: 1755

⁸ Kolozs (Cojocna): település Kolozsvártól mintegy 25 km-re, délkeletre.

⁹ Ócsa: település Budapeستől mintegy 30 km-re, délre.

¹⁰ a diákság maga választotta előljárója

¹¹ tisztviselő, íródeák

¹² tartományi számvevőség

¹³ számtartó tiszt, számtiszt

¹⁴ mérnök

¹⁵ Ez a mondat Pántzél utólagos beszúrása. Az írásképp alapján 1824-ből származik, abból az évből, amikor a kézirat utolsó összefoglalóját írta.

¹⁶ Nagykapus, ma Magyarkapus (Căpușu Mare): település Kolozsvártól mintegy 22 km-re, nyugatra.

¹⁷ A lap tetején, élőfejben: 1760 1762

¹⁸ A lap tetején, élőfejben: 1762–1770

¹⁹ ütlegelés

²⁰ fátyol, függöny

hetetlen Déák Molnár *Grammaticájából*²¹ hagyott érthetetlen letzkének el mondasában ejtett 3 hiba, méltó ok volt a' nagy büntetésre, még pedig a' kinos 's. kemény büntetésre. Egy Mesének tsak két vagy három hibából álló fordítása Phaedrusból, a' Szegény Grammatistát kemény verés alá vetette. Mitsoda nagy szomorúsággal kellett illy sanyaru állapotra ki lépni, édes szüleinek kebeléből az Szegény Gyermekek, aki Kollégyomba küldetett? Ezenn kellett nékem is által haladnom, a' Déáki vagy Togatusi állapotra.

Ugyan tsak még arra el jutottam volna fel kellett függesztenem a' tanulásnak folyását jo ideig. 1770dik esztendőben tudni illik a Pestis bé hat Erdélybe és a' szélekenn kegyetlenke- [8] dik.²² Az Elöljárók félvén azonn ostornak Kolosvárra léjendő bé hatásától, és a' városnak bé rekesztésétől, el oszlatyák a' Kolegyomot. Mely szerint én is az Atyámhoz vontam magamat, midön az utolsó classisbann tanultam volna Logicat és görög nyelvet.

Az Atyám, hogy hijábann időt ne töltsék, és lég alább ruházatomra valamit keressek, bé szerzett égy Groffhoz annak Fiai mellé tanitonak, valami harmadik faluba tsak, vagy égy mertföldnyi²³ távolságra. Két fiai voltak ezen Grofnak már tanulhatok. A kik mellé az Atyok ugy fogadott bé, hogy azokkal játszodjam is és őket tanítsam is: De én ezeknek még Szolgájokká is lettem, mert őket öltöztetnem is kellett. Nevetséges hivatalokra kaptam tehát, de égyzersmind unalmasokra midön Tanito, jádzo társ, Szolga lettem. Bajosan lehet ezeket égy Személybe égyesíteni. Felette bajjal lehet égy Urfit valamire tanítani égy olyan ifjunak, a' kinek még magának is Préceptor kéne. Ebbenn az állapotbann tehát nem volt meg elégedesem és a' kedvetlenség arra vitt, hogy mikor öl- [9] töztettem²⁴ őket vagy füsültem, akaratosságokat 's. kényes magok viseleteket fizettem égy égy nyak-tsappal is, melyet ök mindenkor meg panasztak édes Anyoknak, a' ki azt igen kedvetlenül vette és pironkság nélkül nem is hadta. Ezek mellett ezenn Aszszonyosság némely aprolékos szolgálatokra is alkalmaztatott, mind gabonásba, pintzébe való járásra Gyértya öntésre s. a. t. de mind durván tselekedte, és éles hangon, mely az én kedvetlenségeimet tetemesen nevelte anyival inkább, hogy a' pestis tsak hamar meg fojtatott országunkban, és a' tanulás helyre álván, az én Társaim végezték gyermeki vagy *Classis*béli tanulásokat.

Irtam az Atyámnak gyakorta, hogy az én Udvari életem káros; de süket volt kérésemre azzal ketsegtetvén magát, hogy az Urfiak bé vitetnek a' Kolegyomba és én nékiek Tanitójokul maradván asztalom leszen vélek 's. fizetésem is. Az Atyám kevésse esmerete azt az Udvar, és abból hogy az Ur. Groff volt az Asszony pedig Groffné azt hitte, hogy ott minden Groffi modon van. Nem ugy volt pedig a' dolog. Itt az Asszony a' milyen Szép volt formájábann olyan rossz volt belsőképpen, Fösvény [10] mord,²⁵ motskolodo minden gratzia²⁶ nélkül való; Az Ur pedig minden üress idejét télbe nyárba vadászatban, agarazasbann, 's. madarazasban töltötte; melyekre akart éngemet is meg szoktatni; De nem lévén semmi kedvem hozzájok, tsak kételenségből hozdoztam a' puskát; 's. nagy unalommal vezettem az Agarakat.

²¹ Molnár Gergely *Elementa grammaticae latinae* című, Philipp Melanchthon grammatikáját kivonatoló, kérdés-felelet formában írott, a latin grammatika alapelemeiről szóló tankönyve először 1556-ban Kolozsvárott, Heltai Gáspár nyomdájában jelent meg (RMNy 136), majd a 17–18. században harmincnál is több kiadást ért meg.

²² A lap tetején, élőfejben: 1770–1771

²³ Ez magyar mérföldben számolva 8353,6 m.

²⁴ A lap tetején, élőfejben: 1770–1771

²⁵ A lap tetején, élőfejben: 1772

²⁶ kedvesség

1772*dik* esztendőben jött el annak ideje; hogy tanulo Társaim közönséges próbára ki aljának és Déákok légyenek, én is azért aki ezen udvarban addig valo tanulásomat felegdékségsbe [sic!] menni nem engedtem; söt azt nevelni igyekeztem, azonn próbára magam is ki allottam és²⁷ addig valo helyemet társaim között meg tartottam 's. a' Déáki Seregbe avattatván, az Udvarba viszzá tértem: De ezenn Udvari élet tsak folytatása lévén addig valo Gyermeki nyomorúságaimnak tellyes örömmel vágyakoztam a' Kolegyomba menni, tudván azt, hogy boldogabb napokat remélhetek már szorgalmatos igyekezetem által; azért ezenn szegény [11] Udvart²⁸ el hagyám az esztendőnek vége felé; Egy olyan nyomorult Uri helyet, a' hol kezdettem leg elébb az oskolánn kívül meg esmerni a' világot; és ámbár rossz volt ez, kedvetlen 's. unalmas; de sokra tanito, sokra oktato oskola volt.

Ha kedvetlen sors ér bennünket, szenvedjük békével, mint olyan részt, melyet a' világi dolgok folyása mért életünkbe, és végyük azt tanuságul; el hívén, hogy jövendőre az hasznunkra szolgál, sokkal több jora tanitanak a' nyomorúságos napok, mint a' kedvünk szerint folyok; azomban igen ugy lehet tapasztalni hogy a' kedvetlenül folyt életnek darab része, más örvendetesebb darabbal tserélődik fel. Ezt én nyilván tapasztaltam életemnek esztendejeiben, mert a' mint eddig le irtam Gyermekségemtől fogva mind addig a' még el hadván az Udvari szolgálást állando Tagja lettem a' Déáki Seregnek; semmi jot nem kostolhattam. Hanem most kezdettem már tsendesebb életet a' -72*dik*nek végén, hogy a' Kolegyomba bé mentem. Az igaz hogy szegény volt az élelmem, mert az Atyám háza is tsak ázalékkal²⁹ segített. Nem volt pén- [12] zem³⁰ tsak égy napi élelemre valo is.

Illyén formálag tölt el a' 73*dik* esztendő is, mikor mások vigan töltöttek napjaikat, én akkor égy kevés levest készítettem vagy hust rantottam 's. igen kedvemre ettem, tsendes nyugodalomban egyedül tsak a' tanulásban lévén minden foglalatoságom. Nevezetessé tette ezenn 73*dik* esztendőt az, hogy Erdély akkor látot maga kebelébenn Romai Császárt ugy mint Iidik Josef Felseges Urunkat, akinek eletét, igazgatása modját, egyenes nagy szivüségét, bátorságát és minden virtussait a' Historicusok leg jobban fogják a' világgal meg esmertetni. II*dik* Josef Romai Császár ezenn esztendőben meg járta Erdélyt. Kolosvárt is mulatott negyed napig, a' mikor minden ezenn nagy Fejedelemnek nézésében gyönyörködtette magát valaki tsak a' videkekről oda bé jöhetett. Ez a' Josef Császár volt az aki magát ki tündököltette különösönn az Austriai Felséges Házban. E' volt az, aki a' Romai Catholicusoknál levő Papi és Papi hatalmat le rontatta leg elébb, és a' Protestansoknak³¹ szabad Iste- [13] ni³² tiszteleteket helyre hozta. A Tolerantiáról adott Királyi rendelése ezenn nagy Fejedelemnek örök emlekezetére emelt kö, mely az ö böltsségsét, és bátor nagy szivüségét örökösönn fenn tarthatya: meg gondolván azt minemü állapotban volt Erdély 's. Magyar ország a vallasbéli haborgások miatt.

A következendő 1774*dik* Esztendőben már kezdettek Tanitványim is lenni, mely által magamonn segitettem, és noha tsak szinte 2.*sodik* esztendejét vegeztem Déákságomnak 30 Magyar forintokból álló alumnumot³³ nyertem. Mely szerint már 3*dik* Esztendejében Déákságomnak

²⁷ A kéziratban a szó megismétlődik: „és és”

²⁸ A lap tetején, élőfejben: 1772

²⁹ májas-, tudós- vagy véreshurka, véresgombóc és – ritkábban – kolbász összefoglaló neve

³⁰ A lap tetején, élőfejben: 1772–73

³¹ A kéziratban: „Protansoknak”.

³² A lap tetején, élőfejben: 1774–75.–76.

³³ ösztöndíj

nem volt semmi panaszom az életnek terhei ellen; ki vévén azt az égy szomorúságot, hogy az Atyám ezenn esztendőben meg holt, és egész házát nagy arváságban hagyta, az édes Anyamat pedig örökös gyaszban 's. keserűségben.

En pedig ezen esztendők alatt lépdegeltem elébb. Midön 4dik esztendéjét Déáksagomnak éppen bé töltöttem a Mathesibenn³⁴ Praessessé³⁵ tétettem, 1776bann akkori nagy érdemü Philo-sofiát tanito Professorunk és nagy hirü nevü Medicinae Doktor Pataki [14] Sámuel³⁶ Ur³⁷ által mely szerint azon esztendőben Septembernek 18dikánn az Arithmeticat tanítani Wolfius szerint³⁸ el is kezdettem. Ezt midön szinte végezném 1777dik Esztendőnek Tavasszán, tétettem Praessessé a' Sido nyelvben, melyhez 30 magyar forint volt fizetésül kötve. El végezvén tehát az Arithmeticat azonn esztendőben a' nyári vacatioig. Kezdettem Septemberben tanítani a' Sido nyelvet, a' melyhez különös vonszodásomat érztem, és azt folytattam is egész déákságomban.

Ezenn meg tiszteltetésemet követte mindjárt még azonn 77dik esztendőben más sokkal nagyobb, és hasznosabb hivatalra, úgy mint a' Thecariusi³⁹ hivatalra való felvétetése, a' melyhez 40 magyar forintok voltak kötve. Egy szegény Déáki Társaságban nem lehet ennél csendesebb 's. hasznosabb hivatal, mind azért, hogy az oskolai larmák közzül az illyén ember magát el vonhatja, a' könyvek közzé, minden egyéb dolgokrol el felejtkezve; mind azért, hogy a' könyvekkel esmerkedni lehet, melyhez kevés szerentséje van, a' mi [15] könyv⁴⁰ nélkül való hazánkban a' legg [sic!] jobb igyekezetü ifunak is: mind azért továbbá hogy tsendes és munka nélkül való, hivatal lévén segíti magát a' szegény legény, égszersmind pedig a' tudománybann is magát építi.

E' mellett volt égy özvegy Bároné igen derék jo Characterü Aszszonyság, aki két fel serdült és már majd férjhezmenő Léányait a' vallásra taníttatni kívánván a' Theológiát tanito Professortul kért égy Déákot ezenn kötelelességre; Engemet érvén az ő választása, itt mind jövedelmem szaporodott; mind érdemem nevedett, mert nem tsak szín mutato tanito voltam, hanem valóságos, a' mely nem volt ugyan kedves a' kis aszszonyok előtt; de kedves volt édes anyok előtt; en pedig fizetést venni kötelessemnek hijános bé töltésével örökké nagy véteknék tartottam.

Ezek szerint folyo és méltán szerentsésnek nevezhető Déáki állapotombann éppen 9 esztendőket töltöttem el, melyek mind arra czéloztak, hogy én Papi hivatalra készüljek; meg is

³⁴ mennyiségtan

³⁵ tanársegéd

³⁶ Ifj. Pataki Sámuel (1731–1804) 1746-tól a kolozsvári kollégiumban, 1752–1755-ig Leidenben, 1755–56-ban Oderafrankfurtban, 1756-ban, illetve 1757–58-ban Utrechtben tanult. Hazatérve a kolozsvári kollégium bölcséleti tanszékén tanított 1794-ig. Gyakorló orvosként is tevékenykedett, 1780-tól pedig Kolozs vármegye tisztifőorvosa volt. 1769-től rövid időre a Főkonzisztórium nyomdafelügyelői feladatokkal is megbízta. Művei: *Theses medicae (...) pro specimine inaugurali*, Utrecht, 1758; *Temetési oratio, (...) gróf idősb. sz. Teleki Ádám (...) eltemetése alkalmatosságával (...)*, Kolozsvár, 1775; *A mostani uralkodó skárlát forró hideglelés és torokfájásra nézve szükséges jegyzések a falusiak számára*, Kolozsvár, 1801.

³⁷ A lap tetején, élőfejen: 1777–78–79–80

³⁸ Christian Wolff (1679–1754), Breslauban, Jénában és Lipcsében végezte iskoláit, 1707-től a matematika és a filozófia professzora a hallei egyetemen, majd filozófiaprofesszor Marburgban, I. (Nagy) Péter cár tudományos tanácsadója, később újból a hallei egyetemen tanított matematikát és természetjogot. Nagy matematikai munkája az öt kötetes *Elementa matheseos universae* (Halle, 1713–1741), illetve ifj. Köleséri Sámuel Erdélyben is kiadta és előszóval látta el az alábbi kötetet: Christian Wolff, *Enchiridion Mathematicum Schenzerianum Usui Transilvanorum accomdatum*, Kolozsvár, 1723.

³⁹ könyvtáros

⁴⁰ A lap tetején, élőfejen: 1778–79–80–81.

határozta ezen esztendőnek vége felé [16] hogy⁴¹ ha jo academicum beneficium⁴² adja magát elé; tehát készen legyen mindenkor a' Censurára,⁴³ és menyek Academiaira. Az Isteni gondviselés ebbenn is szerentseltetett mert a' leg jobb Academiai beneficium ugy mint a' Leydai adta magát elé, a' melyet alább elé fogok adni.

Bizonyossá tétetvén arról hogy azon Academiai beneficiumot a' Professorok nékem rendeltek; a' Társommal⁴⁴ együtt a' ki hasonloképpen oda rendeltetett, Censuraztunk Kolosvart 1781**enn** Juniusnak 16**dik** napján. A honnan Vásárhelyre menvén Censuraztunk ottan azonn hónapnak 19**dikénn**. Onnan pedig Enyedre mentünk, az hol Censuraztunk ugyan azonn hónapnak 21**dikénn**.

Ez a' három Collegiumokbann valo Censurázás állittatott fel a' végre, hogy nagy számmal kezdettenek volt mindenik Kolegyombol ki menni a' Papságra szándékozo ifjak és az academiai utakra kívántato költséget koldulván az Uraktól, Nemesektől és tehetősebbektől, kezdettek volt őket meg unni az adakozásban. Reméltették tehát az Elölljárók, hogy a' 3 Collegiumban valo Cen- [17] surázás,⁴⁵ az academiakra ki utazo Atyafiaknak számát meg kevesíti. De meg tsalattattak, mert éppen anyin mentetnek ki, mint az előtt, mikor kiki tsak a' maga Collegiumábann adott probát tudományáról, egy nehány Theologiai Thesiseknek defendálásából.⁴⁶ A három Collegiumokban valo Censurázás kérdező modonn ment, minden tudományokbol, melyek tsak a' Collegiumokbann tanittatnak, a' Törvényekenn kívül.

Ezenn tehát nékem is által kellett esnem és Augustusnak 29**dikénn** a' Kolegyomot oda hadtam, indulván, költséget kéregetni academiai utamra, az az a' mint mi neveztük akkor *pereg-rinalni*. Ezenn utazásra volt elég időm, mert a következő esztendőnek Junius hónapjábann kellett el indulnom ki felé; azért egy részét az országnak bé járván vissza tértem Kolosvárra, vagy⁴⁷ az édes Anyámhoz, és magamat ki nyugodván indultam ismét ezenn sok szégyennel telyes koldulásra.

A következő 1782**dik** Esztendőben Juliusnak 4**dik** napján indultam ki Kolosvárról végre a' jo reménységtől elevenitettevel tellyes örömmel, a' Társommal együtt, egy Somjoig⁴⁸ fogadott Szekerenn, az hol 3 vagy négy napot mulatván, fogadtunk Szekerest ismét Debretzenig [18] a' hová⁴⁹ értünk azon hónapnak Juliusnak 13**dikánn**, egy igen betsülletes Fazakas Mihály nevű embernek házához, aki bennünket jo szivel bé fogadott szállásra.⁵⁰ Negyed napig⁵¹ mulattunk itt a' Collegiumi barátságért, az hol különös szivel lattak bennünket az elébb valo Déákok. Külömbenn is az olyan állapotu személyektől a' milyenek mi voltunk meg érdemli Debretzen

⁴¹ A lap tetején, élőfejb: 1781

⁴² akadémiai jótétemény

⁴³ vizsga

⁴⁴ Erdélyi Sámuelről van szó, aki Pántzéllal együtt tanult Leidenben 1782–1785 között, majd 1785–86-ban az utrecht-i egyetemre járt. Hazatérve talán Bethlenben, majd Désen szolgált lelkészként, 1807-től a nagybányai gimnázium rektora, 1821-ben Bethlenben mint lelkészt és esperest említik.

⁴⁵ A lap tetején, élőfejb: 1781–82; a „Censurázás” -z- betűje -r-ről javítva.

⁴⁶ megvédés, megvitás

⁴⁷ A „vagy” szó „vág”-nak olvasható, mert Pántzél talán „igy”-ből javította.

⁴⁸ Szilágyosomlyó

⁴⁹ A lap tetején, élőfejb: 1782

⁵⁰ Talán id. Fazekas Mihályról, a költő apjáról van szó, akinek nagy, manzárdos háza volt a főutcán. L. ehhez a kíséret tanulmány 170. jegyzetét!

⁵¹ A szó utólag beszúrva.

az experientiájért⁵² valo kevés mulatást, mint a' mely égy szép hirü nagy Magyar város. Mind Papjaival, mind Collegiumával örökké ditsekedhetett. Meg is kell azt vallani, hogy a' Debretzeni Collegium mind Professoraira mind Déáki Tarsaságára nézve több mint égy Kolégyom. Hanem másfelöll azt is nem lehet tagadni, hogy annak regulái 's. törvényei durvábbak keményebbek, mint a' milyenek illenének égy olyan tisztes Tarsasághoz; kétségnélkül azért, hogy a' Magyar országi embereknek vastagabb erzekenységek is van ugy tapasztaltatik; azért vastagabb 's. durvább törvényeket is kívánnak. Akármin legyen a' Déákság igen kemény és durva törvények alatt volt akkor, ambár külső tekén- [19] tete⁵³ diszes és igen tiszteletes volt.

Debretzenből indultunk Pest felé ahová ertünk 23dik napján a' nevezett hónapnak; de ott meg sem állapodtunk; hanem által költöztünk Budára, égy olyan fogadoba, ahol reménységünk volt *landkotsit* találni. Nem is tsalt meg a' reménység, mert ott volt égy utonnjárok utánn varakozván a' melyenn más nap 24dik utnak is indulánk és Posonbann érkezünk 27dik dél utánn tsak hamar, 's. ott meg hálván másnap onnan mentünk estvére Bétsbe.

Ezenn nagy fő városbann, mindenkor vagyon meg nezésre valo dolog bövségesenn. Ugyan tsak⁵⁴ égy különös tárgy volt ott akkor, mely minden utazo idegennek figyelmetességét magára vonta. Ez volt II^{dik} Josef Császár aki Maria Thrésia Királyné Aszszonyunknak 1780bann történt halála utánn minden országainak Fejedelmévé lett és sok féle ujításokkal 's. változtatásokkal kezdette uralkodását 's. folytatta is. Ezenn Nagy Fejedelmet közelről szemlélni nagy szerentse volt. Az én fő időtöltésem abbann állott ott valo mulatásom alatt. Nem is volt költséges az ott valo mulatás, mert akkor Béts igen oltso város volt, és tsak olyan [20] mint⁵⁵ Kolosvár, vagy más Erdélyi város; E' mellett Hollandiabann minden drágább lévén mint Bétsben Szoktak eleitől fogva az oda fel menő Atyafiai Bétsben sok féle öltöző ruhát meg készítetteti. Én is tehát minden szükséges köntöst 's. változatokat⁵⁶ meg szerzettem ugy mint inget nyakravalot néhány rendbélit, Strimfeket⁵⁷ paputsokat néhány párokat, kaputot,⁵⁸ nadrágot, kalapot s. a. t.

El töltvén itt 17. napokat indultam ki onnan 14dik Augustusban Hollándia felé égy Regenspurgi⁵⁹ erdemes embert fogadván meg, aki hajójával onnan le jöven Bétsbe itt azt el adta, és utonjárokot fogadván azokat vitte Szekerekenn. 3 Császári Aranyokban az az 13 és fél Rhénes forintban alkudtam volt én ezzel Régenspurgig ugy hogy maga ő tartson az utonn étellel is, reggel pedig früstükkel, a' Tarsommal tehát fizettünk neki 27 Rhénes forintokat.

Ez valami 4. lepedővel fedett lo szekerekenn vitt bennünket, mint más utazokat, melyekben bövön volt szalma rakva, minden ülés nélkül; ugy hogy heverni lehetett és alunni. A' több utazok ugyan imitt amott el maradoztak; igy utaztunk [21] két⁶⁰ nap, és két éjjel, sohol meg nem szálván tsak ahol ebédleni 's. vatsorálni kellett. 16dik által költöztetett csonakonn a' Dunánn, és mindjárt a parton ültetett kotsiba, melybe igen kommode⁶¹ utaztunk mintégy 2 óráig; ekkor ezenn kotsit el botsátván viszont égy kis tsonakba ültetett 's. azonn nagy vizenn által költöztetett

⁵² tapasztalat

⁵³ A lap tetején, élőfejben: 1782

⁵⁴ A szó utólag beszúrva.

⁵⁵ A lap tetején, élőfejben: 1782

⁵⁶ váltóruha

⁵⁷ másként: strimfli; harisnya

⁵⁸ felsőkabát

⁵⁹ Regensburg

⁶⁰ A lap tetején, élőfejben: 1782

⁶¹ kényelmesen

ismét; de igen szép nyári tsendes időben, az hol mindnyájunkat égy égy lo várta nyeregbe. Ezekre ülven felette magas, köves és szekértől éppén járhatatlan erdős hegyre mentünk fel és azonn hol hágyva, hol lejtve utaztunk szinte 3 órát. Le lejtven ezen nagy hegyről annak tövébe értünk ismét a' Dunához. Itt nagyobb hajoba ülven, lovak vonták fel felé a' vizenn estvéli 10 óráig *Engelhartz*⁶² nevü város alá, mely Austriának szélső vagy határ várossa volt, ahol szokták meg is visgálni az utazót aki jö bé, vagy mégyen ki Austriából.

Vatsorálván itten el indultunk éjjeli 2. orakor ismét hajon, melyet lovak vontak a' vizenn fel felé, és reggeli 8 orakor ertünk *Passauba*, hol⁶³ égy parton levő fogadoba kávézván, folytattuk tovább ugyan azonn hajonn [22] utunkat⁶⁴ dél utanni 3 óráig, midönn ertünk *Wiltzhoffenbe*,⁶⁵ az hol kevés ebédlésünk után, kotsira ültetett a' Gazdánk, melyenn utaztunk a' következő éjjel is és másnap 18ra dél utáni 2 ora tájbann érkezünk meg *Regenspurgba*, mely Bétshez éppen 60 Német mert föld,⁶⁶ mely szerint értünk ide 5. *dik* Nap el indulásunk után, de éjjel is utaztunk.

Ez a' város jo, és barátságos szívü emberekből tezett nékem állani; Nem is drága helynek, azomban a' ser igen fájin itt 's. hires egészsz Német orszagi serek felett jobb is bizonynal, mint a' Zilahi, vagy a Frantzia Burgonyi bor. Szállottunk volt itt meg az Arany Sas nevü fogadoba, és ott mulattunk más nap 19 *dik* is, és én magam személyemre fizettem a' Szállásert ágyért két ejjelre 's. égy egész napra, az étellel 's. serrel égyütt mintégy 2 magyar forintot 90 Dénárt de meg lehet hogy a jo ser, a' jo nyari időbenn bővebbenn is költ mint kellett volna. Ezenn városbol *Norimbergaig*⁶⁷ fogadtunk land kotsit, mely mintégy 2 napi járo föld oda, éjjelre meg hálva. A land [23] kotsinn⁶⁸ valo utazás nem unalmas, ez meg száll délben és északára is, elötte esméretes, és kétség nélkül velle égyezésbenn levő fogadobann. Ezenn kotsijért fizettem *Norimbergaig* magam Személyemre, Circiter 5 magyar forint 70 Dénárt, magunk tartván magunkat kinek mint tettet.

Az igaz, hogy az illyén utazásban az embernek meg tetik sok féle jo 's. más Caractere. Én szegény legény voltam örökké, de nem szerettem alaton lenni, ezenn északán a' land kotsi meg szálván égy városban nagy epületü fogadoba; bé mentünk elébb az also házba, melyben minden gyülevész emberek inya 's. enni szoktak. Ott tanátskoztunk a' Társommal meg maradjunk é azonn alkalmatlan helyen északára vagy külön szobát kérjünk, és ágyat. A Társom azonn volt, hogy maradjunk meg ott: én pedig ellenkezöt kívántam. A dolog ugy is ment ki, hogy a' Társom éjjeli nyugadalomra a' szárazpadra le feküvök, én pedig, külön szobát kérvén ott jo vetett ágybann nyugodtam tsendesenn mind reggelig, még is tsak másfél [24] garassal⁶⁹ fizettem többet, mint ö, mivel a' külön ház és ágynak tsak anyi taxaja⁷⁰ volt. Az én Tarsom felette pénzt szeretö volt, ugy hogy égy Krajcárunk meg marasztásáért akármí Strapatziát⁷¹ kész volt ki állani.

⁶² Engelhartzell

⁶³ A „hol” szó talán „és”-ről javítva.

⁶⁴ A lap tetején, élőfejbén: 1782

⁶⁵ Vilshofen an der Dounau

⁶⁶ Mintégy 455 km: a német (ausztriai) mérföld 7585,94 m. (A porosz mérföldet is *németnek* nevezték, ez 7532,4 m, így számolva a Pántzél által jelzett távolság mintégy 452 km.)

⁶⁷ Nürnberg

⁶⁸ A lap tetején, élőfejbén: 1782

⁶⁹ A lap tetején, élőfejbén: 1782

⁷⁰ díj, bér

⁷¹ strapa, fáradság

Az illyén embernek társasága felettébb unalmas: söt káros égy Nemes gondolkodásu embernek; Ha valamit nézni, meg tudni, kellett, égy hires, városban én a' Tarsomat oda nem tsalhattam, mert került volna égy két garasba. Azért irhatom bátran, hogy én menet kevés tapasztalásokkal érkeztem a' Szövetséges Belgiumba. De viszzá térek Utazásom fonalára.

Ertem *Norimbergába 21dik*. Mely égy kelemetes viragzo *Imperialis*⁷² vagy Szabad város volt. Boldog szabadsággal virágzott *Imperialis* városok! a' ti szerentsés fenn állástokat is öszve rontotta a' Frantzia Ujj igazgatásnak fenn járo kemény hatalma.⁷³ Mik voltak ezenn *Imperialis* városok, méltó hogy a' historiákbol azokat meg tanuljátok. Norimberga égy volt ezek közzül. Amely szabadságának el vészésekor mindjárt, a' 19dik Szazadnak kezdetében a' *Napoleon* Frantzia Császár nagy hatalmának rémittő [sic!] példáját szemlélte ma- [25] gábann, midön égy derék, könyvnyomtato, és könyvárulo, vagy *Bibliopola* föbe lötetett azért hogy, égy kezirást, mely volt a' *Szent Clodi Udvarrol*,⁷⁴ vagy a' Napoleon Császár életéről 's. uralkodása modjáról, ki nyomtatta.⁷⁵ Ez rutul adta ki ötet.⁷⁶

Norimberga még azonn időben, melyről irok maga virágjábann ékeskedett, jo lako hely volt, munkás 's. jo szivü lakosokból álló. Itt Déli'santzra vagy Frantziasonn (*Diligenze*) ültünk, mely Posta szekér, éjjel nappal mégyen, tsak lovait változtatya, ezzel *Virtzburgon*⁷⁷ által 22diknek reggelétől fogva utaztunk 25diknek Déli 12 orájáig, midön ertem a' Ménus mellett lévő, igen nevezetes Imperialis nagy városba *Frankofurtumba*.⁷⁸ Másnap négy lovaktul vonatott hajon értünk a' Menus vizénn Moguntzia⁷⁹ alá; Az hol ez, a' Rénusba⁸⁰ szakad, és⁸¹ igen gyönyörű, szélesenn⁸² ki terjedő viz formáلتatván itt: felettébb kelemetes Spectaculumra⁸³ talál az utazo, főként akinek a' Szélesenn ki terjedett nagy vizeknek szemléléséhez nem volt szerentséje. A Duna szép viz Pestnél, 's. masutt is ahol utamban lathattam; de még is szebb itt a' *Rénus*, mely olyan nagyságu levén mint a' Duna Pestnél, tsen- [26] des⁸⁴ folyással, nagy 's. kissebb hajokat emelve foly bé Hollándiába.

Ide érvén Moguntzia alá Francfurtbol 26.dik osonya tájra, a' sok hajok közt ki szállánk mi is a' partra, foglalatoskodván abban, hogy hajot keressünk további utazásunkra. Vagynak itt Nagy hajok; de lassabban haladnak; Vagynak aprok is, melyeknek fedelei nagy lepedőkből lévén lepedős hajoknak neveztetnek. Ezeknek hosszúsága vagyon anyi, hogy 30 ember a' két oldalai-

⁷² birodalmi

⁷³ A Napóleon által irányított, 1803-as regensburgi birodalmi gyűlés megváltoztatta a Német-Római Birodalom szerkezetét és közigazgatását. A legtöbb birodalmi várost, egyházi birtokot, valamint a kisebb fejedelemségeket, grófságokat felosztották. 1806-ban megszűnt a birodalom.

⁷⁴ Saint-Cloud: ma Párizs egyik nyugati elővárosa. XIV. Lajos által építtetett, majd később megnagyobbított kastélyában lakott Napóleon.

⁷⁵ Johann Philipp Palmról van szó (1768–1806), aki, miután 1806 márciusában a francia csapatok megszállták Nürnberget, könyvesboltja kiadójánál megjelentetett egy, a francia csapatok elleni összefogásra felhívó pamfletet, *Deutschland in seiner tiefsten Erniedrigung* címmel. Nem bizonyos, hogy a szöveget ő írta. A franciák augusztusban elfogták és halálra ítélték, majd 26-án kivégezték.

⁷⁶ A mondat utólag beszúrva.

⁷⁷ Würzburg

⁷⁸ Frankfurt-am-Main

⁷⁹ Mainz

⁸⁰ Rajna

⁸¹ A szó utólag beszúrva.

⁸² Az „-enn” toldalék utólag beszúrva.

⁸³ látványosság

⁸⁴ A lap tetején, élőfejen: 1782

ban ülve, elférhet, középben pedig, ládák és egyéb bagásiák⁸⁵ rakatnak hoszszára. Ezek oltok is, és azért miis illyént fogattunk ki *Coloniáig*,⁸⁶ tsak két forintban külön, külön. Én a' rebégő, és szakadatlan félelmet nem esmerem volt még, a' meddig illyén lepedős hajóban nem ültem. Egy ilyen kiseded hajo Szegény embereké szokott lenni, akik hátul kormányt igazgatnak: de a' boros korso mellettek mindenkor teli lévén, isznak szüntelen, és részeg fővel viszik az utazokat a' Nagy viznek közepén. A' hajonak orrában két felöll [27] lápatolo két legényei dolgoznak szüntelen, hogy ne tsak a' viznek folyása szerint haladjon a' hajo; hanem sebesebben; és lehet mondani, hogy kézzerzte sebesebben is halad így, mintha tsak a' viz folytára botsáttatnék. E' mellett, vagon nekik egy oszlopjok mintegy magos jo erőss karo, a' hajojok orrában fel állitva; melyre egy hitván lepedőt is akasztanak, mikor szél fu 's. annál fogva vitetik a' hajo. Ezenn igen szegény hajokázásnak veszedelmes voltát, meg próbáltam, ezenn hajóban én is; mert szél indulván a' viz mentire; fel akasztották a' lapátolo legények tsekély lepedőjüket az emlitet karora, melyet nyomván a' szél, jo sebessen vitettünk, valami két órát, de mivel az illyén szél által valo vitetés a' hajonak egy kevés félre dölésével szokott lenni, a' hab majd szinte bé folyt az alább állo oldalonn. Azomban egy gyenge madzag el szakad, és a' vitorla a' szél által ellenkező oldalra tsapodván, a' hajo is arra fordult egy szempillantás alatt, úgy, hogy ha egy legény le nem vágta volna egyszeribe a' vitorlát [28] mindjárt⁸⁷ a' vízbe borultunk volna. Ez történt éppen *Küblüntz*⁸⁸ mellett, a' hová ki is szállottunk, mig a' szél el mult, minden utazok a' hajosra támadván, ezer szitkozodásokkal. Az illyén hajosoknak törvények az, hogy a' szélnek indulásával mindjárt, és minden haladek nélkül ki kössenek; de ezek, sajnálják az időt ki kötve tölteni. Aki uszni nem tud efféle lepedős hajora ne üljön rebegni. – 28.dik Estvére meg érkezünk ugyan tsak *Coloniába* békével; a' mely Nagy-emelekezeti városban másnapra is meg maradtunk.

Ezen városban kezdődtek Prussus Posta *Diligenzok*. Egy illyent fogadtunk 6 magyar forint 18 Denárban Nimegáig⁸⁹ személy szerint, mely ut tsak másnap estvéig tartot. Ez a' város a' Szövetséges Belgiumnak szélső vagy határ várossa. Innen másnap, 31.dik Belga posta szekereenn *Utrechtig*, vagy *Trajectumig*, mely városban hires akademiájok levén a' Belgaknak, ottan sok Magyar Deakokra találvánk,⁹⁰ akikkel mi is 2 napot, töl- [29] töttünk ott el,⁹¹ és így 4ta Septembris indulván onnan estvére bé jutánk *Leydába* canalisonn járo posta hajon, a' mely város *Leydához* 8. ora.

Minek előtte tovább mennék a' Leydai Akademiáról irok valamit, és azonn nagy jorol mely onnann a' Magyarokkal közöltetett – *Foederatum Belgiumban* sok Akadémiák voltak, melyekben a' Magyaroknak élelmekről gondoskodtak, mint *Trajectumban* *Franequerában* *Hárderwicumban* etc. hol jobban hol gyengebben. *Leydában* pedig tartottak a' Hollandiai Habsburg ordok, vagy a' Hollandiai provintzia Statussa 4. Magyart, 3 esztendeig mindent Személy szerint. Az ezekre költött jo-akarát ezekből állott.

⁸⁵ csomag, útipoggyász

⁸⁶ Köln

⁸⁷ A lap tetején, élőfejben: 1782.

⁸⁸ Koblenz

⁸⁹ Nijmegen

⁹⁰ A szó 6. és 7. betűje nehezen olvasható. Lehet, hogy „találtunk” áll itt.

⁹¹ L. az ekkor Utrechtben tartózkodó diákok listáját: BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása a kora újkorban, 15), 162–164.

A Status kolegyoma⁹² égy 4 szegü, két emeletü épület, valami regi baráti klastrom forma, melynek egyik oldalát birja a' Regens Professor⁹³ 1000 forint fizetéssel, aki Theologus Professor lévén azért vett ismét anyit. A más oldalának felét birja a' Subregens,⁹⁴ aki Pap, melynek másik felét majd egeszzen, égy Refectorium⁹⁵ és, égy Auditorium⁹⁶ foglalja el. Ezenn Refectoriumban esznek a' Déákok mind égyütt, dél- [30] benn,⁹⁷ és estve, a' Status gratziájából⁹⁸ a' jól lakásig, ha nints is éppen ugy mint némelyeknek kényes inye kívánna; Sert isznak a' menyit kell, melyet idő közbenn is adnak ingyen valamikor tetzik. Ez az első nagy jo, hogy minden költség nélkül étel ital vagyon. Reggel pedig Früstükre iros vaját, és kenyeret, minden reggel szép fejrét lágyan adnak, és e' mellé reggeli italra, 2. forintokat égy honapra, melyel meg lehet bövön érnei oltso lévén akkor káve, nadméz, théa. Söt ebből juthatott dohányra is.

Másodszor minden személy égy szobát birt külön, melyet separtetett a' Collégium Szolgája, Szolgálójával, aki vetett ágyat is, rendre házanként, és a' vizelő edényt ki vivén meg mosta 's. helyre tette; az ágy vetés tsak reggelenként volt a seprés pedig kétzer égy hétben.

Harmadik nagy jo volt az a' Kolegyomnak Doktora volt, a kihez folyamodott a' beteg Déák, és aki ingyen gyógyított, ingyen adatván az orvasság⁹⁹ is, a' patikákbol, ha Százokra ment vol- [31] na is annak árra, és illyenkor a' beteg a' közönseges asztalhoz nem is ment; hanem házába vitték a' mit kívánt, melyet mind a' Status fizetett.

Negyedszer mostak, szappanyoztak, sikároltak, és amint el vitték a' szenyest, hiba nélkül kézbe adták.

Hogy minden aproságot elé ne hordjak, tsak azt mondom, hogy a' Leydai Beneficium olyan volt; melyel 3 esztendő közt úgy élhetett égy finyásságal, és ki tsapongo természettel nem biro Magyar, hogy a' magáébol, nem volt szüksége semmit költeni tsak egyedül ruházatra 's. könyvekre; és ha vacationként, tapasztalás végett a' nagy varosokba utazni vagy azokban időt is tölteni kedve volt adatott 4 arany arra.¹⁰⁰ Ami pedig leg több 's. igen nagy jo: mikor 3 esztendő közt haza tért a' Szegény Legény, minden költségét ott könyvekre 's. ruházatra el költve, 40. Hollandus aranyokat adtak arany pénzben, mely leg jobban esett.

Emlitettem vala feljebb hogy 2 forint adatott égy honapra kávéra, nádmézre Théa- [32] ra:¹⁰¹ de ezenn kivül adtak még esztendőnként 27 forintokat égy dissertatioért, melyet kellett írni mindennek és a' Habsburg ordoknak ajánlva, *Hágába* küldeni. Ennek irásába senki nem ereszkedett mélyen, mert tudta minden Déák, hogy senki sem olvassa meg. Gyertyát is adtak keveset.

Áldott Hollandia! miként közlötte ez nagy szívüségét a' Szegény idegenekkel? Nem lehet le rajzolni. Áldott Leyda! Kedves és felettébb kedves város! Ha élnék én Száz esztendöket, leg boldogabb esztendeimnek tartom mind örökké azonn 3 esztendöket, melyeket Leydában töltöttem. Az én álmaim akkor leg kedvesebbek, mikor Hollandiarol vagynak. Ez volt égy olyan

⁹² Staten College

⁹³ a Staten College igazgatója

⁹⁴ a Staten College igazgatóhelyettese, aligazgatója

⁹⁵ étkezőterem

⁹⁶ előadóterem

⁹⁷ A lap tetején, élőfejen: 1782

⁹⁸ itt: kegy, kegyelem, szívesség

⁹⁹ Az -r- betű utólag beszúrva.

¹⁰⁰ Az „adatott 4 arany arra” kifejezés utólagos beszúrás. Az „arany” szó után valószínűleg egy lehúzott betű áll.

¹⁰¹ A lap tetején, élőfejen: 1782

mulatásomnak 's. kevés ideig tartott lakásomnak helye, melyet mikor el hagytam sirtam; és nehány mértföldig utazva mikor arra viszszá tekintetem a' keserüségtül el fogodtam. Ha vólt nékem valami szerentsém életemben; a' volt leg nagyobb 's. leg felségesebb, hogy Hollandiába 's. nevezetesenn a' Leydai fenyés, és ditsösséges tanulo helyenn 3 esztendőket 3 esztendeig [sic!] egészségesenn lakhattam. – Szomoru, és soha meg nem sirathato kár! a' Frantzia revolu- [33] tio valamint más minden academiái beneficiumokat, ugy ezt is el enyészttette.

Az Enyedi és Kolosvári Kolégyomokhoz volt különösön ez az akademiái jo-tétemény kötve, mind kettőből két személlyek lévén ide választva, és a' kiknek ennek el nyereséhez szerentséjek lehetett; égy olyan Teatrumon laktak, melyről az egész világgal lehetett modjok esmerkedni. Itt lehetett latni Törököt, Persát, Indust, Spanyolt, Oloszt anyival inkább Frantziát rakással, mint szomszéd Nemzetet; és Anglust; mivel az ő nagy hatalmu Szigetjek, vagy erőss birodalmok, ismét szomszédja Hollandiának, tsak 30 orai hajokázás kívántatik az által evezésre innen Angliába, sokszor még kevesebb.

Én eléggé kesergem azt a' nyomorult sorsot, hogy a' mi szegény Déákjaink ide már nem járhatnak;¹⁰² de keseregheti egészs Réformatus Statusunk, még igen mélyen keseregheti. Elég az hogy nékem volt szerentsém a' boldog Leydábann érkezni 4.ta Septembris estve felé, abbann a' városban melyet neveznek a' Historiát irok *ocellus Hollandiae*.¹⁰³

Ugyan tsak itt is van égy más apro- [34] ság¹⁰⁴ költség, példának okáért akinek helyibenn mentünk Leydába,¹⁰⁵ az a' portekáit, ugy mint asztalt, széket, ágy némüt etc. a' Kolegyom Szolgájának hadta gondviselese alat, melyet, Bétsbe meg vettünk ott velek találkozáva, és hogy a' Kolegyom Szolgája annak gondját viselte, meg érkezésünkor adtunk neki égy Belga forintot, mely a' mi Magyar forintunkhoz hasonló volt, tehát Magyar forint 1. A szolgálonak aki azokat elé horta Stifer 13.

2.szor A Magnificus¹⁰⁶ Rectornak az Academiába valo bé avattatásert kellene adni 30 Stifeles tallért; de nem veszik el. Az Academia Szolgájának vagy *Pédelnek* mikor nevetem bé irattam¹⁰⁷ akkor Stifer 22.

3.szor Nékünk magyarokal¹⁰⁸ Censurázni kellett ottan, mivel Theologusokká lettünk mindjárt, a' Heydelbergai Cathechésisből és Logicabol, az Academicus Senatus előtt, mely égy sokaig déákoskodott Erdélyi Déáknak tsupa nevetség volt. ekkor 2 pédelnek ismét kellett. Stifer 22.

[35] 4.szor Sigillata vagy petsétes papirossot kellett váltani Testimoniumkint¹⁰⁹ melyért ismét ment – – – Stifer 15.

Az Akademia secretariussanak¹¹⁰ kellene illyenkor 30 Stifeles¹¹¹ Tallér de nem vette el.

¹⁰² A kéziratban: „járhatatnak”.

¹⁰³ Hollandia gyöngyszeme

¹⁰⁴ A lap tetején, élőfejen: 1782

¹⁰⁵ Minden bizonnyal Zaj György, egykori kolozsvári diák, 1779. szeptember 9-től 1782 nyaráig leideni diák.

¹⁰⁶ méltóságos

¹⁰⁷ 1782. szeptember 12-én.

¹⁰⁸ Itt valószínűleg a már korábban Leidenbe érkezett, évről évre recenseáló magyar diákokra utal.

¹⁰⁹ bizonyítvány

¹¹⁰ titkár; a szó rontott, utólag javítva

¹¹¹ Az „-eles” betűk utólag beszúrva.

5.ször Vagyon esztendönként Leydába Octobernek eleinn égy vendégség annak emlékezetire, hogy hajdan a' Spanyolok ostromlása alatt fel szabadult Leyda tsudállatosan.¹¹² Illyenkor a' Kolegyomi Déákoknak is nagy vatsorájok van bőv borozással, melyet neveznek *dubia Coenának*,¹¹³ illyenkor a' főző szolgálóknak kell adni személy szerint Stifer 5. Ebédkor pedig az nap a' buda [sic!] dészka mosásáért 's. ot valo tisztításért ismét – – Stifer 5.

6.ször A Testimoniumra meg érkezvén a' válasz vgy Receptatio kel – 1 florenus Stifer 15.

7.ször Decem berben kellettvén a' Dissertatiót bé küldeni. Sigillata papirossért és angélikáért¹¹⁴ kellett – – – Stifer 16. El jöven ezért a' pénz a' Szolga kezibe, kellett néki adni – – – Stifer 11.

8.ször minden Professionak¹¹⁵ járásáért kell [36] fizetni¹¹⁶ 11 Stifer. Én ezenn tanuloi esztendőben jártam tsak négyet, ugy mint 2. Theologiai Professiot és Sidot, 's. arabsot, melyekért ment – – – Stifer 44.

A Több esztendők is szinte igy folynak, mert kell recensealtatni magát az academiába mindennek, és akkor a' Pédelnek a' fenn irt Stifereket meg adni. – A Kolegyom Szolgája minden Ujj esztendőben köszönti a' Deakokat, mellyért a' Szegény Legén tsak 4. Stifert ad. A' Szolgálója hasonloképpen köszönti 's. ő is anyit kap. A' Gazdagtol többet.

A házat minden esztendőben ki takarítják mellyért ad az ember – Stifer 2.

Vagyon égy sokadalom esztendőben melynek reggelén a' Kolegyom Szolgája ismét köszönt mindent, mellyért neki 11 Stifer, a' Szolgálójának 4 Stifer. Melyeket igy fel vetve el kerülhetetlen Collegiumi és Academiái költség esztendönként Circiter 12 Magyar forintra megyen, aki bővebben adakozik attol több kel el.

[37] Igy¹¹⁷ telik el a' következő 1783.dik esztendő is, a' melyben még egyéb városban a' fővebbek közzül nem jártam meg tsak Amsterdámot. Az után 1784benn a' Frantzia nyelv tanulására kívánván magamat különösnön adni, nyári vacatióra mentem Hágába, olyan házhoz mely szép Emeletű épület lévén, sok szobák is voltak benne, melyeket mind frantziák fogadtak volt ki.¹¹⁸ A' Háznak birtokossa, égy jo özvegy Aszszony maga is született frantzia lévén, a' melynek Hágában bővön találtatnak: hajdan Frantzia országbol ki költözött Hugenottáknak¹¹⁹ maradéki. A Szoba igen tisztesege sen lévén ki keszítve nem is volt oltso, mert égy honapi árra 8. forint volt: De jo helyhez és igen betsülletes ház tájához volt itt szerentsém.

Az 1785dik Esztendő fel tetzvén készülettem én is haza fele, papi hivátalomra tartozo irásokban lévén inkább foglalatos, és Julius 19dikénn szomoruan hajoba szállék estveli 5. orakor,

¹¹² A spanyol csapatok, Alba herceg vezetésével 1574 júniusától ostrom alatt tartották Leident. Bár rengetegen pusztultak éhen, a lakosság hősie sen ellenállt. Úgy tudták végül visszavonulásra kényszeríteni a támadókat, hogy tönkretették a város körüli csatornarendszereket, elárasztva az ellenség táborát. Így Leiden 1574. október 3-án felszabadult. A felmentő holland seregek (Watergeuzen, vagyis a Tengeri koldusok) heringgel és kenyérral siettek az éhező város segítségére.

¹¹³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc szótára szerint: „Húsból és halból álló asztal.” *Dictionarium Latino-Hungaricum*, Szeben, Sárdi Sámuel, 1767, 110. (L. a reprint kiadást: szöveggondozó: HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Bp., Universitas, 1995.)

¹¹⁴ másként: ángyelika; többszínű könyvkötő papiros

¹¹⁵ tanári előadás (egyetemi kurzus)

¹¹⁶ A lap tetején, élőfejben: 1782

¹¹⁷ A lap tetején, élőfejben: 1783–1784

¹¹⁸ A „ki” szó utólag beszúrva.

¹¹⁹ A kéziratban: „Hugonottáknak”.

's. reggelre Trajectumba meg érkeztem, az hol mindjárt Posta szekeren folytattam másnap Nimégaig: a' hon- [38] nan¹²⁰ 3mad napi mulátásom után indultam ugyan Posta Szekerenn Colonia felé úgy mint 20dik's. másnap dél után 5. ora tájban oda meg is érkezém ott töltvén a' más napot is.

Haza jövő utazásomat, tsak egyedül uti barát-tars nélkül kellett meg tennem, mert a'Társom még Trajectumban maradott esztendeig tanulás véget, hogy ki potolja azt az időt, melyet betegeskedesben töltött Leydában a' hová nem is volt miért menni nékie: mely szerint tetzésem szerint tettem utazásomat, a' melyet még hasznosabban tettem volna, ha birhattam volna több pénz. De feles könyvet hozván, annak vecturázására¹²¹ sok kellett, és a mi kevéssel birtam ezenn tzélra kellett tartanom. Nem is töltöttem időt, masutt; hanem Moguntziába 4ed napig, Regenspurgba ismét annyit.

Itt méltó volt kevéssé meg állapodni úgy mint Regenspurgban mert [39] volt égy Kereskedő Urhoz levelem, akinek két ifju Legény fiai lévén azok különös barátsággal fogadtak – és voltak hozzám olyan szives indulattal, a' millyennel nem tudna lenni az Örmény Urfi égy idegenhez.

Ezen két jo ifjók ki vittének a' Néma Barátok klastromába, mely a' városonn kívül valami égy orányi járo földre vagyon, mely mellett vagyon szép kertyek a' melyet magok mivelnek; Az epületek is szép kívülről; de belöll a' nagy tsendesség, halgatás, és szomorú tekintet uralkodik. A Bibliothecajok elég rakott; melynek rakott voltát a'Thecarius Barát elég szép déáksaggal magasztalta is; Még is ez a' könyves ház nem állott egyébből, hanem, régi avatag Barati Szent munkákból, és semmi Ujj darabot ott latni nem lehetett.¹²²

Egy Ulmai¹²³ hajo érkezvén Regenspurghoz úgy nevezett Márkschif,¹²⁴ mely után varakoztam volt, ezzel meg alkudtam Bétsig 3¹²⁵ [40] forintban,¹²⁶ és 3dik Augusti¹²⁷ erre ülven; valami 200 magammal, reggel, utnak indultunk. Lintzbe ertünk 3dik estvére, onnan 6.todik reggel indulván ertünk a' veszedelmes helyhez 's. által haladtunk rajta 10. orakor dél előtt az a' Stradeleenn. Ezenn a' napon tapasztaltam a Dunának oly sebess folyását, hogy mi az nap¹²⁸ 20 mért földet¹²⁹ haladtunk, vagy anyi utat, a menyit tenne a' posta szekér száraz földön 40 orák alatt. Nagy erdős hegyek tsinálják itt a' Dunának mindenik partyát, melyek miatt egybenn fordulván a' viz igenn sebessen megyen. Másnap 5 orakor estve fele érkezék Bétsbe; úgy mint Augustus 7.dikénn. Itt meg érkezve találtam könyves ládám, melyet Amsterdamból indítottam volt el magam előtt Kereskedők által és itt elöttem meg mérettetvén a' Mautonn,¹³⁰ nyomott 6 mását. Kedvetlen dolog volt már itt az, hogy meg fogyott penzemből [41] tsak az eddig valo hozásáért, könyveimnek kellett fizetni 66 Rhénes forintokat. Harmintzadát pedig 27. magyar

¹²⁰ A lap tetején, előfejen: 1785.

¹²¹ szállítás

¹²² A regensburgi Prüll kolostort 997-ben alapították a bencések, 1484-től a karthauzi rendhez tartozott.

¹²³ Ulm

¹²⁴ másként: Marktschif; kereskedőhajó

¹²⁵ A szám kérdéses, mert nehezen olvasható.

¹²⁶ A lap tetején, előfejen: 1785

¹²⁷ A szó utólag beszúrva.

¹²⁸ A -p betű talán -k-ról javítva.

¹²⁹ Német (ausztriai) mérőföldben számítva mintegy 152 km. (Német [porosz] mérőföldben mintegy 151 km.) L. az 66. jegyzet!

¹³⁰ vám

forintokat, midőnn csak a' posta szekerekért 's. hajokért, ételemn italonn szállásonn kívül valami 3 garas hijján fizettem az uton Bétsig 40 Magyar forintokat.

Minden vagyon el fogy, ha nem tesznek hozzá, en is ki fogytam Bétsbe anyira hogy költsönöznöm kellett. De égy mod ezt könyüvé tette, és mint örökké már az előtt tapasztaltam volt az Isteni gondviselés segített rajtam. Kevés napok mulva 12. ide érkezésem után vettem égy levelet Kolosvárról¹³¹ Grof Rhedei Mihály Urto! melybenn hívott 2 nagyobb fiai mellé Tanitonak, kik közzül a' nagyobbik már Filozofiat tanult a' 2sodik pedig Poesist, voltak még ezekenn kívül 2 kisebbek; kiket Déák tanított, ugyan csak ezekre is kellett figyelmeznem.¹³² Én ezenn hivatalt el fogadtam, mint¹³³ minden költségből ki fogyott Szegény Legény, hogy menyek bizonyos Stiora¹³⁴ Hazámba, ambár tudtam ezenn hivatalnak oly terhes voltát, hogy ahoz semmi kedvem nem lehetett. Jol esmerem én Ezenn Udvar! még Déák koromban is, esmerem [42] Gyermekségektől¹³⁵ fogva a' 2 nagy Urfiakat is, tudtam olyan rosszul való neveltetéseket, hogy semmi reménységem nem lehetett az iránt, hogy mellettek való szolgálatom valami hasznot tehessenn.

Tsudállatos probája volt az Isteni gondviselésnek irántam az, hogy a' gyermeki tanulásnak végezésekor, es Déákká létemkor estem volt olyan Udvarba Tanitoul, mely felette kedvetlen volt; és most ismét, idégen földről való haza jötömkor, mikor a' Papi állapotba bé állottam ismét égy kedvetlen és unalmas papi egyszersmind udvari életre kellett¹³⁶ lejenem. Itt az Aszszony volt égy földi tereh a' kinek égy Krajcárnyi gratziáját is soha, a' leg szegényebb koldushoz is nem tapasztaltam. A' Gazda aszszonyság, mitsoda fánn terem nem tudta. Kartyázni szerette, de mikor vesztet egészsz éjjel fantásirozott.¹³⁷ A' Grof maga tsendességet nyugodalmat szerető fősvény öreg volt, igen rossz nevelő [43] Atya. Még a' hagymát is maga vette szamba mikor Jozságaiból bé hozták külömben józan életü, vendégséget, 's. mulatságot utállo. Ki lehetett volna ezen Urral könnyen jöni, ha a' Gyermekei taníthatok lettek volna; de nem lévén nekik jo és engedelmes szoktatások az alsobb tudományokban pedig semmi fundamentumok nem lehetett elő vinni.

Illyen Uri-házhoz ajánlottam Bétsbe magamat levelem által, melynél fogva pénzt is kaptam, melyel haza utazhassam tudván, hogy haza érkezésem után mindjárt fel küldhetem.

¹³¹ A szó utólag beszúrva.

¹³² Gróf Rhédey Mihály (1720–1791) örökölte 1768-ban elhunyt, gyermektelen bátyja, id. János vagyónát, így a Kolozsvár főterén vásárolt sarokházat. A telekhez Mihály vásárolt újabb részt és építtetett egyemeletes barokk palotát 1775–1777 között. Pántzél Pál minden bizonnyal itt tanítóskodott. Rhédey Mihály, bátyjának köszönhetően, 1744-ben grófi rangot kapott. Első felesége gróf Bethlen Mária gyermektelenül halt meg 1757 előtt. Bárány Teréziától (1740–1807) született gyermekei, a négy elhalton kívül: ifj. János (1769–1797), ifj. Mihály (1772–1820), László (1775–1835) és Ferenc (1777–1848), Pántzél az ő tanítójuk volt.

¹³³ A kéziratban: „mind”.

¹³⁴ állás, tisztség, hivatal

¹³⁵ A lap tetején, élőfejen: 1785

¹³⁶ A kéziratban: „kellelett”.

¹³⁷ másként: fantázírozik; (önkívületben) félrebeszél. Rettegő György szerint Bánffy Terézia, „aki leánykorában is szörnyű nagy fantasztá volt, reávette ezt az istenfélő jámbor urát, gr. Rhédey Mihályt”, hogy palotájuk kétszintes bálteremmel is megtoldott hátsó részében bordélyházat alakítsanak ki. Ez az épületrész azonban, bizonyára tervezési hiba miatt, 1778. január 16-án éjszaka összeomlott, de 1782-re újjáépítették, s ennek báltermét az özvegy Bánffy Terézia 1792-ben a megalakuló magyar színtársulatnak egy évre ingyen kiadta. RETTEGŐ György, *Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*, bev., jegyz., kiad. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 383–384. Idézi és kommentálja, GAÁL György, *Ház a Főtér sarkán: a kolozsvári Rhédey-palota*, Kolozsvár, Polis, 42–44.

18 napokat töltvén el itt Augustus 25 *dikénn* ki indulék Bétsből. Négy üress Nagy hajokba szállván bé, melyek égy Komaromi Nemes Uréi voltak aki maga Lutheranus felesége pedig Reformatus derék jo Aszszonyság volt. Tot Mihály volt neve ezenn erdemes Nemes Uri embernek, kinek negy nagy hajoi Zabot vittek volt fel Betsbe mint valamely nagy Csürök, és üressen ereszkedvén le haza fele, én minden por- [44] tekáimmal¹³⁸ égyütt benne meg sem tetzettem. Ezenn derék embernél volt szállásom ebédem vatsorám 28 *diktól* fogva utolso Augustusig, mely idő alatt hajoit igazittatta, hogy Pestre le küldje, és nékem azzal szolgált arra, hogy onnan is, mint Betsből addig, ingyen utazhattam Pestig. Egy hétig valo mulátásom után Pestről, mentem Szolnokig Szolnoki Szekérenn, onnan harmad nap mulva jo drágán fogadott szekeren indultam Debretzenbe, minden bagásiammal, a hová érkeztem 16. *dik* Septemberben.

Pestől fogva Debretzenig a' Magyar országi pusztakonn, az égy Szolnoki szállást ki véve a' mezönn volt meg hálásom, a' midönn felette hideg etzakák voltak egész haza érkezésemig, ugy hogy a mezönn alunni nékem nem lehetett, jól bélélt köpenyeggel is, melynek következése a' lett, hogy a' hideg el rontotta mind a' szállót, mind a' málét¹³⁹ és 1785. ben öszszel kezdődött égy siralmas [45] Dragaság, a' bor lett semmire valo, a' malé pedig tsak 'sendült állapotban el romlott.

Debretzenben kevés napokat töltöttem a' Nemes és Nepes Kolégyomnak a' Tekintetes¹⁴⁰ Professoroknak látogatásokban. Itt fogadtam ismét szekeret Kolosvárig, a' jo terhet nyomó könyves ládáimmal melynek arra fel is került.¹⁴¹ Erkeztem meg Kolosvárra¹⁴² September vége felé, és tsak hamar a' Tanitói hivatalba, bé is állottam. De az Urfiaknak roszszul vólt szoktatások, 's. unalmas tanulások; nem tsinált nékem itt semmi kedvet; és igen ohajtottam azt a' boldog időt, melyben ezenn állapotomat, jobbal fel tserelhessem: Mely szives kívánásomat az Ur Isten nem sok időre bé is telyesítette. Meg hivattam tudni illik 8 hólnapi ott lakásom után Nemes Doboka Varmegyébe Kendi Lonára¹⁴³ a következő 1786. *dik* esztendőnek Tavaszszán annak Nagy Méltoságu Birtokossától Romai Szent Birodalmi Grof Teleki Adám Ur ö Excelentziájától: a' kiről, és annak ezenn Falusi jóságábann folyt Papsagrol, illő valamit szollanom. [46] Nehai¹⁴⁴ Grof Teleki Adám, égyik volt Erdélyben a' leg fővebb Urasagok között, mind Jóságaira, mind hivatalára, mind tudományára és szép hírére nézve. II *dik* Josef Császár tudni illik, minden országában a' dolgoknak régi folyását, jobb lábba kívánván állítani, Erdélynek ábrázatyát¹⁴⁵ is meg változtatta; melyeket én elő nem számlálhatok, a' háza historiát irok meg írják ezt jövendöben: Én tsak azt említem, hogy minden fő Ispányságok el multak, és az egész ország 3 kerületekre osztatott fel, melyeknek 3. fő Igazgatoit tétettek, Királyi Komisariusi¹⁴⁶ nével, a' kik közzül égy volt Grof Teleki Adám, és így néhány égyésült Varmegyéknek Fő Igazgatoja; mely változás történt 1786nak elein.

Grof Teleki Adám a' milyén szép tudományu Igaz hazafi; olyan jo keresztyén is volt, már ez előtt jo idővel a' Lonai Papságot diszessé tette volt, érdemes embereket kívánván halgatni, [47] arra is különösönn kívánván figyelmezn, hogy Papjait jo helyekre ele mozdítsa; söt mestereket

¹³⁸ A lap tetején, élőfejben: 1785

¹³⁹ kukorica

¹⁴⁰ A kéziratban rövidítve: „T.”, ahol a feloldás lehet még „Tudós” vagy „Tiszteletes”.

¹⁴¹ Értsd: „feljegyzésre került”. L. fentebb, a kézirat 41. lapján!

¹⁴² Az „Erkeztem meg Kolosvárra” kifejezés „Erkeztem oda”-ról javítva.

¹⁴³ Kendilóna (Luna de Jos): település Kolozsvártól mintegy 30 km-re, északkeletre.

¹⁴⁴ A lap tetején, élőfejben: 1786

¹⁴⁵ A „-za” szótag utólag beszúrva.

¹⁴⁶ királyi biztos

is olyan válosztással hozott hogy azok innenn Papságra lépjenek. Örömmel lehetett tehát nékem Lonára jönnöm az unalmas tanitói hivatalból. Noha itt is, égy nagy Udvar mellett; Gyakori sok fő Uri vendégek között Papi szolgálatot vinni, nem kitsiny dolog volt.

Hozattam ki Kolosvarrol a' meg irt –786*dik* Esztendőben Juliusnak 29*dikénn*. Köszöntöttem bé Augustusnak 6.*dikánn*, és ezenn nagy 's. igaz Keresztyén Urnak élete végéig minden napjaim tsendesek, boldogok és tisztességgel telyesek voltak. Velem volt az Isteni kegyelem, mely kedvessé tette hivatalomat; de nem is voltam soha hivatalomban, és arra szükséges készületbenn tunya és restes.

Ez a' jo idő ugyan tsak nem tartott sok ideig, a' világi szerentse igen változó. Sok foglalatossagai ki végzik az¹⁴⁷ életből Josef Felséges és jo Fejedelmünket;¹⁴⁸ el megyen [48] utánna¹⁴⁹ Grof Teleki Adám is tsak hamar, az az 1792*benn* Aprilisnek 19.*dikénn*; mely szerint ezenn nagy Urnak Papja voltam, 3 holnap hijján 6. esztendőig. Ez a' halál nagy változást okozott az egészsz Jozszágban égy felöll a' menyiben Fiu örökös nem maradván, az egészsz Méltóságos Teleki Urak között, a' jozszág fel osztatott, másfelöll pedig, az én tsendes állapotomban is: ez¹⁵⁰ sok szerentsetlenséget hozott réám. Egy nevezetes volt példának okáért az hogy ezenn Urunk nagy Méltósága a' Lonai Papságot is méltóságossá 's. fényessé tette volt, és volt reménység örökké a' jo Eklesiaba lehető mozduláshoz; De ez a' halál által érezhetőkeppen meg homájosult. Nékem is volt meg hivattatásom nagyobb és jobb Ekklésiába; De a' Kolosvari Collegiumbann Philologiae Professorsághoz volt reménységem, melyet meg is nyertem volna ha ezenn Uraság tovább is élt volna; De mihelyen meg holt, a' Philologiae Professor Bodoki Josef Ur is, olyanra fordította választását maga káplanyának, aki Kolosvári Pap volt, nagy Urak grátiájában, és reméllette, hogy annak is egészsz fizetés adatik maga is meg tarthatya a' magáét, a' mint [49] ez bé is telyesedett; és én mindentől el maradtam.¹⁵¹ Szomoru volt ez a' halál anyiban is, hogy még a' jozszág conscribaltatott¹⁵² 's. fel osztatott, másfél esztendeig minden fizetés nélkül éltem.

Szomoru volt réám nézve e' szerint a' 92*dik* és 93*dik* Esztendő. De szomoruk voltak ezek az egészsz világra nézve is. Mert akkor folyt leg nagyobb dühösséggel a Frantzia Revolutio. Már 92*töben* fogságban ült a' Frantzia Király Feleségével és Gyermekeivel együtt. 93*bann* pedig mind a' Király, mind a' Királyné hohér által meg ölettek.¹⁵³ A' Historiák meg tanitnak erre minden ez után következőket: mint arra a' rettenetes hadakozásra, melyet okozott ez a' revolutio a' világnak tsak nem minden részeiben sok esztendőig. En ugyan tsak meg vigasztalodtam anyiban, hogy azonn 4 Méltóságos Urak a' kiknek a' Lonai Jozszág birtokokba esett itten meg telepedvén, kevés változással ki rendelték ki ki maga részéről birtoka szerint addig volt fizetése-

¹⁴⁷ A kéziratban: „a”.

¹⁴⁸ II. József 1790. február 20-án halt meg.

¹⁴⁹ A lap tetején, élőfejbén: 1786

¹⁵⁰ A szó „és”-ről javítva.

¹⁵¹ Bodoki József (1730–1799), 1746-tól a kolozsvári kollégiumban tanult, 1759 és 1762 között, illetve 1763-ban Leidenben, 1762–63-ban Utrechtben járt egyetemre. 1764-től a történelem és keleti nyelvek tanára volt Kolozsvárott. Pántzél helyett Szilágyi Ferencet (1762–1828), az ugyancsak kolozsvári, majd leideni diákot rendelte ki mellé a Főkonzisztórium 1797-ben segédül, majd Bodoki halála után professzornak, rendes fizetéssel. Bodokinak halotti prédikációi maradtak fenn az 1767–1795 közötti évekből.

¹⁵² összeirattat

¹⁵³ A sans-culotte-ok 1792. augusztus 10-én ostromolták meg a király lakóhelyét, a Tuileriákat, és döntötték meg a monarchiát. XVI. Lajost és családját augusztus 13-én zárták a Temple börtönébe, 1793. január 21-én pedig guillotine-nal lefejezték a Forradalom terén (ma Concorde tér). Feleségét, Marie Antoinette-et hónapokkal később, október 16-án végezték ki.

met: noha két Possessor¹⁵⁴ Urak, úgy mint Grof Teleki Károly és Grof Teleki Ferentz Catholicusok voltak,¹⁵⁵ mind az által azt Generose¹⁵⁶ fizették. De viszszá térek Házi állapotomnak leírására, és kezdem ennek elé [50] adását,¹⁵⁷ Lonai Papságomnak eleinn.

Mint feljebb említettem jöttem ide 1786**bann** Juliusbann, az hol nőtelen életett töltöttem esztendeig 's. 3 holnapig akkor Hazassági életre adván magamat az Isteni Gondviselés vezérlett Völtsre¹⁵⁸ ugyan tsak Doboka vármegyébe, égy betsülletes özvegy Nemes Aszszonynak házához, a' kinek Férje Nemes Babos László: Rectificator Comissariusi¹⁵⁹ és Szolgabiroi hivatalt viselt volt, joféle szelid¹⁶⁰ ember, az előtt kevés idővel holt volt meg, és a' kinek 3. fiyu Gyermekekkel maradt arván égy Léánya is Agnes, aki nékem sokaktól javasoltatott, édes Anyyára Nemes Vesmás Susánnára nézve is, jo Nemes familiából valo és aki azonn időben járt 19**dik** esztendejében. Meg nézesére mentem el -787**benn** October 4.**dikén**. El jegyztettem azon hónapnak 11**dikénn**, öszve esküdtünk 28.**dik**, és másnap 29.**dik** *Octobris* el hoztam. Ez a ti edes Anyatok Kedves Gyermekeim, a' ki titeket leg tisztabb Anyai szeretettel apolgotatt, Hozzátok mind örökké tiszta hlvseggel viseltetett.

[51] Együtt¹⁶¹ valo életünk, égy forma tsendes és örömmel telyes napokkal folyt, mind a' 92**dik** Esztendeig a' midön kezdtünk érezni az időnek mostohaságát, mely terhelődött aval is, hogy a' Frantziákkal valo terhes hadakozás a' drágaságot minden esztendőben nevelte; és érezte a' Papokkal főként, akiknek fizetesek nem szokott nevedekni; hanem inkább apadni, annak unalmait. Azomban a' háznépe szaporodott, és a szerint a' ház-tartására valo gond is nevedekett. De még is ez igen türhető volt mig Kolosvárra nem kellett a' Gyermekek Tanítására költséget fordítani, mind az által ebbenn is különösönn segített rajtam az Isteni Gondviselés.

Első Gyermeke tudni illik Sigmond született 1788.**bann** Octobernek 29**dikénn** éjjeli 11. ora után, aki tanulását itt a' Declinatioig¹⁶² vivén, vittem Kolosvárra a' Collegiumba 10 esztendő korában 1798**dik** Esztendő**benn** az hol a' classisokat el végezvén, állott bé a' Déáki Seregbe 1804**benn** Juniusbann: De éppen azonn 1798**dik** Esztendő**benn** Méltoztatott a' Meltóságos Fő Consistorium¹⁶³ ki rendelni arra, hogy a' Szamos Ujvari várban lévő Református Rabokhoz

¹⁵⁴ birtokos

¹⁵⁵ Gróf Teleki Károlyon és Ferencen kívül Imre és László is Kendilóna ura volt. (KÁDÁR József mind a négyőjüket az 1801-es évszám alatt tünteti fel: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, IV, Dés, Demeter és Kiss Könyvnyomdája, 1901, 295). Teleki Károly apja Miklós, anyja Gerhard Kata volt. Katolizált. 1783-tól Erdély kincstárnoka. Teleki Ferenc (1790–1853) Teleki Sámuel és Serényi Franciska fia. Pozsonyban jogot tanult, majd katolizált, Nagyszombatban teológiát hallgatott. Végül nem lett pap, 1812-től Pest vármegyei aljegyző, majd helytartótanácsi tisztviselő volt. 1825-től erdélyi kormányzó tanácsos. Később udvari tanácsos. Irodalomtörténeti munkássága is ismert.

¹⁵⁶ nagylelkűen

¹⁵⁷ A lap tetején, élőfejen: 1786–87.

¹⁵⁸ Völcs (Elciu): település Kolozsvártól mintegy 45 km-re, északra (Kendilónától kb. 25 km-re).

¹⁵⁹ adókievő, adókievő biztos

¹⁶⁰ A -d betű -g-ről javítva.

¹⁶¹ A lap tetején, élőfejen: 1787–1792

¹⁶² névszórágózás; az erről elnevezett első osztály a *declinista classis*

¹⁶³ Supremum Consistorium Reformatorum. Az erdélyi református egyház kormányzati szerve, főrangú világiak és tekintélyes lelkészek részvételével. Nagyszebenben, a Gubernium mellett működött. Szervezeti gyökerei az 1660-as évekre nyúlnak vissza, de mint állandó egyházkormányzati szerv 1713-ban alakult meg és 1871-ig működött. A zsinat és püspök mellett az egyház világi vonatkozású ügyeit intézte, a végrehajtó hatalmat gyakorolta és érdekképviseleti szervként működött Erdély más egyházaival és Habsburg-kormányzattal szemben.

min- [52] den¹⁶⁴ honapbann kétzer Isteni tiszteletre menyek, és ezen felettébb fáradsagos szolgálathoz kötött 50 Magyar forintokat, kevés volt ez, főként a' Téli, őszi 's. Tavaszi sáros időket meg gondolva; még is jól esett sok költségem potlására a szük időben.

Második Gyermekem Pál született 1790.*benn* Octobernek 22dikénn éjjeli 12 ora utánn aki hasonlokeppen a' Lonai kitsiny oskolába menvén a' Declinatioig. Vittem a' Kolosvári Kolygomba az hol lett Déák 1808*dik* Esztendőben Juniusban; de szinte akkor mikor Kolosvárra vittem, az az 1802*benn* Méltóságos született Grofné Teleki Julianna Aszszony ö Nagysága Nehai Liber Báro Kemény Sigmond Ur nagy gratziájú Özvegve¹⁶⁵ 500 Magyar Forintokból álló Capitalist¹⁶⁶ ajándekozott a Kendi Lonai Ekklesiának, hogy annak interesse¹⁶⁷ légyen a' Papi fizetésnek szaporítására, mely 30 Magyar forintokat téssen esztendőnként, és így 80 Magyar forintokból álló toldalék adodott fizetésemhez a' mely igen jól esett olyan időben, melyben már [53] minden¹⁶⁸ igen kezdett dragulni.

1800.*dik* Esztendőben jött bé a' Papiross pénz, egyéb féle értz ezüst arany mind oda lett tsak a' réz pénzek igen aprora verve folytak a' Papiross pénz mellett, e' pedig felettébb valo dragasagot szült, esztendőkről esztendőkre: a mint erre emlekezhettek egészs életetekben 3 nagyobb Gyermekeim, a' kik mar ezenn nyomorult időben fel serdült állapotban vagyotk.

Harmadik Gyermekem tudni illik Rosália született 1793*dik* Esztendő*benn* Februariusnak 17*dikén* reggeli 10 orakor.

Született még utánna 1795*benn* November*benn*, égy Léánykám Anna; de születése utánn égy hétre meg holt. Erre nézve

Negyedik elő Gyermekem Dániel, született 1797*dik* Esztendő*benn* Aprilisnek 6.*dikánn*.

Ötödik Juliana Léányom született 1802*dik* Esztendőben Augustus 25*dikén*, reggeli 6 ora tájban.

Hatodik Gyermekem Anna született 1807.*dik* Esztendő*benn* Januarius 3.*dikán* reggeli 8 orakor.

[54] Ezenn¹⁶⁹ elő 6. Gyermekkel áldott meg az Isten. Eljenek Isten ditsőségére Felebaratyoknak épületire, kövessék a' virtust akárminemü életnek nemében, az tisztelteni fogja őket mindenekkel, ha valamely különös szerentse nem éri is abban a' Társaságban, melyben elni fognak, ha¹⁷⁰ a' szembe tűnő tisztességeknek graditsánn fel nem haladhatnak is; a' tisztességes és betsülletes maga viselet, vagy a' virtusos élet, égy olyan rang a' mely örökké tisztelettel teljes: Az elé, 's. feljebb valo haladásra pedig, a' mint tapasztaljuk, töbnyire mesterséges utakonn valo iparkodás kivántatik: De mivel arra, a' betsülletes, és virtust követő ember bajosann veszi magát, a' Mesterséges és fuktziosus emberek emeltetnek feljebb, a' jo ember pedig alatt marad. Ezt én gyakor izben tapasztaltam magam példámonn is. De tapasztaltam főként 1810*dik* Esztendőben melyet nem is titkolok el Gyermekeim előtt.

¹⁶⁴ A lap tetején, élőfejben: 1793–1800

¹⁶⁵ Teleki Miklós és Gerhard Kata leánya, Teleki Károly testvére. A Kemény Zsigmonddal kötött házasságukból gyermek nem született.

¹⁶⁶ tőke

¹⁶⁷ kamat

¹⁶⁸ A lap tetején, élőfejben: 1793–1800

¹⁶⁹ A lap tetején, élőfejben: 1800–1810

¹⁷⁰ A szó egy korábbiról javítva.

1810 benn meg hal Tractualis No- [55] tariusunk¹⁷¹ Dési pap, Erdélyi István, a' kivel Gyermekségemben 's. Déákságomban is együtt tanultam, és különös Jo Baratom volt; égy idejük is voltunk.¹⁷² Én aki már 24 Esztendös Pap voltam a' Tractusban, és mindenek kedvellettek; bizodalommal reméltem azonn hivatalra lejendö választatásomat; De a' közelébb esett Partialis Synodus¹⁷³ előtt terhes betegség ágyban fektetett, mely miatt meg nem jelenhettem; a' dolog tehát ugy menyen ki, hogy égy Dési Pap, aki mintégy 10 esztendös Pap lehetett már a' Tractusban különös és kedves Fávoritája¹⁷⁴ a' Tiszteletes Püspökünknek,¹⁷⁵ vágyott alattomban erre a' hivatalra, és mint aki Enyedi Déák volt tudta a' factios¹⁷⁶ fogásokat is. A' Tiszteletes Püspök Ur, aki a' világot Enyedi Déákokból szeretné¹⁷⁷ ki állítani, a' Partialis Synodusra, a' Tractus Tagjaihoz égy különös recomandalo¹⁷⁸ levelet küld, (mint aki maga is Enyedenn tanult) és abban hathatosonn ajánlotta a' Dési Papnak ugy mint Tiszteletes Mihályi¹⁷⁹ Urannak Notariussá valo valasztatá- [56] sát.¹⁸⁰ Ez magában is elég lett jelen nem létemben arra, hogy én ki maradjak. De az Esperestnek¹⁸¹ is, sok ide járult Mesterségei voltak, a' ki a' Tiszteletes Püspök Urnak hasonloképpen igen belső Fávoritája,¹⁸² és barátja volt, azonban ez is Enyeden tanult 's. Déákoskodott. Ez az Esperest Ur Mikor cursussa által a' Papokat Partialisra hivta, nem irta meg, hogy Notarius valasztás is leszen.

2.szor Felette nagy essös és sáros Tavasz lévén akkor, sok Papok nem jelentenek meg; hanem tsak valami Novitziusok.¹⁸³

3.szor Azonn nagy sár miatt a' Kurátor Urak¹⁸⁴ közzül is, nem jött el égy is.

4.szor Tiszteletes Esperest Ur, a' Tiszteletes Püspök Ur levelét különösönn olvasta fel akkor, mikor a' valasztó Papokkal tsak magára volt és a' Candidatusok vagy valasztatándok a' házból ki küldettek volt, kiknek Nevek eleibe az én Nevem is bé tétetett volt, mint a' ki első voltam. Ezek mellett mikor a' Püspök Ur levelét fel olvasta [57] az Esperest Ur, sokképpen támogatta azt és

¹⁷¹ az egyházmegye főjegyzője

¹⁷² Kolozsvári diák volt, majd „rector Somlyoensis factus inde acade”. Közli: TÖRÖK István, *A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora*, Kolozsvár, 1906 (a Kollégium 1905/6, évi értesítőjének melléklete), 55. 1787-től haláláig dési lelkész. 1794-től egyházmegyei censor, 1796-tól nótárius.

¹⁷³ parciális, vagyis egyházmegyei zsinat

¹⁷⁴ kegyelt

¹⁷⁵ Abacs (vagy Abocs, bánffyhunyadi) János (1746–1815) Nagyenyeden, 1771-től Franekerben, 1772–1774-ig Marburgban tanult, 1774-ben Désen lett előbb másod-, majd 1782-től elsőpap, illetve ugyanekortól esperes a dési egyházmegyében. Később egyházkerületi főjegyző, 1796-ban pedig püspök lett és Nagyenyedre került. Üdvözlő- és gyászversein kívül írt *Agendát*, mely többször megjelent, valamint: *Ifjakhoz intéztetett (...) bölcs regula (...) Gyászbeszéd Salánki Imre felett*, Kolozsvár, 1787.

¹⁷⁶ fondorlatos

¹⁷⁷ Az utolsó két betű utólagos javítás.

¹⁷⁸ ajánló

¹⁷⁹ Bögözi Mihályi Mihály tordai, majd 1796-tól dési lelkész. 1810-től a dési egyházmegye jegyzője, majd 1817-től esperese. Több halotti beszéde jelent meg nyomtatásban.

¹⁸⁰ A lap tetején, élőfejjben: 1810

¹⁸¹ Fosztó Benjámín nagyenyedi diák, majd 1775-től désaknai lelképásztor, 1797-től 1817-ig esperes a dési egyházmegyében.

¹⁸² A kéziratban: „Fáritája”.

¹⁸³ újonc, fiatal

¹⁸⁴ itt: az egyházmegye egyházközségeinek gondnokai (világi előljárói)

hódította a votumokat.¹⁸⁵ Mind ezekből meg tetszik, hogy magam is jelen nem lévén könnyű volt az én Competitor Tarsomnak¹⁸⁶ győzedelmeskedni – illyén a' Papi egyenesség.

A' tsak ugyan régi tapasztalás Erdélyben, hogy az Enyedén tanult, 's. Déakoskodott emberek, mind alkalmazatosabbak a' magok érdemeiknek mutogatására, a' maga vetésre, nagyra vágyásra, és a' hová bé ferkeznek az uralkodásra 's. masoknak le tiporására. Otsmány tanuság égy tanulo Társaságban.

Az emberi-társasagoknak ebbéli állapotja azt kívánja; hogy az ember ha nem tud tekervényes mesterségeket is, vagy factioikat legyen vigyazo, és activus, a' mint mondják. A masok jo kedvének, 's. jo akaratyának, minden tisztességes modonn valo keresése illendő és szükséges. Az elevenség, és azonn hivatalnak serényen 's. igazánn valo bé töltése, melybenn valaki vagyon helyeztetődve, el mulhatatlanul meg kívantatik, a' tisztességgel valo jo életre. Míg élünk a' világon, a' [58] világi¹⁸⁷ emberekkel kell élnünk, és magunkat másoktól el vonni 's. szobáinkbann el réjtezni, tsak érdemünkben 's. igassagunkban és egyenes magunk viseletébenn bizva nem bölts elet kormányozása, az illyén élet neme nem szolgál semmit, az előmenetelre.

Ebbenn hibáztam én is nagy mértékben. A Társaságnak kerülője igaz nem voltam; de azomban hizelkedni, hazudni tsapadarkodni éppen nem tudtam. Az Activitasnak is mivel ezek reszei, volt az a' fogyatkozás is bennem, hogy nem voltam Activus azért más könnyen léphetett előmbe.

Az én ditsekedésem tsak abban állott és abban ál mais; hogy hivatalomban velem volt az Isteni segedelem. Ekklésiámnak 's. Patronus Uraimnak kedvetek soha el nem vesztettem. Senkivel eddig, és így 24 esztendő alatt veszekedésem 's. bajoskodasom nem volt. A kevesből szükönn; de tisztességesen éltem, és a Kendi Lonai Papságnak diszét fenn tartottam. Szerentsém volt két izben¹⁸⁸ ahoz is, hogy jutalomra ki hirdtetett [59] fontos, és a' Magyar nyelvet tárgyazo kérdésekre tett irásom jutalommal meg koronaztatott; mely sok esmérletlenekkel meg esmertettet, és tiszteléseket réám vonta.

Meg áldott volt az Ur Isten egészes testel-is, mert soha fekvő beteg nem voltam 1809*dik* esztendeig. Ezenn esztendő Septembeerének végén jött réám felette terhes hideg lelés, melyet fel öltözve és fenn járva nem birhattam: A' kemény orvasságok által ugyan tsak ezt el fojtottam, de kétség nélkül ennek ereje nem volt egészszen el véve, mert az erőmet viszzá nem kaphattam az után következett Télen is, söt már akkor láttam 's. érzettem, hogy én előbbeni egészes állapotomat többé¹⁸⁹ viszzá nem fogom nyerni. Meglehetősönn¹⁹⁰ birtam ugyan tsak magamat Tavasz feléig, a' midön ugy mint Martiusban ismét a' terhes hideg lelés elé fogott és kinzott minden nap 5.*töd* napig akkor el hagyott; de ezt követte igen kinos oldal nyilallás és terhes köhögés, mely az oldal nyilallást¹⁹¹ terhesítette. Akkor lakott Szamos Ujvárt égy [60] igen¹⁹² derék, jo szívü orvos Doktor Bod Elek,¹⁹³ akihez folyamodtam, és aki orvasolt is szorgalmatosonn.

¹⁸⁵ szavazat

¹⁸⁶ vetélytárs

¹⁸⁷ A lap tetején, élőfejen: 1810

¹⁸⁸ Ez az utalása nem világos, tudomásunk szerint csupán egyetlen nyelvtudományi munkát írt, melyet egy alkalommal, 1805-ben jutalmaztak meg. (L. a kísérőtanulmány I. fejezetét lezáró összegzést.)

¹⁸⁹ A kéziratban: „több”.

¹⁹⁰ A -g- betű egy korábbi, talán -k- betűről javítva.

¹⁹¹ A kéziratban: „nyilallást”.

¹⁹² A lap tetején, élőfejen: 1810

¹⁹³ Bod Péter unokája. Nagyenyeden, majd Bécsben orvosnak tanult. Désen működött, 1814–20 között szolnok-dobokai főorvos.

Ezenn nyavajám volt tüdő gyuladás, a' mint a' Doktor az utánn mondotta noha én Pleuritisnek¹⁹⁴ gondoltam. Meg lehet hogy egyéb nyavalya is járult volt még ide; mert ez éngemet felettébb el gyengített, és meg vénített, ugy hogy ha fel gyógyultam is egészs nyáronn erőtelkenkedtem. Ugyantsak jobban, meg jobban érzettem magamat, az időnek teldegelesivel, 's. elég jo egésségben érzettem magamat a' következő 1811.*dik* Esztendőnek kezdetébenn ugy mint Januariusban, azért lo hátonn jo szán utonn, és talám gyengességemre nézve hideg időbe, Kolosvarra mentem: igen kedves Jo Baratomhoz 1.ső Pap és Esperest Tiszteletes idősb Intze Samuel Urhoz¹⁹⁵ vagy 3mad napig való idő töltésre 's. magam frissítésére, a' nevezett esztendőnek Januariussanak 23.*dik* napján. Itt másnap terhes fluxus¹⁹⁶ fogta el a' fejemnek jobb felöll való fele [61] részét¹⁹⁷ főként, álkaptzámát és ortzámnak minden tsontait; de mivel ez többször is sok izbenn jött réám, meleg ruhával enyhítgetve, nem sokat gondoltam véle. 3mad nap nagy bagyadasomat érzettem, és negyed napra virradolag a' nyakam két felöll meg dagadtnak latzott, az Abrazatom pedig mutatta a' tüzess orbántzot. Ekkor már 4*ed* nap nem járhattam fenn; hanem tsak hevertem öltözetemben. Estve Doktort hívtam aki leg ottan orvasolni is kezdett, orvasságokat hozatván. De észre vettem, hogy a' nyavalyát nem esmeri, Azert kertem a' Tiszteletes Esperestet hogy hivjunk más Doktort. Ez is mint¹⁹⁸ régtől fogva orvasságál elő beteges ember észre vette azt, hogy a' Doktor nem jól orvasol és réá állott, hogy hivjunk mást: Ez volt Kolosvárt letemnek 5.*dik* napján estve; De a' Doktor akkor el nem jött, hanem másnap reggel, midőn már én a' nyavajától el nyomattatva lévén fel sem kelhettem. Meg érkezik tehát a' Doktor reggel, az az 28*dik* Januarius. Meg esmeri hogy én a' forro hidegbe estem egyszersmind pedig a' fejemet egészszen el borítani akarja az orbántz. Ez a' Derék Doktor Ur leg ottan orvasságát [62] prscribál,¹⁹⁹ és az az azzal való elést szorossan parantsolja. Nem szükség hogy hosszasonn irjam le ezenn betegségemet. Tsak anyit emlitek rövidenn; hogy 2 hétig keveset tudtam a' világról, az alatt nem is láttam mert az orbántz, mint valami fa kéreggel oly vastagonn bé vont a' ábrázatomat, a' szemeimet is. De nem is hallottam a' hallásbéli tehetségem el lévén romolva azonn két nyavalya által. Ekkor igen derék jo tél uralkodott, Szán ut a' leg jobb volt; De nékem szerentsém volt meleg házba fekünni az én kedves jo emberemmel, aki maga is beteges lévén, kivánt meleg házba lakni; a kitől bizonyosonn nagy baratság volt engemet illy terhes beteget házában tartani és gondomat viselni a' mivel lehetett én is jutalmaztattam ezt de bajos illy nagy szivességet illendően meg fizetni. Én Januariusnak 27diketől fogva voltam itt fekvő igen terhes beteg 6. hétig, es 23*dik* Martiusba lehetett, annyi eröm, hogy szekérre ülhessek 's. haza mehessenek régenn nem látott haz-népemnek meg látására meg szinte 3. hétig lábdogalván²⁰⁰ ottan nagy

¹⁹⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc szótára szerint (*Dictionarium Latino-Hungaricum...*, i. m., 431): „Óldal-fájás”.

¹⁹⁵ Idősebb Intze Sámuel (1754–1822) apja Intze István, marosvásárhelyi kollégiumi tanár volt. (Megkülönböztetendő tőle unokatestvére, ifjabb Intze Sámuel, aki 1765–1839 között élt.) Az idősebb Sámuel 1783–1785 között, Pántzél Pál előtt volt kendilónán pap. Ezután kolozsvári lelkész lett, majd 1801-től haláláig a kolozs-kalotai egyházmegye esperese, néhány évig emellett egyházkerületi főjegyző is volt.

¹⁹⁶ folyás

¹⁹⁷ A lap tetején, élőfejben: 1811.

¹⁹⁸ A kéziratban: „mind”.

¹⁹⁹ helyesen: praescribál; előír

²⁰⁰ lábadozván

erőtelenységben. Lehet gondolni, hogy ez a betegségem [63] nekem²⁰¹ sokban áll, midőn csak a Patikai orvosság 108 Rhénes forintbann állott.

Ezenn három rendbéli betegségeim vetek arra, hogy életemről hagyjak valamit Gyermekemnek, látván lassanként a betegségeknek egymásután való réám todulásokat, és végemet is ezek miatt közelíteni. Ugy tetik ezenn terhes betegségek kezdik fülembenn kiáltani az Istennek ama szavait: *Rendeld el a' te házadat mert meg halsz.*²⁰²

Mikor²⁰³ ezt írom számlaljuk az 1811*dik* Esztendőt, melynek eleit én, mélységes kedvetlenségekben huztam, és nagy nyavalyák között töltöttem el, a' honnan ez emlékezetes esztendő lesz réám nézve ha tovább nyulik is életem: E' mellett említést érdemel ez az esztendő Házam népére nézve is, minthogy ennek kezdetében hagyá el a' Kolegyomot 2.*sodik* Fiam Pál, aki a' további tanulást Udvari szolgálattal kívánván fel tserelni, be állott Szamartói hivatalra Grofné Teleki Imréné Aszszony ö Nagysága Pagotsai²⁰⁴ jóságába és ezenn 1811.*dik* Esztendőben Januariusnak 13*dik*án oda el is ment. Midőn Déákságának, még csak 3.*dik* Esztendejében volna.

De nevezetes ez az esztendő egész országunkra nézve, mert miolta ez fenn áll soha ha [64] zánkban²⁰⁵ olyan nagy drágaság nem uralkodott mint ezenn esztendőben. Most Tavaszszal égy véka tiszta buza 14's. 15 Rhénes forint. Elegyes 10. Rhénes forint, Egy font marha hus 1 Rhénes forint. Egy pár ju [sic!] 100. Rhénes forint. Egy jo és szép bárány 20 Rhénes forint. Közönseges bárány 15. Egy jo tehén borjával 600. Rhénes forint, égy tyuk 1. Rhénes forint. Egy font szalonna 3. Rhénes forint. Egy kupa háj 'sir 10. Rhénes forint. s. a. t. Ezt okozza a' Banko tzedula, mely kevésre betsültetik, úgy hogy égy Rhénes forintos Banko Czedula 4. garasra 5. Rhénes forintos 1. forintra. 10 forintos kettőre; 100 forintos 20 forintra, etc. az az minden Czedula 5.tel kevesebb mint magában vagyon, és ezenn, meg kissebbedését a' Banko Czedulának a' Felséges Királyi rendelés meg erőssítette. Így van a' dolog a' réz penzel is, mely igen apróra van verve, azért 5. Krajcár csak úgy tartatik mint égy Krajcár 20 a' szerint teszen 4. Krajcárt.

De neveli ezt a' drágaságot a' Gabonának szűk volta is,²⁰⁶ mert tavaj igen vékony termés lévén. Nem lehet má- [65] sutt²⁰⁷ buzát málét, 's. egyéb gabonát találni csak, a' jól gazdálkodott Udvarakba.²⁰⁸

Az 1812.*dik* Esztendőre meg lehető egészében juttata az Ur Isten egész házomnépevel égyütt, melynek Tavaszszán Első szülött fiam is Sigmond a' Kolégyomot oda hagyá, midőn

²⁰¹ A lap tetején, előfejbén: 1811

²⁰² L. 2 Kir 20, 1; valamint Ézs 38, 1.

²⁰³ E szót megelőzően egy + jel áll a bekezdés előtt, melynek párja a lap alján található, de semmilyen megjegyzés nem áll mellette. Talán ezzel is jelzi Pántzél, hogy élete eseményeinek elbeszélésében itt jutott el a jelenhez.

²⁰⁴ Pagocsa, ma Mezőpagocsa (Pogăceaua): település Kolozsvártól mintegy 24 km-re, északnyugatra. Id. Teleki Imrénének, a királyi tábla ülnökének a második felesége volt Krausz Mária (1765 k.–1835), aki bécsi polgárcsaládból származott. A házaspárnak, egyéb jószágok mellett, Kendilónán is voltak birtokai.

²⁰⁵ A lap tetején, előfejbén: 1811.

²⁰⁶ Az „is” szó utólag beszúrva.

²⁰⁷ A lap tetején, előfejbén: 1812

²⁰⁸ Minden bizonnyal eddig tart Pántzél 1811 tavaszán, valószínűleg rövid idő alatt írott visszaemlékezése. Ettől kezdve néhány esztendeig nagyjából évi rendszerességgel foglalta össze élete eseményeit, a következő részt minden bizonnyal 1812 végén.

Déakságának 8.*dik* Esztendeit töltené. Meg hivatott tudni illik a Krasznai²⁰⁹ Ekklesiától Rec-torságra, és oda ki is ment Kolosvárról Majus 8-dikánn²¹⁰ midőn *Classicus Preceptor*²¹¹ volna, és égszersmind *Primarius*²¹² vagy Esküdt is. Köszöntött bé az Ekklesiába Pünkösöd második nap-ján úgy mint Majus 18.*dikán*; a' mint hallottam ditseretesen. Kisérje²¹³ ötet mindenütt az Is-tennek kegyelme!

Ez az esztendő leg terhesebb azok között melyeket eddig értem; akik nagyobbak Gyermek-eim közzül a' gyengébbeket emlékeztessék erre, mikor ennek értésére tehetségek lehet; mert példás esztendők folynak most, méltok arra hogy unokáink is emlekezhessenek réá.

A Jelen valo –812.*dik* Esztendő Erdélynek nagy részibenn sovány, és terméketlen volt mély a' drágaságot nem apasztotta: A tsupa Salláristák,²¹⁴ vagy pénz fizetésből élők nagy bajjal tartják magokat. Az Udvarokhoz tartozok panasz nélkül elnek; a' Papoknak is, ahol [66] képéjek²¹⁵ ki²¹⁶ szolgáltatódik, jobbann van dolgok mint a' Dikasterialistáknak²¹⁷ a' kiknek nints örökségek.

A mi éngemet illet, ezenn esztendőbenn is sok terhes nyavalyáimnak következéseit hordoz-tam; úgy mint gyengeségét, és nagy erőtelenségét Tagaimnak, a' főnek meg nem szünő zugását, süketséget; melyek mellett is, azonn erő által melyett az Isteni Gondviseléstől még eddig meg maradottnak érzettem sem házi kitsiny Gazdaságomban, sem meg szokott olvasásaimban semmit el nem mulattam. Gyönyörködtetvén magamat azzal titkon, mások hírek 's. tudtok nél-kül, hogy karjaim közül ki költ két nagyobb Fiaim mind eddig még egésségesenn, tisztességes, 's. betsülletbenn levő életet élnek!²¹⁸

1813nak elein úgy mint Februarius 9.dikénn el botsátám²¹⁹ a' kisebb Fiamat is Dánielt, Sigmond Bátyához Krasznára, a' kinek állapotya szükség hogy Testvérei között esméretben ma-radjon.

Ez a' Gyermekem születésétől fogva örökké mozgásban szerette lenni, és nyughatatlan volt, mihelyt anyi ereje gyült hogy valamit csinálhatott, a' hoz hozzá fogott, és minden [67] do-logbann²²⁰ részesülni szerette: E' nem lévén, sok veszedelmes mulatságot keresett magának: 3 Esztendős korábann fel mászott a' szalma kazalokra, mihelyt szemem előll magát el vonhatta, és onnan csuszkaált le, töbnyire fövel lefelé. Egyszer el jött az a' szomoru csapás, hogy sebessenn le botsátkozván fövel, keményen esett a' feje lágýára, mely miatt a' szava el is állott, anyira, hogy a' házba bé jövénn tovább égy fertáj²²¹ óránál, tsak égy szot is nem tehetett: Meg szollalt ugyan tsak; de dadogva; mely dadogos beszédje rajta meg is maradt.

²⁰⁹ Kraszna (Crasna): település Szilágysomlyótól mintegy 11 km-re, délkeletre, Zilahtól 14 km-re, északnyugatra.

²¹⁰ A dátum utólag beírva a szöveg eredetileg kihagyott helyére; a „8” egy korábbi számról javítva.

²¹¹ latin tanító

²¹² első diák, a diákesküdszék tagja

²¹³ A kéziratban a szó kis kezdőbetűvel: „kisérje”.

²¹⁴ fizetéses dolgozó (Pántzél is megmagyarázza a kifejezést követően)

²¹⁵ az egyháztagok által adott papi (vagy tanítói) gabona-járandóság

²¹⁶ A lap tetején, élőfejen: 1812

²¹⁷ központi hatóságok, kormányzések hivatalnokai

²¹⁸ Feltételezhetően eddig tarthat Pántzél 1812 végén írt éves visszatekintése. A következő sorban kissé megváltozik az íráskép (és a tartalom).

²¹⁹ A szó második -á- betűje egy korábbiról javítva.

²²⁰ A lap tetején, élőfejen: 1813

²²¹ negyed

El jövén tanulásának ideje, nagy bajjal olvasni meg tanítottam, és az utánn oskolába küldöttem, mint több Gyermekeimmel tselekedtem, kiket²²² mind magam tanítottam meg olvasni, és az utánn botsátottam oskolába. Tanult jól addig, hogy a' Conjugatziot²²³ is meg tanulta; és már ekkor Collegiumba kellett volna küldeni: De az én hozzá való nagy szeretetem, és rajta való nagy szánakozásom, nem engedte hogy a' durva Tanítok kezek alá botsássam Collegiumba, tudván minémü ostobák azok töbnyire, hogy ha a' Gyermek nem tudja folyvást mondani letzkéjit, vagy expositioját,²²⁴ ütik szegényt kegyetlenül. Vártam azért, hogy ha talám növése valamit a' nyelvinn igazitana: De midönn szomoru- [68] ann²²⁵ tapasztaltam azt, hogy keveset jobbul a' beszédje, halogattam el küldésit annyival inkább, hogy ő is felettébb irtodzott az afféle Déákos tanulástól, melyben a' Praeceptor Kemény Vezér, mint a' Lonai oskolábann is már ő azt meg próbálta volt. Tehát az iránta való nagy szánakozásom; (a' kit születésitől fogva különösönn szerettem, és magamban kesergettem is nyomorult sorsat) arra vett, hogy magamnál tartottam, a' mint lehetett oktattam olvastattam, irattam s. a. t. igyekeztem égy szoval azonn, hogy a' mint lehet épüljön, és leg alább erköltsi romlása ne légyen, melyet én meg is nyertem, mert ártatlan állapotjában botsátám Krasznára olyan igaz bizodalommal hogy ő még érdemes ember leszsz, ámbár a' taníttatása nem úgy ment, mint kellett volna; Ö iránta szomorkodom, 's. valoban kesergek mikor ezt írom, mert igaz Atyai szivem 's. lelkem vagyom. Segitsetek elő menetelinn, a' kiknek modotok leszsz benne Kedves Gyermekeim, Ti főként Testvér Bátyai: meg kíványa azt tölletek a' vérség, meg kíványa az ő alkal- [69] matos²²⁶ volta, mert benne nem fogtok szégyent vallani. Lehet ő még sok jó állapotokra való; mert a' beszédje eddig is sokat igazodott.

Meg mutatta²²⁷ hozzá való Atyafiságos indulatyát leg elsőbenn is Sigmond Testvére Krasznára²²⁸ magához fogadván. Amint emlékezem ezenn esztendő Februariusnak 9dikétől fogva tartotta magánál 1814dik Esztendőnek Tavaszszáig vagy még tovább ment.

Ez alatt az idő alatt Bátya mellett való letelét ő meg köszönheti; ott ő a' mint Testibenn nőtt úgy gyalulodott, pallerozodott, és jo természetében meg maradtott, melyért ő Sigmond Bátyához örökös haladatossággal tartozik.²²⁹

A' 1814dik²³⁰ esztendő még szegényebb leve mint az ez előtt valok. A Málénak fele is alig ért meg a' buza pedig nem eresztett, Égy kalongya²³¹ ritka helyenn adott két vékát, a' Tavaszzi buza vad zabbal gazzal volt telyes. A' Szegény emberek nem is vethettek volt mert nem volt magjok; E mellett minden roszzul termett még a leg közönsegebb vetemény is. Bor egészsz

²²² Lehúzza: „a' kiket”, helyette áll: „kiket”.

²²³ igeragozás; az erről elnevezett második osztály a *conjunctica classis*

²²⁴ (lecke)felmondás, magyarázat, előadás

²²⁵ A lap tetején, élőfejbén: 1813

²²⁶ A lap tetején, élőfejbén: 1813 1814 (A második évszám utólag, minden bizonynal az 1814-ről írott összefoglaló alkalmával beírva.)

²²⁷ A szó egy korábbiról javítva.

²²⁸ Valószínűleg a szóelválasztás miatt tévesen „Kraszná-nára” áll a kéziratban.

²²⁹ Minden bizonynal eddig tart az 1813-ra való visszaemlékezés.

²³⁰ Az első két szám („18”) utólag beszúrva, a névelőt minden bizonynal elfelejtette „Az”-ra cserélni.

²³¹ másként: kalangya; a learatott gabona mérésére használt, nem egységes mértékegység, régiótól függően 18-tól akár 30 kéve búza is adhatott egy kalangyát, Erdélyben a 25 körüli volt a gyakori, a 21–22 már „kurta kalangyának” számított

Erdelyben sohol sem volt, még a Szilágyban sem volt szokott szüret; úgy hogy ez az esztendő éhségnek, szükségnek, inségnek Esztendéjinek neveztetetik.²³²

Átal uszok ugyan tsak sok bajjal ezen esztendőt [70] is²³³ Nagy²³⁴ és szomoru történet nélkül, A' mi kevés termésem volt, az esztendőt ki huzok, azt az égyet ki vévén hogy borra sokat költöttem, minthogy az én gyenge egészem azt szükségessé tette.

Ezenn esztendőnek September hónapjában Házosodik meg második Fiam Pál, Pagotsán és azonn esztendőnek végével 3. esztendőket Számtartóságában ki töltvén, ki szállott az Udvarból.

A' Historiábann ezen esztendő nevezetesnek marad mind örökké, az által, hogy az egészsz Európát meg rettentette²³⁵ Frantzia Császár Bonapárte Nápoléon, meg győztetett, és Császárságából le tetetett, midön minden Europai hatalmasságok égybe szövetkezve vitézül harztoltanak volna ellene. Az utolsó ütközöt [sic!] melyben ezen meg győztetése történt éppen Páris mellett volt.²³⁶

Az öszve szövetkezett Fejedelmek az utánn Octoberre nagyobb részénn mind Bétsbe takarodtak égy közönseges Congressusnak tartására, és az egészsz Telet ott töltötték el.²³⁷ mely szerint 18, vagy 20 ezer idégenek telelvén ott; minden féle dolgok a' városban felettébb meg drágultak.

Az 1815.*dik* Esztendőt is az Ur Isten meg engedé érnem meg lehető eröbenn, egészségben minden hozzám tartozóimmal égyütt, midön Januarius 25.*dik*én töltém bé életemnek 60*dik* Esztendéjét. Örvendezvén mind eddig még házomnak elég jó állapotján, ámbár a' szükség nyom, mint egészsz országunkat.²³⁸

[71] Az²³⁹ 1815*dik* Esztendő buza és málé, vagy közönsegesen Gabona termésre, tsak olyan volt mint az el mult 1814.*dik*. éppen anyival volt elébb való, hogy Gyümölts mindenütt igen bővön termett. A bor is volt, szinte fél termés; hanem nem ért meg és olyan savanyu lett, hogy azt meg inya tsak kételességből lehetett, aki bor nélkül lenni nem tudott, a' milyenek közze sokan számláljuk magunkat, kiknek szerentsénk volt úgy nőni fel, hogy eleitől fogva boros asztalrul lehetett élnünk. – Azomban mivel a' szilva mindenütt igen bőv volt; tehát felettébb sok szilva pálinka főződött mindénütt, melyért a' savanyu bort mindenütt meg vétvén országunk lakossai a' palinka italnak adták magokat, úgy hogy bamulásra méltó sok pálinka költ el kevés idő alatt tsak olyan kitsiny faluban is mint Kendi Lona, holott pedig ez is drága mert fertájja 40. Krajcár.

Minemü nagy drágaság legyen most mikor ezt irom 1815.ben meg tetzik abból, ha azt mondom tsak, hogy éppen olyan esztendő mint a Tavaji vala melybe nintsen semmi több; tsak Palinka.

²³² Az íráskép és a tartalom ezután kissé megváltozik, ezért feltételezhető, hogy e helyen megszakadt az 1814-re való visszaemlékezés, s a következő sorokat (a 70. lapon) talán 1815. január 25-e, vagyis 60. születésnapja körül fejezte be. L. még a 238. jegyzetet!

²³³ A lap tetején, élőfejen: 1814.

²³⁴ A „Nagy” szó nehezen olvasható, mert egy korábbi szövegváltozat javítása.

²³⁵ A kéziratban: „rettentett”.

²³⁶ A párizsi csata: 1814. március 30–31, melynek második napján a szövetségesek bevonultak a városba.

²³⁷ A bécsi kongresszus 1814. szeptember 18-án kezdődött és a következő év június 9-én fejeződött be.

²³⁸ Eddig tartott a visszaemlékezés 1814-re, minden bizonnyal 1815 elején, 60. születésnapja körül írta le.

²³⁹ A lap tetején, élőfejen: 1815.

Ez az Esztendő még emlékezetesebb lesz a' Historiákban, mint volt az el mult –814dik: mert ez az esztendő tsapá a' földhöz, azt a' telhetetlen Vitéz Frantzia Császárt, aki mind eddig a' világ Ura iparkodván lenni, Európát szüntelen valo háboruságban [72] tartotta.²⁴⁰ De ezen esztendőben végképpen meg győzöttetvén Szent Ilona Szigetébe küldetett olyan örizet alá, hogy onnan nem fog többé visszá jöni.

De ezek nem a' mi dolgaink – elég az, hogy a' sok hadakozásra valo adozás, katona fogások terméketlenség, 's. minden rossz bennünket terhelve által lépénk a' –816dikra is. Az az inség mely közönséges, réam is ki terjedett, és mig napjaim nyulnak az 1815.dik Esztendőről nem lehet meg nem emlékezni; mint a' mely réam nézve is tsak inségnek 's. gyötrődésnek eszten-deje vala. Mennyen el ő minden nyomoruságaival, és tselekedje az Isteni Gondviselés, hogy olyan többé elé ne kerüljön.²⁴¹

Az 1816.dik Esztendő az én Házamban nagy változást okozta, mindgyárt kezdetében is. Rosália Léányom tudni illik Férjhez mene Januariusban. Mikor ezt az ő Férjhez menetelit jól elmémre vészem az Isteni Gondviselésnek titkos utai ötlődnek elmémbe; melyeket nem lehet ki meríteni. Ez tsudállatos emberi modon szolva. Égy ifju, és idegen a' kit soha nem látott nem esmert közönlünk senki, meg jelenik szemérmatosan égy estve Léány nézés véget, alig fordult meg a' Léány szeme előtt soha égyik is a' másikhöz nem szollott, azonnal meg kéri 's. negyed napra a' jo választ meg is nyeri.

[73] Ez²⁴² az idegen ifju ember Maros Székről Panitbol²⁴³ valo, Maros Vásárhelyen Déákoskodott Bartha László már most kedves vejem ő kegyelme a' mult Augustusban hozatott Papnak Kidébe.²⁴⁴ Kétség nélkül tudakozódása 's. más jo emberek jóvallása után fordult meg nállam előbször Januarius 12.dikénn Léány nézni, 's. kérni is. A választ Léányom tetzesére bizván, mikor meg tudtam, hogy hozzá mégyen, és azon választ el küldöttem 14dikén mindjárt azon hónapnak: Másnap 15dik meg jelent a' Mátkasodásra; és terminust²⁴⁵ tévén az égybe kelesre 18.dik napját ezen holnapnak, akkor véghez is mene égybe esketések 's. másnap 19.dik el is vivék kebelünköl Kedves Léányunkat.

Ez a' házasság valóságos elmélkedésre szolgálthatat materiát. Egy esméretlennel valo égyben kelés tsak szerentse próbálásnak láttathatik, és félelmes; De az égy mást az előtt jól esmert személyek; söt a' kik égy masközt az előtt szerelmes égyességben éltek is, hányan nem szenvedtek hajo törést a' házasságban, Ez égy meg határozhatatlan dolog a' véges elmétöl, melyik jobb a' kettő között; de a' még is igaz hogy jobb meg esmerni elébb égy mást az egybe kelendöknek, mint vaktában tsak előre valo vigyázás 's. tudás nélkül valakivel öszve bonyolodni, és örökösön magát égy isméretlenhez le köte- [74] lezni.²⁴⁶ Mi ezt nem követtük ki adtuk a' Léányunkat előre tett minden tudakozódás nélkül, minden jövendöbéli szerentsejét az Ur Istenre bizván; de volt is okunk réa tudni illik. Az én Léányom magának szerentset nem várhatott, mert tapasz-

²⁴⁰ A lap tetején, élőfejen: 1815.

²⁴¹ Itt fejeződött be az 1815-re való visszaemlékezés, talán a következő év elején írta le.

²⁴² A lap tetején, élőfejen: 1816

²⁴³ Panit, ma Mezőpanit (Pänet): település Marosvásárhelytől mintegy 13 km-re, nyugatra.

²⁴⁴ Kide (Chidea): település Kolozsvártól mintegy 35 km-re, északra. Bartha László 1808-ban matriculált a marosvásárhelyi kollégiumban, 1815-től 1826-ig szolgált lelkészként Kidében, ezt követően, 1827 és 1833 között Magyaracskáson, 1834 és 1836 között Domokoson, 1836 és 1838 között pedig Magyarokbölcsön.

²⁴⁵ időpont

²⁴⁶ A lap tetején, élőfejen: 1816

talta azt, hogy vagynak olyan személyek a faluban a kik ötöt el szollották az olyan Személyek előtt a kik bennünket látogatni jó szível szerettek volna. Illyen volt nevezetesen egy Tisztartóné, aki fő volt illy alaton mesterkedésben a szép szín's. barátságos maga viselet mellett. Ezt olyan egy jó idegen Udvari Tisztnek szájából tudjuk; a ki tzelozott szegény hazommal esmerkedni; de az az²⁴⁷ embertelen Tisztartóné tsak azt sem engedte, hogy az a Személy vagy égsyszer házunkhoz jöjjön. – De a Házasság Isten dolga, ebben hijába vét akadályt²⁴⁸ a leg gonoszabb Lélek is, senkinek szerentséjét el nem ronthatya. Az én Léányom tsak ugyan férjhez [ment]²⁴⁹ Contentuma²⁵⁰ szerint, egy jó erkölsü, jó feleség tartó, tsendes életet szerető, betsülletes és töllem is mind eddig igazánn szeretett ifju Papi Férfihoz. – Ez az ő töllünk lett el távozása, meg vallo, hogy nékem sok könyhullatásomban került, mert egy esméretlen ifju-személlyel való egyben köttetése, sok gondolatokat adott elmémre, és ha reméltem is a jot; [75] de²⁵¹ éppen ugy féltam a jövendő rosztol. Az illyen keserűség természetes az Atyai Jó Szívbe.

Ugyan ezen 1816. *dik* Esztendőben végezé bé a nagyobb születésü Fiam Sigmond is Krasznai Rectorsagát; Butszuo predikátzioját mondotta. Aprilis 21. *dikén*, és haza ére's. bé költözék hozzám néhány szekerekkel hozott vagyonával Junius 11dikén minek utánna Rectori hivatalában 4. Esztendöket ditséretesen el töltött volna.

Ezekhez hasonló örömet érem ezen Esztendőben abban is, hogy a második fiam Pál Nemes Torda vármegyében Adessori²⁵² hivatalra bé eskedetett ámbár minden Birtok, és Possessio²⁵³ nélkül való Személy lett légyen: A Nemes vármegye Tisztyei különös kegyelmekben vévén jó reménység alatt eskedték bé Adsessornak.

Az Ur Isten kívánta még ezen 1816. *dik* Esztendőben is látogatásait rajtunk fenn tartani, mert Gabonánk most is tsak oly kevés vagyon mint volt az előbbeni két Esztendökben. Az igaz ugyan tsak, hogy ez a természetlenség nem olyan közönséges most mert némely részeibenn Orszagunknak volt elég jó aratás és málé is, mint példának okáért a Mezőségen és Szeben felé, De Kalota szeg táján, Doboka vármegyében Kövárvidéken Szolnokban, Közép Szolnokban, és így a Szilágyban lehet mondani, hogy majd semmi nints. Lona különösönn sokkal szegényebb most mint a mult szük esztendökben, ezt meg lehet abból itélni, hogy nékem²⁵⁴ 15 véka öszi vetésemről lett 15 Kalongya inkább tsak gaz, melyből lett 20. véka igen gazos buza; Hat [76] véka²⁵⁵ Tavaszai vetésemről lett 6. Kalongya vad zabbal és borsoból allo, melyből lett 5. véka, melynek fele sem volt buza; hanem zab és borso. Quartabol²⁵⁶ jött valami 2. Kalongya inkább Gaz, mint buza. – Málé másfél veka vetésről lett hántatlan a mennyi tért a szekereim dérékába aproságok, annak is fele éretlen; így volt másoknak is a Termések. A fizetésre kell egyedül támoszkodnom;²⁵⁷ de azt is a Grof Teleki Pál²⁵⁸ ö Nagysága Udvarából igen bajos ki venni és

²⁴⁷ A két szó a kéziratban egybe írva: „azaz”.

²⁴⁸ A kéziratban: „akadály”.

²⁴⁹ E szó kimaradt a szövegből.

²⁵⁰ megalégedés, elégedettségg

²⁵¹ A lap tetején, élőfejen: 1816

²⁵² másként: assessor; vármegyei ülnök

²⁵³ birtok, tulajdon

²⁵⁴ A kéziratban: „nékem”.

²⁵⁵ A lap tetején, élőfejen: 1816

²⁵⁶ (dézsmá)negyed, illeték

²⁵⁷ A kéziratban: „támoszkodnom”.

²⁵⁸ Teleki Pál a katolizált Teleki Károly és Haller Julia fia. Felesége Macskásy Klára, gyermekük nem született.

nagy része el szokott maradni; mivel az Ur maga Bétsbe lakik, ithon pedig a' Joszágainak igazgatoja, egy erzetetlen, magát szerető Pap gyűlő; rosz indulatu ember; aki igen nagyon erőssiti tselekedeteivel azt a' közmondást, hogy a' Papok fiai ha külső emberek léznek, igen hidegek az Ekklesiákhoz – Vajha az én Fiaim, kik külső állapotra szentelték magukat, meg hamissitanák ezt a' gyalázatos közmondást. Reméllem is azt töllök, mert az Isten jobb hajlandóságokkal ruházta fel őket, hogy sem olyan alatonul magokat meg jegyeztessék az emberi társaságban.

Illyen nyomorultul huzám a' napokat ezen Esztendőben is, a' mint ennek bizonyosága vala maga is Sigmond Fiam – Ö tudni illik mint felyebb irtam Juniუსnak 11*dikén* érkezék meg és meg telepedék nállam olyan czállal, hogy még ezenn a' nyáron fel mennyen leg alább Bétsig söt ha lehetne tovább is; de a' költségnek egyben nem szerezhetése miatt, az ő el menetele Novemberig el haladott, mely szerint, egész nyáron, és özön vélünk lévén lakása, [77] a'²⁵⁹ mi sok szükségekkel valo bajoskodásainkat maga láthatta. Láthatta egészsz Lonának nyomorult sorsát, láthatta az enyimet különösönn.

Sigmond²⁶⁰ Fiam nékem ithon léte alatt nagy könyebségemre volt, mert ő az én hivatalomat vitte serényen és unalom nélkül, mind a' hétköznapi, mind a' Vasárnapi Papi szolgálatban. E' mellett nagy hasznomra is volt szükségben lévő házomnak fen tartására, a' menyiben ő adott bort asztalomra, ithon léte alatt,²⁶¹ és hagyot is számomra mikor el ment, az új bornak meg forrásáig melyel eljek: De még ennek elötte is ezen borutlan mult szük esztendőkben tartott borral, neha ide vecturáztatott boraiból; Melyet én néki mivel bajosan fizethetek mind meg; köteleztetem arra, hogy hozzám valo szivi joságát meg jutalmazzam²⁶² abból a' miből lehet.

El jöve ugyan tsak annak is ideje, hogy tzéljának el erésére a' hazából ki induljon; azért a' November 1ső Napján esett Kolosvári sokadalomra bé menvén alkalmatosságnak keresése véget, egyezésre lépett egy Kolosvári Boltos Kereskedövel, a' ki fogadta hogy Pestig el-viszi 50. Rhénes Forintokért. Ki jöve tehát ő Kolosvárról November 2*sodikán* estvére, és készületeit meg tévén más nap dél utáni 3. orakor butsjút vévé 's. másod izben el szakada közzülünk, Kolosvárra viszszá menvén; a' honnan az után valo nap ugy mint November 4.*dikénn* a' Kereskedövel dél utáni egy orakor Béts felé el indula. Azon hónap 13.*dikán* meg érkezett Pestre, Bétsbe pedig ugyan azon Kereskedövel érkezett, 23a Novembris az hol Ebeddel és Vatsorával tartya Testvér Ötsém Pántzél Dániel a' ki ott a' Magyar Ujsagot írja.

[78] Ugyan²⁶³ ezen 1816.*dik* Esztendő harmadik Fiamra Danielre nézve is emlékezetes anyiban hogy minek utánna minden felé sokat visgalodtunk volna a' végre, hogy valahová Udvari szolgálatra bé álhasson, a mely egyedül valo czélozásunk volt iránta. Tehát meg Kerestetett ő maga Méltóságos Consiliarius Báro Bánffy László²⁶⁴ ő Nagysága Préfektussa²⁶⁵ által Bonztidára²⁶⁶ számtartonak. Ide ment ő által szegödözni Decembernek 13.*dikán* Az elötte valo nap ide küldött levelére a' Préfektusnak kinek neve Szathmári Dániel. Itt bé fogadtatvan ő Számtartonak viszszá jött 15*ta* az az harmadnapra hálni, és másnap 16*ta* Jo reggel viszszá ment, hogy

²⁵⁹ A lap tetején, élőfejen: 1816

²⁶⁰ A margón egy + jel áll.

²⁶¹ Ua.

²⁶² Ua.

²⁶³ A lap tetején, élőfejen: 1816

²⁶⁴ Báro Bánffy László főkörmányszéki tanácsos, országgyűlési követ, 1839-ben halt meg.

²⁶⁵ jószágigazgató

²⁶⁶ Bonchida (Bontida): település Kolozsvártól mintegy 30 km-re, északkeletre.

fel válalt hivatalába bé álljon. Segélje ötet az Isten, hogy lehessen ezenn Méltóságos Udvarnak hasznos szolgáltyára.

Így tévé az Ur Isten ezen 1816*dik* Esztendőt 3. Gyermekekre nézve örvendetessé, a' menyiben tudni illik a' Léányom Férjhez mene, a' nagyobbik Fiam bé vegezé Rectori hivatalát, és czelja szerint fel mene Bétsbe; a' Kissebb Fiam pedig magának Statiót talált a' melyet régen ohajtott.

De ezek mellett azt is meg valлом hogy ez az esztendő is kedvetlenül folya el, a' menyiben minden eleség felette szük és drága volt. Ezt a szükseget ugyan nem kellene nagy mértékben erzeni a' nagy Udvarok mellett Szolgáló Papnak, mert az Udvaroknak ha égy Jozságokban nintsen is termés, tsak van a' másíkba, és lehet a' fogyatkozást potolni valami részben. De Lonán két Udvarban Tisztek uralkodnak a' kik mind rozs sz lelkük. Emlitettem felyebb tsak az előbbeni le- [79] velen²⁶⁷ a' Grof Teleki Pál ö Nagysága Prefectussát²⁶⁸ aki az 1811*dik* Esztendőnek elein lett Prefectus és sem azonn -811re sem -12re sem -13ra sem -14re a' 25 veder boromat ki nem adta, mely eddig esztendőre adatott, hanem nagy bajjal, 1814.ben adott 17. vederrel. Az után a' Grofhoz folyamodván instántziámmal,²⁶⁹ parantsolt talám néki mert adott meg 6. vedret, mely a' Grof asztali borából maradott volt, és a' mely mivel igen jo bor volt fel teszem háromszor 6. vederre az az 18*ra* mely szerint ezen 4 esztendőkre adott 35 vedret, és így el maradt 65. veder a' 4. esztendőre. Az 1815.*re* ki fizette pénzül, az 1816.*ra* semmit nem fizetett sem pénzt, sem buzat, sem bort; A Grof most Bétsbe lakik nem instalhatunk.

A' Grof Teleki László ö Nagysága Udvarát igazgatya Prefektus Balog, és Tisztarto Farkas, Mindketten szolgálásból lépett uraságra és originaliter²⁷⁰ mind kettő Oláh volt; ök magyarok lettek ugyan Szolgálásokban de *naturam turpem nulla fortuna obtegit*.²⁷¹ A Groff Pesten lakik, és ezek az Urak most itt. A' bor fizetésemet az az 30 vedret el huzták volt 1814.*ben*. Most közelébb 1816ra sem adtak még abbol semmit. NB a' 16ra valo azután ki adatott későre.²⁷²

A Groffné Teleki Imréné ö Nagysága mindenik szük esztendőben ki fizette accurate²⁷³ minden nemeit fizetésemnek ki vévén 1814.*dik* esztendőt, a' mikor sehol semmi bora nem teremvén, a' bort nem adta ki. Enyi sok szüksegek között menénk által a' hasonló vagy meg nagyobb szüksegekkel telyes 1817*dik* felette éhes esztendőre.²⁷⁴

[80] Az²⁷⁵ eddig el folyt esztendőkben is, már főként 5 esztendőktől fogva nagy volt hazánkban a' szükseg de a' jelenvalo 1817*dik*, mindeniknél veszedelmesebb; mert mint felyebb irtam, némely részeiben orszagunknak volt buza és málé is, de nagyobb részén semmi sem termett, a' honnan a' föld népe nagy részén [sic!] el vándorlott a' szomszéd országokba, más része koldul

²⁶⁷ A lap tetején, élőfejen: 1816.

²⁶⁸ L. a kézirat 76. lapján!

²⁶⁹ kérés, kérvény

²⁷⁰ eredetileg

²⁷¹ Gaius Iulius PHAEDRUS, *Fabulák*, Appendix, III. mese, 1. sor. Magyarul, korabeli fordításban: „A' rút természetet semmi szerentse el nem fedezi.” *Fédrusnak (...) É'sópusi beszédekről irt V. Könyvei, és Ragasztékja*, ford. SEPSI ZALÁNYI SZABÓ Elek, Kolozsvár, Királyi Lyceum, 1824, 183.

²⁷² Ez a mondat utólagos beírás.

²⁷³ gondosan, pontosan

²⁷⁴ Az 1816-ra vonatkozó, itt lezáruló áttekintés valószínűleg 1816/1817 fordulóján íródott. L. még a 277. jegyzetet!

²⁷⁵ A lap tetején, élőfejen: 1817.

házzrol házzra, más része él²⁷⁶ a' mint lehet felette soványul naprol napra. A Koldulo emberek egymásnak adják az ajtot, és halnak az éhség miatt. Soha nem hittem eddig hogy az ember anyira el hagyattatva lehessen hogy éhel [sic!] meg haljon a' kert alatt, De most látom; hogy az meg történik, az után 's. mezzön találatnak az ehség miatt meg holtak: Mivel pedig az éhség kinos nyavalya, azért minden felé a' lopások, ragadozások, fosztások hallattatnak; Ki mit lát szeme előtt el ragadozza; az uton járás pusztás helyeken, és tsak magánosonn nem bátorságos. A tiszta buzának vekája most mikor itt irom Aprilisbe Kolosvárt 12. florenus. Az elegyesnek 10. florenus. A malének 9. florenus, a' magnak valo pedig 10. florenus. A marha husnak fontya 2. péták. A' Szalonnának 4. huszas. A Krumplinak vekája 4. florenus. (Most egyébféle forint nintsen tsak Nemet forint.)²⁷⁷

Octobernek közepe táján érkezék haza Sigmond Fiam Bétsből, azért inkább hogy én nagy szegénységben lévén ötet semmivel nem segíthettem, még azt is el nem küldhettem a' mi adossága ithon volt.

[81] Ezen²⁷⁸ esztendőnek aratássá meg örvendeztette, a' vilagot mindenütt jo termés volt, és az egész természet láttatott Komorságát mosojgásra változtatni; Mind majus mind Junius igen szépen folytanak, de Aprilis igen hives volt, mely miatt a' szöllőnek készülése 's. egyéb is hátra vettetett; A méhek pedig mézekből ki fogyván, 's. ki nem járhatván felesen²⁷⁹ el döglöttek. Juliusnál sem lehet szebbet kívánni. A' buza szépen el készült és böv aratás lett; a szöllő is mindenütt jo termésben levén böv szüret lett mindenütt; de savanyu bor szürödött.

Oltsodik minden szemlátomást az böv aratással; ugy hogy mar Augustusban minden élelemre tartozo dolgok fele árrára szállottak le; A' Majorság igen draga és a' tojás, mivel a' szük esztendőkben a' szegénység majorságot nem szaporithatván, a' mi volt el adta, égy pár tojás tudni illik 3. garas. Egy pár tsirke 1. florenus. Gyümöls elég van: De pénz nints. Egészs Sep-temberben még nem volt kártévő ho harmat.²⁸⁰

Ez az Esztendő vala nevezetesenn az az emlekezetes esztendő, melynek nyári napjaiban Felséges Királyunk és Királynék Lengyel ország felöll Bukovinán keresztül Erdélybe érkeztenek 's. azt megjárták, és Kolosvárt 10 napokig mulattanak. Mely örvendetes dolgot mutatott minden!²⁸¹ Én pedig gyöttrödtem 's. kesergettem az inségben hogy Bétsben lévő Fiamon nem segíthetek; Futottam fárdtam erre 's. amarra, hogy költsön kevés pénzt kapjak; de a' pénz meg szükülvén sohol nem boldogultam.

[82] Ezt²⁸² az esztendöt bé rekesztem, ámbár többet irhatnék még rolla; bár ne nyomodott volna ennek kedvetlen emlékezete oly mélyen elmémbe; de bajos el felejteni, az igen terhelő állapotokat!²⁸³

²⁷⁶ A kéziratban: „el”.

²⁷⁷ Az 1817-re vonatkozó első bejegyzést tehát saját feljegyzése szerint áprilisban teszi. Lehetséges, hogy ekkor írta az 1816-ra vonatkozó visszaemlékezését is, vagy legalábbis annak végét.

²⁷⁸ A lap tetején, élőfejben: 1817

²⁷⁹ sokan, számosan

²⁸⁰ dér

²⁸¹ I. Ferenc császár és király 1817-ben öthónapos utat tett Galíciában, Erdélyben és a Temesi Bánságban.

²⁸² A lap tetején, élőfejben: 1817–18 (A „8” talán „6”-ról javítva.)

²⁸³ Pántzél, valószínűleg 1817 végén, itt fejezte be áttekintését az évről, pontosabban az előző bejegyzésének keletkezésétől, vagyis áprilistól eltelt időszakról.

Ennek elein haza jöve szolgáltyából Dániel Fiam is, minek utána esztendeit ki töltötte volna Bontzidán Számtartói²⁸⁵ hivatalban Báro Bánffi László ö Nagysága udvarában. Szerentse minden ifjunak, a' ki szolgáltya által köteleztetik élelmét keresni, 's. jövendőre magát szoktatni. Szerentse mondom, ha olyan helyre viszi ötet az Isteni gondviselés, hogy alig legyen egy kis ejjeli nyugodalma, és a' nap 24. orait hármát négyet ki véve szüntelen valo foglatatosságban töltse el. Akár mint irtozzunk a' terhes szolgálattal; de jo az ifjunak pályafutását ilyen helyen kezdeni el; itt puhaságot, heverést, nem tanult; itt nem meszsze volt ö attol a' szolgálai állapotol; mely minden szempillantásban azt mondathatta véle: Oh mely nyomorult Szegény szolgálta az, aki nagy igára talál. Az ilyen inkább szánakozhatik a' nyomorult Sklavokon²⁸⁶ mint az aki őket szolgáltya. Az ilyen inkább tud a' Szegényen könyörölni. Illyen oskolában practizált leg elébb Dániel Fijam, és azt meg eléglvén haza telepedék 's. a' 1818*dik* Esztendöt Bátyával égyütt itt tölté el házamnál betsülletes maga [83] viselettel²⁸⁷ szinte ezen esztendő végéig. December elein Méltóságos Grof Rhedei Adam Ur²⁸⁸ ö Nagysága Bányabükk²⁸⁹ Udvarában lett számtartói hivatalban üressedés, a' hová meg hivatott és ezen hónapnak 13dikán oda el is ment 's. azon szolgálta bé iktattott azon Méltóságos Udvarnak igen érdemes Prefektussa által.

Amint felyebb meg jelentettem vala Sigmond Fiam haza jött Bétsből *Octoberben* 1817ben²⁹⁰ és ezen 1818*dik* esztendöt itten töltötte el Papi hivatalára szükséges készületekben. Talám ö is szerette volna; de én igen is kívántam ötet magam mellett meg tartani, hogy öregsegemben legyen Segédem. De égy Udvarban a' fizetésnek ingadozo állapotyá égy Dési István miatt; másfelöll égy más udvarnak is késői hideg fizetése, a' Gazdaságunknak rosszszul állása, magunknak is ahoz nem elég hajlandóságunk, égy szoval mindeneket felvéve jobnak találtuk, hogy két felé lakván építsük magunkat a' mint lehet külön szorgalmatosságaink által. Igy leve hogy a' meg különözésben nem voltunk ellenkezők.

A' régen papság nélkül valo, pusztá, parakhiajából is ki fosztodott Kara²⁹¹ már az előtt régen ajánlatott volt neki a' Kolosi 's. Kalotai Tractusok nagy érdemü Esperestyétől idősb Intze Samuel Urtol; általa az utak modok is ki nevezettek melyek által ö azt magának, meg szerezze; Meg is szerzette ártatlan modon ott magát meg kedveltette, és közönséges meg egyezésből meg is hivatott Solemniter²⁹² 's. a' követke- [84] zendő²⁹³ 1819benn Februarisnak *2dikán* a' Karaiaktol el is vitetett; de a' nevezett Esperest Ur a' milyen szives indulattal lattatott elébb lenni hozzánk, és ohajtani Sigmond Fiamnak Karaba valo menetelet, olyan haragos indulattal vette az oda valo

²⁸⁴ Itt szerepel először a főszövegben belül, kvázi címként évszám, látványosabbá téve az annuárium jellegű íráshasználatot.

²⁸⁵ A kéziratban: „Számtartartói”

²⁸⁶ rabszolga

²⁸⁷ A lap tetején, előfejen: 1818

²⁸⁸ Gróf Rhédey Ádám (1768–1849) 1800-tól császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos. 1806–1835-ig Doboka vármegye főispánja, 1835-től a Királyi Tábla, majd a kincstartóság elnöke. 1817-től haláláig a kolozsvári Kollégium főgondnoka és támogatója.

²⁸⁹ Bányabükk (Válcele): település Kolozsvártól mintegy 7 km-re, délre.

²⁹⁰ Az évszám utólag beszurva.

²⁹¹ Kolozskara (Cara): település Kolozsvártól mintegy 15 km-re, délkeletre.

²⁹² másként: solenniter; ünnepélyesen

²⁹³ A lap tetején, előfejen: 1818–1819

bé lépésit, azt állítván, hogy hire nélkül²⁹⁴ nem kellett volna oda le telepedni; holott minden hirivel volt: és maga jelentette az utakat modokat is melyek szerint meg szerezhettük Karát mivel maga legkissebb mozdulást is nem tett, amiatt; hogy egyik Méltóságos Patrona Kendefiné Aszszony Kezin tartotta a' Parochialis helyet, és azt ki kellett tölle venni, már pedig az Esperest adossa volt azon Aszszonynak, és kedve ellen nem mert cselekedni. Külömben is ez az Aszszony nem akarta hogy oda Pap vitessék, amint hogy máig sem fizet semmit és hogy ellene ne vétsen az Esperest Consensust²⁹⁵ sem adott 's. nem is akar adni. Ez egészs intrica; és erről többet irni utalnom is. Az ilyen nem Esperesti lélek. Nékem Barátom és anyiban szeretem 's. betsüllöm; de mint Esperestet utállom, mert hivatalának folytatásában fő tzélja a' nyereség.²⁹⁶

Ezen –19dik Esztendő nem lehetett örvendetes Esztendő réám nezve meg szomorittatván tulajdon Gyermekemtől úgy mint Pál fiamtól. Volt tudni illik nékem 60 forint adosságom égy Nemes embernél a' ki nem meszsze lakott Pagotsához, mely a' Lonai Papnak fizetésében járo 3. Esztendei interes pénz volt. Közel lakván azon Nemes emberhez réa biztam, hogy vegye ki és küldgye el mert ados vagyok vélle. Ő ki vette 's. maga hasznára fordította. Soha nagyobb szükségben pedig nem voltam mint akkor, mivel az adosságert szoritottak és már executiot²⁹⁷ vártam magamra; a' mely el is jött volna, hanem az a' szerentsém történt, hogy égyik Lonai Patronusom meg fordulván itt ajánlottam a' Könyveim Catalogussát, hogy a mely könyvet meg szeret vegye [85] meg.²⁹⁸ így tsináltam ki hamarjába a' 60 Forintokat. Ugyan akkor el tartotta a' Ketsedi Papnak²⁹⁹ is 20 forintját, mely hasonló interes pénz volt ugyan azon Nemesnél,³⁰⁰ melyért osztán más esztendőben³⁰¹ el ment maga a' Ketsedi Pap azon Nemeshez és 20 forintomat fel vette tölle, azért a' mit el tartott tölle a' Fiam: de ez hosszas törvénykezéssel esett meg.

Ez nem tsak igen nagy kárt okozott nékem, hanem úgy tetzik hogy a' Fiam hideg vérrrel kivánt velem motskolodni, az pedig abbol tetzik meg, hogy ezen tselekedetének mentsegére, olyan levelet küldött mely inkább szomoritot mint a' tselekedete is. Azt írja tudni illik hogy ő nyomorultul neveltetett a' Collegiumban, – hogy onnan ki kelvén mikor számtarto lett Pagotsán semmit nem vitt el töllünk, tsak üressen ment el oda, hogy néki semmit nem adtunk az után is &c. Ez gyáva, és tsalfa írás; En ezt néki szemére nem vetettem, és égy levelett is néki,

²⁹⁴ tudta, tudomása nélkül

²⁹⁵ jóváhagyás

²⁹⁶ A bekezdést követően, a margón egy + jel áll, mely megismétlődik a lap alján. Lehetséges, hogy a jel azt jelenti, hogy itt lezárta a talán 1819 februárjában vagy azt követően keletkezett bejegyzését, amit majd később, talán az év végén újjal egészített ki. Az írásképp és a tartalom azonban azt sem zárja ki, hogy mindkét szakaszt egy időben, talán az év végén írta. L. még a 300. jegyzetet!

²⁹⁷ végrehajtás

²⁹⁸ A lap tetején, élőfejen: 1819

²⁹⁹ Kecsed (Aluniş): település Déstől mintegy 22 km-re, délkeletre. A lelkész 1806-tól 1819-ig Bajnóczi Dániel, éppen ettől az évtől kezdve pedig Szász Dániel volt (1824-ig).

³⁰⁰ Pántzél minden bizonnyal itt fejezte be az 1819-ről írott (második?) bejegyzését, talán az év végén. A vesszőt követő mondatrészt ugyanis csak tartalmilag folytatása az előzőnek, az írásképp ettől kezdve erősen megváltozik: remegő kézzel ír, jóval apróbb betűkkel és kuszább sorokkal, mint addig. Az itt következő szöveget Pántzél négy és fél év kihagyás után, 1824 júniusa után írhatta. A keletkezés terminus post quem-jét l. lejjebb: „En ezt néki szemére nem vettem, és égy levelett is néki, (hogy erről ne emlékezzem) nem irtam –24dik Esztendő juniussáig.” (PP, 85.) A mondat befejezése, valamint az ez után kezdődő bekezdés formailag még az 1819-es évhez fűzött kommentárnak tűnik. Ez azonban már nem utólagos beszámoló arról az évről, hanem egy következő, pontosan meg nem nevezett évre történő utalás (l. a következő jegyzetet!), illetve az erkölcsi tanulságok levonása.

³⁰¹ Nem derül ki pontosan, hogy mikor, 1820–1824-ig bármely évben megtörténhetett.

(hogy erről ne emlékezzem) nem irtam –24dik Esztendő juniussáig. Amely esztendőről emlékezni fogok mindgyárt; tsak azt teszem még ide, hogy én ilyen tselekedettel magamat meg nem gyaláztam volna soha, hogy az Apámnak tsak égy Krajcárját el tartottam volna. En is szegényül nőttem fel, szegényül tarthatott az Apám, de soha nem békételenkedtem azért; Az Apám tartott a' mint lehetett mig Déák lettem, az után éltem a' mint lehetett; de azért, a' Kolégyomot meg nem untam. Ő nem mondhatya azt, hogy néki Gazdaszszonyt nem tartottam, és nem tanítottam, de ő a' tanulást nem szerette, még Grammatista korában el akarta hagyni a' Kollégyomot; Mi lett volna belőlle, ha kivánságanak engedtem volna? Most nem volna Vármegeye Scribája.³⁰² Az hát égy háladatlan hazugság, hogy én néki semmit nem adtam.

Az 1820dik esztendőben nem történt semmi nevezetesség rajtunk. De az

1821.dik Igen emlékezetes leszsz örökké Dániel [86] Fijamra³⁰³ nézve; ki akkor Aprilisban Számtartoi hivatalra ment Vajda Kamarásra,³⁰⁴ a' Grof Bethlen Daniel Udvarába. Jo eszü, tiszta értelmü, jo Gazda Urhoz, itt esztendöt el töltvén meg maradt a' másodikra is mert mikor az ő ideje ki tölt, és szerette volna már a' Szamtartoságból ki szabadulni az ő Principalissa³⁰⁵ meg holt, és a' Successora³⁰⁶ Grof Bethlen János³⁰⁷ nem változtatta az tiszteket, azért ő is meg maradt, és ki töltötte betsülletesenn a' második esztendöt is.

Ekkor ismét kerte el botsáttatását; de tsak azt a' feleletet vette a' Groffjától, hogy maradjon meg még esztendeig, esmerkedjünk jobban égyütt. Igy a' harmadik esztendőre is meg maradt, melyben az Ur ötöt meg kedvellette,³⁰⁸ szerette, és velle egészszen meg volt elégedve, a' Prefektus pedig és Tisztarto néki örökké irigyei és ellenségei voltak. Mint jött ki három esztendei szolgálata után azonn Udvarból mingyart meg látjuk.

1822

Ez az esztendő elég jól folyt réám nézve, tsak hogy a' Gyermekeim állapotokban nem találtam most is meg elégedést, a' Léányomat Rosit a' Kidei Papnét sok rágalmazás terhelte, melyekből ugyan tsak ötöt a' Vejemmel ki tisztítottuk, és a' rágalmazok meg büntetődtek. Sigmond Fiának is Karában nem volt meg elégedett állapotya: a' többi mind türhető volt. Istenünk jovoltabol egéssegünk meg volt egyéb élelmünkre szükséges dolgok is meg voltak.

³⁰² írnök, íródeák

³⁰³ A lap tetején, élőfejen: 1821. – 1822. 1823

³⁰⁴ Vajdakamarás (Vaida-Cămăraș): település Kolozsvártól mintegy 32 km-re, keletre.

³⁰⁵ feljebbvaló, alkalmazó

³⁰⁶ utód, örökös

³⁰⁷ Gróf Bethlen János (1792–1851) a bécsi erdélyi udvari kancellária titkára volt 1814–1822 között. A bécsi társasági élet felemésztette vagyonát, a teljes anyagi csődtől éppen a nagybátyjától, gr. Bethlen Dánieltől reá maradt örökség, a birtokok jövedelme mentette meg. Nagybátyja halála után, 1822-től vonult vissza erdélyi birtokaira. Később az erdélyi reformellenzék egyik legkiemelkedőbb alakja, majd az 1848-as népképviselési országgyűlés képviselője, a Magyarországgal való unió egyik legfőbb szorgalmazója lett.

³⁰⁸ A kéziratban: „meg kedvellette”.

Hasonloképpen jól voltunk tsendes életünket nem zavarta meg semmi szomorú történet ezen esztendőben, azon kívül, hogy a' Grof Teleki Pál Udvarából semmit sem adtak, mely nagy fogyatkozás a' Szegény házban. [87] A³⁰⁹ következő szomorubb, és bővebb matériát ad a tollam alá, mely éngemet el borított szomorúsággal.

1824.

A dolog így van: A kisebb fiam Dániel, minekutana Számtartoi³¹⁰ szolgálatot tett volna esztendeig Báro Bánfi László Urnál Bontzidánn, az után Bányabükkön Grof Redei Adam Urnál, 2 esztendeig; ment Vajda Kamarásra Grof Bethlen Dániel Ur szolgáltyába.³¹¹ ugyan tsak Számtartónak.³¹² Ez az Ur Derék ember volt, jó gazda szemes, maga rangja szerint élni tudo, de nem vesztegető. Mikor a' Dani ideje ki tölt volna, meg holt ez az Ur vagy akkortájban, melyre nézve minden még nem lévén el igazodva helyben maradtak az Udvarnak. Elsőbb emberei, és így Dániel is meg maradt 's. második esztendejét is betsüllettel ki töltötte, és annak végével kérte el menetelét: de a' meg holt³¹³ Ur helyébe következett örökös Grof Bethlen János meg marasztotta a 3dik esztendőre azt mondván: Maradj még egy esztendőre, hogy esmerkedhessünk meg jobban. Ő meg maradt, és a' Groff ötöt még jobban meg kedvelte, 's. egészen meg volt véle elégedve; anyira hogy esztendeit ki töltvén egy Jozságába Tisztartónak ki nevezte tudni illik Iklándra,³¹⁴ és az mondatott néki; hogy 10–12 napig járhat a' hol tetzik, mert a' Prefektus addig nem érkezik el vinni 's. be iktatni. Ő ezzel hozzám jött, hogy egy néhány napot töltsön velünk; gondolta kétség nélkül, hogy a' Tisztartoi hivatal nem fog néki időt engedni hamar, a' mi hozzánk való jövetelre. Innen viszzá tére – – De minémü szomorúságra! ezen ő távul léte alatt; fel költék ellene az irigyei kik bövön voltak az Udvarban, és a' Grofot egészsz gyűlölséggel töltötték el ő ellene³¹⁵ ezer hazugságot szorvan ellene; Meg érkezvén tehát Kamarason nem lehetett nagy meg indulás nélkül, hogy az Ur fel gerjedett ellene, és hogy ő már Iklándi Tiszt nem lehet. [88] Mikor töllem el ment kezén tartván jövendő Statioját, gondolhatyuk mitsoda Speculatioval³¹⁶ lehetett jó állapotyából következő világi boldogulása iránt; és mikor oda érkezvén meg értette minden gratziájából való ki esését annak az Urnak, a' ki ötöt mind addig szerette: minémü meg indulást kellett³¹⁷ ennek ő benne tselekedni. Nem lehet tsodálnunk az ő boszszankodását. – Mar 6. esztendőket töltött ez unalmas és éjjeli nappali fáradozásokban mint Számtarto, egy jobb sorsot érdemelt volna és mi lett az ő sorsa, az, hogy meg fosztatván reméltett Statiojától magát ki tegye a' leg nyomorúságosabb próbára, az

³⁰⁹ A lap tetején, élőfejből: 1824.

³¹⁰ A kéziratban: „Számtartartoi”.

³¹¹ A kéziratban: „szolgáltyba”.

³¹² A kéziratban: „Számtartartónak”.

³¹³ A „holt” szó utólag beszúrva.

³¹⁴ Iklánd (Iceland): település Marosvásárhelytől mintegy 12 km-re, északra.

³¹⁵ Esetleg: „el ellene”. Az „ö” névmás nem jól olvasható, lehetséges, hogy tollhiba.

³¹⁶ kilátás, remény

³¹⁷ A szó utólag beszúrva, tévesen kétszer is: „kellett kellett”.

az hogy Katona legyen. – Itt meg ál a³¹⁸ tollam, és dobog a’ szivem – Ő Katona lett elég a’ nékem hogy már keseregjek mind holtig. Az én töllem örökké szeretett kedves fiam Dániel 1824ben Katona lett Majusban. Ezt én Majus 17.*dikén* hallottam meg leg elébb, a’ mely naptól fogva örökké siratom ötöt, azért hogy sok szolgálatai után azt a’ jutalmot kapta, hogy katona legyen. Itt nyugszom egy kevéssé mig többet is hallok rolla; tudni illik hová állott, miként állott, és hogy van dolga? &c. -----

19.*dik* Majusban hallám azt ö rolla, hogy Grof Bethlen János a’ sok rágalmaszoktól meg gyözzetté, midönn töllem oda vissza ment, azt mondotta néki: El mehetz a’ hová tetzik az én jóságomban többé ne légy, ezen ö meg szomorodván égy ott lako obsitos Huszárral találkozott, ki néki azt javasolta, hogy legyen Huszár. Dániel által látvan azt hogy az Udvari gonoszok miatt az ember ártatlanul nem boldogulhat a’ Huszár tanátsára állott, aki néki azt a’ barátságát is ígérte, hogy Enyedre megyen vele ötöt bé [89] jelentni a’ Tisztéknél, mint hogy ott volt a’ *Stabalis*³¹⁹ Enyeden – De midön Tordán, által mentek, ott is találtak ök nagy *Corpust*,³²⁰ melyeknek Igazgatójoknál Daniél Fiám bé vétetett, és e’ szerint Lovas katona lett: többet ennel meg nem tudok.³²¹ még eddig -----³²²

Szüretre menven Pal fiam Zagorba a Küküllő mellett levő Szász faluba³²³ ott találta Dánielt quartejba;³²⁴ és tölle vett levél által lettem bizonyos mindenekről Dániel felöll, tudni illik hogy ö állott Katonának az Értz-Hertzeg Josef³²⁵ Regementyébe³²⁶ és quartéjba küldetett a’ nevezett faluba a’ hol az Oberslájdinant³²⁷ is, akinek Kompaniájába³²⁸ tétetett volt: akkor vice káplár³²⁹ volt, és állapotyával meg volt elégedve, mely tudositásra én is meg vizasztalodtam: De ezt ismét más szomorú eset követte. A szüret tájban tudni illik October közepe táján ágyba esék a’ Társom Édes Anyatok, Kedves Gyermekeim!³³⁰

³¹⁸ Az „a” névelő utólag beszúrva.

³¹⁹ törzskari parancsnokság; a kéziratban: „*Stab.*”

³²⁰ hadtest, hadcsoport

³²¹ A kéziratban: „tudodok”.

³²² A „még eddig” szavak a gondolatjelekre vannak ráírva, minden bizonnyal utólag, a következő bejegyzés keletkezésekor, amikor már Pántzél Pál újabb információkat tudott meg fiáról. Az itt lezárult, bő négy és fél évre vonatkozó visszaemlékezés minden bizonnyal 1824 júniusa után (l. Pántzélnek a kézirat 85. lapján feljegyzett előremutatását erre a dátumra), de még az őszi szüret, vagyis az újabb eseményeket megelőzően íródott.

³²³ Zágör (Zagär): település Marosvásárhelytől délre, mintegy 35 km-re.

³²⁴ másként: kvártély; katonai szálláshely

³²⁵ Habsburg József Antal főherceg (1776–1847), 1795-től haláláig Magyarország helytartója, 1796-tól nádora.

³²⁶ másként: regiment; ezred

³²⁷ másként – helyesen, vagyis -t- betűvel –: obersztlajtnant; alezredes. (Az *oberlajtnant* kifejezés főhadnagyi rangot jelöl.)

³²⁸ század

³²⁹ helyettes tizedes

³³⁰ Ezt az utolsó bekezdést 1824 októbere után, talán az év végén írhatta Pántzél Pál.

Pántzél István (1711–1774) önéletrása

[1r]

*In Nomine Dei*¹

Copia.

Apologia, et descriptio Cursus vitae sub spatio Annorum² 52.

Stepani Albisiensis³ Pántzél Ministri Eklasiae Reformatae Meraiensis.⁴

Gyermekeim Sámuel, Susánna, Klára, István, Pál, Josef, Dániel, és Dávid. Származtam Három Széken, Kézdi Székben, Albisból – Primpilusok voltak, mind a két linéán⁵ Atyám, 's Atyáimnak az Attyok, mind Pántzél, mind Etzken familiák. – Nemző Atyám volt Pántzél István, Szülő Anyám volt Etzken Ilona. Én Születtem 1711. Atyám⁶ meg holt 1719ben – Szülő Anyám, gyámoltalan özvegységbe jutott, Szükség itt nagy lévén, árván tartott engem Albisban mint gyenge gyermeket – Létzfalvára⁷ nyomult Vajda Moses Battyához. – Bedő Mátyás bátyánk Tordára vitt – itt két esztendőig lakván, onnan Hunyadi Márton Tordai Paphoz⁸ – innen Enyedi Kollégiumban abszolvtam. Szegényül éltem itt – Innen a Kolosvári Kollégiumban, minekelötte Tordán Particulista⁹ lettem volna. – Rátok nézve, meg-vettem a Vas Pál ötsém minden jussát 117. váltó forinton, melynek hasznát nem vettem. –

A Pántzél jusson többire minden zálogba van – Szántó föld, Kaszáló, 's egyéb – melyekről többire Contractusok¹⁰ vagynak. – hanem felszegben van egy jó kaszáló kert, melynek fele Pántzél Jánosé – fele Atyámé Pántzél Istváné, kik egy testvérek voltak – van a Kaszáló Baktsi Pál¹¹ kezében, Contractust nem láttam rolla – az Elekes posteritási¹² jól tudják – mert Pántzél János Battyám maradéki. –

¹ Isten nevében. (A kéziratban *I. N. D.* rövidítés áll, ahol a „D.” feloldása lehet „*Domini*” is.)

² A kéziratban: „An.”

³ A kéziratban: „A.”

⁴ *Másolat. Az 52 esztendőjében járó albisi Pántzél István, a mérai református egyházközség lelkésze életútjának leírása és mentsége.* Méra (Mera): település Kalotaszegen, Kolozsvártól mintegy 15 km-re, északnyugatra.

⁵ atyafisági, vérrokonsági vonal

⁶ A kéziratban: „Atyán”.

⁷ Lécfalva (Let): település Sepsiszentgyörgytől mintegy 17 km-re, keletre.

⁸ Idősebb Abacs (bánffyhunyadi) Márton 1737-ig volt református pap Ótordán.

⁹ a partikulának, vagyis egy kisebb református iskolának a tanára (rektora)

¹⁰ szerződés, szerződéslevél

¹¹ A „Pál” szó utólag beszúrva.

¹² utód, leszármazott

A' mi az Etzken just nézi. Etzken András, és Etzken György testvérek voltak. Szülő Anyám volt az Etzken György léánya – már az Etzken György nagy Atyám jussa, mind szálott Anyámra, mert az Anyám testvér Nénnyének is Vas Pál¹³ maradékától, Vas Páltól, én meg-vettem minden jussát 117. forinton. Az Etzken jus igen sok, de többire az is zálogban [1v] van – vagy 24. Szántó földről meg vagynak a' Contractusok nállam, melyet Sámuel fiam jól tud, mert látta. – A' mely házat, 's ház helyet most birunk, 's most rajta lakik Nénénk Pántzél Klára Kerekes Ferentzné, az Domokos Jus, mellyet vett volt kész pénzen Etzken György nagy Apám, melyről a' Contractus meg van nállam. Azért ha valamelyitek [sic!] valaha keresné, azt külön kell keresni az Etzken Jusson, mert az Etzken jus aviticum,¹⁴ a' Domokos jus pedig aquisitum,¹⁵ azután a' Domokos jószág után is igen sok földek, erdők, és Kaszások vannak. – De a' gonosz világ sokat Etzken névvel bir. – Bartus Márton, Bartus András, a' Domokos just, inkább mind Etzkenföldeknek nevezték, távoli Atyafiai lévén,¹⁶ hogy e' jusson a' Domokos földeket is birhassák, 's nevét vehessék. –

Mikór nagy Atyám Etzken György, és Etzken András meg osztotzanak, Etzken András, mint kisebb maradék, az Atyai házban, Etzken György nagy Apámnak ház helynek jutott felszegben egy nagy szép gyümölsös Telek, melyet most 12. forintba bir zálogban az Actu fungens Minister¹⁷ Bartus¹⁸ Kelemen¹⁹ – a' Divisionalis²⁰ is nálla fog lenni, mint Néném Pántzél Klára mondá nekem, hogy látta nálla, mert Bartus Kelemen a' Bartus Márton fia, s' kezéhez mehetett, de ha ott nem vólna is, sok levelekkel együtt fog lenni Barabás András Atyánkfiánál, a' ki házasodott Hunyad vármegyébe el adván jussát Albisba; Hogy sok Etzken levelek lehetnek Barabás András Atyánkfiánál, bizonyos dolog, mert édes Anyja Barabás Andrásnak mondotta édes Anyámnak bizonyoson. Lehetnek több levelek is Bartus Andrásnál, vagy posteritássánál. Ugy Doctor Pétsi Uram²¹ beszéllette, hogy tud igen sok leveleket, mellyek volnának az Etzken familiáé. Én Albisba idős emberektől hallottam, hogy voltak sok levelek Bartus²² Mártonnál, mellyek közzül, igen sok hamis Contractusok voltak, mellyeket tsinált e' képpen: [2r] elmenvén a' Temetőbe, a' régen meg-hólt embereknek monumentumit²³ meg nézvén, azoknak nevek

¹³ Etzken Ilona nővéreinek, Annának a férjét a 2v levél Vas Györgyként említi, valószínűleg tévedésből. L. az 54. jegyzetet!

¹⁴ ősi, vagyis öröklődő birtok

¹⁵ másként: acquisitum; szerzeményi birtok

¹⁶ A két szó egybeírva: „Atyafiaklévén”.

¹⁷ jelenleg szolgáló lelkész

¹⁸ A „Bartus” név „Bartos”-ról javítva.

¹⁹ Valószínűleg azonos azzal a Bartos Kelemennel, aki 1744-ben iratkozott be a nagyenyedi kollégiumba, s 1753–54-ben az iskola jegyzője volt.

²⁰ osztálylevél, osztózólevél

²¹ Pétsi Péter orvosi tanulmányokat végzett 1755-től Oderafrankurtban. 1756–57-ben Utrechtben, ez utóbbi évben Franekerben, 1757 és 1759 között újra Utrechtben tanult. Hazatérve gyakorló orvos lett, 1768-tól Torda vármegye tisztifőorvosa volt. 1786-ban ugyanebben a minőségben működött Doboka vármegyében, 1800-ban halt meg. Munkája: *Dissertatio inauguralis medica sistens praenotationem haemorrhagiarum*, Utrecht, 1758.

²² A kéziratban itt „Bartos” formában szerepel a név, eddig viszont „Bartos”-ként írta Márton, illetve a családot, sőt fentebb egyszer már erre a változatra javította is tévesztését (l. a 18. jegyzetet).

²³ síremlék

alatt tsinálta a' Contractusokat, ugy Bartus²⁴ Andrásról hallottam, hogy ő is igen sok hamis Contractusokat tsinált, melyet Teleki Márton idős ember, másokkal mondott – melyet szemben is mondott Bartus Andrásnak. – Edes Anyámtól hallottam, hogy testvér néném is Pántzél Klára, az én, és ti káratokra, elég hamis Contractust tsináltatott volna, melyet valamelyitek in posterum²⁵ fog experialni.²⁶ –

Pántzél Klára nénémnél is valami Relatoria²⁷ több levelekkel együtt vagyon, mely Relatoriát Három Széken hivnak Feleletnek – mely levelek Relatoriával és egyéb²⁸ Contractusokkal maradnak Pántzél Josef Bátyám fiánál, Pántzél Andrásnál, a' kit fiának adoptált²⁹ Néném, és az Albisi Jozságra fundálni³⁰ akarta, meg életemben Contra leges Patriae et Naturae,³¹ mert én voltam Atyával, és Anyával egy testvér Pántzél Klarával, nem András. –

Meg tetik pedig factioja ebből az egy dologból Klára nénémnek, mert mikor én Sámuel fiammal Albisba mentem 1762ben hogy divisiot³² tsinállyak, el jöttek ugyan a' Divisorok,³³ Gidofalvi Ferentz, Teleki Márton, Barabás, a' néném álnokságával, a' Contractusomat porig szaggattatta, és a' Jozságot három felé osztotta – én meg hagyván helybe ezen divisiot, Corrualtattam,³⁴ látván hogy az adoptivus fiunak kíván dolgozni, hogy a' jószágra meg fundálhassa. –

Én ki jövén Sámsondra,³⁵ s' életben találván ötsémet Vas Pált, ujjolag Contraháltam³⁶ vele, superaddálván,³⁷ a' tölle meg vett jószágra 50. váltó forintokat, mely Contractus stal³⁸ a' levelek között mely sonál³⁹ 117. váltó forintokról. Már pedig mind a' magam jussom, mind Vas Pál ötsémtől pénzen vett Jussom, mind Batyám Pántzél Josefől cedalt⁴⁰ jussom, benn volt a' jószágra,⁴¹ tsak egy darabotska lévén úgy mint: a' Jozság felének harmad része nénémé. Ő pedig magtalan lévén az ö⁴² kis része is engemet illetett post descessum vagy excessum⁴³ mert [...] [...] mint omittalta⁴⁵ édes anyám- [2v] tól adott exhaeredatioja,⁴⁶ – 's még is mindent adop-

²⁴ A kéziratban itt „Bartos” formában szerepel a név, eddig (és ezt követően is) viszont „Bartus”-ként írta Andrást, illetve a családot, sőt fentebb egyszer már erre a változatra javította is tévesztését (l. a 18. jegyzetet).

²⁵ a későbbiekben, a jövőben

²⁶ megtapasztalni

²⁷ írásbeli jelentés (a telek kijárájáról)

²⁸ Az „egyéb” szó második -b- betűje fölülírva a következő szó („Contractusokkal”) kezdő C-jével.

²⁹ fogad

³⁰ megtelepít

³¹ a haza és a természet törvényeivel szemben

³² osztozás, osztozó egyezség

³³ osztoztató biztos/bíró

³⁴ érvénytelennek, semmisnek nyilvánítat

³⁵ Sámsond, ma Mezősámsond (Šincal): település Marosvásárhelytől mintegy 18 km-re, északnyugatra.

³⁶ szerződést köt

³⁷ hozzáad, kipótol

³⁸ másként: stál; itt: található

³⁹ szól, tájékoztat

⁴⁰ átengedett

⁴¹ Egy korábbi, immár olvashatatlan szóról javítva.

⁴² A két szó egyben írva: „azö”.

⁴³ leszármazás vagy öröklés révén

⁴⁴ A lapalji sor alig olvasható a papír rongálódása miatt.

⁴⁵ kihagy, mellőz

⁴⁶ örökségből való kitagadás

tivussának kívánt kuporni. – A' mely Contractus el szaggattatott azzal oltalmazta az Impetitorok⁴⁷ ellen a' Jozságot 26. Esztendeig. Enyém lévén a' Józság de jure,⁴⁸ 's birta a' Néném 30. Esztendeig – még is nékem fél pénzt sem adott, mely 30. Esztendeig valo Birásról az Arendát⁴⁹ vagy Taxát Jure desummálhattátok,⁵⁰ a' Néném Adoptivus gyermekén. –

Minémü földek, Rétek, erdő, és Kaszások légyenek, mind az Etzken, mind a' Pántzél, és Domokos Jusson, az irásokból, és feleltetések⁵¹ ki tanulhattátok, mert én nem tudom; láttam egy Contractust, Tekintetes⁵² Professor Tsomosnál,⁵³ egy jo földről, van két jó föld Contractus nélkül az Elekes sogor posteritásánál. – Etzken György volt az én nagy Atyám, ennek maradtak 3. léányi: Anna, Ilona, Kata. Anna volt Vas Pálné,⁵⁴ kinek fiától Vas Páltól vettem meg minden jussát 117. forintokkal, Kata is hamar meg halálozván posteritássa nem maradt. Ilona volt az én édes Anyám, ti Nagy Anyátok. – Ezen édes Anyámnak voltak 3. gyermekei, Josef, Klára, István. Josef meg holt, posteritássi Pántzél András a' Néném illegitimus⁵⁵ Adoptivussa. – István én vagyok a' ti édes Atyátok, 's vér szerént valo Successor, 's ti utánam legitimi⁵⁶ Successores. –

Az Albisi Pántzél Józság, a' felszegnek végén, hól én születtem, a' vagyon zálogban most Baktsi Pálnál, mellyet a' felesége után bir, mert Barabás István adta által léányával; ezen Józszágon Jó ház, Jó csür, volt – ő azt mind el hordta, most is egy olah Jobbágya lakik a' házban. Vólt egy tö 3. águ, nagy Diofa, melyről ki tisztitva lett 9. 10 'sák jó Dio, de azt is el adván levágatta, Barabás István. Nem vala pedig Zalogos Józszágról semmit szabad el hordani, le vágatni, mellyet processussal⁵⁷ mind meg nyerhettek – engem Pap koromban az el pusztult jószággal kínált, hogy ki adja 12. forintért, de nem nyultam hozzá, mivel sem ház, sem csür, sem Diofa, nem vólt rajta – 's már ezeket jure kívánhatni, 's ezen 3. Dolog árra többre megy, mennyiben van a' jószág zálogba, – mellyet törvény szerint tartoznak ki botsat- [3r] ni – mert meg károsítá a' jószágot. –

Praetendál⁵⁸ a' hamis Contractussal a' Néném, Pántzél Klára, fundálni akarván adoptivus fiát ezen is, hogy Bak Pál a' mostoha Atyám Nénémnek testálta volna a' Házat, Csürt, Istálot, a' Domokos részen Jozszágon valót, mellyen fundálni akarja hamis irásával az Adoptivussát, mert Bak Pál nem szabad vólt mint idegen az én tulajdon Jozszággal, élvén még akkor az édes Anyám, ki felesége vólt Bak Pálnak, Anyámrol emlékezet sinsen a' Bak Pál Testamentumában, holott Anyám is Bak Pál felesége vólt, a' Józság is tulajdon Anyámé vólt, de észre vévén Anyám Etzken

⁴⁷ pereskedő

⁴⁸ törvény szerint

⁴⁹ haszonbérlet, haszonbér

⁵⁰ pénzösszeget behajt

⁵¹ A -se- szótag utólag beszúrva.

⁵² A kéziratban rövidítve: „T.”, ahol a feloldás lehet még „Tudós” vagy „Tiszteletes”.

⁵³ Id. albisi Csomos (Tsomos) Mihály (1722–1796) 1734-től a kolozsvári kollégiumban, majd 1751-től az oderafrankfurti, 1752-től 1755-ig a leideni egyetemen tanult. 1753-tól Szásznyíresen református lelkész, 1758–1796-ig kolozsvári alma materében a jog és a magyar történelem tanára volt. Munkái: *Dissertatio juris publici de jure quod dicitur postliminii*, Kolozsvár, 1757; *Oratio inauguralis de ortu et progressu, fatisque jurisprudentiae Transilvano-Hungaricae*, Kolozsvár, 1758; *Specimen juridicum ad decretam tripartiti, part I. titulos 78 et 79 praescriptionibus usu-capiantibus*, Kolozsvár, 1761.

⁵⁴ A kéziratban: „Vas Györgyné”. A férj Györgyként való megnevezése – talán Etzken György neve hatására történő – elírás lehet (id.) Pál helyett. L. a 13. jegyzetet!

⁵⁵ törvénytelen

⁵⁶ törvényes

⁵⁷ per

⁵⁸ keresetet támaszt, követel

Ilona, a' Néném alattomban valo machinálását, hamis Testamentum, és Contractussal valo jövendőben Contra Jus Gentium⁵⁹ valo élését, 's élhetését, mint hogy Anyámat némü némü [sic!] képpen exhaeredálta, Anyám is ily álnok factiojáról in perpetuum⁶⁰ exhaeredálta, minden hamissan adoptál adoptivussával, melyről statutum⁶¹ exhaereditio. –

Anyám el maradván a' mostoha Atyámtól Bak Páltól,⁶² 's jutván özvegységre, nem birhatván az Albisi jószággal, Szotyorból⁶³ magához hivatta Nénémet férjével Kerekes Ferentzel, mint-hogy ők is elégtének volt Szotyorban. – Azután Anyám, igen gyengén procuráltak,⁶⁴ holott vett jószágomat is birták, meg unván a' házról házra valo eledel keresést – hozzám jött Nagy Kapusra, 4. Esztendeig élt ott, – Tiszteletes Szent Simoni Uram⁶⁵ Gyalui⁶⁶ Pap által el temettettem tisztesen. – Háládatlan Néném, Anyámhoz, és hozzám – mert Néném maradván Anyám, 's az én Jóságomban mikor iratott Anyám, mind tulajdon jószágom, 's pénzen vett Jóságom iránt, hogy küldjön pénzt, a' Néném, nem küldött, sőt Anyámat, engemet, injuriált⁶⁷ levelében, 's készítettette a' sok hamis írást, haragutt hogy az Anyám Nagy Kapusra jött, holott pénzt semmit nem hozott. – Néném a' jószágba lakván, ravaszkodott, pusztított – tsalárkodott. –

Retractalni⁶⁸ kell a' Kolosvári Káptalanban, Pántzél, Étzken, és Domokos jus iránt – e' lesz az ut, a' Jóság keresésre. –

a' többi nem jószágról szól – versus⁶⁹ Záradék, subscriptiones⁷⁰

⁵⁹ a nemzetségek jogával szemben

⁶⁰ örökre

⁶¹ végzés, határozat; a kéziratban: „stat.”

⁶² A kéziratban lehúzva a tévedésből kihagyással, a következő sorból másolt szavak: „az Albisi Jósággal”. Ehelyett áll utólag beszúrva: „a' mostoha Atyámtól Bak Páltól”.

⁶³ Szotyor (Čošen): település Sepsiszentgyörgytől mintegy 6 km-re, délre.

⁶⁴ gondot visel, ápol

⁶⁵ Szentsimoni József 1738-tól Oderafrankfurtban tanult, 1742-től Gyaluban, majd Bánffyhunyadi református lelkész. Egy 1757-es adat szerint Szászmátén igehirdető. 1775-ben halt meg. Egy latin nyelvű disputációja (Oderafrankfurt, 1740), illetve egy magyar munkája ismert: *Az Isten látogatásainak és kísérteteinek hasznairól íratott rövid munkácska*, Nagyszében, 1753.

⁶⁶ Gyalu (Giläu): település Kolozsvártól mintegy 20 km-re, nyugatra.

⁶⁷ sérteget

⁶⁸ újratárgyalni, új keresetet beadni

⁶⁹ a levél túloldalán

⁷⁰ aláírások; a lap alji sérülés miatt az utolsó szótag bizonytalan, vagyis a többes szám kérdéses: „subscriptiones” vagy „subscriptiones”.

FÜGGELÉK

Pántzél Pál megjelent könyveinek újrakiadási elvei

Pántzél Pál nyomtatásban megjelent két munkáját függelékként közlöm. A szövegkiadások követik az eredeti kiadványok betűtípusait (kurzív, verzál, kiskapitális), de a paleográf -s- és -sz- betűket, valamint a két ponttal, köztük egy vonással jelölt -ő- és -ű- betűket nem rekonstruálok, hanem a ma használatos változatokra írom át. Csak a címlapokat tördelem az eredetieknek megfelelően, az alcímeket és a főszövegeket nem.

A nyelvtudományi munka csupán egyszer jelent meg, a geográfiai, csillagászati tankönyv azonban két alkalommal, 1801-ben és 1820-ban, mindkétszer Kolozsvárott, a Református Kollégium kiadásában. Az összehasonlítás során azt állapítottam meg, hogy nincsen tartalmi változás az újabb edícióban. Szövegközlésem alapja a sajtóhibáktól nagyrészt megtisztított, korszerűbb betűkészletet használó 1820-as edíció. (Modernizálták az 1801-es kiadásban még meglévő paleográf -s- és -sz-, valamint az említett -ő- és -ű- betűtípusokat; nagyjából korszerűsítették a magánhangzók ékezését; számos, a korábbi kiadásban kötőjellel kapcsolt szót az újabb edícióban már egybeírtak. Egyéb változtatások: a „Geographia” szóból legtöbbször „Geografia” lett; a „melly”, „ollyan”, „illyen”, „helyett” szavakból legtöbbször „mely”, „olyan”, „ilyen”, „helyett”; az „égy”-ből „egy”; a „menyi”, „anyi”-ből „mennyi”, „annyi”; az „ügy”-ből „ügy” stb., bár nem lett teljesen következetes az egységesítés.) Természetesen az 1820-as kiadásnak jelenítem meg az oldaltöréseit, a lapszámozás szögletes zárójelben [] való közlésével. Az 1801-es kiadás variánsait, vagyis az újabb kiadástól helyenként eltérő szavait, másként használt szóalakjait a jegyzetekben adom meg. Az ortográfiai, paleográfiai eltéréseket azonban nem közlöm.

A helyesírás, központosítás kisebb következetlenségeit nem egységesítem Pántzél két könyvének jelen kiadásában. Viszont az egyértelműen sajtóhiba miatt elmaradt, illetve vesszővel jelölt mondatvégi vagy sorszám utáni pontot, valamint a felsorolásban álló vesszőt jelzés nélkül teszem ki vagy cserélem a helyes változatra, a felesleges vesszőkettőzést törölöm. A geográfiai, csillagászati könyvben gyakran fordul elő, hogy – a nyomda betűkészletének szűkössége miatt – a korban egyértelműen -i- betűvel írandó szavakat -í-vel helyettesítették. Ezeket jelzés nélkül cserélem a helyes változatra. Ha azonban egyes esetekben a hosszú változat használata (is) helyes, bár a rövid -i- szintén feltűnik (Egyenlítő, Egyenlítő), nem egységesítem, hanem az 1820-as kiadásban közölt változatokat tartom meg.

A további egyértelmű sajtóhibákat a főszövegben javítom: helytelen betűhasználat, felesleges szókettőzés, szóközhiány. A kérdéses eseteket a jegyzetekben jelzem, az összes ilyen változtatást pedig – az eredeti és a javított alakokat – a *Pántzél Pál megjelent könyveinek nyomdabibái* című listán közlöm. Az idegen nyelvű címekben és idézetekben a kis és nagy kezdőbetűket a nyomtatásban közölt formában hagyom, ahogy nem változtattam a személynevek formáján sem. A nevek helyes alakja a névmutatóban található.

Jelzés nélkül feloldom a két kiadvány egyértelmű, a korban jól ismert rövidítéseit, az eredeti kiadásoknak a teljes alak kiírása során használt helyesírását alkalmazva (b. e. = becses emlékeztű; p. o. = példának okáért; t. i. = tudni illik; Kir. = Királyi; M. / Magy. = Magyar; Sz. / sz. = Szent / szent; Kard. = Kardinális; Fr. = Frantzia; Prof. = Professor; Fels. = Felső; szer. = szerint;

Néh. = Néhai; Rhforint = Rhénes forint; N. = Német; Eszt. = Esztendőben; m. p. = manu propria). A „s a t.”-ot meghagyom, illetve nem oldom fel a címlapokon szereplő rövidítéseket, a bibliai könyvek és a grammatikai terminusok abbreviaturáit, valamint a Pántzél által hivatkozott forrásokra utaló rövidítéseket.

A két könyv lábjegyzeteit ugyancsak közlöm, de nem az eredeti jeleket (az ábécé betűit) használom, hanem mindet beillesztettem saját jegyzeteim sorába, természetesen jelezve Pántzél szerzőségét. Saját jegyzeteim csupán néhány szövegkritikai tudnivalót adnak. A nyelvtudományi könyvhöz használt forrásmunkák azonosítását és a hivatkozások visszakeresését, tudomány- és művelődéstörténeti jellegű magyarázatok összeállítását a jelen kötet céljai nem indokolják. Pántzél jegyzeteit pontosítva, kiegészítve Gáldi László kezdte meg a nyelvtudományi munka forrásfeltárását. Írásaira támaszkodva néhány újabb támpontot jelöltem ki a további kutatás számára a kísérőtanulmány IV. fejezetében. A geográfiai, csillagászati tankönyv esetében egyelőre semmit nem tudunk a Pántzél által felhasznált munkákról.

A'
MAGYAR NYELVNEK
ÁLLAPOTJÁRÓL,
KIMIVELTETHETÉSE MÓDJAIRÓL,
ESZKÖZEIRŐL.

MEGJUTALMAZTATOTT FELELET

IRTA

PÁNTZÉL PÁL

KENDI LÓNYAI REF. PRÉDIKÁTOR
ERDÉLYBEN.

PESTEN,

NYOMTATTATOTT TRATTNER MÁTYÁS BETŰIVEL
1806.

[2]

Adduxere sitim tempora – – –

*Horatius Car. L. IV.*¹

[3]

§. 1. A' kitett Kérdéseknek három czikkelyei kívánnák írásombann azt a' rendet, hogy megannyi nagyobb Szakaszokban adjam elé azoknak megfjéteésekre, és kivilágosításokra gyűjtött gondolatimat. E' hezképest elsőben igyekezem meghatározni: *Mennyire ment már a' Magyar nyelvnek kimiveltetése?* Másadszor: *Mitsoda eszközlesek és módok által kellene azt nagyobbra vinni?* Harmadszor végre: *Miképpen lehetne ezen eszközöket foganatosokká tenni?*²

ELSŐ SZAKASZ

Mennyire ment már a' Magyar nyelvnek kimiveltetése.

§. 2. EGY nyelvnek kimivelt voltát, a' ki világooságra hozni igyekezik, arra kell szükségesképpen törekedni, hogy annak meg szerzett tökéletességeit keresse fel, és határozást tégyen más felől azokról is, mellyek nélkül szűkölködik. Tágas mező felettébb-igen egy nyelvnek valóságára tartozó minden tökéletességeket egybe gyűjteni, és határozást tenni minémű mérték- [4] ben szerezettek-meg azok a' Nemzetnek munkás igyekezete által. Hogy azért ezen nagy mezőben a' tévedéstől magam oltalmazsam, és az ilyen nemű munkáknak rendes határai közzé szorítottam irásomat, azt tészem fel, hogy minden nyelv két féle tökéletességekre nézve jöhet vizsgálás alá. Egy felől *belső természeti mivoltára nézve*, más felől *mesterséggel ki mivelt állapotjára nézve*.

§. 3. Az *Első*; az a' *belső természeti alkotása a nyelvnek*, melly annak még formálásakor szereztetett meg. Ez olly állandóul bé vagyon a' nyelvnek természeti valóságában oltva, hogy ha valamit a' mesterség segíthet is rajta; meg nem változtathatja,³ és tsak akkor veszhet el, mikor maga a' nyelv is más idegenek között elenyészik. Erre figyelmez az ember, mikor két három egyformán kimivelt nyelveket jól értvén, inkább kedvelli, és azért inkább is beszéli az egyiket, mint a' má-

¹ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ódák*, 4. könyv, 12. óda (Veris descriptio – A tavaszról), 13. sor. A teljes strófa: „Adduxere sitim tempora, Vergili, / sed pressum Calibus ducere Liberum / si gestis, iuvenum nobilium cliens, / nardo vina merebere.” Magyarul: „Megjött már a tavasz, megjön a szomjuság; / innál, Vergilius? Calesi bort kívánsz? / Téged megszeretett az aranyifjuság, / illet nárdusonként a bor.” (Vecserei Gábor fordítása) Pántzél Pál ezt a mottót használta jelikeként a Magyar Kurir 1804. február 15-i számának 482–483. lapján közzétett pályázati felhívásra beküldött kéziratához.

² Ezek a pályázati kiírásban megfogalmazott kérdések.

³ Az eredeti szövegben: „változhatatja”.

sikat: a' mint II-dik *Fridrik* Pruss Királyról tudjuk, hogy a' Német nyelvet nem kedvelvén a' Frantz nyelvet annál előbb betsüllötte. V-dik Károly Császár is a' Frantz nyelvet tartotta méltóságához illendőbbnek, és ilyen itéletét jegyzettek fel némelly Europai nyelvekről, mellyeket ő egy formálog jól értett: *Ha Dámákkal akarna* (úgy mond) *beszélteni, élne az orosz nyelvvel; Ha Férfiakkal, Frantz nyelvvel. A' lovával németül, az Istennel pedig Spanyol nyelven beszélene.* A' Spanyol, és Német nyelvekre nézve, meg egyezik ezzel annak itélete, a' ki azt mondotta: *Ha valaki az Istennel akarna beszélteni, arra leg illendőbb volna a' Spanyol nyelv méltóságos voltára nézve. Egy fejedelemmel való beszélgetésre az Orosz nyelv ékességére nézve. Az Aszszonyokkal való beszélgetésre a' Frantz nyelv kedvességére nézve.* [5] *A' Katonával való beszélésre pedig leg alkalmasabb a' Német nyelv, mivel az mindeneknél leg keményebb.* Efféléket hord elé többeket is a' nagy emlékezetű *Bayle*⁴ én tsak azt tészem még ide, hogy midőn egy Spanyol mondotta volna a' Németnek: *Ti nem beszéltek; hanem menydörögtek, és azt hiszem, hogy az Isten Németül szollott Adámnak, mikor az átkokat fejére szórta: A' Német azt felelte: Én pedig azt hiszem, hogy a' kigyó a' kedvesenn beszélkedő Spanyol nyelven beszéllett, mikor Évát megsalta.*

§. 4. Ez a' nyelvbéli méltóság, ez a' kedvesség, ékesség, kemény, durva és parantsoló hang bizonyal nem a' mesterséges mivelés által nyomódott a' nyelvbbe; hanem azzal született, és a' Nemzetnek, azzal megegyező természete által fen tartatik. Igen szoross egységnek lévén ezeknek a' nyelvbéli természetes minéműségeknek a' Nemzet természetes tulajdonságaival, némelly méljen beláto filosofusi elmék nem ok nélkül akarják a' Nemzetek Caractereit kiesmérni azoknak nyelvekből a' mint tselekedett *Toussaint* Úr elmés és bátor okoskodással a' Berliu Tud Akademia Gyűjteményei közzé béiktatott munkájában.⁵

§. 5. A' Nemzeteket Filosofusi szemekkel vizsgáló Böltsék, a' szóknak erőss vagy gyenge, kemény vagy lágy, durva avagy kényes kimondásokban, a' *Consonáknak* szaporitasokban, és a' betűknek formálásokban igen nagy különbséget találak a' Nemzeteknek lakó földjök szerint. „Az Északi Nemzeteknek (így ír egy Nemzetek vizsgálója) reketes és kemény hang- [6] jok vagyon. A' Spanyoloknak Kártágobélieknek Szeretseneknek tiszta és hegyes, a' közép mérsékletű részeken a' Szó kedves, hármoniás, és hangos, mint az oroszoké, frantzoké, és Asiának nagy részinn. A' kik kijebb laknak Északra a' mejjekből hangoztatják a' Consonákat durván majd minden vocális nélkül. A' Saxok és a' Balticumnak partján lakók szeretik a' kemény betűket; nem mondják példának okáért *bibimus*; hanem *pipimus*. Nem mondják *vinum*; hanem *fnum*. A' Napkeletiek 'Sidók, Syrusok, Chaldeusok, Arabsok, a' hangot mintha ketté törnék a' torkokban: A' Napnyugotiak ellenben azt a' foguk között tartoztatják. A' Németek a' mejjek fenekéből vonyák ki a' szót; A' Frantziák pedig, hol a' mejjekből, hol a' torkokból, hol a' fogoknak belső részeiből: Ez leg kedvesebb az Europai kimondások között. Az Anglus mint-ha süvüllene.”⁶

Lehetetlen azt mondják ezen természet Buári, hogy puha és lágy nyelve ne légyen egy puha, és lomha Nemzetnek; lehetetlen, hogy a' kevély, parantsoló, és uralkodni szerető kemény nép, ahoz alkalmaztatott kemény hangú és durvább kitételű nyelven ne beszéljen. Mind az által akár honnan származzék és a' természeti belső alkotása a' nyelvnek azt minden észre veheti, hogy

⁴ *Pántzél jegyzete:* Dict. Crit. Artic. Charle V.

⁵ *Pántzél jegyzete:* Inductions qu' on peut tirer du langage d' une Nation par rapport à sa Culture, et à ses moeurs.

⁶ *Pántzél jegyzete:* l' Esprit des Nations.

egyik inkább kedvelteti magát mint a' másik, ámbár egy formánn légyenek a' kimivelés által felemelve a' tökéletességnek mértékére.

§. 6. Ha ezen természeti valóságáról akarunk itélni a' Magyar nyelvnek; kéntelenek vagyunk abbann magunkat tenni Bírakká, mint [7] hogy az efféle belső minéműségeket vizsgáló filosofusok még eddig nyelvünkkel esmérkedni nem méltóztattak; Innen találjuk olly különböző vélekedéseket a' más Nemzetbéli Tudósoknak, a' Magyar föld határai között nyelvünkről; a' melly különböző vélekedések tsak abban a' pontban egyeznek meg, hogy a' Magyar nyelvnek valóságos esmérete nélkül formáltattak. A' mi reám néz meg vagyok abban győződve, hogy ezen nyelvnek természeti alkotása, magában hordoz mind *ékesiséget*, mind *kedvességet*, mind *méltóságot*, mind *keményiséget*. Nem gondolom szükségesnek ezen állításomat próbákkal támogatni, ennek meg esmerési függ a' jó izléstől, és az érző tehetségektől.⁷ Rövideden ki mondva ez nem erőlteti a' nyelvet mint a' *Lengyel*, *Muszka*, *Cseh*, és más ezekkel atyafias nyelvek. A' fülnek gyenge dobja nem verdesi, és az idegen gyenge szívet nem rémíti mint a' *Német*. Nem Monotomos, mint azzal a' frantzia nyelvet vádolja d'Alembert. Az indulatoknak eleven vagy tsendes voltához tudja magát alkalmaztatni. Egy Teremtőjének tiszteletével buzgó szív, ezen Felséges valóságnak méltóságához illő hangon teheti meg háláadó áldozatait. Egy fejedelemmel való beszéllésre mellyik nyelvet találhatya alkalmasabbnak? Úgy az Aszszonyi Nemnek természeti szelidsége 's szemérmessége nyájasabb beszélgetéseket nem várhat, mint a' millyenekkel gyönyörködtetheti érzékeny szívet pallérozott férfiaknak társaságokban: és ha még az is meg kívántatik a' nyelvben, mellyik Német Dragonyosnak nem illenék, a' kemény torku Huszárnak lángokkal 's lánzokkal tzifrazott szitkozódása?

§. 7. Ezen nyelvbéli természetes minéműségeken, mint feljebb említettem, segíthet [8] valamit a' mesterség, és a' Nemzetnek hidegsége 's nyelvével való kitsiny gondolása azokból ronthat is; És így mivel ez is tulajdonképpen a' nyelvnek kimivelésére tartozik, némű némű képpen szükség volt ezen nyelvbéli minéműségekről is emlékezni anyiban, hogy alkalmatosság adván magát alább elé, lehessen szóllani nyelvünknek ebben a' részben lehető jobbitásáról is. A' fő pont

§. 8. *Másadszor a' mesterséggel, és a' kimivelis által meg szereshető szükséges tökéletességeknek vizsgálása*, mellyektől függ mind az, által annak ditsősségét felemelheti; tartoznak ezek a' *szóknak bővségére*, és *azoknak a' nyelv természetével meg egyező jó, és ékes egyben rakásokra*. Ezek lésznek azok melyeket osztán nyelvünkben fel keresek.

1.

A' Szóknak bővsége a' nyelvnek fő tökéletessége.

§. 9. A' Szók találtattak fel a' gondolatoknak kimagyarázásokra, mellyeket formált az elme; azért lehetetlen hogy több szavai légyenek egy Nemzetnek mint a' menyi a' gondolat vagy idea, mellyet formált annak mindenik Tagja külön külön. Ha kevés az idea, az az keskeny határok között vagy szoritva a' Nemzetnek esmérete, a' szók is kevés számmal vagynak: ellenben pedig ha sok féle tudományos és mesterségekre tartozó dolgokat kijelentő szókkal bővelkődik a' Nemzet a' nyilván bizonyitya azt, hogy az esméret, és a' mesterség ott virágzik. A' szép képzetek a' szók

⁷ Az eredeti szövegben: „tehetségekből”.

által tartathatnak fenn, terjedhetnek el, és mehetnek [9] elébb elébb: olyanok lévén mintha testyeik volnának azon képzeteknek, mellyek nélkül az elme nem tud azokra emlékezni.

§. 10. Minden tudományoknak, és mesterségeknek úgy szólván különös nyelvek vagyon; Melly nyelvek, ha a' Nemzet esméretes szaváiból nem állanak, tsak olyanok magok a' tudományok is azon nemzetre nézve, mintha nem volnának. A' Nemzet azokból nem érthet közönségesen szólva, mivel a' nyelve nem alkalmas arra, hogy a' tudományokat és mesterségeket velle közölhesse. Melly keveset köszönhetek én Anyai nyelvemnek, mikor olyan setétségben tart engemet, hogy nem esmérkedhetem azokkal a' dolgokkal, mellyek lételemnek boldogságára tartoznának, és a' mellyeknek nem értése gyötör, és fonnyaszt; tsak azért, hogy szókat nem ad szájamban, mellyek által azokat meg esmérni s egymástól meg különböztetni tudhassam! Melly igen ohájtánám Mezei szegény Hazatskám körül elterjedett illatozó rétekek füveit s virágait esmérni! De hogy tanulhassam meg azokat az idegen és tsudállatos nevezeteket, mellyeknek Görög s Deák végződésék még a' fülnek is olyan kedvetlenek. Mitsoda szók reám nézve *Monandria, Diandria* s a' t. és a' mellyeket készített a' nagy *Linne*, mellyekről még Róma is nem tudott semmit. A' *Metaphysica*, a' *Mérés Tudománya*, olly esméretlenek előttem, mint a' nagy világnak utolsó határa. Mit használnak az új Filosofusoknak munkájok, azok az ujonnan szerzett gondolatok? semmit sem abban a' Nemzetben mellynek nyelve nem ad szókat azoknak meg értésekre. Ezer meg ezer dolgok vagynak homályban ott, az hol a' nyelv szegény.

[10]

2.

Második meg kívántató tökéletesség a' nyelvben a' szóknak jó és illendő egyben rakása, és a beszédnek rendes volta.

§. 11. A' regulázott nyelvnek fő virtussa, a' szóknak rendes egyben rakása a' *Constructio*; mivel abban az írás értelmének nem tsak ereje; hanem egész lelke fekszik. Ez formálja a' Beszédnek materiáját mint annak sok apró része, a' melly részeket ki-tételeknek, phráséseknek, szóllás formáinak szoktak mondani. A' nyelvnek három idő-szakaszsa *Periodussa* vagyon. 1-*ső* az mellyben még tsupán tsak szókból áll. 2-*dik* az; mellyben vagynak az egyes kitételek. 3-*dik* az, mellyben az egyes kitételek öszvefoglaltatnak, és folyó beszédé válnak. Az első *periodusban* nintsen semmi okoskodás. A' másodikban vagyon kevés; de sovány. A' harmadik a' nélkül nem lehet. A' nyelvnek ezen harmadik ideje az; melly sok regulákat kíván, hogy a' beszéd a' nyelv természetéhez illő kedvességekkel felruhazódva kívántassa s ditsértesse magát. A' ki ezekről a' beszédet igazgató regulákról soha nem hallott is semmit észre véshi azt, hogy egy jó rendben szedett beszéd az ő elmebeli tehetségeit mozgásban indítja. Egy olvasásban foglalatoskodni szerető elme, ollyan gyönyörűségnek érzésével olvassa a' szép elméknek regulázott stylusú írásokat, a' millyen unalmat szerez nékiek az ujjas, vagy innen s amonnan költsönözött, nem világos értelmű szókból készült kitételeknek rendeletben egyben foglalása, ambár a' dolog érdemes főnek szüleménye.

[11] §. 12. Út-mutatásnak kell hát lenni hogy a' kitételek rendesen folyanak, a' melly útmutatásnak meg határozotnak, meg fundáltotnak, és közönségesen meg állittatotnak kell lenni, mert egyedül tsak így válhatik az közönségessé a' Nemzetnek minden rendű *Tagjaira* nézve. Magábann foglalja ez az út-mutatás mind azokat a' törvényeket, mellyeken a' nyelvnek épülete mint valamely talp köveken nyugszik: ollyan *Törvényeket* mind az által, mellyek változhasanak a' szerint a' mint a' nyelv nagyobb meg nagyobb tökéletességekre emeltetvén mind örökké vál-

tozható, nem is kívánhat abban senki állandó tökéletességet, mert a' bövség tisztaság, elevenség, és más minéműségek szabad akarat szerint valók, melyek a' szép elméknek irások által kipalléroztatnak, kiterjesztetnek és feljebb meg feljebb emeltetnek a' tökéletességnek gráditsein.

§. 13. Ezeknek a' nyelvet igazgató Reguláknak vagy Törvényeknek, (mellyeket az ember követni tartozik maga gondolatának elé adásokban) kivilágosítások és rendes eléadások nevezetetik Grammaticai tudománynak. A' kiknek szerentséjek van sok nyelveket tanulni, tsak hamar észre vehetik azt, hogy mind azon nyelveknek különös Grammaticái Tudományok, egy mindenekkel közös fundamentomra epítettetnek a' mellyre nézve egymás között hasonlatosságok vagyon; úgy hogy ha az ember egyiket meg tanulta, a' többit sokkal kevesebb munkával tanulhatja meg. A' Beszédnek régulai minden helyekre, minden időkre, és minden nyelvekre valók. Ez vagy ama Nemzetnek különös Grammaticája, nem egyéb; hanem a' közönséges igasságoknak, és principiumnak alkalmaztatása a' Nemzet nyelvéhez annak különöss Geniussa által.

[12] §. 14. Egy ilyen, minden nyelvekre közönségesen kiterjedő Grammaticát kell mostan magam eleiben tennem, hogy azokat a' jókat fel kereshessem, mellyek minden nyelvnek tökéletességére meg kívántatnak, hogy az a' nyelv kimiveltnék nevezetethessék. Meg kívántatik annak okáért minden Nemzeteknek Grammaticai tudományok szerint a' nyelv tökéletességre.

I.-söben a' *Tisztaság* melly abban áll hogy tiszta Nemzeti szókból légyen a' menyire tsak lehet a' Beszéd. Hajdon a' Római ember nyelvének ezen minéműségét nevezte *Latinitásnak*, és igen utálta mind azt valami azzal ellenkezett, a' millyen a' hibás szókkal való élés, mellyet *Barbarismusnak* mondott; és a' magában ugyan jó szókkal; de azokkal hibásan való élést, mellyet *Solecismusnak*. A' mit a' Romai ember meg kívánt nyelvének tisztaságára, minden nyelvnek kimivelte állapotja azt kívánja.

II-szor. A' *Világosság*. Azért beszéll minden, hogy meg értessék. E' leg szükségesebb része mind a' beszédnek mind az irásnak. Ez egyedül való szépsége a' *Historicus*, *Mathematicus*, és *Philosophus* nyelvének; feltévén, hogy a' jó rend, a' válogatott ideák, abban fel találtassanak. Egy világos kitétel olyan igasságosan adja elé a' gondolatot, hogy az elme abban mulatságát érzi. – A' nyelvnek világosságára meg kívántató szükséges mód pedig a' szóknak egész teltyességben való értékek, és azoknak a' szokástól helyben hagyott, vagy helyben hagyható alkalmaztatások's egyben foglalások.

III szor. A' *Szoknak tulajdonos voltok*; Melly főképpen a' méjebb dolgokról beszéllöknek meg különböztetö ztimerek. Ez a' tulajdonság az, melly a' beszédet a' materiával egyenlő fontban [13] tartja; midőn azt tselekeszi, hogy az elmében lévő gondolatot, egész teltyességében ki merittö szókkal rajzolja le a' nyelv, és a' más elméjével ne közöltessék több vagy kevesebb; hanem tsak a' mi elménkben vagyon.

§. 15. Feltalátatnak ezek a' nyelvbéli tökéletességek annak beszédében a' ki áll természetes nevezetekkel, a' keresett szókat meg veti, a' szóknak egyben foglalásokban s a' kitételeknek elrendelésekben olyan figyelmetes, mint a' szóknak meg valasztásokban, és így a' kinek nyelve, leg első kisebb részeketől, úgymint a' betüktől fogva, mind addig a' pontig, mellyben a' kitételek folyó beszédde vólnak, minden részeire nézve meg vagyon a' hijánosságoktól tisztitva; az az meg kívántatik az elé számlált virtusokkal ékeskedö Beszédü embernek nyelvére.

a) Hogy Betüi teltyes számmal légyenek mind azon hangok szerint, mellyek a' beszédet kedvessé tehetik. Ha kevés a' betü úgy minden szók azok által kinemtétetnek: *Codmus* 16 Betüket vitt a' Görögöknek, mellyekhez *Simonides*, és *Palamedes* meg 8-at toldottanak. Senki nem hozza kétségben azt, hogy a' Sidö és Arabs nyelvek tsak különbözö *nyelv módjai* fialectusok: a' *Sidöknak* még is 22, *Arabsoknak* pedig 28 betüjük vagyon, mellynek okául azt adják a' tudós

Philologusok, hogy az *Arabsok* a' régi különböző kiadásokat pronuciációkat inkább esmértek, mellyek kedvesebbek voltak, azért toldottanak még hatot a' betűkhöz; A' különböző hangú betűknek telyes száma tsalhatatlanul tökéletességére vagyon a' nyelvnek tsak hogy az azokkal való élés állandóul légyen elrendelve.

[14] b) Meg kívántatik másadszor világos esmérete a' szók különböző Nemeknek, mellyeknek tudománya kiváltképpen való tárgya a' *Grammaticának*. Szükség tudni illik a' szók különböző szakaszszait vagy a' *Beszéd részeit* meg határozva érteni, mellyeknek száma iránt a Grammaticusok nem tudnak meg egyezni. Kétség nélkül a' nyelvnek különböző voltak különböző osztást is kíván. A' Tudos *Gebelin* pedig hosszszon mutogattja azt, hogy a' Szóknak természeti valóságok kívánja, hogy tiz részek légyenek.⁸ A' Nomeneknek és Verbumoknak változások, hajtogatások, mennél könnyebb és kevesebb törvények által igazgattatnak. Azokban mennél kevesebb a' rendeletlenség az *Anomália*, és mennél kevesebb kifogások férnek hozzájuk, a' nyelv annál könnyebb, és annál több oka van a' ditsekedésre. Szükséges ez után, a' Grammatika tudományában, mint a' *Nomenek*, mellyekre tartozik az egész kitétel. Azok is hajtogatatnak es *Substantivumok*'s *Adjectivumok*. Főképpen pedig, minthogy a' nyelvnek természeti alkotása szerint különböző módon tészik a' hasznot, azt is azonban nagyobb vagy kissebb mértékben; Az ezekkel való helyes élés is nagyobb vagy kissebb mértékben vagyon, a' nyelvnek kimiveltsége, és fundamentomos kivilágosítása szerint. A' nyelvnek különös szerentséje az, melly ezekkel helyesen élni tud; főként a' mellynek a' napkeleti nyelvekkel valami Sogorsága vagyon. – Így van a' dolog a' *Particulákra* nézve. A' Praepositiónak szüntelen való hasznok vagyon, és a' nyelveknek szépsége 's fájjnsága nagy részént azok- [15] ban áll, hol elől, hol hátul ragadnak ezek a' szóhoz, melly a' nyelvnek el fogyhatatlan gazdagságot szerez, midőn az által a' szóknak egész újj serege áll elé; Egyik nyelvben több még is, mint a' másokban. A' nyelvnek tökéletessége azt kívánja; hogy az ezekről való Tudomány, meg fundálva légyen, azoknak száma és haszna ki határozva; Az *Adverbiumok* hasonlóképpen homájosság nélkül való tudományt kívánók az olyan nyelvben mellyről szöllünk, ezek feles számmal vagynak minden nyelvben, mert a' Verbumok környül állásai sokat kívának, mellyeknek meghatározásokra valók, azért a' nyelvek tanulásában 's világos megértésében sok bajt is okoznak. Röviden szólva: A' Szóknak különböző némei formálják a' Beszédnek Részeit mellyeken forog a' beszédnek minden mestersége ezeknek segítségével által felel meg a' beszéd az elme szélességének, és egy formálog jár a' gondolattal. Mind ezek annak okáért világos értelmet, és minden szövevénytől meg tisztított tudományt kívánnak.

c) Végre *harmadszor*: a' *Tisztán*, *Világoson*, és a' *Szóknak tulajdonos voltok* szerint beszélőnek nyelvében, az említett különböző nemű szóknak egyben szerkeztések vagy egybenn foglalások, szükség, hogy a' nyelvnek természetéhez légyen alkalmaztatva. Némelly nyelveknek Casussok vagyon mint a' *Deáknak*, és a' *Magyarnak*. Némellynek pedig nintsen afféle mint a' *Frantzianak*. Kétség nélkül különbözőknek kell ezekbenn lenni a' szók egybenn rakásának, Némelly Articulussal nélkül el nem lehet; Némellynek ismét vagy nints semmi vagy ha vagyon is, azzal ritkán áll. Némelly, sőt a' mennyi nyelvet esmerünk mindeneknek vagyon Genussa, a' miénknek pedig nintsen. Ennyi [16] sok különbözőségek szükségesképpen különböző *Constructiókat* kívánnak. Az egyben rakást igazgató réguláknak azért a' szokás által kell meg erősítettve lenni, a' más esméretes és folyásbann lévő nyelvekre nem figyelmezve.

§. 16. Ezek a' Virtusok, ezek a' tökéletességek azok, mellyeknek rövid rajzolatja után, kell azokat a' Magyar Nyelvben fel keresnem, hogy annak eddig való kimiveltetéséről valami hatá-

⁸ *Pántzél jegyzete: Monde Primitif* &c. Considéré dans l' Histoire naturelle de la Parole.

rozást tehessek: És valamint azokat két fővebb tzikketyekre osztva adtam elé, minthogy azok ítéletem szerint egy akármelly Nyelvnek kimivelt állapotját elvégezik; Úgy szintén anyi tekintetben léssen a' Magyar Nyelvet vizsgáló figyelmetességemnek tzeljárja, az az nézem azt Elsőben *Gazdagságában*, másadszor a' *Szóknak illendő egyben rakásokban*, és a *Beszédnek rendes voltában*.

1.

Mennyire Gazdag a' Magyar Nyelv?

§. 17. Ezen főbennjáró kérdésnek meg fejtésébenn két dolgokra kell figyelmeznem, a' szóknak *tenyésző természetekre*, és a' tenyészhető *törsők szóknak bővségekre*. Az *I-ső* tekintetben igen könnyű a' felelet: A' Magyar Nyelvnek Gazdagsága bámulásra méltó, a' mellyet ellene mondhatatlan próbákkal és különböző példákkal erősít meg az *Okoskodva Tanító Magyar Nyelv Mester* mellynek, ilyen nagy munkára kívántató farodságot elhordozni tudó nagy érdemű szerzője ditsekedhetik azzal, hogy Nemzeti nyelvének kintses kamorájáig eljuthatott, annak ajtojit felnyithatta és a' Nyelvnek sok féle kintseit Nemzetével szemléltetheti. Ebben [17] a' különös ditséretet érdemlő munkában tiszta napfényre vagyon a' hozva, hogy a' *Derivatio*, *Compositio*, és a' *Birtokos Pronomeneknek* valamelly szóhoz való járulások által 248 szó származik; a' melly szám még sokkal többre szaporodik, ha a' *Praepositioók* toldalékul a' szóhoz járúlnak. A' *verbumbok* is sokféle formákat szenvednek meg. A' tudós Nyelvmester 26 formákat tsinál ebből a' verbumból *verek*, mellyek közzül némellyik 77, más 76, más 78, más 11 változáson mégyen által, és így ezen egy szónak van 1538 egymástól különböző értelmű változása. Mikor a' *Nomenek* a' *Possessivum Pronomenekkel* rakatnak öszve, a' numerusok szerint mind a' Cásusokon, mind a' három Persónákon hajtogattathatnak, melly szerint akkor leszsz egy szónak 244 Cásusa. *Verdegelem*, *veregetem*, *verekedem*, *verdesek*; – *tsipegetem*, *tsipdegelem*, *tsipdesem*, *tsipkedem*. Ezek illy feles számmal mind frequentativumok egy verbumból. A' mint elébb feltettem vala, bizonynyal a' Magyar nyelvnek gazdagsága bámulásra méltó ezen Tenyésző voltára nézve.

§. 18. Jól tudják a' nyelvnek ebbéli boldogságát más nemzetek is. Hány szaporodást találunk, akármellyiket vizsgáljuk meg, a' *Compositio* és *Derivatio* által. A' Németben ez számlálhatatlan, a' hol olly hathatós jelentésű szók készülnek a' *Compositio* által, és egy substantivumból más új substantivum származik. Így van a' dolog a' Frantz nyelvben is. A' Magyar nyelv még is tsalhatatlanul a' származásokban ezeket meghaladja. És már a' mint a' nevezett Tudós férfiú mondja: Ez a' mi nyelvünk ditsősége, boldogsága, szépsége, ékesége. Ezek által lehet a' gondolatoknak minden apró változó külömbsegeit értelmesen kifejezni; melly nagy jóval más nyelv nem ditsekedhetik. De ha vizsgáljuk

[18] §. 19. II-szor nyelvünknek gazdagságát a' *szóknak bővségére* nézve: méltán részre hajló ítélettétellel vádoltathatunk, ha azt abban, a' mint kívántatnék, feltalálhatni erősítjük. Meg kell vallanunk azt, hogy a' mi nyelvünk nem elégséges minden gondolatoknak eléadásokra a' miatt, hogy minden ideákat kimeríthető szókkal nem bir. Ellenkeznek ezzel az állatással a' mi nagy Tiszteletű Grammaticusunknak azon szavai, mellyeket ditsért munkájában az előljáró beszédben olvasunk a' 14-dik, 15-dik, 16-dik és főként a' 18-dik lapon. Igen szerentsés volnék, midőn ezen érdemes munkában feltalálhatnám azt a' nyelvbéli gazdagságnak megkülömböztetéseit, mellyet néhány rendekkel elébb feltettem: de úgy lehet észre venni, hogy nyelvünknek ottan magasztalt gazdagsága tsak a' szóknak sokféle származásokra tartozik; e' pedig a' szükséges gazdagságot ki nem pótolja. Így gondolkodhatunk abból az okból is, hogy a' Tudós író, bölts mun-

kájának némely levelein láttatik megengedni nyelvünknek ebbéli szűk voltát. Mikor példának okáért az említett 14-dik lapon azt mondja, hogy más nyelvekből feles számú szók vétettek bé nyelvünkbe, akkor feltéttetik tsalhatatlanul az, hogy nevezetek dolgában nyelvünk szegény volt. De ezzel nem mondattatik meg az, hogy már nintsen szüksége több szókat szerezni, azt pedig kellene megmutatni, hogy azokat az idegen szókat bévévén nyelvünk, annyira meggazdagította magát, hogy többekre semmi szüksége nintsen. Más helyen a *Mesterszókrol* (Technicus terminusokról) azt jelenti a Tudós író, hogy azok mind újjak többnyire, „mellyeket Laistromba szedett, és azokkal éll ezen érdemes munkájában. De nem tzelja, hogy a Magyar világgal erővel bévítesse: tanúyanak a Tudós Hazafiai azoknál alkalmatossabbakat. – Mikor új dolgot kezdünk, új [19] szókkal kell beszéllenünk, mert gondolatinkat szók nélkül ki nem magyarázhatjuk.” Újj szókat találni egy nyelvben, hogy gondolatinkat kimagyarázzuk; nem tudhatom, egyebet mit téssen, ha azt nem, hogy a nyelv szegény.

§. 20. Ezt a szegénységet még is olyan széles értelemben nem veszem, a mint arról némely idegenek vélekednek. Miólta a Tudományok kezdetek nyelvünkkel esmérkedni, sok olyan szók gyökereztek meg a Magyar Beszédben a mellyekről *Buttner Úr* nem tudott semmit, mikor ama híres Tudományú *Michaelisnek* az *okoskodva tanító* Magyar Nyelvemester által említett Dissertatiójában azt mondotta, hogy a Magyar nyelv felette szegény. Ha szerentsénk lehetne most *Buttner Úrral* olvastatni új Magyar könyveinket, kétség nélkül azt mondaná, hogy mikor *Prof. Michaelis* tölle tudakozódott a Magyar nyelvről, ő azt akkor igen szegénynek esmérte; de az ólta mint egy fél század folyt el, melly idő alatt támadtanak sok szép gondolkodású, és köz jóra született Férfiak a Nemzetben, a kik által a szembetünő módra kiemeltetett a szegénységből. De még is a gazdagságnak azon mértékére nem vitetett, hogy a tudományos, és fenn járó szép gondolatokat hasonló természetes színnel lefesthesse: vagyon még nem kevés híjja ennek a bővítésnek. Ez az, mellyet megesmér a részre hajlás nélkül ítélni szerető, minden jó Hazafi.

§. 21. Nékünk nintsen mértékünk egy nyelvnek gazdagabb, vagy szegényebb voltának meghatározására; de legjobb móddal hozzá vethetünk úgy, ha más kimívelt élő, vagy megholt nyelvel összevetyük, mellyeket, a ki jól ért, minden szóhoz, és minden kitételhez éppen azt az ideát köti, mellyel az író azok által akart kitenni, és ha azon ideáknak egész tellyességben való kitéte- [20] lekre nem talál alkalmatos szókat anyai nyelvében, legigazabb következésül teheti fel azt, hogy az ő nyelve amannál szegényebb. D'Alembert azt mondja: *Egy Genienek keze alatt minden nyelv alkalmatos akárminémű munkára; de azok a nyelvek nem mind egy formán alkalmatosok ugyan azon ideának kitételére.*⁹ Ez azt teszi, hogy minden nyelven lehet a nagy elméknek szépen írni, de más felül nem minden nyelv alkalmatos a más nyelven kített gondolatokat, hasonló jelentésű szókkal kimeríteni. Noha azért valamely nyelven szép íráások jönnek elé; de abból még nem hozhatjuk ki a nyelvnek gazdagságát. Ellenben, ha a fenn járó tudományos munkákat, és gondolatokat nyelvünkre hasonló erőben általtenni igyekezzük, akkor esmérhetyük igazabban annak gazdag, vagy szegény voltát: Feltévén azt, hogy a fordító szükséges tehetségekkel bir, melly erre a munkára megkívántatik.

§. 22. Ezt az utat kell követnünk, hogy nyelvünknek ebbéli tökéletességével kellelte felett ne ditsekedjünk. Azok a derék munkák, mellyeket nyelvünkön olvashatunk, munkás, és valóságos buzgóságból fáradozó Hazánkfainak fordítások által, közelébb való utat nyithatnak ezen tekintetben nyelvünknek más nyelvekkel való egybenvetésére. De ez nem egyéb volna; hanem a más sok fáradtságban került munkájának vizsgálása: megállapodom azért tsak a magam példá-

⁹ *Pántzél jegyzete: Mélanges de littérature, et d' Histoire, et de Philos. Tom. 3.*

mon; Én egy Barátommal gyönyörködve gyakoroljuk magunkat abban, hogy egy 's más szókat küldözvén egymáshoz nyelvünkre való általtételeket próbálgatjuk: közelébből én ezt a ' szót vettem tőle *naiveté*, mellyet a ' Frantziák annyira ditsérnek a ' [21] stylusban. Miben álljon ez, megmagyarázza *Marquis Beccaria*:¹⁰ én pedig még eddig egy szóval kitenni nem tudom. Egy más szó, mellyet vettem tőle, ez: *Eloquentia*. Azt gondolja az ember, hogy helyesen tetszik ki, mikor fordítja *Ékesenszöllásnak*, holott az ékesenszöllás inkább azt teszi, a ' mit a ' Deákok neveznek *Elegantia in sermone*; már pedig nagy a 'külömbőség a 'kettő között. Az *Eloquentia* az értelem tehetségeinek szép esméretét teszi fel, és azt a ' mesterséget, melly azokat a ' tehetségeket egyben szövetkezteti; nem azért, hogy az érzékenységeknek tessék; hanem, hogy a ' szívet meggyőzze. Az *Eloquentia* uralkodik a 'szíven, az *Elegantia* az elmét érdekeli. Az *Eloquentia* győz, az *Elegantia* pedig magát kedvelteti. Minthogy kevesebb tudománnyal lehet az ember *Elegáns*, mint *Eloquens*, tsak nem mindenek az *Elegantia*t keresik inkább, mint az *Eloquentia*t, a ' mint az Orátóri székek bizonyítják.

§. 23. Illyen szó az *Aether*, mellynek kijelentésére nintszen szónk. Azért mi nagyobb tudatlanságban vagyunk mint egy Romai, vagy Athenásbéli ember; mert mi levegő égnek véljük mind azt a ' vékony matériát, melly a ' földtől a ' kiterjesztett erősségig kiterjedett, és semmi *ideánk* nintszen az *aetherről*, azért, hogy ki nem mondhatjuk. Én az említett Barátomnak küldöttem közelébből nyelvünkre való általfordítás végett a következő rendeket: „*l' Exactitude est une qualité intellectuelle, qui est du ressort de la raison. Projet est la même chose que dessein et délibération à la différence que dessein et délibération embrassent; l' alliance des qualités intellectuelles et que projet n' a lieu; que relativement au connaissances extérieures, aussi projet [22] est-il une impression des sens.*” Reám nézve itt olyan szók fordulnak elé, megvallom, mellyeket nyelvünkön hasonló jelentésű szókkal kitenni nem vagyok alkalmas. Ezekhez hasonlókat pedig nagyobb számmal is hozhatnék elé; ha nem volnék abban meggyőződve, hogy állatásom eléggé meg vagyon erősítve. A ' fő dolog azért, mellyre kell törekednünk, az, hogy a ' szókat szaporítsuk, és tiszteljük nemzetünknek azon hasznos Tagjait, a ' kik ezen nagy munkára eddig is olly ditséretesen fordították segítő tollaikat. Esméri ezeket a nemzetnek olvasó része, és fáradozásokat köszöni is.

2.

A ' szóknak illendő egyben rakása, és a ' Beszédnek rendes volta.

§. 24. Hogy a ' Magyar Tudomány még ifjú állapotjában légyen, nem tagadhatjuk. A 'közelébb múlt századnak majd tsak közepe tájára tehetjük annak *Epocháját*: Mikor a ' tsendes, és békességes uralkodást szerető nagy Királyné ülven Országunk Királyi Székében, a ' pusztító szélvészkek szerentsésen megszüntenek, a ' fegyverek szegekre agattattak, és a ' Musák közöttünk is mulató helyet találtak. Ezen virradó szerentsés időnek hajnala, kezdett volt nem kevés idővel már az előtt világolni a ' Magyar Égen, azon derék Férfiaknak igyekezetek által, a ' kik minden magok haszna keresés nélkül, szép munkájokkal valami világosságot sugároltatni, és azzal együtt nyelveket pallérozni kívánták, a ' mint azokat a ' Derhám tudós Fordítója nagy részben elszámálja szép rendel, érdemes Ajánló Levelében. Már a ' XVI-dik századnak közepe táján Magyar Grammatica is [23] adódott a ' Nemzet kezében, mellyet követtek annak utánna többek is, mellyek a ' mint szokott lenni, mind jobban meg jobban készültenek; mindazáltal az újj, és

¹⁰ *Pántzél jegyzete*: Recherches sur le style.

felyebb említett derék Grammaticusunk azt mondja: „hogy az eddig írt Grammatikáknak egy tsomóban szedett minden gyűjteményei is, nem egész Munkának, hanem tsak valami gyűlevész Jegyzésekrendeletlen rakásának neveztethetnek.” Egy más különös ditséretű új Grammaticusunk is hasonló ítélettel vagyon a’ Régiebbekről, midőn azt mondja: hogy a’ Magyar nyelvnek kimerítésére útát nyitni igyekezett.¹¹ Még az idegenek is tudják azt, hogy a’ Magyar Tudomány még tsak ifjú légyen; és arról kinyomósabban, ki a’ dolgot nagyobbítva, ki pedig kissebbítve teszi ítéletét. *Sacy Úr*, egyik derék idegén Historicusunk közel jár a’ valósághoz, ha valamivel többet mond is, mint vagyon a’ dolog: „*A’ Mária Theresia uralkodása, így szóll, egy olyan változásnak Epochája, a’ millyent véghez vitt a’ Nagy Péter Muszka Országban. – A’ hasznos Mesterségek kezdenek virágozni abban az Országban, a’ Tudományoknak jóltévő napja is fél részben kisütött.*”¹² Kétség nélkül több vagyon itt mondva, mikor a’ Barbariesben, és a’ tudatlan setéségben élt Muszáknak pallérozattabb állapotra lett kiemeltetések, melly olly nagy munkával, és tsak Péter Császártól várhatott törekedéssel mehetett véghez a’ mi változásunkal egyben vettetik. Nem voltunk mi koránt is ollyan szánakozásra méltó setéségben a’ Mária Theresia boldog uralkodása előtt is; a’ mi pallérozattabb állapotra, és a’ tudományok nagyobb világosságára jutott sorsunk is, nem ollyan nagy hatalommal [24] erősített munkának következése. Ditsékésünknek nem kevés materiáját találjuk abban, hogy a’ nógató ösztönök, és a’ lelkesítő jutalmaknak reménysége nélkül, olly mértékben szaporodtak meg nemzetünk ditséretes Tagjainak fáradságos igyekezetek által a’ Magyar könyvek, hogy Eleinknek reménységeket felyülhaladtatja: és valamint azok szövétneket adtak kezünkben a’ tudományoknak sok nemeivel való esmérkedésünkre; úgy nemzeti nyelvünket azon mértékben építették, ’s jobbították. Abban ugyan tsak megegyezünk *Sacy Úrral*, hogy a’ tudományokkal, és a’ szép mesterségekkel való bővebb esmérkedésünk arra az időre vitettetik.

§. 25. Nem lévén tehát semmi kétség abban, hogy nem régen kezdettek bennünket a’ Tudományoknak sugárai világosítani; nem lehet abban is kétség, hogy a’ kimivelés által megszereztetni szokott nyelvbéli tökéletességek is új mívelésben lévén, még úgy szóllván, tsak munkában légyenek, és így a’ kimíveltségnek pontja felé tsak közelítsenek. Nintsen tudni illik két egymást segítő hívebb Társ, mint a’ Nyelv, és a’ Tudomány egy Nemzetben. Ezek nyomban késérik egymást; mikor épül az, egyik, épül a’ másik; ha pedig romlik az egyik, romlik a’ másik is. A’ Nemzeteknek históriáji ellenemondhatatlan próbáji mind ezeknek. De azokra kiterjeszkedni, igen sokra menne. Egyet még is említenem a’ dolognak világosítása kíványa, és a’ következendőkre is valami kevés magyarázatot fog szolgáltatni. Ez lészen a’ szép elméjű, és tudós *Rigoley de Iuvigny Úrnak* bölts jegyzése, a’ Frantz nyelvnek kimíveltetése előtt való állapotjáról, és ugyan azon Nemzetnek akkori tudományáról. „A’ mi napnyugottunk (azt mondja) a’ barbariesben, ’s tudatlanságban volt sok ideig elmerülve. I-ső Károly igyekezte vala- [25] menyire a’ setéséget az Országból elosztatni, de Successorai nem követték I-ső Ferentzig. Ezen nagy Fejedelem által gyámolítottatván a’ Tudósok munkájok. Kinyitották a’ világosságnak rejtekeit, és a’ XIV-dik Lajos Századgyának szép napjait készítették. Az előmenetel lassú volt; de nem lehet tsudálni: számosak voltak az akadályok; és nem könnyen elháríthatók. A’ fő akadály volt a’ nyelvnek tökéletesség nélkül való állapotja. Ez volt bárdolatlan, szövevényes; a’ szép mesterségek, és tudományok azt nem esmérték; kéntelen volt azzal, hogy a’ históriákba, actákba, a’ köz tractákba, a’

¹¹ *Pántzél jegyzete*: Grammatica Hung. per Steph. Szent-Páli.

¹² *Pántzél jegyzete*: Hist. Génér. de Hongrie.

régi Romai nyelvből költsönözzön. A' Mesék, Románok, költött történetek készültek tsak azon: a' fenn járó dolgokat fel nem érhetette. Durvább, 's bárdolatlanabb volt, hogy sem a' gyönyörködtető dolgoknak kényes vonásait az illendőség szerint lefesthette volna 's a' t."¹³

§. 26. A' mit ezek a' szép rajzolatok lefestenek, az minden Nemzetek nyelvének, 's tudományának gyarapodó állapotjára alkalmaztatható. Nem lehet a' tudományak addig eléhaladnia míg a' nyelv arra nem alkalmas; e' pedig alkalmatossá válik a' tudományoknak gyarapítások által. És már ezt Nemzeti nyelvünkre alkalmaztatván meg kell esmérnünk, hogy a' mit a' világ szerte esméretes Frantz nyelvnek régi állapotjáról emlékezetbe hagyott *Rig. de Iuvigny Úr*, sok tekintetben a' miénkre is illik: mert sok híjja vagyon még annak, hogy a' (14. §-ban) elészámlált nyelvbéli tökéletességek a' mint szükséges, feltaláltassanak. Nem lehet tudni illik abban meg

[26]

1-sőben a' *Tisztaság*, mellyet nevezhetünk *Magyarságnak*, mind azért, hogy válogatás nélkül rakjuk nyelvünkben a' szokat, mikor nevezetek, és kitételek dolgában magunkat megszűkülteknek érezzük; mind azért, hogy a' sok idegen nyelvek egyben rakásának módjai erősen bétsúsztak a' Magyar beszédbe, a' mellyeknek kiirtásokra, és megigazításokra még nem volt sem időnk elégséges, sem magunk iparkodása illendő munkás; innen következik az, hogy

2-szor egész világossággal nem folytathatjuk minden materiákról való beszédünket, 's írásunkat; mivel kéntelenek vagyunk olyan kitételekkel élni gyakorta, mellyek tsak a' tudományos emberek előtt lehetnek érthetők; igen alkalmas a' Magyar nyelv minden indulatoknak kiadásokra; de a' fenn járó elmés gondolatok világos kitételeket kívánnak, és így egyebet még az ékességen, és hathatóságon kívül; és ezekből következik már az is

3-szor: hogy a' *szóknak tulajdonos voltok* szerint való alkalmaztatásokban nem tsak akkor, midőn mély dolgokról beszéllünk; hanem a' könnyebb materiákban is szembe tűnő módra tántorgunk, a' kik külömben azt hiszszük, hogy nyelvünket jól értjük. Meszsze vagyunk mi gyakran attól, hogy az elméinkben formált szép ideákat egész tellyességben kijelentsük; és sokszor megtagadja tőlünk azt a' szíves kívánságot Anyai nyelvünk, hogy erősebb, vagy erőtlenebb jelentésű szókkal ne éljünk, tsak a' millyent kíván gondolatunk.

§. 27. Hogy a' Magyar beszédben még ezek a' híjánosságok fenn vagynak, nem lehet tsudálni. Nem rég az ideje, hogy a' Nemzetnek kinyiltabb szemű része a' nyelvnek mivelésére felgerjedett; azért az új Grammaticusok is, noha meg- [27] hagyván a' régieknek azt, az állandó, és soha el nem enyészhető ditsőséget, hogy ők készítettek útát a' nyelvnek megesmértetésére, azokat igen sok gráditssokkal felyülhaladták; mindazáltal sok híjja vagyon még, hogy a' Grammaticai tudományt megtisztították volna minden szövevényből; annak homályosságát eloszlatták volna, és így, tiszta világosságú szövétnélkül szolgálnának a' nyelvnek megesmértetésében, 's tanításában. Sok az, a' mit nékiek háládatossággal köszön a' Nemzet; de még ez a' nagy munka el nem végeződött. Felette sokra menne ennek minden részekben való nyomos vizsgálása. Azért tsak egynehány jegyzéseket tészek azon Grammaticai Részek szerént, mellyeket fentebb a' (15. §-ban) leírtam.

a) A' Betűkben Nemzeti nyelvünk egész tellyességben vagyon kigazdagítva; nintsen olyan kiadása, pronounciatiója, hangja a' Nemzeti beszédnek, mellyre ne lenne betűje: azonban egy betű sints, a' melly külömben változtatnék a' kimondásban, mint íratik és a' millyen hangja magában vagyon, melly olyan különös Privilegiuma a' Magyar nyelvnek, a' millyennel az Európai pallé-

¹³ *Pántzél jegyzete*: Bővebben lehet ezt, és ilyeneket látni Rig. de Iuvigni Úrnak azon szép Discursusában, mellyet a' *Verdier* és *de la Croix du Maine* Frantzia Bibliothekájoknak eleibe tett.

rozott nyelvek közül egyik is nem ditsekedhetik. A' mi újj érdemes Nyelvmestereink mindazáltal tsak ebben a' betűkről való tudományban is, nem tudják még eddig egyenes úton vezérelni a' nyelvnek Tanulóját. Egyik számlál 24 betűket, és azokat egyesekre, s' egybenfoglaltattakra osztja; ismét Vocálisokra, és Consonánsokra; a' vocálisokat osztja hasonlóképen egyesekre, és egybenfoglaltattakra, a' milyen az *ö*, és *ü*, mellyeket másokkal együtt diphtongusoknak is nevez. Továbbá, a' vocálisokat osztja hosszakra, és rövidekre. Más a' C betűt nem esmérvén a' Magyar betűk közé valónak 23 számlál. Más, úgy mint az *Okosk. Tanító Nyelvmester* azt mondja, hogy [28] sokkal helyesebb annyi betűt nevezni, a' hány hangot az emberek azon nyelvben formálni szoktak; azért mind öszvefoglalván 40 betűket számlál, és azt külömbféle okokkal igyekezi is megerősíteni. Kétség nélkül ez helyesebb, és a nyelv tanulására könnyebb mód is. – Az írás tudományában nintsen meghatározva, hova keljen az *ly*, hova a' *j*. A' Frantzia J. Ds-el írassék *é*, vagy *Zs*-el; úgy hol légyen helye a' *Cz*-nek, hol a' *Tz*-nek, hol a' *Cs*-nek, hol a' *Ts*-nek. – A' *Cz* és *Tz* egyik lévén mind erőre, mind hangra, el lehetne könnyen egyiknek maradni. A' *Kised Magyar Grammatica*, melly Posonban jött ki, azt mondja, hogy a' *c* betű egészen kiadja azoknak hangjokat; azért azok nélkül el lehet lenni. Ezt követik is némellyek az újjabb írók közül.

b) Másodsor a' szónak nemekről, változásokról, természetekről, ismét sok külömbiség vagon nyelvünk Tanítói között. Nagyobb részin azt erősítik, hogy ezek a' szók *az*, *ez*, *azon*, *ezen*, *Articulusok*: *az ok. Tan. Magyar Nyelvmester* pedig majd 6 leveleken mutogatja azt, hogy a' Magyar nyelvben *Articulus* nintsen; melly nagy külömbiség tsak ez magában! Azonban még is inkább hihetünk az utólsónak, mint az elsőbkeknek.

A' *Casusokról* némellyek azt tanítják, hogy tsak 4 vagon. A' nagy érdemű, Deák nyelven írt Grammatikánkban ellenben a' vagon: „*Erronee et contra usum communem per quosdam Grammaticos quatuor tantum Hungaris adscribuntur Casus; nam communis usus lucidissime testatur, Hungaros quoque, prout alias nationes, sex Casibus uti solere.*”¹⁴

A' *Verbumokról* való tanítások nevezetesen sok szövevényekkel telyesek. Azoknak jelentések [29] re nézve annyiféle szinte elosztások, a' mennyi a' *Grammatica*. Ha pedig azt akarjuk megtudni, a' mi legszükségesebb: Hányféle a' *Verbum* hajtogatására nézve, vagy hány *Coniugatio* vagon? Eltévelyedünk a' külömböző értelmei között. Egyik a' kinek vezérlésében telyes bizodal munk lehet azt mondja: Négy a' *Coniugatio*, és azokra tartoznak minden *Verbumok*. Azokat a' 4 *Coniugatiókat* pedig meghatározza az *indicativus Praesensnek Sing. Numerusának 2-dik Személye*. A' másik, a' kinek vezérlésében hasonló bizodal munk vagon 14 *Coniugatiókat* esmér, és azoknak egymástól való megkülömböztetéseket az *indicativus Praesensnek Sing. Numerusának 3-dik Personájában* határozza; ilyen elosztásokkal: A' *Verbumok*; *Determinatumok*, *Indeterminatumok*, és *Neutrumok*. A' *Determinatumoknak* vagon 2, az *Indeterminatumoknak* 7, a' *Neutrumoknak* pedig 5 *Coniugatiójok*. Én nem tudom, mitsoda bizodalommal vezérelhetnék ennyi bizonytalanságok között egy idegent nyelvemnek megtanulására.

A' *Participiumokról* való tudomány is bizonytalan lábbon áll; a' Gyermekek keziben adatott *Kised Grammatica* azt tanítja, hogy *Participiumoknak* neveztetnek azok, mellyek így végződnek *ván*, *vén*, mint *látván*, *szeretvén*; de nem helyesen, mert a' *Participium* hajolhat, mint a' *nevek*, vagy *Nomenek*, az ilyen végezetű szók pedig nem hajolhatnak. A' nagyobb Munkás *Grammaticusaink* pedig azokat *Participiumoknak* esméri. A' kik *Participiumoknak* nem esméri ezeket Molnár Albertet követik, a' ki *Gerundiumoknak* nevezi, dítséretes *Grammatikájában*, melly 1610-ben jött ki.

¹⁴ *Pántzél jegyzete*: Gram. Hung. per Steph. Szent-Páli. pag. 17.

A *Particulákról* való tudományt hasonlóképen még homályos köd fedezi. Némelly szók Adverbiumoknak tétetnek, egyszersmind még is *Prae-* [30] *positiok* és *Coniunctiok* helyett szolgálják; azonban a' Praepositíók is válnak Adverbiumokká, valamint a' Coniunctiók is. Tudván pedig azt, hogy az *Adverbiumnak*, *Praepositiónak*, *Coniunctiónak* mind különös haszna, vagy úgy szólván, különös hivatala vagyon a' beszédben, nem lehet még ennyi világosítás mellett, homályosságban nem maradni.

c) A' *Syntaxisban* még mind eddig fén maradott bizonytalanságok ismét sokra számláltathatnak. Ha az elsőbb Grammaticai részekből, keveset világosságnak okáért említettem, légyen szabad ezen harmadik részt elmellőznöm, és megelégednem azzal, hogy a' mi Grammaticusainknak vallástételek szerént a' *Magyar Syntaxis* egészen újj; és a' legbővebb, legmunkásabb Nyelvmesterrünknek *Syntaxisa* az első, a' mint ezt maga mondja Előljáró Beszédének 29. lap, a' kinek bizonyításaival eddig elé is gyakorta éltem.

§. 28. Mind ezek iránt meggyőződve, *nyelvünknek eddig való kimíveltetéséről*, azt tehetem feleletül, hogy sok gráditsokkal feljebb vitetett annak pallérozott állapotja, mint volt ez előtt tsak kevés idővel is. A' szók, és kitételek szaporodtak sok érdemes munkák által, mellyek arra legalkalmasabbak, a' millyenek az *Orvos Könyvek*, *Természeti Históriák*, *Poeták*, *Szótárok*, *Grammatikák*, és a' tanúsággal tellyes elmés gondolatoknak *fordításai*. E' mellett a' nyelvnek Grammatikai tudománya kezdett kivilágosíttatni, melly nagy homályban hevert Atyáinknak idejében. Az a' külömség, melly vagyon nyelvünknek természete között, megesmértetett, és így, mind gazdagságára, mind Grammatikai tudományára nézve szerentsésebbé, és kimiveltebbé tétetett. Mindazáltal másfelül sok vagyon még hátra, a' mi, a' [31] Nemzettül munkát és áldozatot kíván. A' kedvetlen barbarismus, az alkalmatlan solecismus meleg fészekben nyugosznak; kívánna a' nyelv ezektől megszabadulni. Még akadékos, szövevényes, és ezektől meg kell tisztíttatni. *Fé-lénk*, a' fenn járó tudományokkal nem bátorkodik szövetségre lépni; szükség hát ezekkel megbarátkoztatni, és megmutatni azt, hogy méltó akármelly fenn járó tudománynak esméretségére. Kéntelen költsönözni nem tsak tudós, és kimívelt idegen nyelvekből, hanem azokból az egyben zúrt zavart nyelvekből is, mellyek között élni kéntelen. Fel kell tehát annak ditsőségét emelni, hogy szégyenlje alattavalóitól költsönözni. –

TOLDALÉK

§. 29. Megvizgáltatván ezen írásom, értésemre esett, hogy a' tudós ítélő Bírák, az 1.ső szakasban tsak rövideden illetett két dolgokat, úgy mint *nyelvünknek természetét* 's *belső mivoltát*, és *gyarapításának belső módját az eszközöktől megválasztva*, óhajtanák bővebben eléadatni 's kivilágosíttatni. Melly bölts kívánságnak, a' vagy tsak némű némű részben is eleget tenni egy szent kötelességnek esmérvén ezen Toldalékban szorítom részenként mind a' két tárgyokról való értekezésemet.¹⁵

¹⁵ A Toldalék című rész bevezető szövege alapján erősen valószínűsíthető, hogy Pántzél eredetileg beküldött, kéziratosa pályamunkájának I. szakasza eddig tartott, melyet a nyomtatás előtt az innen következő kiegészítéssel bővített (talán a bírálatokat figyelembe véve?). A II. szakasztól kezdve valószínűleg újra az eredeti pályamű (esetleg javított) szövege folytatódik. A kötet eredeti kéziratainak, illetve a bírálatok ismeretében nemcsak e megállapításunk lenne bizonyítható, hanem talán a munka egyes fázisai, illetve a bírálóknak a szövegre tett hatása is rekonstruálható lenne.

I.

Nyelvünknek belső mivolta.

§. 30. Fel lehet azt tennünk hiba nélkül, hogy valaha tsak egy nyelv volt a földön, melly elágozott a szerént, a mint a Familiák szélyel- [32] oszlottak. Lassanként távoztak el ezek egymástól, újabb meg újabb szókat és kitételeket tsinalván mindenik Familia azon tárgyak, és természeti jók szerént, mellyek közé voltak helyeztetve, és azon foglatatosságok szerént, mellyekben magokat gyakorlották. Az előbbeni eredeti nyelv szavai is szenvedték kétség nélkül azt a változást, hogy az egyik kevesebb, a másik pedig keményebb hangot adott azoknak kimondásokban, egyik elhagyott azokból valami betűt, mellyel a kimondást terheltetni érzette, a másik még toldott valamit a többekhez; egyik süvültő betűkkel, vagy még syllabákkal is terhelte a kiadást, a másik pedig kedvelte a torokból származókat a *Gutturálisokat*, másik ismét a *Haspiratiókat*. Melly külömbőség mind inkább nevedekvén, külömböző nyelvekké formálta az előbbeni igen kitsiny tökéletességű *Dialectusokat*, melly külömböző nyelveknek mind külömböző *Geniussoknak* kellett lenni.¹⁶ Ez az, a mi a Nemzet *Geniussa*, és a melly vezérül szolgált minden nyelvnek formálásában. Ezeket előre botsátván rajzoljuk le már annak a Familiának nyelvét, melly Nemzetünknek eredete volt.

§. 31. Ennek nyelve bizonyosan nem sok tökéletességekkel bírt, mint a többi is, a Familiának megoszlásokkor, és mikor igen kevés szóból álló nyelvét szaporítgatta, tsalhatatlanul a hoz [33] az ízléshez alkalmaztatta magát, mellyel akkor bírt, a kiadásra nézve: minthogy pedig a nevek nem származnak tsak történet szerént; hanem magokban hordozzák a neveztetésnek okát is, a menyiben a dolog természetére figyelmez, a ki nevezetet ad: tehát méltán gondolhatjuk, hogy a nevezetek ezen Familiának tagjaitól a dolgok természetek szerént voltak adatva.

§. 32. Némelly Familiának elmebeli munkásságában nem lévén olyan erő, ellenben a beszédnek kimondásában több elevenség, valami meghatározatlan szótskák által szerette a dolgok között külömbiséget tenni, mellyek jelentették azokat; de kinevezés nélkül. Ezekből származtak azok a szók, mellyeket articulusoknak nevezünk der, die, la, le. A mi Familiánk külömbözőtt ettől; az előtte lévő dolgokat megfogó erővel bírván, tsak annak kinevezésében igyekezett: azért mondotta, pusztán, ég, föld, fa, s a t.

§. 33. Továbbá mindenik Familia, a mint napkeleten könnyen megeshetett két nemben képzelt minden dolgokat, és a szókat is, mellyekkel kinevezte azokat a szerént változtatta, az articulus is azokhoz alkalmaztatván. Mi volt ez egyéb; hanem elmének játzódozása, melly ha két három dolgokban hasonlatosságot talál, azokból ítélt többekre is. A napkeletieknek szemek előtt volt mindenütt a Pálmafa, mellyben a két nemnek külömbősége igen kitező, ebből úgy hozták ki mint igaz következtést azt, hogy a plánták is két neműek. Az állatoknak is nagy részében ez tapasztalható: tehát ebből ítélték arra a részre is, mellyben ez nem tapasztalható. E szerént magyarázza ezt a tudós *Michaelis*; másképen, mint *Gebelin* feljebb említett munkájában, a ki azt is megjegyzi, hogy a *Németek*, *Anglusok*, *Hollandusok*, szorosán figyelmeznek arra, hogy a nemeket meg- [34] külömböztessék az egyes számban; de azzal nem bajoskodnak a többesben, a *plura-*

¹⁶ *Pántzél jegyzete*: Minden nyelvben vagynak valami külömbőségek, mellyek egyiket a másiktól megkülömböztetik; de a legvalóságosabb *essentialisabb* az, melly a nép *gustusának* külömbőségéből származik, a melly *gustusa* vagon tudni illik a phraséseknek fordulásokban, és a szóknak elrendelése szerént való élésben. Ez a tulajdon és külömböztető *gustus* a Nemzeti nyelvben közönségesen véve mondatik *geniussnak*.

lisban: ide lehet tenni, hogy nem bajoskodhatnak azzal most is; mert ez, hogy igen szövevényes-
 sé teszi a' nyelvet, azokra nézve, a' kik azt tanulják, tudva vagyon. Jónak ítélte e' félével nyelvet
 nem térhelni ez a' Familia, nem látván ennek valóságos fundamentomát a' természetben, mert
 ha az álatoknak, és plántáknak Országá két nemekre osztathatik is: hány ezer dolgok vagynak
 még ezeken kívül, mellyeknek olyan nemet tulajdonít minden nemzet, a' millyent akar, mint *vég*
 a' *Frantzoknál* foemin. a' *Németeknél* neutr. a' *Deákoknál* masc. és foemin. egyik számban, a' má-
 sikba pedig tsak masc. Melly nagy boldogsága egy nyelvnek megszabadúlva lenni ennyi szöve-
 vénytől!¹⁷

§. 34. Eddig vagyon a' mi Familiánkban *nevezet* vagy *nomen* az az *substantivum* és *adiectivum*,
 mellyek sem *articulussal* sem *genussal* nem terhelődnek. Ezeknek tökéletességekre pedig két
 dolog kívántatott: 1.) hogy a' szók kedves, és könnyű kimondásúak légyenek, azonban a' kedvetlen
 dolgokhoz is légyenek alkalmaztatva. E' szerént példának okáért mikor egy haragos tekintet
 megláttak, olyan szóval igyekeztek azt kitenni, melly mindjárt maga tsak a' szó kedvetlen han-
 got adott, mint *mord*, *durva*, az illyennel ellenkezőt pedig [35] mondták *szelíd*, *nyájas*. 2.) a'
 kívántatott meg, hogy légyen azoknak mennél bizonyosabb formájok, mellyekre változzanak.
 Ezek a' formák vagy változások tsinálják a' *Casusokat* vagy *Declinatiókat*. Ezeket a' formákat úgy
 alkalmaztatta ezen Familiának *Geniusa*, hogy minden nevezet ugyan azon egy útat tartsa min-
 denik számban való hajtogatásában, kivévén a' *vocalisoknak* változásokat, a' mint a' kimondásnak
 könnyebbége vagy kelemetessége kívánta. E' hez a' nagy Jóhoz számálható az is, hogy sem a'
számokra, sem a' *casusokon* való hajtogatásra nézve nintsen ebben a' nyelvben rendeletlenség *Ano-*
mália, a' több nyelvek sok regulákkal és kifogásokkal tellyesek tsak ebben a' részben is. A' régi
 Romai nyelvnek mesterei nem akarnak pluralist engedni a' tulajdon neveknek; holott sok szép
 írók jegyzik meg azt, hogy a *Grammatica* nem irtózik ezektől *Caesares*, *Cicerones* etc. Ki tudja
 helyes okát adni annak, hogy miért nints pluralisok ezeknek is *Argumentum*, *Aurum*, *Stannum*,
Aes etc., a' midőn sok derék Deák könyvekben olvassuk *Aera*, *Stanna*, *Vina* 's a' t. A' mi nyelvünk
 valamennyi szóval bír, mind azokat a' két számban is gyakorolja egyenlőképen, minden kifogás
 nélkül.

§. 35. E' mellett a' nevezeteknek esetek szerént való hajtogatásokban, melly sok a' nehézség
 és külömbség minden nyelvekben. A' melly nyelvek nem adnak a' szóknak külömböző eseteket,
 azokról szoktuk mondani, hogy nintsen *Casusok*, és így nintsen *Declinatiójok* is: De mivel egy
 nyelv sem lehet el azon erő és jelentés nélkül, melly a' Casusokban vagyon, tehát azt külömböző
 módon tetszik ki az illyenek, a' mint a' szóknak formája megengedi. Ez tsak magában eléggé
 mutatja, melly terhes légyen az illyeneknek értése, még annak egyben rakása módját vagy [36]
Syntaxisát is elég jól nem értjük. A' mi nyelvünk minden szókat kifogás nélkül végek és esetek
 szerént formál, azzal a' kevés külömbséggel, hogy némellynek *nak*, némellynek *nek*, a' *Dativusa*,
 melly külömbség szerént két *Declinatiókat* is szoktunk nevezni. De talán tsak annyi funda-
 mentomon, a' mennyin a' tudós Buxtorfius két *Declinatiót* esmér a' Sidó nyelvben, mellyek kö-
 zül egyik az ם' – be kimenő masculinumoké, a' másik az ם' –ba kimenő foemininumoké. Az
 emlékeztető tehetségnek könnyebbitésére engedjük meg, hogy az mind a' két nyelvben helyes.

¹⁷ *Pántzél jegyzete*: Hányféleképen nem feleltek a' napkeleti nyelveknek tudós Buvárai eleitől fogva,
 erre a' kérdésre: miért vagyon, hogy ezek a' szók קול [?] ם' a' singularisban *masculinumok*, a' plurálisban
 pedig *faemininumok* קולות אבות [?] ם' קות. Ellenben ezek א'קה [?] ם'קה foemin. a' sing., a' plur. pedig masc., e'
 szerént אילים [?] ם'ילים és több illyenek. De még honnan vagyon, hogy ם'ש aszonyokat nevez, még is masc.
 Így bajoskodik a' Genusokkal a' Görög és Deák nyelv is.

§. 36. Menyünk tovább még ezen Familia nyelvének vizsgálásában. Gyakorta szokott a' Beszédben előfordúlni azon nevezet, mellyről a' beszéd vagon, példának okáért *A' kertbe ment a' Gazda, a' Gazda készítette a' kertet, a' Gazda ültetett a' kertbe fákat, virágokat.* A' szóknak ilyen dísztelen gyakor előfordulások így nem maradhatott; hanem mindenik Familia talált fel Nomen helyett való szókat, az az *Pronomeneket*; de kiki az ő választó ízléséhez alkalmaztatva. A' mi Familiánk inkább kedvelletté ezeket *én, ki, akármelleyik* 's a' t., *ego, ő, Tiς, őςτις*, vagy *ich, wer, welcher*; ezeket is pedig megmenti a' nemeken való változtatástól, és mind a' *Nomeneknek* módjok szerént hajtogatja, hogy az abbéli hajtogatásnak külömbisége bajt ne szerezzen, kivéven ezt a' hármat: *én, te, ő.*

§. 37. Azonban mivel ezeknek felette sok a' hasznok, igyekezte a' hoz alkalmaztatni a' vélek való élésben a' kedvességet is, és követte a' napkeleti nyelveket, az az: némelleyeket kimond egészszen, de némelleyeket nem mindenkor, hanem azoknak végekből szakaszt el egy vagy két betűt, és azt más szóhoz toldván, annyit jelent véle, mintha egészszen kitette volna. Világos jele ez a' [37] nyelv természeti erejének, és együgyű szépségének, melly kétség nélkül még kezdetben oltatott abba; de azért nem követi még is a' napkeleti nyelveket tsak ebben a' tekintetben is egészen; azért ne erősítsük nyelvünket azokkal nagy atyafiságban lenni. Ez a' jó ízlésű Familia megtartotta azokból azt, a' mi szép, kedves és könnyű volt a' beszédre. Tsak ezek a' *Pronomenekből* kiszakasztott betűk, sok kényes regulákkal terheltetnek a' *Vocalisokra* nézve, mellyek által a' szókhöz ragadnak, a' mi nyelvünken pedig nints azokra olyas szükség. Azokban a' nyelvekben a' személlyes *Pronomenekkel* öszvekötdönek a' szók; ez pedig tsak a' birtokos *Pronomenekkel* él e' szerént, mellyeknek előfordulások felettébb rút volna, példának okáért a' helyett, a' mint a' Deák és más nyelv s kitenné: *szeretem a' tiéd eszedet*, azt mondja: *szeretem az eszedet.*

§. 38. Ha valami hasonlatossága vagon még ennek a' napkeleti nyelvekhez, a' *Verbumokban* vagon abban a' tekintetben, hogy mint azok, úgy ez is sokféle nemeket származtat ugyan azon egy *Verbumból*, a' mint erről fellyebb emlékeztem (§. 17.), melly szerént a' mit azoknak díszteretekre mondanak a' nagy Philologusok, azt mondhatjuk nyelvünkről mi is a' *Verbumoknak* sok nemeire nézve, hogy a' bámúlásra méltó tényészőségét bizonyítja a' természetnek, a' beszédet könnyen ejthetővé tész, és valamelly dologról való erősítésnek vagy tselekedetnek a' kívánság szerént való kitételét egy szóval adja elé. Nem ditsekedhetik ezzel egyik kimívelt Europai tudós nyelv is.

§. 39. Így mehetünk tovább még azoknak a' szóknak vizsgálásokban is, mellyek *Particuláknak* neveztetnek, és a' mellyek nélkül egy nyelv is el nem lehet. A' *Nomen* és a' *Verbum*, úgy szólván, lelkei a' kitételeknek; azoknak külömböző [38] környülállások szerént kell fordulni; lenni kell hát olyan szóknak is, mellyek által ez a' környülállás meghatároztatik, neveztetnek az illyenek *Adverbiumoknak*; lenni kell olyanoknak is, mellyek jelentik a' külömböző dolgoknak egymáshoz való tartozásokat. Úgy olyanoknak, mellyek egymástól folytatják, vagy egyben kötik a' nevezeteket és a' kitételeket. Lenni kell negyedszer olyanoknak még, mellyek az embernek indúlatait adják ki, és végre, hogy a' nyelv minden szókkal tellyes légyen, a' több tárgyknak kitételekre is szóknak kell lenni, az az: számláló nevezeteknek, mellyeket a' mi nyelvünk a' *Nomenek* szerént hajtogat azoknak módjok szerént, és mentek azoktól a' felettébb való bajoskodásoktól, mellyek alá vagnak vettetve a' több nyelvekben, mint a' Sidóban is, és közelebb a' Németben.

§. 40. Sokra menne, ha e' szerént járnám fel a' szóknak egymásból való származásokat, egybenfoglalásokat, azok által a' dolgoknak egybenhasonlítását, az úgy nevezett *Epithetumokat*, a' figurás szókat, mellyek nyelvünkben olly szép és tsudálatos természeti módon folynak. Így élt ez

a Familia sok ideig csak magában a' pallérozattabb népektől külön, illy szépen kikészített nyelvénél többet nem esmérve, még egy nagy Nemzetre szaporodott.

De kedvesebb ajándékaira vágyván a' természetnek elhagyja lakóhelyét, és kiáll a' fényesebb Nemzetek közé; megesmérkedik azoknak nyelvekkel, gyűjtögeti azok által a' tudományt, s esméretet, melly nélkül még szűkölködött, és kezdi lassanként az *Orthographiáját* is Nyelvéhez alkalmaztatni. Ebben fő tzelja a' volt, hogy annyi betűkkel éljen, a' mennyi hangot beszédében észre vett, és hogy azok a' betűk mind örökké ugyan azon egy hangot adják változás nélkül; e' lévén [39] a' legtökéletesebb *Orthographia*, úgy, hogy a' melly ettől eltávozik, az nehéz, tsudás, és szövevényes. Ugyan is, mivel azok a' figurák vagy betűk arra valók, hogy írás által adja ki az ember azt, a' mit beszéddel kimondana azon hangok szerént, mellyeket a' beszédnek minden része ad; szükségesképpen olyan hangú betűinek is kell lenni.

§. 41. Írásának tökéletesítésével még alkalmasabbá lett ez a' Nemzet arra, hogy nyelvét a' többekkel egybe vesse, és gondolkodjék arról, hogy a' vallyon nem lehetne é olyan alkalmas, mint a' többek, az esméretnek s tudományoknak virágoztatásokra a' Nemzetnek Tagjai között; melly nemes foglalatosság által meggyőződött tellyes örömmel abban, hogy az a' Szerző lélek, az a' *Geni*, melly ötet eleitől fogva nyelvének készítésében vezérlette, olyan kedvességet öntött abban, mellynél külömbet a' több nyelvekben nem tapasztalhatott; látja azt, hogy az ő szavaiban feltaláltnak azok a' hangok, mellyeket adnak a' hangot formáló eszközök, mint a' *nyelvo, ajakok, ínny, torok*, és a' *fogak*, mellyeknek helyes egybenszerkeztetések adják a' kényesebb és szelídebb hangú szokat: valamint tsak a' torokból származó és a' nyelv által formálódó hangok keményebb szokat adnak; a' fogak közt kitzúszó hangok pedig süvöltenek. Ezt az illendő rendet vévén gondolóra ez a' Nemzet, elébb betsüllí nyelvét még annál is, a' mellyik minden népektől leginkább kedveltetett; úgy mint, mellyeknek szavai alkalmatlanok lévén a' kedves és erőltetés nélkül való kimondásra, másképen mondja ki, mint a' betűi kívánnák. Az ő nyelve éppen úgy kerüli az olyan kedvetlenebb hangú betűknek egymás mellé való rakásokat, és együtt való kimondásokat, mint ez a' tsínos nyelv. E' szerént az ő nyelve lágy, s engedelmes hangú szokat ad, ha [40] lágyan s engedelmesen akar beszélni; azonban kemény és durvább szokat ad, ha parantsolni vagy keményen akar szölni.¹⁸ *Mennyen lelkem odébb*, ez engedelmes és szelíd kimondás. *Eredj amarább*, ez parantsoló, és keményebb. Így alkalmaztathatja a' beszédet a' személyekhez, a' mint állapotjok kívánja. (§. 6.)

§. 42. Illyen ditsekedése vagon még ennek a' nyelvnek abban is, hogy a' beszédnek minden részei szerént szerzett tellyes szavainak olyan hajtogatást is enged, a' millyennel nem bír az első nyelv is. Az ő Poetáik panasznak ezen fogyatkozás ellen, kik közül az egyik így ír: *Nállunk a' Substantivumok nem declinálódnak, az egyes és többes számok akadályoztattnak terhelő Particulákkal, mellyek a' fordulásokat vagy nehezékké, vagy kétséges értelműekké téstik. Mitsoda pedig a' Poesis fordulások nélkül, a' mi szavaink szelíd kedvességűek, de kevés van köztök hangzó 's a' t.*¹⁹ Ez a' pont nevezetes külömbséget téstzen ezen két nyelvek között, a' mienk a' kívánságig való hajtogatást enged a' Subst., Adject., Pronom., Particip., és a' számláló neveknek is, melly szerént semmi okot nem szolgáltat a' panaszra a' Poetának is, annyival inkább 1.) hogy alkalmas nem tsak kadentziás vagy rithmusos, hanem a' kötözött lábú verselésre is; a' szavai

¹⁸ *Pántzél jegyzete*: Innen a' Frantzia nyelvnek Orthographiáját nehéznek és szövevényesnek mondják magok azon Nemzetnek Grammaticusai, mert abban egy betű öt s hat hangot is ad, ellenben ugyan azon hang, még annyi módon is jelentetik ki, *Grammaire Fran.* par le Pere Buffier.

¹⁹ *Pántzél jegyzete*: Dav. Durand szép Poemájában Histoire natur. de l' or, et de l' argent.

szelídek, még is hangzók; a' syllabái nem tsak könnyen számlálhatók, hanem mind bizonyos mennyi- [41] ségűek; azért könnyen mérhetők is. 2.) Mert a' szók egybenrakásának módja sokképen változható, még is az értelem mind tsak az, a' mint alább bővebben mutogatattik. (§. 49.)

§. 43. Belső alkotására nézve olly sok tökéletességekkel bíró nyelvét, midőn a' Nemzet ekképen vizsgálja, megesméri ugyan tsak azt is, hogy még ennyi ajándékai mellett is a' nem alkalmas arra, hogy a' világosságot egész mértékben meggyujtsa; nem alkalmas, hogy tulajdonságait illendőképén ragyogtathassa, és a' tudományokkal, mesterségekkel felékesítettett's kitsínosult nyelvek közé beférkezzék. Megesméri tudni illik

1-sőben, hogy az ő nyelve szegény. Nem is lehetett különben; az ő esmérete sok századok alatt kevésben határozódott. Azután is, hogy vad helyét elhagyván szerentsébb lakó földre költözött volt, sok és külömbféle okok hátráltatták azon ohajtott boldog sorsát, mellyben nyelvvel élhetett volna az esméretnek, tudományoknak, és szép mesterségeknek virágoztatására, a' mint erre elég mentségül fognak szolgálni mind örökké történeteinknek historiái. Ezekhez tartozik az, hogy sok más Nemzetekkel lévén együtt való élete, azoknak szavaikat és szóllás formáit vette bé, a' magából pedig sokat elhagyott, melly költsönözés olly szokássá vált lassanként, hogy a' legközségesebb beszédben is majd minden rövid kitételekben idegen szó hallatott. Innen következett

2-szor, hogy a' nyelv természete szerént való kitételek megváltoztattak, a' szóknak egybenrakásai szolgálai módra követik a' más nyelveket. Némelly Romai vagy Német módon folytatván a' beszédet maga nyelvén, más Nemzeti szavainak valóságos jelentéseket nem értvén, olly külömböző értelműeket kötött egymáshoz, mellyek ellen- [42] keztek együtt, mint a' meleg a' hideggel. Megzavarodott a' nyelvnek tisztasága, a' tulajdon értelmek meghomájosultak, és a' világos eladást valami szövevény tette akadályossá. Szomorú és igen gyötrő érzést gerjesztett végtére ezeknek meggondolása a' hívebb 's buzgóbb Hazafiakba, a' kik ennyi sok roszsz között sinlődő nyelveknek megorvoslását tehetségek szerént munkában is veszik. Ez a' Magyar nyelv eddig való állapotjának rövid rajzolatja. Szóllok már

II.

Nyelvünk gyarapításának belső módjáról.

§. 44. Mitsoda gyarapítást kíván ez belsőképen? könnyen kitalálhatjuk az eléadott rajzoltából. Szükség azt

1-sőben az esméreteknek azon nemeiben gazdagítani, mellyekben még elégséges szavai 's kitételei nintsenek, a' millyenek a' tudományoknak és mesterségeknek sokféle ágai. Akármelley közönséges sorsú és tudomány nélkül való ember is tehet abban szolgálatot. Ejjhet az ember néha tsak történetből is ollyan szót, melly kedvességet talál azok előtt, a' kik azt halják, és tovább vitetvén közönségessé válik; annyival inkább kész akarva a' nevetlen dolgot helyesen találja elnevezni igen sokszor. Gyakran fordulnak ollyan tárgyak, mellyeket az előtt nem láttunk, és illendően elnevezzük, egy virág nemeire tett szert nem régiben egy szomszédom, mellyet nevezett *Estvenyilónak*, azért, hogy estve szokott kinyillani, és reggel virágját egybenhúzván mintegy elhúnyik. De egy más személy ott megjelenvén, azt mondotta, hogy nálok azt *Hajnalkának* hívják. Kétség kívül mint az első nevét a' szomszédom tet- [43] szése szerént adta, úgy a' másik is a' szerént származott. De, minthogy az utolsó rövidebb 's könnyebb kimondású, inkább is fog

az fenn maradni. Sok plántáknak nemei vagynak közöttünk, mellyeket nem mind egy főmán nevezünk; tsak hat mértföldnyi kerületben is, egyszer'smind pedig a' nevezetek is nem mind egy forma kedvességűek.²⁰ A' szép-elmék, Orátorok, Poeták, Classicusírók tehetnek ezek közt legjobban választást, ha a' nyelvet fundamentomosan értik; ezek megtartják a' szépet, elhagyják a' rútat, hogy fenn ne maradjanak, és így a' tudományosabb Hazafiak azok, a' kiktől legtöbb hasznot vár a' Nemzet nyelvének díszes és ékes gazdagításában. Ezek öszvevethetik nyelveket a' más gazdagabbakkal; ezek hozhatják bé jobb útakon; ezek láthatnak mélyebben annak titkaiba, és ezek illettethetik a' hoz leghelyesebben a' bévevendő vagy már béztúszott nevezeteket. Három dologra kell ítéletem szerént a' nyelvnek gazdagításában főként figyelmezn.

§. 45. a)²¹ Ne gondoljuk, hogy vagy onokunk arra, hogy azokat a' nevezeteket elhagyjuk, mellyek ámbár idegenek, de mindeneknek szájokba forognak, értelmek világos, és Magyar kitételek homályos vagy kedvetlen, példának okáért *Curator*, Deák szó; de minden jól érti; kár volna azon gyötrődni, hogy helyette mást tsináljunk, midőn olly értelmesen és röviden tulajdon jelentését nyelvünkön ki nem tehetjük. Erez ugyan ebben valami alkalmatlant a' nyelv; mert az a' hoz nem értő köz sorsú Magyaraink az első *r*-ret elhagyván *l*-et tésznek helyébe, és így mondják ki: *Kulátor*. Mi nevetjük őket, hogy a' szónak eredetét nem értvén elrontják a' Deák nevezetet, és nem gondoljuk meg, hogy nemzeti szavaikhoz akarják azt illetni akkor, mikor arról nints világos értelmek. Ezt a' szót *linea* minden jól érti, nintsen hát okom [44] reá, hogy a' helyett sokkal homályosabb szót vegyek bé, úgy mint, *robn*. A' *Physicus* helyett nints miért mondjam *Okeröbötstlö*, a' *punctum* vagy *pont* helyett *pötty* s a' t. De épen úgy nints okunk valamely idegen szóval élni akkor, mikor azt nyelvünkön épen ollyan jól s könnyen kitehetjük, példának okáért *Consiliarius*, épen úgy szokásban vagy on a' közönséges beszédben, mint jelentése *Tanátsos*. De a' Magyar szók közé inkább illik *Tanátsos*, mint a' Deák nevezete: annyival inkább hibázunk felettéb igen nyelvünk ellen, a' mikor vagy új szót tsinálunk, vagy más nyelvből vészünk bé a' helyett, mellyet nyelvünk szépen kitehetne, példának okáért a' helyett *lineát vonni*, *robnzani*; a' helyett *egyenes szeglet*, *merett szeglet*, s a' t. Ha azért a' nyelv díszes voltának fenntartásához való szeretet erősen kötelez arra, hogy minden ízlés nélkül való szónak tsinálásával azt ne rútsuk, úgy más felül annak gazdagításán való igyekezetünk azt kívánna, hogy ne legyünk igen idegenek, a' megérthető és főként már nállunk megörökösödött szónak is megszenvedésekben. Egy nyelvhez jól értő tudós azt jegyzi meg, *hogy az ízlésnek finumsága, a' szépségre való nagy törekedés is, és a' stylusnak igen gyalulása sokat teszen abban, hogy a' nyelv gazdag ne legyen.*

§. 46. b) Arra kell figyelmezn, hogy mikor új szóval akarjuk a' nyelvet bővíteni, ha tsak lehet, származtassuk azokat Magyar eredetű szóból, példának okáért minden különböző nemű nyájakat őrző embereknek *Pástor* a' nevek környülöttünk, a' nyájnak nevezete is a' hoz ragasztatván, Disznópástor, Ménespástor, Ökörpástor, tsak a' tsordát vagy helység teheneit őrző embert nevezik különösen *Pástornak*, ezen pedig sok pástort lehet érteni. Hogy ha ennek jobb nevet akarnánk adni, [45] miért nem nevezhetjük *Csordásnak*, mint a' guját őrzőt, *Gujásnak*; épen úgy a' *Juhpástort*, vagy a' mint oláhosan hívatik a' *Pukulárt*, *Juhásznak*. De mivel azt nem tselekedhetjük ott, a' hol a' szónak származtatása nevet nem adhat, tehát járjuk meg a' más nyelveket, és adjunk az azokban feltalált szónak legjobban megfelelő jelentést, példának okáért a' föld színe 3 *Zonákra* ósztatik, így szoktunk beszélni; de hogy érthető legyen, akarnok Magyar

²⁰ Itt egy nyitó idézőjel következik, záró idézőjel és hivatkozás viszont nem szerepel a továbbiakban.

²¹ Ez a §. 44-ben jelzett 1. tétel a) pontja, ahogy a következő §-ban a b) áll és így tovább.

szóval kitenni a' Zónát; némellyek sinornak fordítják, de ez sem a' föld széles kiterjedésének, sem ezen szónak meg nem felel, azért nevezzük *Övnek* vagy *Polának*, a' mint szoktuk a' Zónát községesen nyelvünkön kimondani.

§. 47 c) Mivel a' nyelv jobbításban egyik fő tziel az, hogy a' Nemzetben az esméret szaporodjék, tehát a' szóknak szaporításokban is, nem kell ezt a' tziel elfelejteni; hanem igyekezni kell azon, hogy valamely esméretet kiadó jelentése legyen az újjonnan béhozott szónak, az az, figyelmezzünk az *Etymológiára*. A' napkeletiek szerentsések voltak ebben, olyan neveket adván a' plántáknak, a' milyen esméretek azokról volt; községesé vált az is, mint a' nevezet. Anglus orvos, *Anderson*, napkeleti Indiában, hogy a' tehén himlő béoltásnak hasznát megesmértesse, és azt inkább kedveltesse, nevezte *Amurtumnak*, melly nálok halhatatlanságot jelent. A' *quinquina*, *cortex peruvianus* még nálunk nem nyert nevezetet: ha tehát elnevezni akarjuk, igyekezzük olyan szóval kitenni, melly azt megesmértesse; kövessük azért a' Németeket, a' kik azt nevezik *Fiberrinde*, és mondjuk mi is *hidegűző*, így tudni fogja hasznát annak minden, valamíg tart a' neve. Igaz, hogy a' tárgy természetének kijelentésében helyes esmérettel kell bírni, külömben a' [46] tévejés marad fenn, a' mint erre minden nyelvekben is számlálhatatlanok a' példák; a' még példának okáért tart ez a' szó *menkő*, mind addig hinni fogja a' köznép: hogy a' valóságos *kő*.

§. 48. Lehetetlen mind ezek mellett is ugyan tsak elkerülni, hogy a' tudományos dolgokban főként egy vagy más szót ne vegyünk bé a' tudós nyelvekből; tsak arra vigyázzunk, hogy az mentől kevesebb legyen, könyü az értésre, és nem dísztelen kimondású, melly a' nyelvnek kedvességét ízetlenítené. Ha követjük ezen regulákat, nem fogunk érthetetlen írásokat adni nemzeti nyelvünkön, és nem lészen okunk arra, hogy egy tudós és buzgó Hazafival panaszoljunk a' sok *idétlen és szenvedhetetlen újj szók eránt, mint meg annyi Áfrikai tsudák eránt, mellyekkel némellyek igen sietett, és éretlen buzgóságból tiszta nyelvünket meg kezdték fertéztetni; a' melly faragott és majmolt szóknál nagyobb ellensége nyelvünknek nem is lebet.*²²

§. 49. 2-szor az egybenrakásnak és beszéd folyásának jobbítását a' mi nézi, következik az is a' nyelv természetének helyes értéséből. Két dolgok adják itt is magokat elé, úgymint: a' szóknak helyes elrendelések, és a' beszédnek tsinos folyása.

a) A' mi nézi az elsőt, megmutatták azt a' nyelvnek *constructiói*, mellyeknek nevezetei esetek, vagy *Casusok* szerént hajtogattanak, sokat külömböznek azoknak *constructióitól*, mellyeknek nintsen *Casusok*; az illyenek szoros törvények alá vagynak szorítva, hogy a' kitétel értelmesen essék, amazok pedig nagy szabadsággal bírnak, és sokképen fordúlhatók, a' milyen a' Deák nyelv és a' miénk (§. 34.). Melly szerént ha kérdené [47] valaki: mellyik természetesebb ezen kétféle egybenrakások módjai között? a' felelet tsak a' lenne, hogy mind a' kettő egy formán természetes, mert foly mindenik a' nyelvnek alkotásából. De azonban több ditsekedése és nagyobb *privilegiuma* vagyon annak, melly sokképen változhatik; mivel az inkább hasonlít a' természetnek külömbféle változásaihoz. A' természet gazdag, tenyésző, nem tsak egy útát követ unalmasan. Illyenek gondolataink is; nem mind örökké egy útát tartanak azok. Miért köteleztetnők hát azokat, mind örökké tsak egy formán festeni le, és azoknak kitételekben tsak egy útát tartani? Vallyon nem elébb való egybenrakásnak módja é hát az, mellynek külömböző formáiban válogathatunk? nem jobb é, hogy a' nyelv kövesse mindenben az elme gondolatait? hogy a' hajtogatható legyen annak külömbféle módja szerént?

²² *Pántzéljegyzete*: Lehet látni ezeket az Erdélyi M. nyelv mivelő Társaságról való Rajzolatban a' 17. és 19. lapon.

Illyen privilegiummal bírván nyelvünk, arra kell vigyáznunk, hogy a' kitételeket szoros regulák közé ne szorítsuk; hanem annak szabad folyást engedjünk, azt tévén fel legfőbb tzelül, hogy a' kitétel világos és tiszta értelmű legyen. Mikor más nyelvekből teszünk által valamit, ne kövessük azoknak kitételek módját, hanem a' világosságot és a' tisztaságot. Akár azt mondjam: *megzöldült az erdő*, akár pedig *az erdő megzöldült*, világosan szóllottam. Innen a' más nyelvek constructionihoz való ragaszkodást tiltja a' mi nyelvünk, és azon kitétel, melly az ő alkotásával ellenkezik. Két, három példát hozok elé ennek világosítására. Ezt a' kitétel: *capitis dolor*, mi így teszszük ki *főfájás*; és azt hiszszük, hogy a' helyett vagon, *főnek fájása*, azért egy apostrophát vettünk az elsőnek vége felibe, holott ez tsak a' nyelvnek terhelése, és a' reguláknak szaporítása. Némelly írók kezdik ezt észre venni, azért egy- [48] benfogalva, mint Compositiót, teszik ki. A' Német, és főként a' Deák nyelvhez való alkalmaztatás az, melly inkább díszteleníti a' mi kitételeinket; könnyen akárki észre veheti azt, ha tsak a' Pronomenekkel való élésre figyelmez is, mellyeket szeretünk ott is kitenni, a' hol nem kívántatik, példának okáért *felfedezted a' te szívvedet*; nintsen itt szükség erre a' *te*, mert az utolsó szóhoz ragadott Pronomen *det* azt kipótolja. *Engedd nekem a te kegyelmedből azt a' te ajándéodat*. Némellyek a' szóknak kettőztetéseket szeretik: *kinek kinek öt öt garas adatott*, holott szebb volna így mondani: mindeniknek öt garas adatott. Illyen formán ez *még szóllok egy szót*, a' helyett, *még egyet szóllok*. Többnyire még tsak így írunk, 's beszéllünk, mert a' hoz szoktunk; a' szép írók fognak arról bennünket elszoztatni, az értelmes fordító fedezheti fel nevezetesen a' nyelvnek fogyatkozását, és a' tehet azon orvoslást újabb 's alkalmasabb kitételekkel.

§. 50. b) A' mit szóllhatunk másodsor a' beszédnek tsinos folyására való vigyázásról, a' kevéssé trágyázhatja a' *Rhetoricai* tudományt, a' mellyben nem különbözik egyik nyelv a' másiktól (§. 86–87.). Erre tsak egy jegyzést tenni legyen elég, a' mennyiben a' nyelvünket illetheti. Fő törvény ebben a' tudományban az, hogy külömbséget kell tenni a' beszédnek nemei között, mivel azoknak egyben kavarássokkal a' díszes beszéd meg nem egyezhetik. Az együtt beszélgetőknek stylusok példának okáért vagy beszédbéli alkalmaztatások, külömböz az Orátornak beszéde folytatásától; tehát ennek úgy beszélleni, mint szoktak az együtt társalkodók, nem egyébb, hanem a' beszédnek rendes folyását meg nem tartani. Az együtt beszélgetők nem figyelmeznék arra, hogy a' periodusok tsonkák vagy híjánosok ne légyenek, nagy [49] részén nem is tudják miben áll azoknak tellyes voltak. A' nagy világban élők főképen rövid kitételekkel élnek, melly majd tsak egy Verbumból, 's két három a' hoz tartozó szókból áll, innen, a' kik a' nagy világból valóknak ízlések szerént kívánunk írni 's beszélleni, tsak phraseseket halmoznak phrasesekre minden egymásból való folyás nélkül. A' fényesebb gyülekezetekben folyó beszédek, Oratiók, ezt eléggé bizonyítják. A' más nemzeteknek szép elméjű oratori 's írási példák ebben is előttünk, melly azt tselekeszi, hogy nyelvünk könnyen fordúlhatóságának, és a' legtellyesebb, legdíszesebb periodusoknak formálásokra igen alkalmas voltának, sem éles elméjek, sem író tollok hasznát ne vehessék. És így valamiképen az illyen nagy világhoz magokat alkalmaztatni kívánó írók 's Oratorok ellen az ő tulajdon nemzeteknek okosan ítélni tudó sok bölts tagjai kikeltenek, úgy mi is azoknak példájok szerént a' miénket méltán hibáztatjuk.

§. 51. De a' mint feltettem, vala a' Rhetoricai tudomány keves részben tartozik a' mi tzelunkra. Mi reánk néz tsak az úgy nevezett *Grammaticai Stylus*, a' mint szokták azt elosztani *Személyes és Grammaticai Stylusokra*. A' *Személyes* azé a' Személyé különösen, a' ki ír vagy beszéll. Ez a' stylus változó, mert a' képzelődés külömböző módon munkálódik az embernek külömböző hajlandóságok szerént és a' munkáknak külömböző természetek szerént. Innen vagynak a' Poetai, Oratori együgyü barátságos 's a' t. stylusok. A' *Grammaticai Stylus* pedig változhatatlan; ennek a' nyelv

természete szerént kellett esni. Ez az, melly a' nyelvnek tulajdona, és a' több nyelvek stylusától különböz. Három fővebb tulajdonságai vagynak ennek, mellyekre figyelmeznii szükséges, hogy beszédünk folyása tsinos és diszes legyen.

[50] a) A' *kedvesség*, mellyet *Grammaticai kedvességnek* nevezünk. Valamint a' magát kedveltető nyelvben megkívántatik az, hogy a' szók kellemetes kiadásúak legyenek, úgy meg kívántatik a' szók egybenfoglalásában is, hogy ez a' kedvesség fenntartassék. A' mi szavainknak egybenrakása sokképen változható (§. 49.), ha azért valami unalmat szerezne, vagy nem könnyen kiadhatóvá tenné a' kitévelt a' szóknak egybenrakása, lehet könnyen azt másképen változtatni. A' *Consonánsoknak* egybengyülések nehezítik és kedvetlenítik a' szónak kiadását; épen úgy kedvetlen a' kitévelt is, ha egyik szónak ilyen forma vége, és a' másíknak hasonló formájú kezdete egymás mellé tétetik. Míg kevésé bírunk olyan érző tehetséggel, hogy erre vigyázzunk illendően; sőt azt tapasztaljuk, hogy némelleyek magát tsak a' szót és efféle nehezítő betűkkel terhelni szeretik, egy helyen ezt a' kitévelt olvassuk: a' *városban bent vagyunk*, még a' *ben* is nem kellenék ide, annyival inkább a' *bent*.

b) A' *világos értelem*, melly legszükségesebb tulajdonsága a' Grammaticai Stylusnak. Hibázik ez ellen az, a' ki olyan kitévettel él, mellynek vagy semmi értelme nints, vagy több értelmű; vagy ha egy értelmű is, de szövevényes. A' kik rövid kitévelekkel szeretnek élni, gyakran hibáznak az első módon. A' kik úgy rendelik a' szókat, hogy a' *Pronomen* két szóra is tartozhatik, hibáznak a' másík módon; példának okáért a' *Fővezér elvesztvén az ütközetet, hagyta a' Sereget a maga tanátsára*. Ezt a' szót *maga* lehet venni a' *Fővezérre* is, a' *Seregre* is. A' ki továbbá úgy alkalmaztatya a' kitévelt, hogy az sem nem épen nem homályos, sem nem egészen kétséges; de még is nagy figyelmetességet kell arra fordítani, hogy az értelmét kitapogassa az ember, az ilyen hibázik a' harma- [51] dik módon. Találunk efféléket azon szép Verseink között is, mellyeket különben igen dítsérünk.

c) Harmadik tulajdonsága a' *Grammaticai Stylusnak a' könnyűség*. Felteszi ez a' világos értelmet; de azon kívül még abban áll, hogy a' szóknak olyan elrendelések legyen, hogy azok által mint egy tükörben láthassa egyszeriben az elme a' gondolatot, melly azok által lefestetett. Ez ellen hibáznak azok, kik az egymáshoz tartozó szókat széllyelhányák; vagy a' kik külömbféle figurákkal s' ékességekkel feltzifrázott kitévelekben gyönyörködnek, a' mellyek kedveltetik ugyan magokat az alattabb járó gondolkodásúaknál; de a' valóságos nagyságra törekedő nyelvnek méltóságával ellenkeznek. – De általmegyek immár a' másodík kérdésnek fejtegetésére.

MÁSODIK SZAKASZ²³

Mitsoda eszközlések 's módok által kell nagyobbra vinni nyelvünknek kimíveltetését.

§. 52. EZEN czélra szükséges eszközléseknek, és módoknak apróbb 's nagyobb csoportjai bőven rohanhatnak egy elsőben figyelmetesen gondolkodó Hazafinak elméjében; de illő megfontolás után nagy része azoknak vagy kevés hasznúnak, vagy igen nagy munkával elköveszhetőnek találhatik. Megvizsgálván én is mind azokat, kiválasztottam a' fővebbeket, mellyeknek elköveszhetősek felől is nagyobb reménység táplálhat, és meg lévén az iránt is győződve, hogy azok nélkül soha a' feltett jó véghez nem vitethetik. Ezek a' következendők: *A' nyelvnek tanulása. A' tudományok- [52] nak nyelvünkön való virágzó állapotja. A' nyelvnek a' több nyelvek közül való kiszabadítása. Az eddig jobbnak ítélt módok. A' buzgóság és az egyeségnek lelke.*

I.

A' nyelvnek tanulása

§. 53. Nem gyakorolta még magát Nemzetünk ezen szükséges foglalatosságban. A' mit tudunk, közönségesen szólva, tsak szüléinktől 's dajkáinktól vettük nevedésünkben. Innen sokféle a' kitételnek módja. A' kik az idegen virágzó nyelveket nem tanulták, követik lakó helyeknek szokását, minden esméret nélkül, a' kik tanulták azokat, legszebbnek tartják magokat azokhoz is alkalmaztatni. Elöttünk pedig sokkal több példa van a' beszéllésre, mint volt a' kimívelt nyelvű Nemzetek előtt; ők tsak két nyelvben nézték a' példát, a' Görögben és Deákban, mi pedig ezekben is; azokban is, mellyeket tudni a' most élő nyelvek közül szerentsénk vagyon. Valamint ők tehát azon két nyelvekhez alkalmaztatták a' magokét, valamíg bölts vezérlésű nyelvtanító könyvek által annak természeti folyását ki nem világosították, és annak tanulására nem adták magokat; úgy van a' dolog reánk nézve is.

§. 54. Sok tudós Írók jegyezték meg azt, hogy mikor mívelni kezdték a' most virágzó Europai nyelveket majd szinte Deákká tsinálták; mivel azt jobban tudták. Mikor Görög vagy Deák Poetát fordítottak, azoknak gondolatjokat szóról szóra igyekeztek kitenni, nem a' magok nyelvének természete szerént. Azért magasztalják is a' Nemzetek Historicussai főként azokat, a' kik az ilyen nagy rosznak ellene tudtak állani, és annak meg- [53] orvoslásán hathatósan munkálódni kezdtetek; mint példának okáért *Amiotot* magasztalják a' Frantziák; azt tartván róla, hogy ötet úgy lehetne tartani, mint a' Frantz nyelv *Móssését*, a' ki megszabadította azt a' *Rabiszolgálatból*, mellynek járma alatt nyomorgott a' Deák földön.

§. 55. A' Nemzeti nyelveknek vizsgálásokra született tanuló emberek azomban egymást üzték a' jobb meg jobb vezérkönyveknek írásában, míg az a' kimíveltetésnek pontyára feljuthatott, a' melly mindenütt tsak lassanként mehetett véghez. Az után is pedig az dítseretesebb, a' ki már kipallérozott nyelvének oktatására legjobb munkát adhatott Nemzetének kezébe. Épen így másfelől a' kimívelt nyelvű Nemzetek tanulták, és tanulják ma is nyelveket. A' Görögök és a' Romaiak bizonyonnyal tisztességnek tartották a' magok nyelveket tanulni; innen voltak olly nagy számmal és ollyan nagy tiszteletben az ő Grammaticusaik; e' tette kedvessé és ollyan kiterjedő-

²³ Innentől kezdve, a pályázat bírálati alapján nyomtatásban feltételezhetően kiegészített *Toldalék* című részt követően, valószínűleg újra az eredeti (esetleg javított) szöveget olvassuk.

vé azoknak nyelveket. Az ő nyelvek tanulásának elmúlatása által veszett el annak mind bővsége, mind ékessége; úgy, hogy most mi azoknak ditső voltokról tsak azon halhatatlan munkákból ítélhetünk, mellyekben azon nyelvek vélünk közöltettek.

§. 56. A' sok, előttünk már szerentsés, és hosszas törekedéssel nyelveket kimívelt nagy Nemzeteknek példái, a' nyelv tanulásnak szükséges voltát ellene mondhatatlanul bizonyítják; úgy, hogy minden szószaporító egyéb okoskodások nélkül is ellehetünk. Tsak azt kell fő tzéljává tenni a' nyelvet tanító tudománynak, hogy Nemzeti nyelvünknek igen különös, és minden más Europai nyelvektől különböző alkotását tegye világossá. Ez egy nyelv a' maga nemében. Ha vagon valami Atyafisága a' Napkeleti nyelvekkel, és szövetsége az Europaiakkal: de mindeniktől különbö- [54] zó. Még ezután fog elékerülni az a' kérdés: van é nyelvünknek *Articulussa*? De ha nintsen is, az nem nagy külömséget szerez, mert azt a' Deákból is ki akarta irtani *Quintilianus*, és a' széles tudományú *I. C. Scaliger*.²⁴ E' mellett szép tudományt ad *Ab. Girard* arról, hogy némelly nyelvek *Articulus* nélkül ellehetnek, mellyeknek summája ez: Minden nyelvnek tulajdon *Geniusa* vagon; de még is azokat három szakaszokra lehet osztani, és így minden nyelvek 3 Klassisokra lesznek elosztva; innen függenek, azt mondja, a *Grammatica Principiumainak* minden igaz fundamentomai. Az 1-ső Klassisra tartozó nyelvek a' ki-tételnek constructiójában követik a' természeti rendet, és az ideáknak egymást követő folyását. A' *Nevezet* áll előll, utánna a' tselekedet, az után, a' mi annak tzélja. Ezek a' nyelvek a' *Frantzia*, *Olasz* és *Spanyol*. A' 2-dik Klassisra tartozó nyelvek nem követnek más rendet, hanem tsak a' képzelődésnek hevségét; hol a' tzél, hol a' tselekedet, hol a' környüállás állanak ezekben előll. Ezek a' *Deák*, *Skláv* és *Muszka* nyelvek, és ezeknek nintsen *Articulusok*. A' harmadik Klassisbéliek mind a' ket-tőhöz tartoznak. Ezeknek van *Articulusok*, mint az elsőeknek, és *Casusok*, mint a' második rendbélieknek; ilyen a' Görög nyelv.²⁵ Ez, mint fellyebb említém, tehát nem olyan nagy külömség.

§. 57. De mindenek felett igen különös az, hogy *Genussok* nintsenek. Ha megkérdjük a' nyelvek természetét vizsgáló nagy embereket, azt mondják, hogy az mind a' nyelvnek természetéből foly, hogy a' szók változzanak a' szerént, a' mint hím, vagy nyöstény nemet jelentenek. Az egész termé- [55] szet pedig el vagon osztva ezen két nemekre. Némelly nyelv harmadikat is vett fel azoknak a' dolgoknak kijelentésekre, mellyekben az a' külömség nem kitező. Akármelly természetes legyen ugyan tsak ez a' nyelvben: a' mi nyelvünknek természete az, hogy azon nagy igától szabad legyen. Melly nagy bajjal juthatunk az idegen nyelveknek beszéllésekre, tudja minden, a' ki azoknak tanulásokban fádazott, tsak a' nemek miatt? Azomban, mennyi homályosságot hagynak azok magok után, főként a' Napkeleti nyelvekben, a' hol ezek még a' *Verbumokra* is kiterjednek. (§. 33.)

§. 58. Ennyi szembe tűnő külömség lévén nyelvünknek a' többektől, sokkal inkább köteleztünk annak tanulására, hogy természeti tulajdonságait annál jobban megőrizhessük a' zavarodástól, mellynek ki van tétetve, és annál bizonyosabban kiemelhessük az eredeti együgyűségre, melly benne tündököl a' szennyes boríték alatt is. Kétség nélkül, ha a' tanulás, és az arra szükséges világosítás által jobban felfedeztetnek a' Magyar nyelvnek titkai: nem fogják elmúlatni azt a' más Nemzeteknek Tudóssai is, hogy abba bé ne tekétsenek, mint *Philosophusi* vizsgálódásokhoz méltó matériába.

²⁴ *Pántzél jegyzete*: De Caus. Ling. Lat. Cap. 131.

²⁵ *Pántzél jegyzete*: Les vrais Principes de la Langue Fr.

II.

A' Tudományoknak Nyelvünkön való virágzó állapota.

§. 59. Nem elég a' nyelveket tanulni; hanem szükség azt a' tudományokkal is egybebarátkoztatni. A' tapasztalás legjobban bizonyítja, hogy a' tudomány, a' mint ki van terjedve a' Nemzetben, a' szerént van annak a' nyelve is kimívelve. [56] A' Tudósoktól feltalált kitételeket a' nép is magáévá teszi, az Oratorok hintik széllyel a' nép között; annyival inkább, mikor a' Poéták, a' Böltsenek tudományát béveszik a' Muzsák közzé, és a' mindenek előtt kedves felékesítés által megemérettetik; minthogy azokat minden vetélkedve igyekszik megolvasni. Mennél jobban szélesedik az esméret; mennél több ideák szerzettenek; azok mennél jobban kivilágosítatnak, kiszélesztetnek, a' képek is, mellyek azokat mutatják, úgymint a' nevezetek és leírások fordulásai megsokasodnak. Még a' Filosofusok példának okáért nem gyalúlják, és magokéva nem teszik nemzeti nyelveket, lehetetlen annak olyan szók nélkül nem szükölködni, mellyek a' Filosofusi kitételekre szükségesek, és az elme által készített olyan igazságoknak eléadásokra, mellyek a' testi érzékenység alá nem tartoznak. Ha vagyon valami a' nyelvnek tökéletesítésére, a' tudományoknak Nemzeti nyelven való virágzása bizonyosan elmúlhatatlan: a' mellyre két dolgokat jegyezzünk meg:

1-*sőben*. Lehet valamelly nemzet tudós emberekkel bővelkedő, azért még is a' nemzet a' maga tudatlanságában lehet, és így a' nyelve is szegény, nyomorúlt. Pédának okáért, elég szép virágjában vagyon a' tudomány Dániában, de minthogy azoknak folyása a' tudós nyelvek által vagyon, a' nemzeti nyelv igen szegény; a' mellyből következik, hogy a' tudós nyelvekkel való nagy élés által a' Nemzeti nyelv szegényé válik, és abban meg is marad. Dániának, úgy szólván, két tudós nyelve vagyon, a' Deák, és a' Német; sőt az utolsó úgy tartatik, mint második nemzeti nyelve.

2-*szor*. Meg kell különböztetni azt a' Nemzetet, melly sok Tudósokat szül, attól, a' melly ha annyit nem szül is, de, közönségesen szólva, a' lakosokban nagyobb mértéke vagyon a' jó ízlés- [57] nek 's esméretnek; mert az ilyen Nemzetben nagyobb a' nyelvnek gazdagsága, mint az elsőben. Ugyan is, a' melly Nemzetben a' nép tudatlanságban vagyon, közönségesen szólva, még is tudós emberek támadnak benne, nem lehet olyan állapotban, hogy nyelvének jobbítását remélhesse, mert egy tudós, a' ki hivatalára nézve tudós, keveset gondól Nemzeti nyelvével; ő kevés hasznát találja abban, hogy a' hoz ragaszkodjék.

§. 60. Szinte ilyen állapotba volt eddig elé a' Magyar nyelv. A' tudományok folynak közöttünk. Díszesítik Nemzetünket feles számú Tudós Férfiak, és széles esmérettel felékesült Aszszonyok. A' tudományoknak jól tévő napja elég szépen világol; de hol állapotott meg? inkább tsak a' Nemzetnek Fővebb Rendei között, a' kiknek szerentséjek volt az idegen kimívelt nyelveket megtanulni, mellyből majd semmi sem sugárol a' Nemzetre közönségesen; az elhagyatott Nemzeti nyelv kesereg az ő tanuló szobájokon kívül, a' hová az uralkodásra felemelt sok idegen nyelvektől bé nem férhet. Ékesen festi le ezt egy Nemzete boldogságát igaz szívvel óhajtó 's munkálódó Erdélyi Tudós Hazafi: „Valahány derék fejek eddig elé voltak, 's ma is vagynak Hazánkban 's Nemzetünkben, közönségesebben szólván, mind azoknak világozsága a' Hazára nézve idegen világozság. Deák, Olasz, Frantzia, Német nyelveknek köszönhetik, és abban áll. A' Hazára nézve mint egy idegen plánta volt, és ma is az mind a' tudomány, mind a' világozsodás. Nem hazai, vélek támadott fel, és vélek enyészett, 's enyészik el — — — Valameddig az igazgató, törvénytevő, 's tudományi tanító, olvasó, és író nyelv nem Nemzeti, mind addig egy választó kárpit vagyon a' Nemzetnek közepette felhúzza, légyen bátor egyik résziben, a' mint

vagyon is, a' vilá- [58] gosodásnak bizonyos mértéke, tsak magok között van, abban az egyik részben, a' másokra által nem hathat. Nem az a' tzél most, hogy minden emberből Newton és Leibnitz légyen, a' nem is hasznos, nem is lehető; hanem az egyedül, hogy az a' köz-fal tulajdon mi magunk között elrontassék, hogy a' világosodás, a' tudomány hazai plánta légyen, mintegy Polgárrá tétessék, indigenáltassék, hogy azoktól az értelmes és bölts nagy emberektől, kik idegen nyelven írott, tudós, vagy jó ízű könyvek olvasása, idegen Nemzetbéli Tudósok tanítása és társasága által megvilágítottak, az ő írások és társalkodások által az anyai nyelv útyán alább is éreztessék mi hozzánk.²⁶

§. 61. Méltók valának ezek a' rendek, hogy ide tegyem, mint a' mellyek legjobban világosítják az én feltételemet. Vagyon tudomány köztünk, és a' szerént vagyon világosság is; de nem közönséges, azért, hogy nem a' Nemzet nyelve által szereztethetik meg. Hogy tudhat már beszélni érdemes tárgyokról Hazánkfia maga nyelvén, mellyen azokat nem tanulta? és a' kinek módja nem lehetett abban, hogy idegen nyelveken tudományt szerezzon; lehet é az ollyannak megvilágosítatni, midőn arra Nemzeti nyelve eszközül nem szolgálhat. A' tudományok által pallérozódnék a' nyelv, pallérozódnék a' Nemzet is egészszen. A' beszéd tsínos volna mindennek szájában, mert a' nyelvel együtt az elme is ki volna tsínosítva. Az eléadás alkalmaztatva vagyon a' hoz a' világossághoz, mellyel bir a' beszéllőnek elméje.

Selon que notre idée est plus ou moins obscure
L'expression la suit ou moins nette, ou plus pure

[59]

Ce que l'on conçoit bien s'énonce clairement
Et les mots, pour le dire arrivent aisément.²⁷

III.

A' nyelvnek a' több nyelvek között való kiszabadítása.

§. 62. Legszerentsébb előmenetelét remélheti nyelvének kimivelésében az a' Nemzet, mellynek nintsen más sok nemzetekkel öszveelegyedése. A' legszebben virágzó nyelvek is e' miatt enyésztetnek el. Emlékezzünk a' régi időkben legszebb zöldségében ékeskedő Görög nyelvre, melly hajdan királyi módra uralkodott. Európának nagyobb része, Asiának, Áfrikának sok Tartományai ezt beszéltették. Olly széles volt annak kiterjedése, hogy Seneca azt mondta: *Quid sibi volunt in mediis Barbarorum regionibus Graecae Civitates? quid inter Indos, Persasque Macedonicus sermo.*²⁸

§. 63. A' Macedónok helyében következőn a' Rómaiak, eltölt a' Görög nyelv az uralkodó Nemzetnek szavaival, szóllás-formáival. A' nagy ütés meg is esett azon a' nyelven akkor, mikor Constantinus Császár a' Birodalomnak székit Konstantinápolyba általtette. Minthogy az Imperátorok Udvarában Romai nyelven beszéllettek, a' Görögök is magokat a' hoz alkalmaztaták, mellyből esett mind ennek, mind annak szembetűnő romlása; annyival inkább ha meg-

²⁶ *Pántzél jegyzete:* Egy Erdélyi Magyar nyelv művelő Társaság felállításáról való rajzolat a' Haza Felséges Rendéhez. 1791. Aranka György Úr által.

²⁷ *Pántzél jegyzete:* Essai sur l'educat.

²⁸ *Pántzél jegyzete:* Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis et Auctore Carol. du Fresne.

gondoljuk a' sok idegen Tiszteknek, és a' külömbféle Nemzetekből oda gyűlt Katonáknak se-
regét. Ma [60] is ezt tapasztalják az utazók. A' Török Birodalomban lakó Görögöknek nyelvek
Török szókkal elegyes, a' kik voltak a' Venetusok alatt, Olasz szókkal. *Athené*, az a' híres *Athené*,
mellyben a' Görög ékesenszöllás fő poltzon büszkélkedett, a' szerént tserélgette nyelvét, a'
mint külömböző Uralkodók alá vettetett. A' 13-dik százban élt *Raimond Montumier* azt írja,
hogy ott úgy beszélltek Frantziául, mint Párisba, mivel akkor ezt a' Frantziák bírták. Azt ta-
láljuk minden Nemzetek változásinak Historiájiban.

§. 64. Mikor ezt figyelmetesen fontolgotom, a' sok idegen nyelvek közül való kiszabadítása
nyelvünknek tsak nem fő pontá válik annak jobbítására tartozó eszközök között. Hányféle
Nemzeteknek nyelvek között sínlődik a' miénk? Ha mi adunk azoknak szókat, s' szöllás formá-
it, usorával fizetik vissza. A' tudományos embereknek, és fővebb rangú személyeknek nyelvek
inkább a' *Deák*, *Frantzia*, *Olasz*, *Német*, a' kiknek beszédjek ezekből a' nyelvekből költsönözött
szókkal ékesítetik fel. Egy esmerősöm soha beszédjéből ki nem hadhatya a' *Lannét*, a' másik
pedig a' *Grimast*. Az e' féle idegen szókkal tzifrázott tudományosabb embereinknek beszédjékből
levelet lehetne egészszen béírni (§. 43.).

§. 65. A' köznép is pedig éppen így tselekszik; a' véle együtt élő Nemzeteknek nyelvéből nem
külömben veszen szókat. A' falusi ember még gyermek korában szokja meg az idegen szókat, és
vénykorában is azokkal él, a' mint ezt sokszor tapasztaltam, és könnyen akarki tapasztalhatya. Egy,
vagy két példát hozok elé: Egy Oláh és Magyar lakosokból álló Helységben lévén egyszer meg-
állapodásom érdemes házánál Esmerősömnök, a' kinek udvarán Magyar faragó emberek
dolgoztanak. Ezek előtt hevert egy romaldozott borona is; én [61] hozzájuk menvén így szöll az
egyik: Uram! amaz első-fáját a' boronának, mellyhez a' vonó lántzot szokták kötni, egyikünk sem
tudja kimondani, és fogadom, hogy a' mi Vidékünkben senki nem tudja. Mi nevezük azt *Haer-
mekszárna*k, melly Oláh szó, és ménlovat téssen. Mi az oka, hogy ezek a' Magyar Gazdák elvesz-
tették ezen eszköznek a' nevét? Bizonytal az, hogy az Oláh nyelv olyan folyásban lévén közöttök,
mint anyai nyelvek, elhagyták annak nevét még az Elejek, és Oláh nevét tartották meg. Más
helyen lévén más alkalmatossággal téli időben, betsülletes Magyar Gazdának gyermeketskéje
béfordul a' házba, és azt mondja édes anyjának: Mami! ugyan jó *Túrisunk* vagyon. Tudakozom,
hogy a' gyermek mit mondott volna, és így magyarázták meg, hogy az Oláh szó volna, melly
sikámló helyet téssen, s' a' szerént a' gyermekek *Túrisnak* nevezik azt az ódalas helyet, a' hol apró
szánkákkal tsuszkálni szokták.

§. 66. Ez az öszveelegyedés vesztegeti a' nyelvet, e' sietteti még elveszését is, a' melly nagy
roszszat, és a' Nemzet valóságát, essentiálitását fundametomában mozगतó kemény tsapásnak
kedvetlen rajzolatyával, hogy a' szomorítást elkerüljem, tsak azt tésszem még ide, hogy a' nyelv-
nek természeti alkotásában béottatott kedvességét semmi inkább nem rútíthatja meg, mint ez
a' nyelvekkel való egyeledés: Ez a' szóknak s' kitételeknek azokból való szabados költsönözése.
A' Magyar nyelv (§. 14.) bír minden kellemetességekkel, azért, hogy olyan szókból áll,
mellyeknek kiadásokban nintsen semmi durva, semmi erőltetett; folynak azok, mint a' téj a'
tisza magyarsággal élő szájból, az idegen szók pedig megzavarják ezt a' kedves folyást, és a'
rendesen forogni szerető nyelvet botorkáztatyák. Tsak ez az egy különös természeti szépség
benne, hogy a' Consonánsokat [62] egybengyűlve utálja, és hány szók nem vétettek bé még is
az idegenekből, mellyek a' nyelvet erőltetik. Predikátor, Préda, Stempely, Klastrom, s' több
ilyenek. Az efféle szók a' darabos nyelvű Nemzetektől jöttek. Igaz az, hogy minden Nemze-
tek nyelveknek gazdagításában sok szókat vettek bé más idegen nyelvekből; de mennél kénye-

sebb volt valamelyiknek nyelve, annál vigyázóbb volt a' költsönözésben, és annál inkább igyekezte azokat nyelvéhez alkalmaztatni.

IV.

Az eddig jobbnak ítélt mód.

§. 67. Attól az időtől fogva, hogy Nemzetünk nyelvének művelésére felsekert, úgy tudom, hogy a' nyelv művelő Társaságnak felállításában találtak legjobb módot ezen fő Targyról gondolkodó Tudós Hazánkfiak,²⁹ a' kiknek javallásokban, és buzgó iparkodásokban a' Hazafiúi tiszta indulat ragyog egész erőben. De azoknak a' Társaságoknak felállíthatása iránt, a' mint lerajzoltatnak, nem lehet reménységünk. Könnyen lehet látni ezen szent tzelra ösztönöző munkákból, hogy annak alkotása intézve vagyon, a' virágzó Nemzeteknél híres Tudós Társaságoknak, és nevezetesen a' Frantz nyelvnek kiművelésére régen felállított Akademiának formájára, a' melly tsak magában is meggyőzhet bennünket, hogy egy olyan felséges alkotmány nálunk helyet nem találhat. Annak fundamentomára ugyan, és némely részének felállítására kötelességünkben áll törekednünk, minthogy az elintézett tzelunkra igen szűk- [63] séges. Vessünk egy tékentet ezen emlékezetes, úgy nevezett Frantzia Akademiára.

§. 68. I-ső Ferentz uralkodása alatt meggyengülni kezdvén a' Római nyelvnek hatalma abban az Országban megemérték azt, hogy a' Nemzet megvilágosításának, és abból származó boldogságának legbizonyosabb útja lenne a' nyelvnek kiművelése; de mint másutt, úgy itt is, annak munkába való vétele halasztódott. 1629 esztendő táján vettetett meg osztán annak fundamentom köve, a' midőn Párisnak külömb részeiben lakó Tudós Úri Férfiak kilentzen öszveszövetkeznek, hogy minden héten egy vagy két nap valamelyiknél öszvegyűlvén ezen fő tárgynak előmozdításáról beszélgessenek. Kevés időre még hárman azokhoz adták magokat, kik közül egyik, akkori Ministernek Kardinális Richelieunek megjelentette, minémű dolgok folynának az ő Társaságokban. Ez a' nagy emlékezetű Fő ember, nem tsak helyben hagyta azt, hanem Királyi oltalom alá is venni jónak ítélte, és akkor uralkodó Királyával XIII. Lajossal meg is erősítette, magát annak Protectorává tette, a' Társaságot 40 számra pótolta, közöttök három Tiszteket tett, egy Directort, egy Cancellariust, egy Secretariust, és annak maga adott legelsőben Törvényeket is. Ez kezdete annak a' fényes Akademiának, melly a' Frantzia nyelv művelésének műhelye volt, és a' mellynek kevés időre 3-dik Protectora XIV. Lajos lett.

§. 69. Nem lévén szükség ennek históriájába bellyebb ereszkedni tsak két dolgot választok ki abból, melly tzelunkra nem kevés világosságul fog szolgálni. 1-sőb. A' lévén fő tzelja ezen nagy hasznú társaságnak, hogy a' nemzeti nyelv a' kimiveltségnek fő poltzára emeltessék, erre tartozó legelső hasznos lépését tette meg 1637. esztendőben meghatározván egy helyes szo-tárnak, vagy Dic- [64] tionariumnak készítését. A' Tudós Tagoknak végezésék szerint két nevezetes munkát kellett készíteni, egyiket a' Rhetoricára, másikat a' Poesisra; de a' jó Rend azt kívánta, hogy azokat megelőzze egy Grammatica, és olyan Dictionarium, melly minden szóknak és kitételeknek, sententiáknak, phraseseknek kintses kamarája lenne. Melly sok intézetek voltak ezen Dictionarium iránt, megtetszik abból, hogy készítésének meghatározása után két esztendővel fogtanak még a' hoz, még is azután 57 esztendővel láthatott világot.

²⁹ *Pántzél jegyzete:* Ez óhajtatik, 's javasoltatik a' Pannónia Fénixben, és az Erdélyi Magyar nyelv művelő Társaságról való rajzolatban.

2-dik megjegyzésre méltó dolog ezen Társaságról az, hogy annak Tagjai mind tehetős Úri személyek voltak, a' kik nem csak illy munkához megkívántató fáradságot szives készséggel hordozták; hanem pénzeket is feláldozni nem sajnállották. A' nagy emlékezetű *Balzák* Úr maga költségéből tette ki azt a' summát, mellyből minden második esztendőben 200 Frantzia livrát érő arany jutalom pénz adatott az ékesen szállásra tartozó legjobb írónak. Más három Tagok ismét a' Poesisra adtanak egy summát, mellyből hasonlóképen minden második esztendőben egy arany liliommal koronáztatott meg a' jobb Poetai munka, melly azután 300 Frantzia livrát érő arany pénzé változtatott. Meghalván pedig ketten a' három Tagok közül, az egyik szolgáltat- ta ki a' nevezett jutalmat mind haláláig, ezután ismét az egész Társaság, míg a' Noyoni Püspök *Fr. de Clermont de Tonnerre* az Akademia Tagjai közé vétetvén ezen jutalom pénzre örökös fun- dust adott.

§ 70. Fényesebb és ditsőségesebb volt ez a' Társaság, mint a' millyen valaha illyen tárgyra felállíttathatott. Mi azt nem követhetjük; hanem csak tsudáljuk és tiszteljük, mint Themistocles oszlopait. De azomban, mikor erőtelenségünk nem engedi egy illyennek, sőt ennél sokkal kis- sebbeknek is [65] felállítását, sok dolgok vagynak, mellyek bennünket hathatosan vígasztalnak, úgymint *elsőben* annak gondolása, hogy a' több Europai tudós, és kimívelt nyelvű Nemzeteknek nem volt soha olyan szembe tűnő Társasága. *Másodsor*, nintsen semmi okunk arra, hogy olyan vagy más formájú, nagy költségű Társaságnak felállítását óhajtsuk. Ennek ditsősége, s munkás hatalma a' nyelvet is ditsőségessé tette, s kimívelte, az igaz; de még is nem mind voltak azzal a' Frantziák is megelégedve. A' nyelven határ nélkül uralkodott, azt mondják: szabad volt példának okáért régebben az egybenrakásnak rendgyét változtatni, szabad volt a' Verbumot utól tenni, az articulust elhagyni, s a' t. most ezeket tselekedni nem szabad. A' kemény regula lomhává teszi a' nyelvet, és a' miatt főként a' Poetának sokat kell szenvedni. Vossius keményen vádolja és gyaláz- za a' Frantz nyelvet ezen hibájáért a' Deákkal egybevetvén.

§. 71. A' ki a' *Vougelas* alól említett munkáját, és Corneillének arra tett jegyzéseit megolvassa, észreveheti, mitsoda értelemmel voltak nyelvekről sok nagy érdemű emberek abban az időben, mikor annak kimívelése legnagyobb munkájában volt. A' nyelv nyert is, veszített is, azt mondják, mert ha vagynak újjak is: de sok régi szokat kihagyott ez a' nyelven való uralkodás.³⁰ Egy sok dolgokról gondolkodni tudó nagy érdemű Abbás ismét így beszélget: *az Acadiemiának Tagjai mit tsináltak 100 esztendőktől fogva, mióta Kardinális Richelieu azt fundálta? Egy Dictionariumot két Tomusban in folio. Mit tsinálnak még ezután is? Még adnak ki talám húsz esztendőre egyet in fo- [66] lio és a' Grammaticára jegyzéseket; azután regulákat ad annak eleibe, hogy azt hasznosabbá te- gye.*³¹

A' nagy tudományú Michaelis azt mondja: „hogy a' nyelv egy Democraticus Status. A' tudós Hazafinak nints hatalma arra, hogy egy bétsuszott szokást elrontson, minek előtte az egész Nemzetet meg nem győzi a' felől, hogy ez a' szokás hibás; és ha vagy egy új szót térszen annak helyébe, mellyel élt az előtt minden, miképen kívánhatja, hogy minden megértse. – Ez egy olyan Democratia, mellyben a' nagy számnak akarhatja térszen a' szokás iránt határozást. Horati- us is azt mondja, hogy fő törvény a' nyelvbe a' szokás.”³²

³⁰ *Pántzél jegyzete*: Remarques sur la langue Françoise de M. Vaugelas etc. Nouv. édit. avec des notes de T. Corneille.

³¹ *Pántzél jegyzete*: Ouvrages de Mor. et de Polit, de Mr. l' Abbe de St. Pierre. Tom. 16.

³² *Pántzél jegyzete*: De l' influence des opinions sur le langage, et du langage sur les opinions.

§. 72. Nem lévén azért egy nagy erejű, illy költséges Társaságnak igéző fénye, hogy az erős szemeket megvakíthassa, az a'hoz vonó kívánságot intézzük elérhetőbb tzelra, melly egy Társaság munkájának, ha tökéletesen nem is: de nagy részben megfelel; mert a' nyelvnek tanulásához, annak a' tudományokkal való barátkozásához szükséges képen kell még járulni egy mozgató erőnek, melly a' Nemzetnek munkás Tagjait elevenítse, lelkesítse mind ezekben 's a' sok különböző részeket egyvelítse, 's mozgásba indítsa. És e' lészen már az, melly a' fellyebb leírt Társaságnak fundamentomos és szükségesebb részeit formálja. Mi volt fundamentoma a' Frantzia híres Akademiának? Tsak 12 Tudós és Nemzeti buzgósággal telyes Úri Személyeknek egyesülések. Mi volt abban az az erő, melly kihatott a' Nemzetre, és azt [67] tselekedte, hogy azon Társaságnak tzeljára a' Nemzetnek világosabb része dolgozzék, és tehetsége szerént a' feltett jónak elérésére segítségül légyen. E' volt az arany lilium, és az arany pénz. A' legragyogóbb világosságú Tudós Társaságok ezzel az eszközzel élnek a' homályban lévő hasznos igazságoknak kivilágosításokra. Mit nem tselekedett ez eleitől fogva a' világon, és mit nem tselekedett külön külön a' Nemzetekben is? Ez az, mellyet kíván Anyai nyelvünk.

§. 73. Tizenkét nagy szívű Úri Személyeknek egybenállása, és háromféle jutalom pénzre vagyonaink egy részének feláldozása hasonló nagy jót fog még szerezni. Egy fundatio, mellynek tőke pénze 4, vagy legfellyebb 5 ezer forintokból állana, és különösen a' nyelv még hátra lévő hibáinak megorvoslásokra szenteltetnék, bővséges jutalmat adna minden esztendőben azoknak, a' kik a' kiadandó kérdésekre legjobb feleletet tennének. Egy más hasonló jutalmat osztó fundatio az *Eloquentiára*. Egy harmadik ismét a' *Poesisra*, ha felállítatnék, elészámlálhatatlan ditsőséges hasznokat szerezne nyelvünknek tökéletesítésére, a' nélkül, hogy a' két Nemes Haza magát tsak egy kevésé is megerőltetné. Ezek a' fundatiók sokkal alkalmasabbak volnának egy Társaságnál arra, hogy a' szunnyadozó érzékenységet felsekentsék, a' haszonnak, ditsőségnek, tisztességnek osztogatása által, mellyeket a' jutalom magában foglal. *Quis virtutem amplectitur ipsam, praemia si tollas*. Az a' brilliantos gyűrű, mellyel Orosz Császári Tanácsos *Sevaskianof* Urat megajándékozta 1-ső Sándor Császár, azért, hogy a' Linneus Természet Systemájának első darabját Orosz nyelvre fordította; kétség nélkül nem kevésé elevenítette a' Nemzet Tagjait illy szép példának követésére. E' szaporíthatya meg a' tsendességben [68] nyugvó szép Írókat, a' kik vételkedve állanának ki a' próba helyre nyelveknek jobbítására. E' gyúlasztya fel a' Poétákat, a' kik minden Írók felett szoktak győzedelmeskedni, a' nyelvek ditsőségére. E' nem uralkodik hatalommal; hanem a' legbékésesebb Demokratizai határok között nyúgoszik. Még is ha *Herodotusnak* adja a' tisztességet, az ifjú *Thucydidesben* felgyujtya az igyekezetet, hogy elméjének minden tehetségét egybeszedvén hasonló legyen, vagy még fellyül halladja a' Históriainak Attyát.

V.

A' Buzgóság.

§. 74. A' melly Nemzetek nyelveket kimívelték, nem tsak pozdorja módra fellobbanó, 's azonnal elaluvó: hanem igaz Hazafiúi tüzzel égtek ezen szent foglalatosságokban. Tekintsük meg ama nagy Aszszonyt Romát, és fontoljuk meg, mit tselekedett nyelvéhez való buzgóságából. Hogy a' bizonyságokat egymásra ne halmozzam, olvassuk meg *Valerius Maximusnak* II-dik könyvében azt az eleven tüzet, mellyel voltak nyelvekhez ezen nagy Birodalomnak Fejei. Az ő fontos előadásának értelme ez: hogy a' kormány mellett ülő fő emberek annyira figyelmeztek nyelveknek tiszteletben való fentartására, hogy minden ügyes bajos dolgokban magok nyelve-

ken feleltek meg a' Görögöknek is, és meg nem engedték azoknak is, hogy tulajdon nyelveken adják elé dolgaikat; hanem inkább tolmácsok által Romai nyelven. Holott pedig ezek a' fő személyek a' Görög nyelvet nem csak beszélték; hanem tisztelték, és azt olly szorgalmasan tanulták is, mintha a' böltsességnek e' lett volna egyedül útja. Igen méltó ez a' [69] jegyzés, hogy elméinkbe nyomjuk. *A' Római fő emberek nagyra betsülték a' Görög nyelvet, még is azon nem volt szabad senkinek ügyét eléadni az ítélő székekben.*

§. 75. Az Imperatorokat is jó ideig lelkesítette ez a' Nemzeti nyelvhez való tisztelet. Claudius Imperator némelly dolgaikat igazítván a' Lyciai lakosoknak az ő Követeik közül egyiknek valami kérdést téssen, a' ki Lyciából való volt ugyan: de Római Polgári jussal bírt; és látván a' Császár, hogy a' Követ a' Római nyelvet nem tudja, a' Római Polgári justól megfosztotta, illyen kemény, de az igazsággal nem ellenkező ítéletet tévén: A' ki a' Római nyelvet nem tudja, annak nem kell Rómainak lenni. Az oda bérontott sok idegen Nemzetek miatt ámbár a' nyelvnek meg kellett romlania; még is fent tartani igyekeztek a' Szent Pápák, kik a' Császárok után a' Római Fejedelem székebe következtek, legalább annak tiszteletét. A' közönséges Acták sok századok alatt ezen a' nyelven készültek az egész napnyúgoti Birodalomban azután is, hogy az Országok Rómától elszakadtak. Kezdettszét még is időre felnyíltni a' Nemzeteknek szemek, és nemzeti nyelvekhez való buzgóságok felgerjedni; de nem könnyű dolog volt a' Római nyelvtől megszabadulni. Legalább a' Törvény-székekből, és az Anyaszentegyháznak foglalatosságaiból ki-venni senki sem mérészelte a' XIII-századig.

§. 76. Abban a' században kapott egy ütést az a' Despota nyelv, melly a' világnak némelly részeit most is járomban tartya, *Alfonsus* Spanyol Király által. Ez az emlékezetes Király szerzette meg azt a' jót Országában legelébb, hogy a' Törvény-székekből is kirekesztessék, és a' Nemzeti nyelv annak nyelvét foglalja el. Ezt a' szép példát követte mindgyárt Német Országban I-ső Ru- [70] dolf Császár 1252-dikben.³³ Nevezetes az, hogy a' Frantzia nyelv olly meszsze maradtott ezen idő szakaszból. A' XVI-dik században kezdődött el, tudni illik az arra való nagyobb figyelmezés, midőn a' tudományokat tisztelő I-ső Ferentz Király 1532-dik esztendőben adta ki rendelését ezen tárgyról illyen megtartásra méltó jegyzéssel: *Sokkal jobb Frantzia jó szók-kal tenni írásban a' dolgokat, mint rosz Deákssággal.* Nem is volt I. Ferentznek egy rendelése is, azt írja Varillás, melly közönségesebben s' állandóbban megtartatott volna, mint ez.³⁴ Ez után gerjedett fel a' Nemzetnek buzgósága nyelvének tisztelésére, melly ha eleven, nem aluszik meg, szaporá lépésekkel halad elé, és a' többit meg is előzi.

§. 77. Még a' pallérozatlan Népekben is igen kitetsző ez a' Nemzeti nyelvnek betsüllése. A' Törököknél közönséges vélekedés, hogy csak az ő nyelvek szolgál e' földön jó haszonra, mert a' Paraditsomban Arabs nyelven beszéllenek.³⁵ Sokra menne efféle példákat eléhordani, közeli-tek a' Magyar Hazához. A' szép *Tacitust* magyarázó *Forstnerus* azt jegyzi meg, hogy *Morva* és *Tseb* Országokban nem bírhat örökséget az a' Nemes ember, a' ki azon nyelveket nem tudja; az ő szavai ezek: *Apud Bohemos et Moravas lex est, ne cui illustri, vel Equestri ordine nato cuiusquam haereditatem cernere, Praediaive, quae nos Landguter apellamus, possidere liceat, nisi lingvae Sclavonicae perito.* Méltó volna ezt így arany kapottsal öszvefoglalni a' Claudius Császár fellyebb említett ítélet tételével: *A' ki nem tudja a' Római nyelvet, nem méltó, hogy Rómában Polgári jussal bírjon.*

³³ *Pántzél jegyzete:* Camerarius Medit. Hist.

³⁴ *Pántzél jegyzete:* Varillas Hist. de François I. Livr. 9.

³⁵ *Pántzél jegyzete:* La Mothe le Vayer Tom 3.

[71] §. 78. A' Nemzeteknek nem igaz Tagja bizonyosan az, a' ki nyelvéről tsak hideg vérrel gondolkodik, és nem érzi magában ezt a' buzgóságot gerjedezni. Semmit ér e' nélkül minden igyekezet. Egy valóságos elevenítő lélek ez minden jó tzélnak elő mozdításában. Sok ideig nyugottunk mi egy puha álomban, mert nem emlékezünk jelenvaló időnkig olyan buzgó szívű, nagy tekintetű személyre, a' nagy Átillától fogva, a' ki ezen munkához kívánt volna markosan fogni. Rákotzi Sigmond Fejedelem³⁶ gondolkozik az oskoláknak jó rendbe hozásokról 1650. táján, és a' nagy hírű Comeniust meg is kérdezi. De nintsen semmi szó az Anyai nyelvnek jobbításáról. Tsudálni lehet, hogy ezen ditső foglalatosságról elfelejtkezett még a' tudományokat szerető és fővebb Európai Nemzetek nyelveit beszéllő Mátyás Király is. Átilla egyedül az, a' ki Nemzete nagyságát tudta, mitsoda talp köré kell felállítani; arra, a' mellyen építették volt azt előtte a' nagy Nemzetek, úgymint nyelveknek virágoztatásán. Ő Nemzete nyelvét a' már' megromlott Római nyelvnek helyébe igyekezte helyhezetni Olasz Országban nagy győzödelmei után, és e' végre Tartományaiából Tanítókat hívott ki, kik a' Magyar nyelvet tanítanak. Ettől a' buzgóságtól kell most főképen lelkesítenünk, midőn nyelvünknek kimívelésére felferkentünk, a' melly buzgóságnak szükség olyannak lenni, a' millyen volt az említett Nemzetekben, az az, közönséges, melly ne tsak az alsó, és közép rendűeket elevenítse: hanem főképen Hazánknak 's Nemzetünknek Nagygyait, a' kikben áll külömben is a' Nemzetnek mind ereje, mind ditsősége. – Végezetre egy módot teszek fel még nemes és szent tzélunknak elérésére tsak néhány rendekben.

[72]

VI.

Az egységnek lelke.

§. 79. Melly semmit ér egység nélkül minden igyekezet, akármelly böltsen légyen az elintézve, minden Társaságoknak, minden Népeknek históriái bizonyítják. Lehetetlen ennek a' munkának is Nemzeti nyelvünknek a' kimíveltségnek állapotjára való szerentsés felemeltetését reméllenünk, ha az köztünk nem lakozik. Legfőbb akadályá volt eleitől fogva Nemzetünk boldogabb állapotjának az, hogy ezt a' nagy jót nem bírta, és a' helyett abban az egyenetlenség uralkodott. A' védelmezett Magyar nyelvnek Űri Tudós Szerzője így ír Bèvezetésében: *Mindenek, valakik tsak a Magyarokról írt történet jegyzésekben ha tsak valamennyire jártasok is, tudhatják, melly gyászos volt eleitől fogva Nemzetünknek a' magok között való viszsza vonás. Ennek egyedül, tsak ennek lehet, mint legfőbb okának tulajdonítani, hogy minden egyéb nemes tulajdonságai-
val is mind eddig virágzó állapotjára nem vihette még sorsát, 's a' t.* Szomorú Jegyzés! igen gyászos rajzolat!

§. 80. Emlékezzünk elkeseredett szívvel azokra a' boldogtalan időkre, mellyekben az egyenetlenség lelke tüzet, fegyvert adott Eleinknek kezekbe, hogy egymást öljék, pusztítsák azért, hogy az egyik nem értett úgy, mint az másik. Ez volt az, melly minden köz jóra tartozó tzélnak elérésében legerősebb akadályt vetett. Ha a' szerentsés Nemzeteket megtekintjük, nem tanuljuk azt a' szokást, hogy kegyetlen vizsgálója legyen egyik a' másikának abban, mit hiszen, mit ért; hanem a' Nemzetnek hív Tagja é? a' mi a' közönséges jóra tartozik, annak szeretője és élémozdí-

³⁶ A Comeniust meghívó Rákóczi Zsigmond (1622–1652) természetesen nem volt fejedelem.

tója é? [73] Ez elég arra, hogy a' Hazafiúi szeretetnek kötele a' jobb Tagokkal öszvefoglalja. Nem lehetünk mi addig szerentsés Nemzet, még ez a' köz jóban határozódó egyességnek lelke bennünk is nem uralkodik.

Ha vagyon valami, a' minek kimunkálására megkivántatik az Egyesség egy Nemzetben; ilyen bizonnal a' nyelvnek mívelése. Ez írárok, és külömböző értelmekből származó könyvek által megyen véghez. De mitsoda hasznot vészen azokból, a' ki nem betsül és nem tisztel más Író; hanem tsak, a' ki úgy hiszen, 's úgy ért, mint ő. Veszedelmes, és minden hasznos igyekezetet füstbe botsátó Részre-hajlás. Ezek az eszközlések azok, mellyeket okoskodásom nyelvünknek további kimívelésére alkalmatossabbaknak ítél.

HARMADIK SZAKASZ.

Miképen lehet ezeket a' módokat és eszközléseket fogatosokká tenni.

§. 81. Mikor arról kell immár gondolkodnom, hogy az elészámlált módoknak alkalmaztatásokról szólljak; nem lehet, hogy meg ne állapodjam egy kevésbé, érezvén újjaimat valamennyire tántorgeni. [sic!] Nem lévén mi olyan állapotban, és olyan környülállások között, mint azok a' Nemzetek, mellyek előttünk nyelveket kipallérozták, az akadályok tsoportosan rohannak el-mémben, és gyengítik a' reménységet egy elsőben: Mindazáltal még is, ha éles szemekkel nézünk azon setétes felhön keresztül, mellyet az akadályoknak sokasága formál, láthatunk még azon által olyan elevenítő világosságot, melly a' [74] tsüggendező reménységet erősíti, és hathatósan bíztat, hogy a' leírt eszközökkel szerentsésen élhetünk. Ez a' világosság sugáról abból az erős bizodalomból, melly nem engedi tovább kételkednünk, hogy az utolsó két pontoknak elfogadása, azoknak igen hathatós erejeket Nemzetünkben nyilvánosságá ne tegyék. A' két utolsó pontoknak, mondom, melly vala a' *Buzgóság* és az *Egyesség*. Utolsók valának ezek az előszámlált eszközök között a' leírás rendjében; de legelső a' munkának elkezdésében.

§. 82. Kötelességeinknek szent Tárgyai között fő a' Nemzetnek haszna; minden erőnket köteleztetünk egyeztetni annak boldogítására. A' Régiek erre bámúlásra méltó példákat adtak, mikor annak szerentséjére, vagy valamely veszedelemből való kiszabadítására kellett eléállani. Minden maga szeretet, minden egybenkötetés, a' vérségnek legédesebb kötelei, a' legtisztább barátság, a' gyönyörúségeknak 's szerentsének legtsábítóbb ígéretei; a' veszedelmeknek, fájdalomnak, minden gonoszoknak, és még a' halálnak is legrémítőbb fenyegetése: Minden elenyésztett az ő szemek elől. Ez a' felséges Virtus még is az, mellynek tellesítésében mi jártunk hátrább. Úgy tetzik, hogy mi igen gyengén képzeljük magunkat leköteleztetteknek ezen fő tzélra. Úgy tetzik, mintha más hazát nem esmérne senki tsak azt, a' hol szerentséjét elemozdíthatya, és kedvére élhet. Ezen tévelygésnek veszedelmes következését meg kell esmérnünk, és másokkal esmértetnünk. Ez a' lágy melegség, ez a' vétkes indifferentia felette keményen mozgatya a' Nemzet köz javának fundamentomát, és mikor közönségessé válik, annak épületét leontya.

§. 83. Azomban pedig hány külömbféle okok vagynak, mellyek ezt a' hidegséget ostromolják? [75] Az Isteni gondviselés, melly ezen testnek Tagjaivá tett, abban való neveltetésünk, és bátorkodásunk, Privilegiumaink, mint oltalom bástyáink, Barátaink, Szüléink, Atyánkfiak, kik velünk annak kebelében élnek. Eleinknek nagy tettek 's ditsőségek, az a' megfrisítő titkos 's kedves gerjedezés, mellyet gyermeki, és ifui ártatlan esztendeinkben kóstolt legtisztább gyönyörúségeinknek emlékezete megújít gyakorta elméinkben, 's öszveköti azzal a' helyel, mellyben ak-

kor éltünk. Mind ezek több száz környülállásokkal együtt elválhatatlanúl kötnek Hazánkhoz, és úgy mutatyák annak hasznát 's ditsőségét, mint tulajdon magunkét. Kétségbe nem hozható azért az a következés, hogy a ki a Hazafiak között való egységnek arany lántzát nem tiszteli, és annak boldogítására szükséges buzgósággal nintsen; az háládatlan Tagja annak a Társaságnak, és méltatlan azon jussal való élésre, mellyel bír annak kebelében.

Ennek a szükséges módnak elévetele, és a Nemzet Tagjaiban való felgerjesztése kétség nélkül azon nagy tiszteletet érdemlő Hazafiak által eshetik meg, a kik eddig már példás jeleit adták tiszta szívű igyekezeteknek. Ezeknek eddig elé véghez vitt fáradságok még annyi indító okok a mások felsekentesére, úgy más felől már ma érezvén eléggé Nemzetünk boldogabb sorsának munkálódásában való hátra maradását, és nyelvének pallérozásában való elkésését, nagyobb reménységünk lehet, mint volt valaha, az iránt, hogy Nemzetünknek nem tsak Fiai, hanem Leányai is tyelles buzgósággal nyujtanak annak elővitelire segítséget, melly bizodalomtól elevenítetvén, én is bátorsággal fogok a fellyebb megírt módoknak alkalmaztatásokhoz ugyan azon tikkelyek, vagy pontok szerént.

I.

A' nyelvnek tanulása.

§. 84. Kevés nehézséget teszen fel ennek az eszköznek alkalmaztatása, mert nem kíván egyebet, hanem tsak böls Elöljáróinknak, és a Haza terheit hordozó főbb Igazgatóinknak arra való magok határozását 's böls rendelését, a kiknek vigyázások alá vagynak bízatra mind az apróbb, mind a nagyobb oskolák; a nyelv tanulásnak pedig az oskolákban vagyon helye. *A' Magyar Kurir* igen érdemes íróihoz nem régiben küldött Misköltzi tudósítás előszámálja azokat az eszközéseket, mellyek a Magyar nyelv pallérozódását eddig elévítették, és azok között egynek teszi a nyelvnek különös Professor által is Királyi költségen való tanítását egy Királyi Universitásban.³⁷ Meg is kell vallanunk, hogy ez egy olyan nagy jó Nemzetünk boldog sorsára, mellyért örökös háládatossággal tartozunk Felséges Királyunknak. De mennyivel nagyobb jó volna még, ha minden oskoláinkban folya annak tanulása. Az oskolák állapotjáról még alább akarok bővebben szöllani; azért itt tsak azt jegyzem meg, hogy mivel mindennek szükség volna valami világos esméretet nyelvéről szerezni, hogy közönséggé válják az az igazgatása és tisztítása, melly most munkába vagyon; tehát szükség volna annak az Országnak minden részeiben taníttatni, a melly tsak Böls Elöljáróinknak abbéli rendeléseket kíványa. Igen kegyelmes, és Nemzetünk javát óhajtó munkálódó Felséges Királyunknak engedelmevel és megerősítésével ez törvénye is tététt; tsak egyedül tölünk füg, hogy azt az Országra kiterjesszük, és éljünk, [77] mint törvényel. Legnagyobb örömmel fogadták az efféle Kegyelmes rendeléseket minden Nemzetek (§. 76–77.) tsuda dolog, hogy mi a képen nem tselekszünk, a midőn ez kevés fáradságba, és semmi költségbe nem kerül.

§. 85. Az apróbb oskolákban a falusi gyermekek között nevezetesen elég a Tanítónak oktatni arra Tanítványit rövideden, és beszédjeket igazgatni. A nagyobb Oskolák pedig úgy lévén formáltatva, hogy a Deák nyelvel bajoskodjanak a gyermekek; az Anyai nyelvet közbe lehetne tanítani rövid Grammatica szerént. A nagyobb Grammaticára szükségek lehet azoknak, a kik

³⁷ *Pántzéljegyzete*: 44 dik Darab, 1804.

az Oskolákból hamar kikelvén nem tanulhattak más nyelvekből *Rhétoricát* vagy *Poesist*; de természeti vónódást érezvén vagy egyikhez vagy másikhoz kívánnak rendes úton vezéreltetni, a' millyen volt egy *Bouillon* nevű falusi Paraszt ifjú, a' ki minek utánna 3 vagy 4 esztendeig Téli napokban a' falusi Oskolákban, Nyári napokban pedig az Apja barmai mellett töltötte idejét, nem volt egyéb vezére a' vers írásra, tsak a' *Restaut* Grammaticája, J. B. *Rousseaumak* némelly könyvei, a' *de la Fontaine* meséi, *Boileau* és a' maga elméje; még is a' Rocroy ütközetet énekelte ékes versekkel 18 esztendőskorában.³⁸

§. 86. A' Nemzeti nyelvnek Grammaticai tanulása magában könnyű, és rövid is; mert arra nem tartozik, tulajdonképen szóllva, sem a' *Rhétorica*, sem a' *Poesis*. Ezek, a' mint a' tudós *Olivet* Úr megjegyzi, minden Nemzetekre, és minden időkre nézve valóságok szerént mind örökké ugyan azok.³⁹ Azt ugyan még is meg kell val- [78] lanunk, hogy a' Magyar Poesis még sok kivilágosítás nélkül szűkölködik olyan dolgokban, a' mellyek a' Magyar nyelvnek természetétől függenek, és a' mellyeket én 2 pontokba szorítok.

1-*sőben*. A' verselés külömböz a' folyó beszédétől abban, hogy a' szóknak rendes egybenrakását a' Poeta elhányhattya, megváltoztathattya, melly a' kitételeknek több erőt és méltóságot ad. Akármelly szoros regulák alá legyen a' Constructio szorítva, változtatást teszen abban a' Poeta; de a' nyelv nem minden változtatást enged meg. A' kimívelt nyelvekben regulák vagynak arra, mellyik változtatás szabad, és mellyik nem: Ennek kimagyarázásából tetzik meg a' Poetai stylus, és a' nyelvnek finomsága.

2-*szor*. Világosságot kíván a' Magyar Poesis abban is, hogy a' nyelv a' kötözött lábú versezésre, vagy a' *Rithmosos*, vagy *Kadentziás* verselésre legyen é alkalmasabb; mert különösen magasztalható anyai nyelvünk azért, hogy mind a' kettőre igen alkalmas. (§. 42.). Tudjuk azt, hogy a' Görög és Deák Poéták a' kötözött lábú versekkel éltenek. De tudjuk azt is, hogy ma minden Európai Nemzetek a' Kadentziás versekkel élnek. Nálunk a' Kadentziás Disticonokat sokan kedvellik. De ez akármelly éles elmének nagy kinzása, és több, mint a' mennyit egy nyelvtől kívánni lehet; azért nem is remélhetyük, hogy ezen verselés módján valaha nagy munkát olvashassunk. Történetből tekintvén a' napokban a' Magyar Museum II-dik kötet II-dik Negyedbe a' 139-dik lapon találtam kötözött verseket, a' millyenek könnyen elfelejtethetik a' Kadentziás Disticonoknak kínos kedvességét.

§. 87. Ezekből a' tetszik meg, hogy a' gyermeki gyengébb elmékhez illő Grammaticákon kívül, mind a' *Rhétoricának*, mind főképen a' *Poe-* [79] *sisnak* világosítatni, tanítatni, és gyarapítatni szükséges. Ez pedig az oskolai tudományra kevésé tartozik, mert sem *Orátor*, sem *Poéta* gyermek nem lehet. A' nagyobb, és már a' tudományokkal megismerkedett elmék azok, mellyek ezen szép mesterségeknek tudományát gyakorlásba vehetik. Minden Mesterségeknek két ágai vagynak. A' Regulák és a' Példák. A' Reguláknak tudománya fundamentomos értést kíván, még is mind örökké tsak sovány, és igen száraz. A' Példák formálták a' nagy Poétákat; a' melly tekintetben mi sokkal boldogabbak vagyunk, mint a' kik előttünk nyelveket kipallérozták. Előttünk nem tsak a' Deák és Görög Nemzet szolgál vezérül, hanem minden kimívelt Európai virágzó nyelvek, és ha több nem volna is a' Német Musák elégségesek volnának arra, hogy kövessük, mint a' Görög és Deák Nemzetnek híres Poétáit.

³⁸ *Pántzél jegyzete*: Gazette Litteraire Nro. 6. 1785.

³⁹ *Pántzél jegyzete*: Hist. de l' Acad. Fran. par M. Pellisson avec des Remarques et par Mr. l' Abbé d'Olivet.

Azon kívül annak okáért, hogy az oskolai Tudományoknak a' gyengébb ifjakra nézve magok közé a' nyelvnek tanulását szükséges bévenni, az Ékesenbeszélésnek és a' Verselésnek mester-ségét is kivilágosítva szükség a' tanultabb elméknek foglalatosságává tenni, és mi által eshetik ez meg legszerentsébben, mint az Eloquentiara és a' Poesisra felállítandó fundatiok által. Meg kell még nekünk született nyelvünkön tanulni azt, a' Poesisi munkáknak különböző nemei miben állanak? Meg kell még magyarázni, és példával is bizonyítani, miben állanak a' *Herosok nagy tetteiknek éneklések*, a' fennjáró Heroicum Carmenek, miben különböznek azoktól az *Elegiák*; a' muzsikához alkalmaztatott *darabok*, a' *Lantos Versek*; a' víg és szomorú Játékok; a' *Drámák*. Mind ezeket rendre legvilágosabban az arra kiterjedő Jutalom-pénz fedezheti fel.

[80]

II.

A' Tudományoknak Nyelvünkön való virágzó állapotja.

§. 88. Nagyobb sokkal a' nehézség annak az eszköznek alkalmaztatásában, hogy a' Tudományok nemzeti nyelven virágoztassanak. Olly nagyon meggyökerezett nállunk a' régi Római nyelvhez való tisztelet, hogy az ellen valamit szóllani a' nagy vétkek közé számláltatik. Elhittük magunkal, hogy ha azon beszélni nem tudunk, semmi tudomány nintsen bennünk. Még a' falusi szegény ember is ollyan tisztelettel képzelődik arról, hogy abból valamit gyermekével tanútatni szükségesnek tartya, minek előtte az eke szarvait megfogná. Melly sok nyomorgatást szenvednek azért a' nyelvért azok a' szegény Gyermekesek is, kik annak soha legkissebb hasznát se veszik. Annak tanulásának illendő helye vagyon az Anyaoskolákban, és mind addig szükséges tudomány lészen közöttünk is, míg fognak a' tudományok e' világon betsültetni. De e' mellett igen szerentsésen lehetne a' Tudományoknak megszerzésére Hazánkfiat Nemzeti nyelvünkön vezérelni, mint más Nagy Nemzetek között már ez régen folyásba vagyon. Valyon a' Görögök a' beszéllés mesteriségét más nyelven tanították é? *Cicero*, *Quintilianus*, a' kik a' Görög nyelvet igen betsülték, azon a' nyelven írtanak é? és azon a' nyelven tanították é a' szép beszéd réguláit?

§. 89. A' Tudományoknak nyelvünkön való virágzása nagy bajt nem okoz abban a' tekintetben, hogy még arra alkalmatlan Nemzeti nyelvünk. Lehetetlen ennek elébb lépni a' tökéletesség felé, ha alkalmatlan állapotjában el nem kezdődik annak a' tudományok különböző nemeivel való ba- [81]⁴⁰ rátkozása. Minden nyelvek így mentek elé. A' *Cicero* idejében elég gazdag, és elég kimivelt volt a' Római nyelv, még is ő szoktatta azt azokra a' kitelelekre, és eléadásokra, mellyekről ő előtte nem tudtak gondolkozni, tsak Görögül.⁴¹ Az ő idejében kételkedtek arról, hogy a' Filosofiai Tudományokat lehetne é folyásba hozni a' Deák nyelven. De ez a' nagy Filosofus és Orátor Római nyelven kezd beszélni a' fennjáró mélyebb dolgokról, és nyelvét elkezdé azokhoz szoktatni. Ha közelebb jövünk: A' Német nyelv tsak ollyan alkalmatlan volt a' Tudományokra, mint a' miénk, nem ollyan sok idővel ezelőtt: De ismét egy nagy Filosofus kiválik mások közül, és a' Filosofiat Nemzeti nyelvére általteszi. Ez volt a' nagy emlékezetű *Volfius*. Ne gondoljuk azt, hogy akarmelly nagy elmebeli ajándékai mellett is elégséges szókat találhatott volna

⁴⁰ Az eredeti szövegben az oldalszám helytelenül: „91”.

⁴¹ *Pántzél jegyzete*: De natura Deorum. I. §. 8.

nyelvében, melyekre szüksége volt. Az ő Német Filozófiája tellyes Deák szókkal, 's kitételekkel. Illyen volt a' Frantz nyelv: „Az írók bámúlván a' Régieken, vagy kevéskedtek a' tudós ragadományal, melyet tőllök elvettek, vagy féltek őket tsak kevéssé elhadni, mint vezéretet, nagy bajjal tsuszkáltak azoknak nyomdokokon, úgy, hogy még a' szókbán is követték őket, és nem tsak Ronsard volt, a' ki Görögül énekelt Frantzia nyelven.⁴² Így nekünk is lehetetlen még a' Filozófiának minden részeit tiszta magyarsággal leírni. A' Deák kitételek fennmaradhatnak, még a' gondolkodó elmék azok helyett lassanként magyarosabbakat találnak, vagy a' szokás által indigenáltatnak, a' mint ma is bőven vagynak olyan Deák eredetű [82] terminussaink, melyek mindeneknek szájokba forognak, mindenektől megértettetnek, és így azok helyett másokat keresni vagy tsinalni nem szolgálát, hanem hiba a' nyelv ellen. (§. 45–48.)

§. 90. A' fő dolog az, hogy ez a' változás elkezdődjék, mind a' Nemzet kezében adandó munkák és fordítások által, mind pedig a' nagyobb oskolákban való tanítások által. A' Tanítók magok bajosan állanak el szokott nyelvektől, a' Deáktól, mert hasonló volna egy Hegynek leká-pálásához a' Metaphysicai igazságokat nyelvünkön adni elé. A' nagy változások, hogy szerentsésen essenek meg, lassanként mennek véghez. Ez ugyan tsak azok előtt tethetik nagy változásnak, a' kik ebből képzelik a' Deák nyelvnek utolsó romlását. Engedjük meg azért az illyeneknek kedvékért, hogy e' nem kitsiny változás legyen; tehát, hogy szerentsésen essék meg, nem egyszeribe kell azt véghez vinni; hanem részenként. Ha elsőben a' Históriaik, és a' régi Nemzeteknek szokások erre az állapotra eljuthatnak, azt követheti lassanként a' Vallás tudománya moráljával együtt. Mikor ezek boldogul folyni elindúltak, az Erkölti Philosophia nyomban követheti: A' több Filozofiai Tudományok annak utánna.

§. 91. Nyelvünknek a' tudományokkal való megtiszteltetése útat nyitna legelsőben a' fenjáró mélyebb dolgoknak fordításokra, a' melly egy legjobb útya a' nyelv tökéletesítésének. Ez által szerzetetnek az Újj szók, Újj kitételek, mellyeket nem találhat a' fordító született földén; mert ha az hív és igaz kíván lenni fordításában, az eredeti írásnak valóságos értelmét köteles kitenni, hogy maga is Originál légyen. Ebből teremnének a' Tudós Poéták, a' kik a' tudományt egybe barátkoztatnák a' Musákkal. A' nyelv nem köszön semmit annak a' verselésnek, mellyben nintsen [83] tudomány. De maga is a' Poeta nem egyéb, tsak verselő, tudomány nélkül. E' szerzené meg a' Nemzetben az olvasáshoz való Gustust, mellynek mind eddig olly nagy fogyatkozása vagyon. E' tenné közönségessé e' Nemzetben a' Tudományoknak világát, mellyet most tsak ezek láthatnak, a' kik a' tudós nyelveket tanulhatyák, mellyekben Nemzetünk nagyobb részétől elrejtetve vagyon. (§. 60–61.) És már, hogy ezt a' boldogságot nyelvünk elérhesse, hogy vélünk a' tudományokat közölhesse, és az által maga is napról napra mind inkább haladjon elé a' tökéletesség felé. Esedezzünk elsőben is Pallás Isten Aszszonynak: *Országod, oh nagy Istenné! melly tsak imitt amott, 's tsak bomályban vagyon e' földön, oh bár mindenütt elterjedett, felderült Ország lenne minél elébb.*⁴³ Esedezzünk oskoláink Előljáróinak, hogy az oskolákban folyni szokott Tudományokból bár tsak némellyeket most előbb méltóztassanak nyelvünkön tanítatni, ollyan formálag mindazáltal, hogy a' Deák nyelvnek virágzása köztünk meg ne hervadjon, és follyon annak tanulása, mint ollyan nyelvnek, melly nem az együtt való Társaságos életre: hanem tsak a' Tudományokra tartozik. Ösztönözzük szíves kérésünkkel, tehetségünk szerént való jutalmaknak ígéretével Nemzetünk Tudós Férfiait, hogy bennünket gazdagítsanak a' nagy emlékezetű Tudó-

⁴² *Pántzél jegyzete:* Dont la muse en françois parloit Grec. et Latine. *Rig. de Ivoigni.*

⁴³ *Pántzél jegyzete:* Herdernek Paramythionjaiból a' Magyar szép fordítás szerint 62 lap.

soknak munkáival. Tanítsanak meg bennünket mit teszen, *Geometria, Algebra, Trigonometria*. Emeljenek fel bennünket az égnek boltozatjáig, és mutogassák, mi a *Göntzöl szekere*, a *Fias Tyúk* 's a' t. Oh be boldogok volnánk mi, mikor ezeket nyelvünkön olvashatnók. Ezzel az örvendő- [84] tes világozással jutna el nyelvünk is a' több virágozó és tudományos nyelveknek pompás sorába.

III.

Kiszabadítása nyelvünknek a' több nyelvek közzül.

§. 92. Nintsen semmi más mód ennek az eszköznek alkalmaztatására, tsak az, hogy minden közöttünk megtelepedett Nemzetek magyarul beszéljenek. Elhiszem, hogy ennek tsak említése is alkalmas száz meg száz nehézségeket tüntetni az elmébe; de további megfontolás után úgy találjuk, hogy lassanként és munkával ezt a' tzelít is el lehet érni. Vélünk sok Nemzetek egyesültek, mint a' *Tünkréd* nevű szomorú játékban látunk panaszkodni egy Sirakusai fő embert a' Pétzeli Josef fordítása szerént: *Ez a' mi földünk, melyet az ő termékenysége tész boldogtalanná, ide tsalja a' fösvényeséget. – A' földnek mind a négy részéből ide gyűlnek 's a' t.* Feles számmal vagynak bizonyosan a' Nemzetek köztünk megtelepedve. De azok nekünk mind Hazánkfiak. Azért a' Magyar Nemzet tartozik azoknak boldogságokról gondoskodni, ha őket Anyai kebelében tartya, hogy nyujtsanak egyenlőképen segítő kezeket a' köz jóra. Innen legfőbb kötelessége az, hogy maga nyelvére megtanítsa, mivel azáltal teheti állapotjokat szerentsébbé, a' mennyiben azon, mint bizonyosabb tsatornán közölheti vélek a' világozágot, melly nélkül szükölködnek.

§. 93. Az Originalis *Duval* azt írja kedves *Anastásiájának* Pétersburgba, hogy mikor utazik a' nagy városokban, járja a' piatzokat, Komédiákat, templomokat. A' mi pedig a' köz népet nézi, ezt a' minden Nemzeteknek tiszteletre méltó fundussát, bément az ő alatson házatskájokba, és a' mint találta azokban a' szegénységet vagy tsí- [85] nosságot, úgy ítél az igazgatásnak természetéről. Minden bizonyval a' köz népnek állapotja kimutató tüköre annak a' gondnak, a' melly figyelmez a' Hazának minden állapotú lakosira, a' melly fő Gond legfényesebb sűgárokkal ragyog ott, a' hol a' köznép a' vadtudatlanságból ki lévén szabadítva maga állapotjához illendő módon ki vagyon világosítva. Régen el vagyon már az a' kérdés döjtve, hogy a' köznép megvilágosodása mennyire szükséges, mennyire kell annak terjedni, és mitsoda Hasznak származzanak abból az egész Országra, és ha valaki ezt világos napfényre hozta; ilyen bizonyval a' nemes szívű *Ewáld*, a' kinek ebbéli szép munkáját igen kedves fordításban szerentsénk vagyon nekünk is olvasni. Ugyan azért minden érdemes Hazámfiat oda igazítok, mint az igazságnak talpkövéen épült írásra, melly megérdemli, hogy kezünkbe forogjon gyakorta. Én meglegszem egy példának említésével, melly akárkinek könnyen szemébe tűnhet.

§. 94. Gondoljuk meg a' nagy setétségben nyavajgó Oláh Nemzetet, melly olly nagy része főképen egyik Hazánknek. Ez a' pallérozottságnak szélső határán is kívül láttatik lenni. Lehet é feltenni, hogy az Ország boldogsága ne kívánná egy ilyen setétségben lévő Népek világosítását. Ha ezek megtaníthatnának arra, a' mi nekik szükséges a' mezei 's falusi életre: mennyivel volnának ők is 's velek együtt mi is boldogabbak? Ha a' szegénységnek szomorú képét még tavúlról kimutató Helységek az ő állapotjokhoz illő tanítás által kívánatosabb szint öltöznének magokra, melly sok grádsal lépne fellyebb ditsősége 's boldogsága Hazánknek! Minden bizonyval a' bárdolatlan vad népekhez igen közelítő Zaránd, és a' vas kapu környéke szelíd s enge-

delmes Hazafiakat szülne, midőn vallásokat, mellyről semmit sem tud- [86] nak, a' Hazához tartozó kötelességeket, a' magok élelmekre szükséges eleségek útait a' jó móddal folyó gazdaság által megtanulnák. Egyről szólván értsük másról is. Ha nem mind egy forma is a' setétség a' vélünk egyesült Nemzeteken; mindenütt nagy még is, és annak elosztását a' köz jó szükségessé teszi. Azt pedig feltenni nem lehet, hogy ezek a' sok Nemzetek külön külön magok nyelvek által valaha esméretekét kiterjeszthessék, és magoknak világosságot szerezzenek. Azért a' Magyar Nemzet, mint édes Anya, szorosán köteleztetik arra, hogy nyelvére megtanítsa, és az által gyujtsa meg a' világosságot azok között, a' kiket kebelébe táplál. Egyik Nemzet is azok közül, mellyek vélünk egyesültek, maga nyelvén világosodását nem remélheti; azomban egyik is a' Magyar nyelv nélkül el nem lehet, és ez magában is az ő maradékjokat háládatosságra gerjesztheti, hogy a' sok együtt lévő, és a' sok zavarodással telyes nyelveknek tanulásától megszabadított.

§. 95. Egy Országban lakozó sok nemzetű köznépek világosítására a' tsalhatatlanabb út az egy nyelv, melly törvényes igazság szerént a' fővebb Nemzetnek nyelve. Igen böltsen adatik szájába a' *Diogenessel* beszélgető Nagy Sándornak egy felelet, mellyet adott az említett Filosofusnak ezen kérdésére: *Mit tsinálsz osztán a' Világgal, ha magadévá térszed? Szép kérdés egy Filosofustól*, felel a' Király, és előszámlálván azokat a' jókat, mellyeket egy jó Fejedelem birodalmának megadhat, azok között azt mondja: Az egész földet egy nyelvre, s ezzel az egy nyelvel a' mi tudományainkra 's mesterségeinkre tanítom meg.⁴⁴ Az a' kérdés vagy on azért hátra, miképen lehetne az egy Magyar nyelvre húzni a' ve- [87] lünk lakozó sok Nemzeteket; mellyre a' legegyszerűsebb felelet az: hogy minden Helységekben oskolák állíttassanak fel, mellyekben egyedül tsak a' tiszta Magyar nyelv hallattassék, és azon az egy nyelven taníttassanak mind azok a' dolgok, mellyekre a' köznépek szüksége vagon. Nem sokra terjed az, még is onnan füg az ő boldogságok. Ennek első tzikkelye a' Vallás; de a' szeretetet parantsoló Vallás, mellynek erköltsi tudományának Tanítója és Példaadója volt az idvezítő Jesus. *2-dik* a' Haza történetének rövid esmérete. *3-dik* a' Természeti Jóknak tudása, hogy tudhassa megesmérni kiki még ifjú korában, mellyik az a' jó fű, melly az ő tehenét fogja hizlalni, és annak tejét szaporítani. *4-dik* a' kertészségnek azon részei, mellyek a' Gyümölcsfákkal való bánást, és a' veteményeknek szaporítását esmérteti. *5-dik* a' szántás vetésnek fundamentomai. *6-dik* az írás, számlálás, éneklés, mellyeket a' nyelv tanulásának meg kell előzni, mint a' mellyen mind ezeknek folyni szükséges.

§. 96. Ne kételkedjünk azon, hogy a' köztünk lakó Nemzetek nyomorútt, és világosság nélkül való állapotjokban örömmel ne fogadják az ilyen hasznos intézetet. Ha volt valaha idegenségek az ilyen Nemzeteknek az afféle jó dolgoknak elfogadásában, tsak attól volt, hogy abból származó hasznok iránt nem volt senki megvilágosítva. Az olyan sükeretlen, és majd minden haszontól üres oskolai dolgok, a' millyenek eddig köztünk folytak, nem alkalmasok felindítani a' más nemzetbéli embert arra, hogy oskoláinkat gyakoroltassa gyermekeivel. De midőn minden Helységbe jó iskola állana fel, mellybe tartoznék annak akármelly Nemzetbéli lakosa gyermekét felküldeni; és a' mellyben esztendőnként kétszer is megeső Exameneken a' Gyermekek bizonyos pró- [88] báit adnák egész életekre kiterjedő hasznos tanúságoknak, úgy ítélem, minden háládatossággal köszönné Anyai hívségét a' Magyar Nemzetnek, és 20–30 esztendőre velünk egy nyelvet beszéllene minden. Vessünk egy tekintetet a' velünk egyesült Nemzetekre.

§. 97. Úgy tudjuk, hogy Horváth Országban tsak a' nagyobb helyeken lehet oskolát találni. Ezt vette volt szívére Néhai becses emlékezetű II. Jozsef Császár, midőn különös gondoskodást

⁴⁴ *Pántzél jegyzete*: Diogenes Beszélgetései Kazintzi Úr szerént 287. lap.

parantsolt az oskoláknak ottan való felállítások iránt. De más felől tudjuk azt is, hogy ez a jó intézet csak abban maradt. Az ottan való Fő Igazgató Szék egy tágas mezőt találhatott nagy szívségének gyakorlására, és ditső emlékezetének állandó fenhagyására az által, hogy a Nemzetnek hasznára tzelezó oskoláknak felállítása által a Magyar nyelvre megtanítaná azokat, kik mind magok viseletekre, mind öltözetekre, mind a Férfi, mind az Aszszonyi Nemben csak nem egészen Magyarok.

§. 98. A Szász Nemzet egy különös tiszteletet érdemlő, jó ízlésű, szorgalmatos, és munkás Nemzet, a nyelve igen kedvetlen, durva, az elévaló és tanultabb személyektől nem is betsültetik; hanem a falusiaknak és köz Burgereknek hagyják, a kik azon semmi esméretet magoknak nem gyűjthetnek. Az ilyen fővebb Személyek s tanultabbak beszélik a Magyar nyelvet is, úgy a Városiak csak nem mindnyájan, főként Erdélyben. Az egész Brassó úgy beszél a Magyar nyelvet, majd mint a Magyar. Elég oka vagyon azért ennek a Nemzetnek is, hogy a kimívelésben lévő Magyar nyelvet elfogadja, és abban nevelje gyermekeit, hogy a naponként szaporodó szép Magyar könyvek nekik is világosságul szolgáljanak.

§. 99. Az Örmény kereskedő Nemzet a két Hazában elterjedett, és Királyi városokat formál. [89] A Férfiak mindnyájan, az Aszszonyok közül pedig a felsőbb rangúak jól beszélik nemzeti nyelvünket, főként, a kik Magyar Országban vagynak megtelepedve. Erdélybe pedig inkább jobban tudják az Oláh nyelvet a városi Aszszonyok. Derék értelmű férfiakkal ditsekednek. A Magyar könyv köztök felette ritka. Vagynak azomban olyan józan gondolkodásúak is, a kik látván az Örmény nyelv által való tsekély tanulásokat az oskolában tanulóknak, szeretnék a helyett Magyar nyelven gyermekeiket taníttatni, és kétség nélkül nyelvünknek virágzóbb állapotja minden ösztönözés nélkül ezt a szándékot, melly még csak némelyekbe vagyon, közönségesebbé tész. Ez a Nemzet Magyarul beszél, Magyar öltözetben jár, egészen Magyar mutat, csak a van hátra, hogy legyen Magyar oskolája, és szokja meg gyermek korában az Örmény pronuciációt elfelejteni.

§. 100. A Nemzetekről azt jegyzi meg egy felebb is említett nagy tapasztalású Író: *A Nemzeteknek egy helyből más helybe való költözések egybenzavarták azt az ő Caracterekről való esméretet, mellyet a Régiék róllok tettek volt. A Saxok, kik Angliát elfoglalták, levetkeztek ott vadságokat. A Scithák valóságos maradéki, a Törökök, majd csak két századoktól fogva erejüket s durvaságokat levetkeztek. Még az Anglusok is változnak az útazás által. A Hollandus Coloniák az Ásiai módit s luxust vették fel Batáviában elfelejtkezvén Hazájokról, melly az erköltsnek lakó helye s a t.*⁴⁵ Ez a tapasztalás kétségbe nem hozható. A régi bujdokló Nemzetek Gothusok, Vandalusok s a t., mint ha a föld elnyelte volna, oda lettek; pedig hány ezerre nem telne azoknak maradékjok Európában. [90] De a nagyobb Nemzetek között eloszolván elvesztették nyelveket, és azzal együtt Nemzeteket is. A Németekre nézve még is nem egészen tapasztaljuk ezt Hazánkban. Úgy látjuk, hogy minden Nemzeteknél bajosabban magyarosodnak meg. Nem igyekeznek azon majd semmit, hogy nyelvünket tanulják, csak a mi reájok ragad későre. Öltözetek, szokások, gyermekeiknek szoktatása állandóul megyen esztendőről esztendőre; a mint erre elég világos példát szolgáltatnak a Tolna, Baranya, Somogy Vármegyékben, és a Banátusban megtelepedett Németek. Az a Frantzia helység pedig, melly Baranya Vármegyében vagyon, Magyarra lett, úgy, hogy a Frantzia nyelv már abban esméretlen. Így van a dolog az Erdélybe megtelepedett Németekkel.

⁴⁵ *Pántzél jegyzete: L'Esprit des Nations.*

Tsudálni lehet, hogy ezek nem akarják magokat a' hoz a' helyhez alkalmaztatni, a' hol magoknak boldog lakást találtak. Semmi is bizonyal őket hozzánk közelebb nem hozhatya, mint a' közöttök is magyarul folyó oskolák. Ha megállapodunk Baranya Vármegye közepette, és körülnézvéen meggondoljuk annak 336 Helységből álló kiterjedését, mellyekből tsak tsupa *Németek 56-tot a' Bosnyákok 36 Helységet* bírnak, a' többek pedig öszveegyelve vagynak. E' tsak magában elég arra, hogy valami érzéketlenséggel vádoljuk magunkat, hogy ezt a' zavart megorvosolni halogatjuk, midőn arra olly szembetűnő, és minden lakosoknak boldogságokat magában foglaló út mutatja magát előttünk, úgy mint az oskoláknak jobb lábba való állítások, és nyelvünkön való virágoztatások.

§. 101. Ne szűnnyünk meg tehát esedezni Nemes Hazánk kormánya mellett ülő Bölts Igazgatóinknak, hogy ezen nagy Jót munkába venni, és előmozdítani igyekezzenek. A' Hazának alsóbb [91] rendű egész serege kiált hozzájuk a' segedelemért abban a' setetésben, mellyben nyög annyi századoktól fogva. Mutatya azokat a' boldogabb Nemzeteknek munkás embereit, a' kik nyugodalomba nyert idejeket olvasásban töltik Házok népe között. E' mellett továbbá

Hazánknak 's Nemzetünknek díszeit, nagyobb s' kisebb rangal ékeskedő Birtokossait, a' kiknek szerentsés sorsoknak felállításáért száz meg száz kezek munkálódnak naponként, vigyük ama szerentsés szigetbe, melly felett a' Musák borostyán koszorúkat tartván kezekbe, rebdesni kezdettenek; vigyük bé a' *Muraközbe*, és mutassuk meg azt, hogy a' szép Jóságokkal megáldatott Úr, tsak magára is mennyit tehet Jobbágyainak formálásokban, és hogy a' nagy szívű Birtokosok, embereiknek nem tsak Urai, hanem Attyai is tartoznak lenni. Ennek a' Szigetnek örökös Ura tudni illik azon igyekszik, hogy az ott lakó számos Horvátokat Magyarokká tegye, melly végre sok helyeken Magyar oskolákat fundált. Ha ezen Szigetnek 113 Helységei a' Magyar nyelvet fogják mind beszélleni, elhíhetjük azt, hogy az oskolák által másutt is ezt lehet tselekedni. Melly tágas mezőt találhatnak itt Nemzetünknek nagy birodalmú Nagygyai embereikhez, 's Nemzetekhez való nagy-szívűségeknek megbizonyítására.

IV.

A' nyelv művelésére tartozó Fundatio.

§. 102. A' nyelv művelő nagy Társaságunkhoz nem lévén reménységünk; de szükségünk is nem ollyan, a' mint gondoltatik; annak eszközlését kell óhajtánunk, 's munkálkodnunk, melly azoknak hasznát kipótolja, és könnyebben véghez vihető, úgy mint a' jutalom pénznek kiosztogatására alkalmas fundust. Tudjuk azt, hogy nem tsak a' Fejedelmek, Királyok, és Népeket kor-[92] mányozó fő személyeknek közönséges Tárházok szolgálatnak summákat az afféle jutalom pénzekre; hanem sok különös személyek is. A' Természet Buvárát, ama nemes szívű Filozofus Urat *Boylét* magasztalja *Burnét*, hogy az ő Historiájának kinyomtatására nagy summát fordított. Magasztalja Anglia, hogy ezer font Sterlingekekre hágott fel esztendőnként sok ideig szeretettel tellyes adakozása. A' világ pedig hirdetni fogja mind örökké utolsó Testamentomát, melly által mint egy 500 Rhénes forintból álló esztendei jövedelmet hagyott annak a' Papnak, a' ki arra kiválasztva lévén esztendőnként nyoltz Predikáziók által oltalmazná a' Keresztény Vallást az Atheusok, Deisták, Pogányok, 'Sidók, és Mahumedánusok ellen ollyan nagy elméhez illő hozzáadással, hogy a' Keresztények között igen szokásba lévő tzivódásokba belé ne ereszkedjék. Ez az adomány ajándékozta meg a' Világot *Derhámnak* két megbetsülhetetlen munkájával, mellye-

ket nyelvünkön is olvashatunk. Nem tsak Hollandia, hanem az egész tudós világ tiszteli *Teylert*, tiszteli a' kegyes *Stolpot*, kik mind ketten jó summa tőke pénzt hagytak a' kiadandó jutalomra. Esmér a' Világ, és háládatossággal tisztel több ilyen felemelkedett elméjű Férfiakat.

Hagyhat é drágább értzből készült emlékeztető oszlopot valaki magának, mint az ilyen nagy emberek. Érzéketlennek és megvakítatnak kell annak a' természet javaival megáldott embernek lenni, a' ki porrá válendő testének nyugodalmára készített temető boltját a' mesterségnek pompás készülteivel tzipfrazza fel a' helyett, hogy azon költségnek feláldozásával Nemzetének ditsőségét, s boldogságát eléb mozdítaná, és magának nem a' vakító pompán átsorgó népnek; hanem a' böltseknek világa előtt érdemes emlékeztetének romolhatatlan oszlopot emelne.

[93] §. 103. A' Magyar Nemzet sok dolgokban emlékeztetéssé tette magát a' Világ Historiájában. Annak díszszei fő rangú Férfiai a' tudósok laistromát sok tekintetben nevelték, és nevelik ma is még szakadás nélkül. Augustus Császár idejébe tsak egy Mecenás volt, a' kinek emlékezte halhatatlanná lett; mi sokat számlálhatunk, a' kik a' szegény tollak alatt költ munkáknak lételet adtak, tsak a' vagyon hátra, hogy a' főben járó munkában a' nyelv művelésre szükséges fundatioknak felállításában tegyék nagy neveiket halhatatlanokká. Az a' példa is, melly most a' kezünk alatt lévő munkákat szüli, kétség nélkül olyan hathatós leszsz, hogy ezen jónak kinyerése kevésbe fog kerülni. Tsak a' kívántatik meg itt, hogy Nemzetünknek tiszta hívségű Tagjai közzül egy előlmenni szent kötelességének esmérvén, két vagy három nagy szívvel, és világi jókkal megáldott esmérőinek vagy Barátnak ezen szent tzelnt hathatósan elméjére adván azoknak adakozásokat nyerve ki.

§. 104. Három ilyen fundatiót kíván nyelvünknek művelése, egyet a' még fent lévő, és a' Grammaticai tudományra tartozó hiányosságoknak megorvoslásokra, vagy abban lévő homályosságoknak kivilágosítására. Másikat a' Poesisra. Harmadikat pedig az Eloquentiára, mint feljebb említettet. Megszereztetvén a' pénz mindenik fundatióra külön külön, a' kívántatik meg, hogy az adakozó Urak nyoltz vagy tíz Derék, Tanúlt, és Anyai nyelveket tisztelő Személyeket valjanak fundatiójok Kurátorainak vagy Administratorainak, a' kik megegyezve a' kérdéseket, vagy feltételeket kihirdetik, az azokra küldendő munkákat megolvassák, és ítéleteket megteszik. Mikor egyik közzülök meghaláloznék, a' helyett az életben maradott több Társaknak kellene mást választani. Nem könnyen állíthat é fel ilyen két fundatiót a' Nemes Magyar Ország, egyet pedig Erdély Or- [94] szága? Nem olyan nagy, nem is olyan terhes áldozatya ez a' nagy szívnek, azomban még is ditsőséges, és a' legnagyobb haszonnal bővelkedő. Minek utánna Hazánk nagy Férfiait a' buzgóság kezdette eleveníteni, nem kevésbé vétenék ellenek, ha tsak tántorgó reménységgel volnánk olly nagy jót előmozdító adakozások iránt.

§. 105. De e' mellett az emberi Nemzetnek ékesebb, s ditsőségesebb részében az Aszszonyi Szép Nemben hasonló segedelem kútféjére találunk. Tellyesek a' világi történetek annak magasztalásával, azért a' természeti készségért, serény, és buzgó munkásságért, mellyet a' közjónak előmozdításában a' terhesebb környülállások között is tudott megbizonyítani. Kevés Férfiúi nagy tetteket számlálhatnánk elő olyanokat, mellyekhez hasonlóknak emlékezetesekké nem tették volna magokat a' nagyra született Aszszonyi Személyek. Megesmérte volt a' Római Senatus akkor, mikor tisztán tudott ítélni, az Aszszonyi Nemnek érdemét; midőn kiadta volt parantsolatját az iránt, hogy a' Férfiak az ösvényekben előttök félreáljanak.⁴⁶ Ha Romának az ellenségtől való megszabadítása által a' Nagy Férfiak olly nagy hírt, nevet szereztenek, hánszor nem

⁴⁶ *Pántzél jegyzete*: Valer. Maxim. L. V. Cap. II. Nro. I.

tselekedték ezt a' Római Dámák némellykor elmés magok feltalálásával, némellykor aszszonyi ékességeknek feláldozásával. Tudósabb fő, igazabb lélek, egyenesebb szív tisztelt é meg valaha férfiu érdemet, mint *Erasmus* megtisztelte Barsola Annát:⁴⁷ Még nem esmérünk olyan ritka személyt Nemünkben, a' kinek érdeme olly sok szép elméktől, és annyi különböző nyelveken dítsértetett volna, mint a' XVI. százban egy Aszszony,⁴⁸ a' ki Istenné tétetett, [95] számára Templom szenteltetett a' külömbféle Poeták által, melly azután Decretum által erőssítetett meg a' Dubioosi Akademiában Venetiában.

§. 106. Ezen testi és lelki tökéletességekkel diszes Aszszonyi Nemtől annyi segedelmet várhatunk mi is Nemzetünkben, a' mennyit minden Nemzet eleitől fogva várt, 's nyert is. *Tolosa* régi és híres Város Frantzia Országban. De a' mi legnevezetesebb benne, az, hogy abban született *Isaure Klementzia* Gróf Kisaszszony. Itt vagyon annak márvány oszlopa, mellyet esztendőnként szoktak Május 1. napján virágokból font koszorúkkal megkoronázni azért, hogy illyen fundatiót állított fel annak megjutalmaztatására, a' ki legjobb próbát adna a' Poesisnek akarmelley nemében. Ez a' jutalom egy arany violából, más virágból, és egy ezüst fű szálból készítettik, mellyet szoktak ma is a' Tolosai Előljárók kiosztani. Meg romladozott azólta sok pompás temető bört; de a' Klementzia Kisaszszony oszlopa fenáll ma is 480 esztendőktől fogva, és tiszteltetik.⁴⁹

Ha a' mi nagy nevű, és fő rangú Dámáink között mintegy tükörbe szemlélhetyük azokat a' tökéletes Aszszonyságokat, a' kiket a' régibb világ mint Istenségeket tisztelt és imádot, kételkedhetünk é arról, hogy légyenek *Isaure Klementziák* is. A' melly arany bokréta és márvány oszlop tartya ennek nagy nevét örök emlékezetre; az vagyon tsak egyedül hátra, hogy nagy neveknek örök tiszteletére fő rendű Aszszonyaink megszerezzenek, mint a' következő maradék áldásának legditsőségebb materiáját.

§. 107. Midőn a' feltett kérdések kívánnyák feltalásokat mind azoknak az eszközöknek, mellyek által egy terhes környüállások között élő nyelv a' kimíveltségnek tökéletesebb pontyára [96] felemeltethetik; bajosan lehet remélleni azt, hogy akarmelley bölts munka is egészen megnyugtató világosságot szolgáltatathna ezen tárgyról. Még az a' jobb munka is, melly meg fog jutalmaztatni, az óhajtott tökéletességgel nem bírhat. A' matéria ollyan tehetségeket kíván, mellyek ritka emberben talátnak fel együtt. A' nyelv természeti alkotását esmérni, a' kimívelt nyelvekkel egybevetni, hogy tökéletes volta vagy hiányossága megesmértessék; tudni azt, miképen mentek elé a' kimívelt nyelvek; meghatározni, hogy azok az utak 's módok nálunk alkalmaztathatók é? Feltalálni azokat, mellyekkel élhetünk ollyan környüállások között, mellyek közé vagyunk helyeztetve. Ezeknek 's több illyeneknek kimerítések egyszeribe nem eshetnek meg. A' jutalmakat feltett nagy embereink is kétség nélkül igazságosabbak, hogy sem most egész tökéletességű munkát kíványanak megkoronázni. Egy meglehető útmutatással fognak egy próba tételben megelégedni. A' melly útmutatás még is alkalmas lesz arra, hogy a' szövevények között mutasson valamelly keskeny ösvényt a' sérelem nélkül való előhaladásra. Alkalmas lesz arra, hogy megmutassa nagy részét annak a' boritéknak, melly még a' Magyar nyelvnek tökéletességét fedezi. Alkalmas lesz arra, hogy az érzékenységet felélessze. Alkalmas lesz arra, hogy sok ollyan igazságokat adjon Nemzetének elméjére, mellyek eddig homályba

⁴⁷ *Pántzél jegyzete*: Erasmi Epist. 14. Lib. 14.

⁴⁸ *Pántzél jegyzete*: Johanna Aragonia.

⁴⁹ *Pántzél jegyzete*: Papire Masson in Elog. Clem. Isaure.

voltak, és azoknak kivilágosítások iránt gerjeszsen még nagyobb kívánságot. És így alkalmas lesz arra, hogy tsudáltassa, tiszteltesse érdemes emlékezeteket azoknak a' nagy szívű Hazánkfiainak, a' kik ezen világoŝsággal kívánták Hazájokat megajándékozni. Ugyan azért valami ditsőséget, tiszteletet, és köszönetet érdemelnek ezek a' próbatételek, egyedül tsak reájok hárúl.

MATHEMATICA
GEOGRAPHIA,¹

VAGY-IS²

A' MÉRÉS' TUDOMÁNYJA SZERÉNT

A' FÖLD GOLYOBISSÁNAK

ESMÉRETÉRE VEZETŐ

TUDOMÁNYNAK

SUMMÁJA.³

KÉRDÉSEK ÉS FELELETEKBEN

ÍRATOTT A' GYENGÉBB IFIAK SZÁMOKRA

PÁNTZÉL PÁL,

K. LÓNAI RÉF. PAP ÁLTAL.

KOLO'SVÁRATT.

Nyomtat. a' Réf. Kol. betűivel 1820-*ban*.⁴

¹ 1801-es kiadás (a továbbiakban: 1801): „A' Mathematica Geographianak”

² 1801: „vagy”

³ 1801: „Tudománynak rövid summája.”

⁴ 1801: „Nyomt. A' Réf. Kol. Bet, 1801. Esztend.”

[a1v]

Imprimatur.

Claudiopoli. 6. Augusti. 1801.

MÁRTONFI manu propria

[a2r]

ELŐLJÁRÓ BESZÉD.

MIkor a' Számos-beliek ellen indított szerentsétlen hartzon el-bullott Áthénásbéli Ifuságnak el-tettetésekor igen emlékezetes Oratioját mondaná PERIKLES, Illyen meg-jegyzésre méltó szókkal tette ki a' többek között Hazájának nagy romlását: A' Közönséges Társaságnak kára (azt mondja) hasonló most ahoz, a' mellyet egy egész esztendő szenvedne, ha annak Tavaszsa el-veszne. A' kár, mellyet a' Közönség szenved az Ifuság' formáltatásában való fogyatkozás által, ilyen forma természetű; akkor tétetvén virágzóvá és minden jókkal gyümölszözővé a' Társaság, mikor annak nevendékeny plántáji természetekhez illő nedvességgel tápláltatnak, az az, mikor annak Ifiaji mind azon hasznos és szükséges Tudományokban neveltetnek, melyek idején okosságot, böltsességet, a' virtushoz szeretetet öntvén beléjük, alkalmasosokká téstik őket a' Hazának szolgálójára.

A' Tudomány sok-féle, és különböző természetű, valamint az embereknek elme-béli tehetségek-is nem mind egy-formák, nem lehet azért erősíteni azt, hogy mindenek egy-aránt légyenek alkalmasok, akár mely Tudománynak, vagy mesterségnek meg-tanulására; sőt majd azt lehet inkább mondani, hogy minden elmének különös Tudományja vagon, melyre a' természetől különösen formáltatott; kétség nélkül tehát a' Társaságnak nagyobb böltdogságára kormányoztatnék az Ifuságnak nevelése akkor, mikor a' Tanuló-helyeknek Igazgatóji ki-szemelnék szoros vigyázással, mel- [a2v] lyik mire hajlandóbb a' tanuló Ifiak között. A' Tudós CLAVIUS mikor ifju korában a' Jesuiták' rendébe bé-állott volna, meg-próbáltatott, a' Tudományok között melyikre volna inkább alkalmas, és midőn onnan már, mint egy tompa és lomba ember szinte ki-küldetnék, egyik bölts Atyának jóvallására⁵ meg-vi'sgáltatik a' Geometriából-is, a' melyben oly' nagy esméretét tette nyilvánosságá, hogy örömmel megtartatott, és azután egy lett azon Századnak leg-nagyobb Mathematicussai között.

Azonban vagnak olyan Tudományok, a' mellyek mindeneknek egyformálag hasznosok, és a' mellyeknek tanulását el-nem mulathatja senki a' nélkül, hogy magát igen eleven gyönyörűségtől meg-ne foszsa, és hibás, 's gondolatlan neveltetéseink' vádja alól meg-szabadítsa, annyival inkább hogy ezen nevei a' tudományoknak, nagy elmebéli tehetséget nem kívánnak, mindenkétől könnyen meg-érthetők, és a' helyett, hogy a' gyenge elméket-is terhelnék, azokat sokképpen mulattatják 's vidámitják.

Illyen Tudomány nevezetesen a' Geografia, melynek hasznát, szükséges voltát, kedvességét, és könnyűségét nem lehet kétségbe hozni. Ez az elmének majd semmi fáradságába nem kerül. Egy emlékeztető tehetség, egy kevés jó itélő elme elég annak meg-tanulására: Ez égy véghetetlenül egymástól különböző szép dolgokkal telyes mezőt nyit-fel az embernek szemei előtt, és ki-elégíti azt a' vi'sgáldó hajlandóságot, mely mindennek természete, és a' mely által vonatunk mind azoknak meg-tudásokra, mellyek rajtunk kívül történnek.

⁵ 1801: „javaslására”

[a3r] *De mivel igen gyenge, igen homályos, és éppen fundamentum nélkül való ez a Tudomány a földnek különös esmérete nélkül, szükség hogy a földnek külső színén találtató sokféle dolgoknak szemlélését megelőzze az a Tudomány, mely a földet csak magában teszi tzeljává. Midőn az Országokat, Tartományokat, és a természetnek azokban találtató javait akarjuk vizsgálni, igen illő és szükséges előbb tudni azt, mitsoda ez a föld, minémű formája vagyon, mitsoda nagyságú, mitsoda fundamentumon építettett, álló-é, vagy mozgásban vagyon, miért vagyon annak egyik részében nagy meleg, mikor a másikkban nagy hideg uralkodik; honnan vagyon az, hogy a nappal hosszú annak egyik részében akkor, mikor a más részében rövid. Miképpen lehet ezt a nagy testet ki-ábrázolni, miképpen lehet azt részekre szaggatni, és minden darabjait szem' eleibe helybeztetni. 's. a. t. És így a Mathematica Geografiát szükség előbb haladni, a ki ezen nagy testnek színét ékesítő minden helyek' szépségének szemlélésére akar annak tágas mezejére bé-állani.*

Ezt a Tudományt kívántam röviden, egyszer'smind pedig mentől érthetőbben lehetett nevendékeny Ifjainknak kezekbe adni, midőn látnám, hogy e' nélkül egészszen szűkölködnek, elevenítettvén⁶ attól a kedves reménységtől, hogy Nemes Hazám' s Nemzetem' Tavaszszának kiességét s termékenységét, ha csak kitsiny részben-is nevelbetem.

Írtam Kendi Lónán 1781. Esztendőben Májusnak 27-dik⁷ napján.

[a3v] [üres lap]

[1]

A' GEOGRAPHIÁROL KÖZÖNSÉGESEN.

KÉRDÉS.

Eredetire nézve mitsoda szó ez, Geographia?

FELELET.

Görög szó; egybe vagyon szerkeztetve ezen két szóból *Gea* föld, és *Grapho* írók.

K. *Mitsoda hát a' Geografia?*

F. Ollyan tudomány mely a' földnek esméretére tanit.

K. *Hány részekből áll a' föld?*

F. Két részekből, Szárazból és Vizből.

K. *Tanítja-é mind a' kettőt a Geografia?*

F. Igen-is, valamint a' lakható száraznak, úgy a' folyó vizeknek; azoknak egyben-gyűlt sokaságának, a' Tengereknek, Tóknak esméretekre vezet.

K. *Vagyon-é ollyan szélesebben ki-terjedő nagyobb Tudomány melynek része lehet a' Geografia?*

F. *Vagyon; a' Cosmographia, mellynek tzelja az egész világnak úgy-mint az égnek, és a' földnek meg-esmértetése.*

K. *Hát a' Geografia nem foglal-é magában más különöesebb Tudományokat?*

⁶ 1801: „és elevenítettvén”. Az 1820-as kiadásból a kötőszó kimaradt.

⁷ 1801: „26-dik”

F. Magában foglalja a' *Chorographiát*, mely a' föld' egy darab részének, mint vala- [2]⁸ mely Birodalomnak, vagy Tartománynak le-írása. Ugy a' *Topographiát*, mely tsak egy különös helynek, mint egy Városnak, vagy Falunak le-írása.

K. A' *Geografia e' szerént mikor az egész földet tanítja meg-esmérni mit tselekszik?*

F. Annak egész természeti állapotját elé-adja, minden minémüségeivel, mint formáját, nagyságát, az égi testek között való helyét, hegyeit, vizeit, terméseit, a' sok Tartományokat, Birodalmokat, Nemzetségeket, azoknak igazgatások' formájával együtt.

K. *Ezeknek a' különböző dolgoknak világosabb elé-adásáért el-osztatik-é ez a' Tudomány különböző részekre?*

F. El-osztatik nevezetesen három felé, és azért három-féleképpen-is neveztetik, azon dolgok szerént a' mellyeket tanít.

K. *Mellyek azok?*

F. 1-ször:⁹ Az a' része ennek a' Tudománynak, mely a' földet tsak magában nézi, minden rajta, vagy benne lévő ajándékai nélkül, és így annak formáját, mennyiségét, helyét, különböző karikák által való el-osztatását tanítja, neveztetik *Mathematica Geografiának*, mert ezeknek esméretekre, mérések kívántatnak, mellyet a' *Mathesis* tanít.

2-szor. A' mely tanítja a' földnek állandó részeit, és azon testeket mellyek annak színén vagynak, vagy benne teremnek, neveztetik *Természeti (Physica) Geografiának*.

3-szor: A' mely elé-adja, annak színén lakozó Népeket, a' sok Országokat, Tartományokat, a- [3] azoknak Társaságbéli igazgatások' formáját, neveztetik *Politica Geografiának*.¹⁰

K. *A' mi tzélunk a' Mathematica Geografiának tanulása lévén, mond-meg már világosan mitsoda az?*

F. Az a' Tudomány, mely a' földnek valóságos formáját, kerületének 's temérdekségének mennyiségét, az égi-testek között való helyét, forgásait, különbözőféle abrantsok, pontok által, és más módokon való el-osztatását¹¹ hiteles bizonyításokkal tanítja.

I. RÉSZ. A' FÖLDNEK FORMÁJÁRÓL.

K. *Milyen formája vagyon a' Földnek?*

F. Gömbölyű kereksgű formája, mint a' golyóbisnak.

K. *Mitsoda erősségekkel lehet azt meg-mutatni?*

F. Meg-lehet I-sőben az útazóknak két-rendbéli tapasztalásokból.

[4] K. *Miben áll az első tapasztalások?*

F. Ha mégyen az útazó mind tsak Észak-felé, mentől tovább halad, annál feljebb emelkedteknek látszanak az Északi tsillagok, és annál inkább alá-szállani a' Déli tsillagok; Ellenben

⁸ A lapszámozás téves, az 1820-as kiadásban itt a „3”-as szám szerepel.

⁹ 1801: hiányzik az „1-ször” szó

¹⁰ *Pántzél jegyzete*: Azokat a' Földnek esméretére vezető könyveket, melyekben az Író a' Népeket, Nemzetségeket adja elé, különböző Birodalmokra, Országokra osztva; a' Természetnek ajándékival, javaival, némelyek nevezik *Historiai*, mások *Civilis Geografiának*, magok az Írók pedig tsak Geografiának rövid szóval, a' mely könyvekbe a' Politica és Fisica Geográfia egybe vagyon foglaltatva, és többnyire a' Mátématica Geografia elől tétetik röviden tsak bé-vezetésül.

¹¹ 1801: „el-osztatását”

ha utazik Dél-felé, az Északi tsillagok szállanak annál inkább alá, mentől inkább távozik azoktól, a' Déli tsillagok pedig annál inkább emelkednek feljebb.

K. *Mellyik a' második tapasztalás?*

F. Tengeren¹² utazók midőn Hazájok-felé a' parthoz közelitene, csak vitorláját látják először a' parton fel-emeltett tornyoknak, azután pedig lassanként közelítvén, mind nagyobb-nagyobb részeit látják azoknak, míg végre egészen földig szemlélhetik. Ellenben ha távoznak a' ki-kötő helytől, el-kezdik szemek elől veszteni a' tornyoknak vagy más épületeknek alsóbb részeket, és mennél jobban távoznak, annál nagyobb részek tűnik-el, míg végre csak a' vitorlák látszanak, és osztán azok-is el-rejtetnek.

K. *Hova rejtetnek, és miért történik ez így?*

F. Minthogy a' föld gömbölyű, a' Tengeren uszó hajók, és a' part között lévő domborusága a' földnek nem engedi, hogy az épületek egyszeriben egészen meg-láttassanak, hanem lassanként míg azokhoz annyira közelit a' hajó, hogy a' földnek domborusága semmi akadályt nem vethet a' szem eleibe.

K. *Mellyik a' II-dik Erösséged?*

F. A' Hóldnak fogyatkozásai ezt hasonlóképpen bizonyítják. Ugyan-is mikor a' *Nap* és *Hóld* közzé esik a' *Föld* úgy, hogy hárman egyenes [5] linéába állanak, akkor a' Földnek árnyéka, a' Hóldnak tárgyára vetődik, és attól ez megsetétedik, a' mely setétség mind-örökké kerek szabású, a' Föld akár hogy forduljon a' Nap felé; ha tehát a' földnek árnyéka kerek, magának-is olyanak kell lenni.

K. *Vagyon-é még több erösséged?*

F. Ellene mondhatatlan próbája a' Föld' gömbölyűségének az-is, hogy sok-ízben körülhajókázták azt az emberek. El-indultanak tudni illik egy bizonyos kikötő helyből egyfelé, példának okáért Nap-nyugot-felé, és csak arra folytatván útozásokat végre vissza-érkeztek azon helyre, a' honnan el-indultak volt. Ha valaki egyenes térségen útozik csak egy-felé, soha vissza nem juthat el-indulásának helyére; hanem ha önként visszatér oda.

K. *Ki volt az a' nagy ember a' ki leg-elébb ezen veszedelmes útnak indult?*

F. Az volt MAGELLÁNES FERDINÁND erős és bátor szívű Férfi, a' ki akkori Római Császár, és egyszer'smind Spanyol Király V. KAROLY neve alatt Spanyol országból *Sevillából* el-indult 5. hajókkal 1519-dik Esztendőben Nap-nyugot-felé, és szüntelen arra tartván, el-érkezett azon Szigetekbe, melyeket ma Filep Szigeteinek hívják, az hol maga MAGELLANES az Indusokkal való hartzolásban el-esett, és nem-lehetett szerentséje a' földnek körülhajókázásához, de Társai közzül némellyek CANO SEBASTIÁNUS JÁNOS vezérlése alatt egy hajóval útjokat szüntelen folytatván, haza érkeztek Sevillába 1522-dik Esztendőben, el-töltvén utazásokban 3. Esztendőket és 29. napokat.

[6] K. *Ezek az erösségek elégségesek annak meg-tartására,¹³ hogy a' Föld gömbölyű; de valyon sima gömbölyű kerekességű-é?*

F. Egyenlő simaságú gömbölyűnek nem-mondhatjuk, mert a' sok vizek mellyek partjaiknál alább állanak, annyival inkább a' sok hegyek, halmok, völgyek a' földnek színét darabossá, egyenetlenné¹⁴ tészik; de ezek olyan apróságok a' földnek nagyságához képest, hogy szembe nem tűnhetnek: A' bors-szemen-is vagnak apró dombosságok, még-is kereknek nevezzük.

¹² 1801: „A' Tengeren”

¹³ 1801: „meg-mutatására”

¹⁴ 1801: „darabossá és egyenetlenné”

K. *Mind ezekből hát csak a' következék; hogy a' földnek színe nem egyenlő simaságú; de mitsoda fundamentumos ok vagyon melyre nézve tökéletes gömbölyűnek-is nem-mondhatjuk?*

F. Az, hogy az Északi és Déli részeken egymással átalellenben egy kevésbé bé-vagyon nyomúlva, és ott olyan domborúsága nintsen, mint a' közepén körös-körül, mely-szerént a' föld' gollyóbissát hasonlíthatjuk egy Narantszhoz.

K. *Nagy-é a' földnek azon részeken való bé-nyomulása?*

F. Igen kitsiny a' földnek temérdekségéhez képest, úgy hogy észre nem-vehető, azért-is minden hiba nélkül mondhatjuk azt, hogy a' föld egy gollyóbis formájú gömbölyű kerekiségű nagy test.

[7]

II. RÉSZ A' FÖLDNEK NAGYSÁGÁRÓL.

K. *Nagy test a' föld a' mint mondád; hány mért-föld annak kerülete?*

F. Mint-egy¹⁵ öt ezer négy-száz német mért föld.

K. *Hogy lehet azt olyan meg határozva tudni?*

F. Gondolhatunk a' föld' golyóbissának éppen közepén olyan nagy abrantsot, mely azt egészszen körül-kerítse. Ezt osztjuk 360. egyenlő részekre, mivel a' *Mathematicusok* minden abrantsot (*Circulust*) annyi részekre osztanak, és azokat gradusoknak nevezik. Hogy ha már tudjuk hány mértföld vagyon ezen nagy abrantsnak egy gradussában, tudhatjuk azt-is mennyi vagyon az egész abrantsban, a' két számokat együtt sokszorozván. Vagyon példának okáért egy gradussában ezen nagy abrantsnak 15. Német mértföld, ez a' 15. hát sokszoroztatik 360-nal és jó ki 5400. az egész abrantsnak mértéke.¹⁶

[8] K. *Ha tudjuk azt menyit a' földnek kerülete, abból tudhatjuk-é azt-is mennyit annak keresztül-mérője, az az, hány mért-föld egy olyan linéa mely a' földnek közép pontján keresztül nyúlván ezt a' nagy abrantsot mind a két végével érne?*

F. Tudhatjuk, mert minden abrants úgy van az ő keresztül-mérőjéhez mint 314. vagyon 100-hoz; következésképpen ennek fel-találása a' hármassal tartozik, és így tétetik-fel: a' mint 314. vagyon 100-hoz, úgy vagyon egy 5400 mértföldről álló terület, a' maga keresztül-mérőjéhez: e' szerént az 5400. sokszoroztatik 100-zal, a' mi ki-jő el-osztatik 314-el, és a' mi innen ki-jő, a' leszen a' keresett *Keresztül-mérő* linéának mennyisége.

K. *Hány mért-föld hát ennek a föld golyóbissát körül vevő nagy abrantsnak keresztül-mérője?*

F. Az 1719. és félnél valamivel több, mely szerént fel-tehetjük 1720-ra.

K. *Meg-mondhatod-é azt-is: az egész föld' golyóbissának színe hány 4-szegű Német mért-föld?*

¹⁵ 1801: A „Mint-egy” szó a mondat végén szerepel: „[...] mért-föld, mintegy.”

¹⁶ *Pántzél jegyzete*: Bizonyos eszközök vagyon arra a' tsillag-vi'sgálónak, hogy az égnek bóltozatján egy abrantsat gondolván, annak egy gradusnyi részét kihatározzák, a' mely gradusnak két végénél lévő tsillagoktól két egyenesen le-függő linéákat vonnak le a' földig, ott azon két helyeket meg-jegyzik, és a' közt, mely a' két meg-jegyzett helyek között vagyon meg-mérik, a' melyből meg-tudhat- [8] ják egy akármelyik nagy abrantsnak egy gradussában, hány láb, hány lépés, vagy hány mért-föld vagyon.

F. A' Számvetésnek mestersége szerént azt-is könnyű ki-találni, tudni illik mint-egy¹⁷ 9288000. kilentz millio két-száz nyoltzvan-nyóltz ezer.

K. *Hogy kell azt érteni?*

F. Úgy, hogy annyi számu lepedővel lehetne bé-teríteni az egész földnek színét, a' mely le- [9] pedőknek mind szélességek mind hosszúságok, egy német mért-föld volna.

K. *Mint-hogy az-is meg-határozthatik a' felyebb-valókból, mond-meg azt-is mennyi a' földnek temérdeksége kotzka mértföldek szerént?*

F. 2662. millio 560-ezer Német mértföld.

K. *Hogy kell azt érteni?*

F. Úgy, hogy a' földnek gollyobissát annyi számu kotzkákból lehetne ki-rakni, mellyeknek mindenik óldalak egy egy Német mértföld volna.¹⁸

K. *Egy nagy temérdekségű test azért a' föld; de a' Nap még-is annál mennyivel nagyobb?*

F. Igen sokkal nagyobb, úgy-mint 1. millio 400-ezerszer.

K. *Hát a' Hóld menyiszer kissebb a' földnél?*

F. 50-szer.

[10]

III. RÉSZ. AZ ÉG' ÉS FÖLD' SARKAIRÓL

K. *Ha körül-nézed az Eget mi tűnik szemeidbe?*

F. Egy szélesen ki-terjedett kék-színű bóltzat, mely a' földet egy-forma távulságra mindenütt bé-borítani láttatik.

K. *Hát a' tsillagok hogy láttatnak azon?*

F. Úgy tetszik mintha abban vólnának mint valami bóltzatban helyeztetve, mindnyájan egyenlő távulságra tőlünk, és minden 24. órák alatt, az Égnek kék bóltzatjával együtt a' föld körül meg-fordúlnának Nap-keletről Nap-nyugotra.

K. *Mikor így a tsillagos Ég a föld körül meg-fordulni tetszik Nap-keletről Nap-nyugot-felé, nem-lehet-é észre venni két pontot Délre és Északra melyek ott mozdúlhatatlanul állanak?*

F. Igen-is észre lehet venni két egymás ellenében lévő pontokat, melyek mint valami Tengely-végek úgy állanak kétfelől mozdúlhatatlanul, és mintha az egész tsillagos ég azok körül forgana.

K. *Azért hogy neveztetnek azok a' pontok?*

F. Világ Sarkainak, vagy Ég Sarkainak, Görög névvel *Polusoknak*.

K. *Mit térszen ez a' szó Polus?*

¹⁷ 1801: A „mint-egy” szó a mondat végén szerepel: „[...] ezer mint-egy.”

¹⁸ *Pántzél jegyzete*: Minden golyobis formájú kerek testnek felső színe □ mértékekre vétettetik ha annak közepét körül-övedző abrontsnak mennyisége, a' maga keresztül-mérőjének mennyiségével sokszoroztatik, mint itt példának okáért az 5400. az 1720-al. Ha továbbá a' □ mértföldeknek száma sokszoroztatik ismét a' keresztülmérőnek mennyiségével, a' sokszorzásból származott nagy szám elosztatik 6-tal az osztásból ki-jött szám adja a' golyobisnak temérdekségét kotzka-mértékekben. Megkell még itt jegyezni azt, hogy a' Német mértföld mondatik Geografiai mért-földnek-is, mivel a' Geografusok azzal élnek. Egy ilyen mért föld, a' földön lévő leg-nagyobb abrontsban egy gradusnak 15-tőd része, és foglal magában 3802. Párisi öleket.

F. Ez véski eredetét ettől a' szótól *poleo* for- [11] ditom, és így annyit téssen mint *Fordító Sark*, vagy¹⁹ *Tengely-vég*.

K. *Mitsoda nevezetek vagyon, melyel egymástól meg-külömböztetnek?*

F. Az Északi pont, vagy Északi Sark nevezetik *Polus Arcticus*nak a' hozzá közel lévő tsillagzatról,²⁰ melyet a' Görögök *Arctos*nak, a' Déákok *Ursának*, a' Magyarok *Medvének* neveznek. A' Déli Sarok pedig nevezetik *Polus Antarcticus*nak, mely annyit téssen mintegy az *Arcticus* ellenében álló, minthogy ez a' másiknak éppen ellenében vagyon.

K. *Mi a Világ' Tengelye?*

F. Egy olyan képzelt linéa, mely az Égnek egyik sarkától, vagy *Polussától* a' másikig keresztül menni képzeltetik úgy, hogy az egész látható világnak, és így a' föld' golyóbissának is éppen közép pontján nyúlják által.

K. *Mi a föld' Tengelye?*

F. Az a' kitsiny része a' Világ' nagy tengelyjének, mely tsak a' föld' golyóbissán gondoltatik által-menni.

K. *A' földnek-is vagynek hát sarkai különösön, vagy Polussai?*

F. Annak-is sarkok és Polusok tulajdonittatnak, melyek az ő tengelyének képzelt végei.

K. *Mennyi hosszúságú a földnek tengelye?*

F. Mivel e' föld' golyóbissa egy kevésé a' sarkainál bé van nyomúlva, tehát a' tengelye valamivel rövidebb, mint a' nagy abrantsnak keresztül-mérője, melyel a' földnek közepét a' [12] Nap-keleti és enyészeti pontokon képzeltük vólt körül-vétetni, az hól a' föld domborúbb.

K. *Hány Német mértföldekkel tétetik annál kisebbnek?*

F. Mintegy 6. mértföldekkel.

IV. RÉSZ.

AZ ABRONTSOKRÓL KÖZÖNSÉGESEN.

K. *Mik azok a' külömb-féle sok karikák, egymást keresztül vágó linéák, melyeket látunk a' föld' színét ábrázoló Kártákon, abroszokon?*

F. Azok meg annyi abrantsok, melyeket a' föld golyóbissa körül képzelnék a' Geografusok, hogy azok-által a' földnek részeit egymástól meg-külömböztessék, és annak természeti valóságát világosabban meg-esmértethessék.

K. *Kitől²¹ vették ők azokat a karikákat?*

F. Az Égnek tsillagjait vizsgáló Astronomusoktól, a' kik hogy helyes okait adják, mind a' Nap, mind a' több Égi testek mozgásaiknak, külömb-féle abrantsok által osztották-el az Égnek böltozatját, a' szerént, a' mint azoknak az Égi testeknek mozgásaik 's forgásaik kívánták.

K. *Meg-felelnek-é hát a' föld' golyóbissára vont abrantsok az Égi abrantsoknak?*

F. Meg-felelnek minden pontban, mert midőn az Égnek böltozatja úgy láttatik a' földet körül-venni minden-felől, hogy annak üregének éppen közép pontjában légyen, tehát gondolha- [13] tunk az égi abrantsoknak minden pontjaiból egyenes linéákat le-nyúlni a' földig,

¹⁹ 1801: „avagy”

²⁰ 1801: „tsillagzattól”

²¹ 1801: „Kiktől”

mellyeknek végeik²² úgy jegyzik-ki azokat az abrontsokat a' föld' színén, hogy egymás arányában légyenek; ugyan azért az Égi abrontsoknak neveiket meg-is tartják.

K. *Illenek-é a' föld' golyóbissára mind azok, melyek tartoznak az égre?*

F. Nem mind illenek, vagynak tudni illik olyanok, mellyek különösön tsak az Égi-testeknek tudományjára valók, és a' földre nem tartoznak.

K. *A' melyek alkalmaztattak a' föld' golyóbissára hány félek?*

F. Két-félék, ugy-mint nagyobbak és kisebbek.

K. *A' nagyobbak hányan vagynak?*

F. Négyen, úgy mint *Egyenlitő, Allatos, Déli* és *Határozó* abrontsak.

K. *Hányan vagynak a' kisebbek?*

F. Ismét négyen, úgy mint két *Fordító* és a' *Polusok* abrontsai.

K. *Miért neveztetnek nagyobbaknak az első rendbéliek?*

F. Azért, mert úgy vészik körül a' föld' golyóbissát, hogy annak éppen közepén mennek-el, és azt két egyenlő részekre osztják.

[14]

V. RÉSZ.

AZ ABRONTSOKRÓL KÜLÖNÖSÖN,

ÉS I-sőben AZ EGYENLITŐRŐL.

K. *Mi az Egyenlitő? az (Aequator?)*

F. Az egyik a' leg-nagyobb Abrontsok között, mely a' föld' golyóbissát éppen közepénn, egyenlő távulságra mindenütt a' Polusoktól körül-keríti, és azt két egyenlő, úgy mint Északi és Déli felekre osztja.

K. *Miért neveztetik Egyenlitőnek?*

F. Azért, hogy mikor a' Nap ennek irányában az Égi Egyenlitőbe lépik, és esztendőben kétszer azon a' föld-körül meg-fordulni láttatik, a' nappalt az éjtszakával egyenlővé teszi mindenütt a' föld' színén, annak sarkain kívül.

K. *Mikor szokott a' történni?*

F. A'Tavasznak és az Ősznek kezdetekor, úgy-mint Mártiusnak 20-dik és Septembernek 23-dik napja táján.

K. *Mitsoda hasznai vagynak ennek az abrontsoknak a' föld' golyóbissán?*

F. Az a' haszna vagyon 1-ben, hogy az egész föld' golyóbissát két egyenlő részekre osztja, mellyek között az a' része, mely az Egyenlitőn innen vagyon reánk nézve, neveztetik Északi résznek, a' mely pedig túl vagyon, neveztetik Déli résznek.

K. *Mellyik a' 2-dik haszna?*

F. Az, hogy fundamentumúl szolgál minden [15] helyeknek meg-mérésekre, a' mennyiben ettől távolabb, vagy közelebb fekszenek valamelyik Polus-felé.

K. *Mellyik az 3-dik haszna?*

F. Az, hogy eszközül szolgál, ugyan az helyeknek meg-mérésekre, a' mennyiben már azok ennek hosszában fekszenek Nap-kelet és Nap-nyugat felé.

K. *Mellyik a' 4-dik haszna?*

²² Az 1820-as kiadásban tévesen „végéig” szerepel, az 1801-es még „végeik”-et közöl.

F. Az, hogy a 'Nap' útja ezt két helyen keresztül vágván, ki-jegyzi abban azon két pontokat, melyekben mikor bé-lépik, az Egyenlítőt el-érvén, egyenlővé teszi a' nappalt az éjtszakaiával.

K. *Hogy neveztetnek azok a' pontok a' Nap' útjában?*

F. *Nap és Éjj' egyenlősége pontjainak (puncta aequinoctialia)*

K. *Vagyon-é még valami haszna?*

F. Vagyon még az, hogy az időnek mértéke, a' menyiben meg-határozza az egész természeti napot a' maga egész kerülete által.

K. *Hogy kell azt érteni?*

F. A' nap 24. órák alatt a' földet meg-kerülni láttatik, tehát ennek az abrónstnak 15. grádussát futja-el egy óra alatt, mely-szerént ennek 15. grádussai téznek egy órát, és egy grádussának 15. minutáji téznek egy minutányi időt.

VI. RÉSZ.

AZ ÁLLATOS ABRONTSRÓL ÉS A' NAP' ÚTJÁRÓL.

K. *Mitsoda az Állatos abrónst, vagy Zodiacus?*

F. Ez egy képzelt széles póla vagy óv forma ki-terjedés az ég' bóltozatján, melyben vagynak azok a' 12. égi Jegyek, a' melyekben a' Plánéták útjokat folytatják.

K. *Miért neveztetik Zodiacusnak, Állatos abrónstnak?*

F. Azért, mert az említett 12. égi Jegyeknek, melyek abban vagynak lelkes állatoknak neveik tulajdonítottak. *Zodiacus* pedig vérszi eredetét ettől a' Görög szótól *Zodion* mely anyit tészén, mint lelkes állat.

K. *Hány grádusnyi annak szélessége?*

F. Mintegy 14. grádusnyi.

K. *Vagyon-é helye és haszna a' föld' golyobissán?*

F. Nintsen; hanem tsak azért illő emlékezni rólla, hogy a' Nap annak éppen közepén láttatik utazni mind örökké, és a' földet azon esztendő alatt meg-kerülni, mely-szerént ott egy karikát írván-le a' Nap, az a' földre-is alkalmaztatik.

K. *Hogy neveztetik az a' karika?*

F. Minthogy a' Nap azon láttatik utazni, neveztetik *Nap útjának*, és mivel minden Plá-[17] néták mint maga a' Nap-is abban szenvednek fogyatkozást, (*Eclipsist*) neveztetik *Eclipticának*.

K. *Miképpen alkalmaztatik ez a' föld' golyobissára?*

F. A' mint a' Nap az Égen esztendei útját láttatik meg-tenni a' föld-körül, ez a' karika-is azt körül-keríti úgy, hogy az Egyenlítőt két-hellyeken hárántékoson keresztül-vágja, és a' földet két egyenlő részekre osztja.

K. *Menyire távozik-el a' Nap kerülő útján leg-meszszebb az Egyenlítőtől?*

F. 23. és fél grádusnyira, minthogy azok a' szegeletek melyeket a' Nap' útja tsinál, az Egyenlítővel, mikor azt által-vágja, anyi nagyságuk.

K. *Hogy neveztetnek azok a' pontok, melyek Délre és Északra a' Nap' útjában leg-távolabb esnek az Egyenlítő-től?*

F. *Nap' megállása pontjainak, (Puncta Solstitialia.)*

K. *Miért neveztetnek úgy?*

F. Mert a Nap kerülő út útjában által haladván az Egyenlítőn, attól el-távozik lassanként, és mikor ezen pontokat el-éri, mintegy meg-állapodik azokban és kezd vissza térni ismét az Egyenlítő felé, a' mellyen midőn ismét által-haladott, azon a' részen-is olyan meszszeségre távozik-el a' másik pontig, a' honnan hasonlóképpen kezd vissza-jőni.

K. *Hány részekre osztatik a' Nap' útja?*

F. Tizen-két részekre, a' 12. Hónapok szerint.

K. *Hogy neveztetnek azok a' Részek?*

[18] F. Jegyeknek, azon Égi-Jegyekről, Tsillagzatokról, mellyeket a' Nap' útjában tanáltanak vólt az emberek.

K. *Mellyek azok az Égi Jegyek?*

F. *Kos, Bika, Kettős, Rák, Oroszlány, Szűz, Mérték, Skorpio, Nyilas, Bak, Viz-öntő, Halak,* mellyeket ilyen versbe foglalt AUSONIUS, Déák Nevek szerint:

Sunt Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo,
Libraque, Scorpius, Arcitenens, Caper, Amphora, Pisces.

K. *Hogy osztatnak-el ezek?*

F. Közönségesen két szakaszokra, mivel haton innen lévén az Egyenlítőn reánk-nézve, mondatnak *Északiaknak*, úgy-mint a' *Kos, Bika, Kettős, Rák, Oroszlány, Szűz*: Haton pedig túl az Egyenlítőn mondatnak *Délieknek*, úgy mint *Mérték, Skorpio, Nyilas, Bak, Viz-öntő, Halak*.

K. *Az Északi jegyeket ismét hogy osztjuk-el?*

F. Két-felé, *Tavasziakra* és *Nyáriakra*.

K. *Miért?*

F. Mert míg a' Nap jár a' három elsőbenn, addig Tavasz vagon, azért nevezük azokat *Tavasziaknak*, és a' míg jár ugyan ezen *Északiak* közzül az három utolsóban addig Nyár vagon, azért nevezük azokat *Nyáriaknak*.

K. *Hát a Déli Jegyeket hogy osztjuk-el?*

F. Azokat-is két-felé, *Ősziakra* és *Téliekre*, ugyan abból az okból, hogy a' Nap míg járja a' három elsőket ezen Déli Jegyek közzül, addig Ősz vagon. A' míg pedig járja a' három utolsókat, addig Tél vagon.

[19] K. *Mindenik Égi-Jegy pedig külön-külön hogy osztatik-el?*

F. Harmintz Grádusokra.

VII. RÉSZ. A' DÉLI ABRONTSRÓL.

K. *Mitsoda a' Déli Abronts vagy Meridianus?*

F. Az, mely éppen rajtunk és a' két Polusokon menvén által, az Egyenlítőt egyenes szegeletekre által-vágja, és az egész föld' golyobbisát két egyenlő úgy-mint Napkeleti és Ényészeti részekre osztja.

K. *Miért neveztetik Déli abrontsnak Meridianusnak?*

F. Azért, hogy mihelyt a' Nap ezen karikát el-éri, leg-ottan Délt szerez mind azoknak a' kik azon karikába esnek, és éjfél mikor lábaink iránt azon karikába érkezik.

K. *Sok Déli abrontsnak kell hát így lenni?*

F. Úgy vagyon, anyit gondolhatunk az Egyenlítón által-menni a' mennyi pontjai annak lehetnek, mert minden helyeknek különös Déli abrontsak vagyon, akár mely közel légyenek egymáshoz helyeztetve Nap kelet és nap-Nyugot felé.

K. *Mi módon szemléltethetnek hát mind azok a' földet ábrázoló golyobisokon és abroszokon?*

F. Azokat mind szemléltetni lehetetlen, mert [20] úgy a' földet ábrázoló eszközöknek színek fekete linéákkal vólnának egészszen el-borítva: arra nézve az Egyenlítőnek tsak 10-dik vagy 5-dik grádussai szerént vonatnak-le.

K. *Mitsoda különös haszonra szolgálának azok a' Déli abrontsak?*

F. 1-ször:²³ Ki-jegyzik mind azokat a' helyeket, melyeknek egyszer'smind vagyon déljek. 2-szor: A' föld' golyobbisát két egyenlő felekre osztják, úgy-mint Nap-keleti és Nap-nyugoti felekre. 3-szor Ezek szolgálának a' helyeknek meg mérésekre, melyek egy-másra-nézve Nap-keletre, vagy Napnyugotra fekszenek.

K. *Ezen Déli abrontsak között vagyon-é egy első, a melytől kezdődnek a' többeknek számlálása?*

F. Vagyon, és a' neveztetik I-ső Déli abrontsnak.

K. *Hol vagyon az helyeztetve a' föld' golyobbisán?*

F. Szabad tetszések szerént helyeztetik azt a' Geografusok a' földnek különböző részeiben. Némelyek példának okáért a' Palma szigetnek Napnyugoti partján. Némelyek mint a' Hollandusok a' Teneriffa szigetnek Pik nevű hegyén. Mások az Azores Szigeteknek vagy egyikén, vagy másikán. Többen még-is a' Vas Szigeten (*Insula ferri*). Az Astronomusok pedig oda helyeztetik a' hól vi'sgálásokat teszik.

K. *Mitsoda közönséges jegyzéseket tehetünk még a' Délről?*

F. Azt 1-ször,²⁴ hogy a' Dél tsak egy szem-pillantásig tart, mert a' Déli linéát mindjárt által- [21] haladja, és osztán dél-után vagyon. 2-szor, A' kik reám-nézve Nap-keletre vagynak, hamarébb vagyon Déljek mint nékem; ellenben a' kik Nap-nyugotra laknak későbbre vagyon mint nékem. 3-szor: A' kik véllem ugyan azon egy Déli abronts alatt laknak egyszersmind vagyon velem Déljek.

VIII. RÉSZ. A' HATÁROZÓ ABRONTSRÓL.

K. *Mi a' Határozó abronts vagy Horizon?*

F. Az a' nagy abronts, mely úgy gondoltatik a' föld' golyobbisát körül-keríteni, hogy azt az Ég' boltozatjával együtt, felső és alsó, vagy látható és láthatatlan részekre osztja, és a' Déli abrontsokat egyenes szegeletekre által-vágja.

K. *Mitsoda szó ez, Horizon?*

F. Görög szó, jó ettől *Horizo*, határozom.

K. *Hány-féle a' Horizon?*

F. Két-féle, *Észre-vehető* Sensibilis, és *Képzelt* rationalis.

K. *Mi az észre-vehető Sensibilis?*

²³ 1801: „1-sőben”

²⁴ 1801: „1-sőben”

F. Az, a' mely minden-felé a' merre nézünk körös-körül, látásunknak határt vét, és el-választja az Égnek azon kissébb részét, melyet láthatunk annak nagyobb részétől, melyet nem láthatunk.

K. *Hogy lehet ezt világosabban meg-érteni?*

F. Mikor egy meszsze ki-terjedő sima térségre²⁵ állunk, és minden felé körül-nézünk,²⁶ a' föld [22] színének látható ki-terjedése kereken tetszik az Ég' bóltozatjával egybe-érni, mely látásunkat határozza, a' mely egybe-érésnek pontjaiban köröskörül képzelünk egy abrantsat, mely a' világnak látható részét annak láthatatlan részétől el-választja, és ez az észre-vehető Határozó.

K. *Mi a' képzelt (Rationális) Határozó?*

F. Az a' nagyobb abrants, melyet mi tsak elméinkkel gondolunk a' földet körül-venni annak éppen közép-pontja-iránt, és úgy ki-terjedni az Égnek bóltozatjáig, hogy az egész világnak nagy alkotmányját, az Eget és a' földet két egyenlő felső és alsó részekre osztsza.

K. *Mennyi távolságra vagynak e' szerént ezen két Határozók egymástól?*

F. Mint a' föld' közép-pontja, annak külső színéhez; az az, a' milyen hosszú a' föld' keresztül-mérőjének fele.

K. *Nagy hát a' két Határozó abrantsoknak egymástól való távolságok?*

F. Úgy vagyon ha tsak magában gondoljuk; de ez a' távolság egészen el-enyészik, ha az Égi testeknek felettébb való távolságokkal egyben-vetjük; azért a' képzelt Határozóval mint-hogy minden hiba-nélkül lehet élni, a' Geografusok-is azzal élnek.

K. *Lehet-é annak bizonyos helye a' földön?*

F. Nem lehet, minthogy a' minden helyekre nézve különböző, úgy hogy mihelyt²⁷ helyeinket-változtatjuk mindjárt más Horizonunk vagyon; ugyan azért a' föld-abrantsokon nem is festethetik-le; hanem tsak a' mesterséges golyóbi- [23] sokon ábrázoltatik-ki egy széles farika-által, mely a' golyóbist körül-keríti.

K. *Hány-féle képpen eshetnek még-is a' Horizonok akármely véghetetlen sokaságnak gondoljuk azokat?*

F. Tsak három féleképpen.

K. *Számláld elé azokat világosan?*

F. Ha vagyon 1-sőben az Egyenlítő abrantsban, akkor az én Horizonom a' Polusokban esik és az Egyenlítőt két helyeken egyenes szegeletekre keresztül-vágja. Azért az ilyen nevezetik *Egyenes Horizonnak*.

2-szor: Ha vagyon a' föld' sarkaiban, akkor az én Horizonom az Egyenlítővel egyesül, azért nevezetik *Mejjékes Horizonnak*, (Parallelus).

3-szor: Ha vagyon valamelyik Polus, és az Egyenlítő között, akkor az én Horizonomnak tengely-végei-is esnek a' Polusok és az Egyenlítő közé, maga pedig a' Horizon az Egyenlítőt hárántékoson vágja keresztül, a' honnan az ilyen nevezetik *Hárántékos Horizonnak*.

K. *Akármiképpen essék a' Horizon, ha tsak nem Egyenes, mindenkor távulabb vagy közelebb esik a' Polusokhoz. A' Horizonnak ez a' Polustól való távolsága hogy neveztetik?*

F. *Polus' Magossága* (Elevatio Poli).

²⁵ 1801: „térségen”

²⁶ Az 1820-as kiadásban tévesen szerepel: „körül-nézzük”. Az 1801-es kiadásban a helyes alak áll: „körül nézünk”.

²⁷ 1801: „mihelyen”

- K. *Mitsoda a' Horizonnak tengellye?*
 F. Egy olyan egyenes linéa, melyet annak közép-pontján által-menni gondolunk.
 K. *Annak a' tengelynek két végei mitsoda pontokat adnak?*
 F. Ha azt a' linéát a' föld' golyobissán ke- [24] resztül, oly' hosszan ki-nyúlni képzeljük, hogy a' két végei az ég' bóltozatját két-felől ériék, úgy azok két pontokat tsinálnak ott, melyeket Arabiai névvel nevezünk *Zenith*nek és *Nadir*nak.
 K. *Mi hát a' Zenith?*
 F. Olyan pont az Égen, mely éppen fejünk-felett, vagy valami hely-felett vagyok.
 K. *Mi a' Nadir?*
 F. Olyan pont mely egyenesen lábaink alatt a' Zénithtel általellenben vagyok az Égnek alsó bóltozatján.
 K. *Mit kell még ezen pontokról meg-jegyezni?*
 F. Azt 1-*ben*,²⁸ hogy ezek változók mint a' Horizon, mert mihelyt helyeinket változtatjuk ezek-is mindjárt változnak. 2-*szor*: A' mint vagyok minden embernek egy Zenithje és Nadirja: úgy vagyok egy egész városnak-is: ámbár széles ki-terjedésű légyen, mert a' földnek színéhez-képest az igen kitsiny.
 K. *Mitsoda különös hasznai vagynak a' Horizonnak?*
 F. 1-*sőben*: Az egész föld' golyobissát két egyenlő, alsó és felső felekre osztja. 2-*szor* Meg-mutatja a' mesterséges nappalnak hosszúságát; mert a' nappal nem egyéb, hanem az az idő, melyben a' Nap a' mi Horizonunk felett vagyok. 3-*szor*: El-kezdi az Estvéli világosságot (*Crepusculumot*) és a' reggelit el-végezi.
 K. *Mit térszen ez?*
 F. Mikor a' Nap estve le-halad a' Horizonon, akkor kezdődik az estvéli világosság (*Crepusculum*) a' reggeli pedig tart addig míg a' Nap felér a' Horizonra.
 [25]

IX. RÉSZ. A' VILÁG' PLÁGÁIRÓL ÉS A' SZELEKRŐL.

- K. *Mikor a' Horizont körül nézzük, a' Világnak mitsoda részei tűnnek szemünkbe?*
 F. Azok, melyek *Plágáknak* neveztetnek.
 K. *Magyarázd-meg hát a' Plágák mitsodák?*
 F. Minden ember a' maga Horizonjának közép pontjában áll, a' honnan annak minden pontjaira körül-nézhet; Ezek a' lineák melyek a' nézést azon pontokra vezérlik, neveztetnek *Plágáknak*.
 K. *Tehát azok véghetetlen sokságuk?*²⁹
 F. Úgy vagyok, hanem még-is tsak 32-*tőre* számlálni elégnek tartják.
 K. *Hány szakaszokra osztatnak azok a' 32 pontok vagy Plágák?*
 F. Két szakaszokra, úgy-mint *Cardinalisokra* Sarok pontokra, és *Collateralisokra* Óldal-félt-valókra.
 K. *Hányan vagynak a' Sarok-pontok Cárđinalisok?*

²⁸ 1801: „1-*sőben*”

²⁹ 1801: „sokaságuk”, az 1820-as változat lehet sajtóhiba is.

- F. Négyen; úgy-mint a' *Nap-keleti, Enyészeti, Déli, és Északi*.
- K. *Melyik a' Napkeleti?*
- F. Az a' pont, melyre mutat egy olyan linéa, a' mely a' Déli linéának Nap-keleti oldalából egyenes szegeleteket formálva képzeltek ki-nyúlni.
- [26] K. *Melyik a' Nap-nyúgoti?*
- F. A' Mely a' Nap-keletinek éppen ellenébe esik.
- K. *Mel melyek az Északi és Déli Pontok?*
- F. Azok, mellyekre egy olyan egyenes linéának két végei mutatnak, a' melly egyenes szegeletekre keresztül vágja az előbbeni linéát, mely a' Nap-keleti és Enyészeti pontokat mutatja-ki.
- K. *Mel melyek a' Collateralis vagy Óldalfélt való Plágák?*
- F. Azok, mellyek fekszenek a' *Cardinalisok* között.
- K. *Hányan vagynak azok?*
- F. Húszan-nyóltzan.
- K. *Mitsoda: haszonra szolgál különösen a' Plágáknak tudása?*
- F. Főképpen arra, hogy a' szeleknek útjokat esmérjük, mellyek az ő fúvásokban ezeket a' linéákat vagy Plágákat tartják.
- K. *Igy a szelek-is hány-félék?*
- F. Azok is vagy *Sarok-szelek* *Cardinalisok*, vagy *Óldalfélt való*k, és nevezeteket veszik a' Plágákról, mellyekről fúnak.
- K. *Ezen Plágákat és a szeleknek ezen útait mi teszi szemünk eleibe világosabban?*
- F. *A' Hajó Ró'sa* (*Ro'sa nautica*.)
- K. *Mitsoda az?*
- F. Az egy *Circulus*, vagy kerek figura mely a' Világ' 32. Plágáit ki-mutatató linéákat magában foglalja.
- K. *Mitsoda nevezetes eszköz készítették abból?*
- F. *A' Hajó Pixis* (*Pixis nautica*.)
- [27] K. *Miképpen?*
- F. A' Hajó Ró'sa egy skatulyában helyeztetetik, közép-pontjából egy vékony szegetske, ki-botsáttatik, és ennek hegyes végébe alkalmaztatik egy Mágnes-tő, mely abban mint tengellyében szabadon forogván, egyik végével mind örökké Északra mutat.

X. RÉSZ.

A KÉT FORDITÓRÓL,³⁰ ÉS POLUSOK' ABRONTSAIRÓL.

- K. *Említettük volt fellyebb hogy a' föld' golyobissára tartozó abrantsak között légyenek négyen kisebbek-is; azt kérdem mellyik az első ezek között?*
- F. A' két *Fordító* abrantsok, (*tropicusok*).
- K. *Mik azok?*
- F. Azok az abrantsak két-felől Északra és Délre, az Egyenlítő-től egy-forma távolságra, mellyek a' Nap állító pontokon mennek-által, és a' Napnak attól az abrontstól való leg-nagyobb el-távozását határozzák-meg.

³⁰ 1801: „Fordítókról”.

K. *Miért neveztetnek fordítóknak?*

F. Azért, hogy a' Napot *Északra* és *Délre* tartó el-távozásában mint-egy meg-állítván, azt vissza-is fordítani láttatnak, a' honnan neveztek a' régiek-is Görög eredetű nevezettel *Tropicusok*nak.³¹

[28] K. *Mitsoda nevezetekkel különböztetnek-meg egymástól?*

F. Az egyik, mely északra vagyon neveztetik *Északi fordítónak*, vagy a' hozzá legközelebb lévő *Rák Jegytől Rák Fordítójának*, (*Tropicus Cancri*) a' másik pedig, mely Délre vagyon *Déli Fordítónak*, vagy a' hozzá közelebb lévő *Bak Jegytől Bak Fordítójának* (*Tropicus Capricorni*).

K. *E' szerént számláld-elé mitsoda hasznai vagynak a' Fordítóknak?*

F. Ki-jegyzik 1-sőben a' Napnak félre távozását *Északra* és *Délre*, melyet soha által nem-lépik. 2-szor: Ki-jegyzik a' Nap' útjában azokat a' pontokat, melyekben a' Nap esztendőben egyszer meg-állapodván, leg-hosszabb és leg-rövidebb nappalt szerez. 3-szor: Határt vetnek a' föld' azon ki-terjedésének, melly a' Nap leg nagyobb hévségének ki-tétellett.

K. *Mitsodák a' Polusok' abrantsai?*

F. Két kisebb abrantsak, mellyek a' Nap' útjának tengely végei által íratnak-le, a' Polusok körül, midőn a' tsillagos ég a' föld-körül minden nap meg-fordúlni láttatik.

K. *Hogy kell azt érteni?*

F. A' Nap útja egy karika; tehát annak közép pontján képzelhetünk egy linéát által menni, melly annak tengelye lészen: Ennek végei két pontot tsinálnak az égen, mellyek azzal együtt midőn 24. órák alatt a' föld-körül meg-fordúlni tetszenek, egy karikát írnak-le ott a' Polusok körül, és azért *Polusok abrantsainak* neveztetnek.

[29] K. *Menyire esnek ezek a' Polusoktól mint közép pontjoktól?*

F. Huszonhárom és fél gradusnyira.

K. *Mitsoda nevekkal különböztetnek-meg egymástól?*

F. Az egyik mely az *Északi Polust* vézsi körül, neveztetik *Északinak*, vagy *Arcticusnak*, a' másik pedig *Délinek*, vagy *Antarcticusnak*.

K. *Mitsoda hasznai vagynak e' szerént a' Polusok abrantsainak?*

F. 1-ben:³² Meg-mutatják a' Nap' útjának tengely végeit. 2-szor: Ki-jegyzik a' leg-kevényebb hidegnek határát, és 3-szor: azon ki-terjedését a' földnek annak sarkainál, melyben a' leg-hosszabb napok Hólnapok szerént nevednek.

XI. RÉSZ.

A' FÖLDNEK HELLYÉRÖL AZ ÉGI TESTEK KÖZÖTT, ÉS FORGÁSAIRÓL.

K. *Mitsoda esméretünk vagyon a' fényes Napról, és a' hozzá tartozó bujdosó Égi-testekről?*

F. Az, hogy a' Nap áll egy helyben, és semmi egyéb mozgása nintsen; hanem tsak bizonyos idő alatt meg-fordúl, mintegy a' maga tengellye körül, a' hozzá tartozó Planéták vagy bujdosó Égi testek pedig a' körül, mint középpontjuk körül forgnak különböző távolságra.

K. *Mellyek azok a' bujdosó Égi testek, és mitsoda rendel forgnak a' Nap körül?*

³¹ *Pántzél jegyzete*: Vézsi eredetét ez a' nevezet ettől a' görög szótól *Τροπή Fordítás-kerülés*. [1801: „Fordulás kerülés”.]

³² 1801: „1-sőben”

F. *Mercurius* a' Naphoz leg-közelebb több [30] mint nyóltz millio. Ezen túl *Vénus* több mint tizenöt millio. Ezen túl a' *Föld* 21. millio. Ezen túl *Márs* mintegy 32. millio. Ezen túl *Jupiter* mintegy 108. millio. Ezen túl *Saturnus* 199. millió. Leg-távolabb *Uranus* 400. millio Német mértföldnyire a' Naptól, kerülgetik azt mint kerülő útjoknak közép pontját.

K. *Menyi idő alatt járja-el a' föld a' maga kerek útját, mely a' mint mondád 21. millio Német mért-földnyire vagon távol a' Naptól?*

F. Egy esztendő alatt, az az, 365. napok, 5. órák, 48. első minuták, és 48. másod minuták alatt.

K. *Mitsoda Égi test vagon még a' földhöz köttelve, mely ötet esztendei forgásában kíséreti?*

F. A' *Hóld*, mely mintegy örző strásája mindenütt velle vagon, és ötet bizonyos idő alatt kerülgeti.

K. *Menyi idő alatt kerüli-meg egyszer a' földet?*

F. Huszonhét napok és 8. órák alatt.

K. *Tsak ez az egy forgása vagon-é a' földnek?*

F. Vagon még más-is mely-szerént minden 24. órák alatt egyszer meg-fordúl, mint-egy a' maga tengelye körül Nap-kelet felé.

K. *Nem igaz hát, hogy a' Nap és a' több tsillagok kerülgetnék a' földet mint nekünk tetszik?*

F. Az lehetetlenség.

K. *Mi az oka hát hogy azok még-is nekünk tetszenek forgani?*

[31] F. Az, hogy mi a' földel együtt forogván, a' földön kívül helyheztetett testek környüllöttünk Nap-nyugotra ragadtatni tetszenek, mintegy sebessen szaladó szekértől az út-félen nőtt élő-fák a' mellett el-haladni láttatnak.

K. *Vagynak-é valami erősségeid a' föld' ezen forgásának meg-bizonyítására?*

F. Vagynak főképpen két jó erősségeim.

K. *Mellyik az első?*

F. Maga az egész Ég' boltozatjának, és minden égi testeknek a' föld-körül való tetsző forgása; a' mely forgást mivel meg-engedni nem-lehet, önként következik, hogy a' földnek kell meg-fordulni.

K. *Miért nem lehet azt a' forgást az Égi Testekben meg-engedni?*

F. Azért hogy azok tőlünk felettebb távol vagynak, példának okáért, a' Nap tőlünk olyan távol vagon, hogy 25. esztendőkre érkezhetnék oda egy sebessen repülő ágyú golyobis e' földről: tehát mikor a' föld ilyen távolságra a' Nap körül minden esztendőben egyszer futását el-végezi, sokkal sebesebben vitettetik mint egy ágyú-golyobis. De a' Nap egy millioval 's még egy néhány százzal nagyobb a' földnél, azért nem-lehet meg-engedni, hogy ez a' nagy test azon nagy útát 24. órák alatt el-végezhesse. Annyival inkább nem-lehet meg-engedni, hogy a' sok álló tsillagok mellyek sok ezerrel vagynak meszszebb tőlünk mint a' Nap', és a' mi Napunkhoz hasonló nagy testek a' föld körül meg-fordulhatnának 24. órák alatt.

[32] K. *Mellyik a' második erősséged?*

F. Az, hogy a' Nap is, és a' hozzá tartozó Plánéták forognak a' magok tengelyeik körül, a' mint ezt világosan tapasztalni lehet a' mesterséges néző tsők által.

K. *Hány forgása van hát a' földnek?*

F. Kettő, esztendei és nappali.

K. *Mitsoda hasznok következnek azokból mi réánk nézve?*

F. Annak esztendei forgása szerzi nekünk az esztendőnek négy részeit, nappali forgása pedig a' nappalt és az éjtszakát.

K. *Lehet-é a földnek ezen kettős forgását képzelnünk?*

F. Képzeltetjük ha hasonlítjuk egy golyóbis formájú testhez, mely egy síkságon elhajítottván, szüntelen forogva halad elé-felé.

K. *Hogy lehet meg-egygyeztetni a földnek forgását a Szent-Írással, az hol a Nap fel-kelni, és le-menni, a föld pedig állani mondatik?*

F. A Szent Írók szólnak az embereknek gondolatjok szerint, és nem az a tétlők hogy Philosophiai igazságokat tanítsanak; hanem a vallást és a virtust. Magok a tsillag-vísgálók-is úgy szólnak arról a mint nekünk láttatnak, az az, hogy a Nap fel-kél, alá-mégyen. s a t.

[33]

XII. RÉSZ.

A' HELLYEK' SZÉLESSÉGÉRŐL ÉS HOSZSZÚSÁGÁRÓL.

K. *Az abrantsokat mitsoda közönséges haszonra fordítják a Geografusok?*

F. Arra a többek között, hogy a földnek színét azok szerint különböző részekre osztják.

K. *Mellyik az első és nevezetes osztások?*

F. Az, mely szerint a földet veszik szélességében és hosszúságában, és azért minden helyeknek, mellyek a föld' színén találtatnak, bizonyos szélességet és hosszúságot tulajdonítanak.

K. *Mit értesz egy helynek szélességén?*

F. Értem annak bizonyos mértékű távolságát az Egyenlitő abrantstól Északra, vagy Délre.

K. *Hol kezdődik hát a helyek' szélességének mérése?*

F. Az Egyenlitő abrantsnál.

K. *A' szerint hány félek a szélességek³³*

F. Kétfélék³⁴ Északi és Déli.

K. *Mi által méretik a helynek³⁵ szélessége?*

F. Minthogy a szélesség az Egyenlitőtől kezdve terjed ki Északra és Délre a Polusokig, tehát olyan abrants által lehet mérni azt, mely a földet Északról Délre körül-keríti, az az, a Déli abrants által.

K. *Ugy hát a Déli abrants bizonyos részekre fel-vagyon osztva?*

[34] F. Úgy vagyon, négy szakaszonként négyszer 90. grádusokra vagyon fel-osztva, melyek mind az Egyenlitőnél kezdődnek, és úgy számláltatnak a Polusokig.

K. *Minden Déli abrantsok fel-vagynak-é így gradusokra osztva?*

F. Nem mind, mert a szükségtelen volna; hanem csak az első Déli abrants, vagy egy más, mely a helyett szolgál.

K. *Éz a mérés mi által segittetik a Kártákon és a Golyóbisokon?*

³³ 1801: „hány-féle a szélesség?”

³⁴ 1801: „Két-féle”

³⁵ 1801: „helyeknek”

F. A' Déli abrontsnak, minden 10-dik vagy 5-dik grádussán egy linéa, vagy karika mégyen által, mely a' föld' színének egész ki-terjedésin a' Déli abrontsnak azon grádussát ki-mutatja.

K. *Hogy neveztetnek ezek a' linéák vagy karikák?*

F. Neveztetnek *Parallelusoknak*.

K. *Lehetne-é ilyeneket több számmal-is festeni?*

F. Lehetne a' Déli abrontsnak minden pontjain; de úgy a' Föld abroszoknak és a' Golyó-bisoknak színek egészszen meg-homályosították, azért szoktak tsak ritkán vonattatni.

K. *Mit értesz egy helynek hosszúságán?*

F. Értem annak az első Déli abrontstól való távolságát.

K. *Mi által méretik az helyeknek hosszúsága?*

F. Az Egyenlitő abronts által, mivel ez az, mely a' föld' golyóbissát Nap-keletre és Enyé-[35] szetre körül-keríti, és a' mely 360 grádusokra vagon osztva.

K. *Ez a' mérés mi által segittetik a' földnek azon részeiben, mellyek az Egyenlitő és a' Polusok között fekszenek?*

F. A Déli abrontsok által, mellyek az Egyenlitőnek minden 10-dik vagy 5-dik grádussain menvén keresztül, a' föld' színének egész ki-terjedésin azon grádusokat ki-mutatják.

XIII. RÉSZ. A' ZÓNÁKRÓL,

ÉS A' HEVES ZONÁKRÓL KÜLÖNÖSÖN.

K. *Hogy osztatik még el a' föld' színe az abrontsok által?*

F. *Zonákra, az az, Övekre vagy Pólákra.*

K. *Mitsodák a' Zonák?*

F. Azok a' darab részei a' föld' színének, mellyek a' négy kisebb abrontsok között ugy-mint a' két *Fordító*' és a' *Polusok*' *abrontsai* között fekszenek, és mint meg annyi széles övek, vagy pólák a' föld' golyóbissát körül-övedzik, azért neveztetnek *Zonáknak*, az az, *Öveknek* vagy *Póláknak-is*.

K. *Hányan vagynak azok?*

F. Ötön, ugy mint egy *Heves*, két *Mértékltes*, és két *Fagyos Zonák*.

K. *Mellyik a' Heves Zona?*

[36] F. Az a' széles ki-terjedése a' föld' színének, mely a' két *Fordító* abrontsok között fekszik, és a' melynek közepin az *Egyenlitő* végig menvén, azt két egyenlő részekre osztja.

K. *Mennyi tehát annak szélessége?*

F. 47. gradus, azaz, 705. német mért-föld.

K. *Miért neveztetik Heves Zonának?*

F. Azért, hogy a' Napnak a' felett³⁶ lévén tettsző járása egész esztendő alatt, annak sugárai erre egyenesen sütnek nagyobb részént, azért a' meleg ott igen nagy.

K. *Lakható-é a' földnek ezen része?*

³⁶ 1801: „e' felett”

F. A régiek azt lakhatatlannak hitték, de minekutánna a Hajókázók által meg-esmérte-tett a földnek ez a része, bizonyossá lett az-is, hogy azt mindenütt lakják, Afrikának némely kopár, és főnyéből álló nagy pusztáin kívül.

K. *Hogy lehet lakható a forró hévség miatt?*

F. Itt szenvedhetetlennek kellene lenni a Nap hévségének: de az Isteni gondviselés annyi eszközöket szolgáltatott annak mérséklésére, hogy nem csak alkalmas a lakásra, hanem nagyobb részén kívánatos-is.

K. *Mellyek azok a mérséklő eszközök?*

F. Rész-szerént az éjtszakának hosszúsága, mely a nappalhoz majd mind örökké egyenlő lévén a nappali meleget nagy mértékben mérsékeli: Rész-szerént a sok felhők, ködök, és a sokáig tartó essők, mellyek néha egész Hóldnap alatt tsorganak: Rész-szerént a Tóknak, és nagy folyó vizeknek hivessége; rész-szerént a szüntelen uralkodó szelek. Ide tartozik az-is, hogy [37] a földnek ezen részében való száraz nagyobbára Tengerek mellett fekszik, mellyeknek partjai mind örökké hívesek.

K. *Enyire mérsékeltetvén ezen a részen uralkodó nagy meleg, vajyon-e a földnek itt sok ajándéka?*

F. Ez a része a földnek leg gazdagabb; innen vészik az emberek a leg-drágább jókat, az aranyot, ezüstöt, drága kőveket, gyöngyöket, orvosságokat; fűszerszámokat nagyobb mértékben.

K. *Mitsoda nevezetesebb Tartományok fekszenek itt?*

F. *Ásián* nagyobb része, nevezetesen *Arabiának* Dél-felől való fele része. A *Ganges* vizén túl és innen lévő két gazdag nagy fél *Szigetek*, minden azok körül fekvő sok szép *Szigetekkel*, és így a *Napkeleti India Chinának* Déli részével. (2-szor. Ebben fekszik *Afrikának* nagy része a hozzá tartozó sok *Szigetekkel* (3-szor. *Américának* fele része, *Mexico*, Terra firma, *Guiana*, a gazdag *Peru*, az *Amazonok földje*, *Brasilia*, és minden ezekhez tartozó *Szigetek*.)

XIV. RÉSZ.

A KÉT MÉRTÉKLETES ZONÁKRÓL.

K. *Mellyek a Mértékletes Zónák?*

F. Azok a részei a föld színének, mellyek két-felől Északra és Délre, a *Polusok* abrantsai, [38] és a *Fordítók* között körül-vészik a föld golyobissát.

K. *Hogy neveztetnek?*

F. Az egyik, mely a *Rák-fordítója*, és az Északi Polus abrantsa között fekszik neveztetik *Északi mértékletes*, a másik pedig, mely a *Bak fordítója*, és a *Déli Polus* abrantsa között fekszik, neveztetik *Déli mértékletes Zonának*.

K. *Mennyi ki-terjedése vajyon ezeknek?*

F. Mindenik 43. gradusnyi szélességű, mely 352. és fél német mért-földet foglal magában.

K. *Miért neveztetnek Mértékleteseknek?*

F. Azért, hogy sem a nagy hévségnek, sem a fojtó hidegnek nincsenek ki-tétetve, főként a közepek táján.

K. *Nem egy-forma hát itt mindenütt a hidegnek s melegnek mérsékletiségek?*

F. Nem, mert a *Fordítók* mellett még nagy hévségnek kellett lenni; a *Polusok* abrantsai mellett fekvő rezekben pedig nagy hidegnek.

K. *Mitsoda emlékezetes helyek fekszenek az Északi Mértékletes Zonában?*

F. Szinte az egész *Europa*, *Asiának* nagy része, *Afrikának* Északi része, mint *Égyiptus* és *Barbária*, az *Északi Amerika*, hozzá tartozó *Szigeteivel*.

K. *Nevezetes része hát ez a földnek?*

F. Ez a legelső része, mert ennek lakossi az egész világnak Urai, a kik minden mesterségeket és tudományokat bírnak.

[39] K. *Hát a Déli Mértékletes³⁷ Zonában mitsoda helyek fekszenek?*

F. Abban vagyon a *Jó-reménység* hegye, *Chili* *Paraguay*, *Magellanes* földje: nagy részint pedig még ez a *Zona* esméretlen.

XV. RÉSZ. A KÉT FAGYOS ZONÁKRÓL.

K. *Melyek a két Fagyos Zonák?*

F. A föld színének azon részei melyek a *Polusok* abrantsai közzé vagynak bé-zárva, és közép pontjok a *Föld* *Sarkai* vagy a *Polusok*.

K. *Miért neveztetnek Fagyos Zonáknak?*

F. Az ott uralkodó nagy hidegért.

K. *Lakhatók-é azok a nagy hideg miatt?*

F. A régiek ezeket is lakhatatlanoknak hitték; de leg-alább az Északi részre nézve ellenkező tapasztaltatott, a menyire tsak azon sanyaru helyekre lehetséges volt bé-jutni.

K. *Mitsoda Tartományok fekszenek ezekben a Zonákban?*

F. Az Északiban fekszik *Sibériának*, *Muszka Ország*nak, *Lapponiának* Északi részek és *Grunlandiának* nagy része. A Déli fagyos *Zona* pedig még egészszen esméretlen.

K. *Hogy oszthatjuk-el ennek lakossait?*

F. Három-felé, a menyiben azoknak egy része lakik a *Polusok* abrantsai alatt, más része az abrantsak és a *Polusok* között, a harmadik része pedig a *Polusok* alatt.

[40] K. *Hogy vagyon az ő nappaljok és éjtszakájok?*

F. A kik laknak a *Polus* abrantsai alatt, egyszer esztendőben vagyon nappaljok, és éjtszakájok is 24. órából álló, a kik belől laknak az abrantsakon, azok számlálják a nappalt és az éjtszakát Hólnaponként. A kik pedig laknak a *Polusok* alatt, azoknak fél esztendeig nappaljok, fél esztendeig éjtszakájok vagyon.

³⁷ Az 1820-as kiadásban itt „Mérsékletes” áll, de ez sajtóhiba, hiszen mindenütt máshol „Mértékletes” szerepel.

XVI. RÉSZ.

A' ZONÁK' LAKOSSINAK ÁRNYÉKJOK SZERÉNT VALÓ KÜLÖMBSÉGEKRŐL.

K. *Az elé-számlált Zonáknak lakossai hány-félék árnyékjokra-nézve?*

F. Négy-félék, úgy-mint *Árnyéktalanok, kettős árnyékuak, egy árnyékuak, és kerülő árnyékuak.*

K. *Kik az Árnyéktalanok? (Ascii)*

F. Azok, a' kiknek testek bizonyos részeiben az esztendőnek semmi árnyékot nem ád éppen Délben, és így a' kiknek a' nap,³⁸ akkor éppen fejek felett vagyon.

K. *Hol laknak azok?*

F. *A' Heves Zonában*, mely felett járván a' Nap, némelykor fejek-felett vagyon, tehát akkor semmi árnyékjok nem lehet, hanem tsak lábak' talpai alatt.

K. *Kik a' kettős árnyékuak? (Amphiscii)*

F. Azok, a' kiknek árnyékjok Délben, az esz- [41] tendőnek egyik részében Észak-felé, más részében Dél-felé vetődik.

K. *Hól laknak ezek?*

F. Ugyan a' *Heves Zonában*, a' kiknek fejek-felett bizonyos időben a' Nap által menvén, egy ideig Észak-felé, egy ideig ismét Dél-felé, esik az árnyékjok Délben.

K. *Kik az Egy-árnyékuak? (Heteroscii)*

F. Azok, a' kiknek Déli árnyékjok változhatatlanul tsak egyfelé, vagy Délre, vagy Északra vetődik.

K. *Melyik Zonát lakják ezek?*

F. *A' Mértékletes Zonákat*, Mellyekben az árnyék Délben, mind örökké valamellyik Polus felé vetődik.

K. *Kik a' Kerülő-árnyékuak? (Periscii)*

F. Azok, a' kiknek árnyékjok ugyan azon egy napon, a' testek körül a' világnak minden Plágáji felé vetődik.

K. *Hol laknak ezek?*

F. *A' fagyos Zonákban.*

K. *Honnan vagyon az ő árnyékjoknak ilyen forgása?*

F. Onnan, hogy a' Nap az ő *Horizonjok-körül* forogván, az árnyékjok-is a' *Horizonjok*nak, minden részei-felé vetődik.

[42]

XVII. RÉSZ.

MÁS EL-OSZTÁSÁRÓL A' FÖLD' LAKOSSINAK

AZ Ő SZÉLESSÉGEKNEK ÉS HOSZSZUSÁGOKNAK KÜLÖMBSÉGE SZERÉNT.

K. *Hány-felé osztják még a' Geográfusok a' föld' lakossait, az ő helyeknek különböző Szélességek' s Hoszszuságok szerént?*

F. Három-felé, *Környül-lakozókra, Által-ellenben lakozókra, és Lábbal öszve-állókra.*

K. *Kik a' Környül-lakók? (Periaecusok)*

³⁸ Az 1820-as kiadásban tévesen: „a' van”. Az 1801-es edícióban helyesen szerepel: „a' nap”.

F. A' kiknek egy-forma *Szélességek* vagyon; de ellenkező *Hosszúságok*, az az, *Szélességek* ugyan az; *Hosszúságok* pedig különbözik 180. grádusokban.

K. *Az Esztendőnek részeire-nézve mitsoda hasonlatosság vagy különbség vagyon ezek között?*

F. Ezeknek egyszer'smind vagyon Nyárjok, Téljek, Őszjök, Tavaszjok; egyforma a nappalnak és az éjtszakának hosszúsága, azon egy Zonában fekszenek, egyenlő távolságra vagynak a' Polustol; de az órájok 12-vel különbözik,³⁹ úgy, hogy mikor az egyik helyen vagyon Dél, akkor a' másik helyen vagyon éjfél.

K. *Kik az Által-ellenben lakozók? (Antecusok)*

F. A' kiknek ugyan azon *Szélességek* és *Hosszúságok* vagyon; de különböző nevű, az az, a' kik azon egy Déli abrantsnak fele-része alatt fe- [43] küsznek Északra és Déltre az Egyenlítő-től egyforma távolságra.

K. *Az Esztendő részeire-nézve mitsoda hasonlatosság, vagy különbség vagyon közöttök?*

F. Egy Déli abrants alatt lévén, egyszer'smind vagyon Déljek 's éjféljek, minden órákat egyszer'smind számlálnak, a' Zonájok egy-forma, azért az időnek járása-is töbnyire egy-forma, de mikor egy részen a' nappal nevededik, akkor a' másik részen kisebbedik: Mikor egyik helyen leg-hosszabb, akkor a' másik helyen leg-rövidebb. Úgy az Esztendőnek részei-is ellenkezők; mert mikor az egyiknek Nyárja vagyon, akkor a' másiknak Télje vagyon 's a' t.

K. *Kik a' Lábbal öszve-állók? (Antipodesek.)*

F. Azok, a' kik azon egy Déli abrantsnak éppen által-ellenben lévő részeiben vagynak, egymástól 180 gradusnyi hosszúságra, egyforma, de különböző nevű *szélességben*, az az, a' kiknek lábok' talpjai éppen egymás arányába állanak.

K. *Ezek hát hogy vagynak egymáshoz?*

F. Az ilyenek között vagyon a' földnek keresztül-mérője, egy-forma távolságra vagynak az Egyenlítő-től; de különböző *Szélességben*, a' Zonájok egyforma, és az Esztendőnek részei⁴⁰ azokkal különböző időkbén élnek.

[44]

XVIII. RÉSZ. A' KLIMÁKRÓL.

K. *Miképpen osztották-el még a' föld' színét a' Geografusok?*

F. El-osztották a' leg-hosszabb napnak különbféle nevedése szerint, az Egyenlítő-től kezdve Északra és Déltre, sok apró Zonákra vagy Pólákra, melyeket *Klimáknak* neveztenek.

K. *Mi hát a' Klíma?*

F. Ollyan része a' föld' színének, mely az Egyenlítővel mejjékes két abrantsok közé vagyon be-szorítva, úgy hogy a' Polus-felől való abrantsban a' leg-hosszabb nap feljül-haladja az Egyenlítő-felől való abrantsban lévő leg-hosszabb napot fél órával vagy egy Hóldnappal.

K. *Hogy neveztetnek ezek az abrantsak, mellyek között fekszik a' földnek ilyen pólaforma részetskéje?*

F. *Parallelusoknak*, az az, mejjékes vagy egy forma távolságú abrantsoknak.

³⁹ Az 1820-as kiadásban „külömbözök” áll; 1801: „külömbözik”.

⁴⁰ 1801: „részei, de”

- K. *Hány rend-béli Klimák vannak?*
 F. Két rendbéliek.
 K. *Mel melyek az első rend-béliek?*
 F. Azok, mel melyek az Egyenlítőtől-fogva, a' Polusok' abrantsáig terjednek-ki.
 K. *Hányan vannak azok?*
 F. Huszan-négyen.
 K. *Miért nagyon annyi, és nem-több, vagy kevesebb?*
 F. Azért, hogy az Egyenlítő alatt a' leg-hosz- [45] szabb nap áll 12. órákból, tehát a' Polusok' abrantsáig 12. óra nevedés kívántatik; az hól már a' leg-hoszsabb nap 24. órából⁴¹ áll, a' 24. Klimákban pedig a' 24. fél óráknak nevedése nagyon, úgy hogy mindenik Klimában a' leg-hoszsabb nap fél órával nagyobb az előbbeni Klimáknak leg-hoszsabb napjánál.
 K. *Hogy neveztetnek ezen elő rendbéli Klimák?*
 F. Tulajdonképpen való Klimáknak.
 K. *Mel melyek a' másod rendbéli Klimák?*
 F. Azok, mel melyek a' Polusok' abrantsától kezdve a' Polusokig terjednek-ki, és haton vannak.
 K. *Miért vannak ezek haton?*
 F. Azért, hogy a' leg-hoszsabb napoknak hólnaponként való nevedéseket meghatározzák, lévén a' Polus' abrantsán belől az első Klimában lévő leg-hoszsabb nap egy Hóldnapból álló, a' második Klimában két Hóldnapból, 's a' t. az 6-dik Klimáig, mel melyben a' leg-hoszsabb nap hat Hóldnap.
 K. *Hogy neveztetnek ezen másod rend-béli Klimák?*
 F. Nem tulajdonképpen való Klimáknak.
 K. *Mitsoda nevezettel különböztetnek-meg az Északi résznek Klimáji a' Déli résznek Klimájitól?*
 F. Az Északi részen való neveztetnek tsak Klimáknak, a' Déli részen való pedig *Anti-klimáknak*.
 [46]

XIX. RÉSZ. A' FÖLDI MESTERSÉGES GOLYÓBISOKRÓL.

- K. *Mitsoda eszközök azok melyek-által a' föld' szemünk eleiben téttetetik mind azokkal az abrantsokkal, linéákkal, pontokkal, melyeket eddig tanultunk?*
 F. *A' Mesterséges Golyóbisok*, és a' *Kárták*, vagy *Föld-abrantsok*.
 K. *Mitsodák a' mesterséges golyóbisok?*
 F. Ollyan golyóbis-formájú kerek alkotmányok, mel melyek a' föld' golyóbissán képzelt kari-kákat, linéákat, pontokat, minden Birodalmokkal, esméretes Tartományokkal, Folyó-vizekkel, Tókkal, Tengerekkel, nevezetesebb Városokkal kitsiny-formában mutatják.
 K. *Mitsoda nevezetesebb részekből áll egy ilyen golyóbis?*

⁴¹ 1801: „órából”

F. Négy fő részből 1-ső: maga a golyóbis, melynek ki-pallérozott külső színe meg-vagyon ékesítve az eddig le-írt sok abrantsakkal, és a földön esméretesebb helyekkel.

2-dik: A'Tengelyje, mely a golyóbison által-menvén, két ki-érő végei által a Golyóbis egy nagy réz karikába függesztetik-fel, a mely nagy karika.

3-dik: a Déli abrants, a Réz Meridiánus; mely a Golyobist körül-vészi és az, abban minden-felé fordíthatatik.

4-dik: A'Horizon, melyben a Golyóbis mint [47] egy tokban áll, és annak lábai által az egész alkotmány tartattatik.

K. *Vagyon-é még valami a' Golyóbishoz alkalmaztatva?*

F. Vagyon az Északi Tengely' végibe egy fa karika, mely kétszer 12. részekre vagyon fel-osztva számokkal, és óra-tábla helyett szolgál. Ennek közép pontjában nyúlik-ki a Golyóbisnak tengely-vége, melyben egy mutató botsáttatik, és a mely a karikának minden számjait el-járja mikor a Golyóbis forgattatik.

K. *Mi leg-szükségesebb mindenek-felett a' Golyóbisokkal való élésben?*

F. Azoknak egyenes helyeztetések, az az, hogy a föld' állásának mindenekben megfeleljenek, úgy hogy a Golyóbisoknak Északi Polussak a Világ' Északi Polussa-felé, Déli Polu-sak pedig a Világnak Déli Polussa felé álljon egyenes linéában.

XX. RÉSZ.

A' KÁRTÁKRÓL, VAGY FÖLD-ABROSZOKRÓL

K. *Mitsodák a' Geografiai Kárták, vagy Földabroszok?*

F. Olyan rajzolások és festések, melyek a földnek színét, vagy egész fele-részeiben, vagy kisebb darabjaiban tészik szemünk' eleiben lapos és egyenes síkságon.

K. *Hogy osztatnak-el azok?*

[48] F. *Közönségesekre és Különösekre a' szerént a' mint a föld' színének nagyobb vagy kisebb részét foglalják magokban.*

K. *Adjad világosabb értelmét ennek az el-osztásnak?*

F. 1-sőben: Azokat a Föld-abroszokat, mellyek az egész föld' golyobissát ábrázolják, nevez-zük *Világ abroszszának, (Mappa Mundi.)*

2-szor: Azokat mellyek a Világnak négy részeit, *Europát, Asiát, Afrikát, Amériát* mu-tatják, nevez-zük *közönségeseknek.*

3-szor: Azokat mellyek ábrázolják ez vagy ama' nagy Birodalmot, Országot, vagy Tar-tományt, mint Magyar országot, Olosz és más Országot, nevez-zük *Különös kártáknak.*

4-szer: Azokat, mellyeken le-festve vagynak a nagyobb Országoknak és Tartomá-nyoknak kisebb részei, nevez-zük *Specialis Kártáknak.*

K. *Ha a' Geografiai Kárták egyben-gyűjtetnek, és össze-köttetnek hogy neveztetnek az ilyen egybeköttetések?*

F. *Atlásoknak.*

K. *Miért?*

F. Azért, hogy azokban nézheti az ember a földet, mintha az *Atlás* nevű hegy' tetején állana, mellyet igen magosnak hirdettek a mesélő Poéták.

K. *Fel-vévén a' Világ' abroszszát; miképpen képzeltek abban az egész földnek színe?*

F. Két meg-lapossított golyobisoknak formájok által, mintha a ' föld' golyobissa két egyenlő részekre vólna hasítva az első Déli abrants- [49] ban, úgy hogy a ' két lapos golyobisoknak kerületek az 1-ső Déli abrants légyen.

K. *Az Egyenlítő hogy ábrázoltatik ezeken?*

F. Egy hoszszú egyenes linéa-által, mely a ' két lapos Golyobisoknak éppen közepén vonatik végig, úgy hogy azokat két egyenlő részekre osztja, és mint-egy azoknak keresztül-mérőjök (*Diameter*).

K. *Hát a ' több abrantsak mind tetszhetők-é?*

F. Úgy vagyon, olyan távúlságra egymástól és egymás között olyan-formálag által-vágódva a ' mint a ' föld' Golyobissain képzeltetnek.

K. *Hát a ' közönséges és különös Föld-abroszak mitsoda formában mutatják a ' földnek darab részeit?*

F. Négy-szegű formákban szorittatva, mellyek *Parallelogrammumoknak* neveztetnek.

K. *Mitsoda figura a ' Parallelogrammum?*

F. Ollyan négy-szegeletű figura, melynek mind a ' négy szegelete egyenes, és tsak a ' két szembe-lévő oldalai hasonlók egymáshoz.

K. *Miért rajzoltatik a ' föld' darab része ilyen négy-szegű figurákban?*

F. Azért, hogy annak oldalai szolgáljanak azok helyett az abrantsak helyett, mellyek grádusokra lévén fel-osztva, minden helyeknek szélességét és hoszszuságát, az az, tulajdon helyeket meg mutatják.

K. *Mitsoda abrantsak helyet szolgálják tehát a ' Föld' abroszoknak négy oldalai?*

F. A ' felső és alsó oldalak avagy linéák szolgálják az Egyenlítő helyett, vagy azon Paral-[50] lelusok helyett, a ' mellyek a ' föld' színén ezeknek az oldalaknak meg-felelnek, és anyi grádussát foglalják magokban az Egyenlítőnek, a ' menyi illik a ' föld' azon darab részének hoszszúságára.

A ' jobb és bal-kéz felől való oldalak pedig szolgálják az első Déli-abrants helyett, és annyi grádussát foglalják magokban annak, a ' mennyi kívántatik azon négy-szegű figurában le-rajzolt helynek szélességére.

K. *Meg-neveztetnek-é a ' Kártákon a ' Világnak Plágái?*

F. A ' négy Sarok-Plágákra mutatnak a ' Kártáknak négy oldalai, és azokon látjuk többnyire fel-is jegyezve azon fő Plágáknak neveiket, mint Nap-kelet, Nap-nyugot, Észak, és Dél. Ezen kívül pedig szokták a ' Kártákra rajzolni a ' *Kompásznak* formáját, vagy a ' *Mágnest*, mely az Északi-részre mutat. De a ' Világ' abroszszain ezek nem szükségesek.

K. *Mit találunk még a ' le-rajzolt Tartományoknak nevezetesebb helyjein kívül?*

F. A ' mértföldek' lajtorjáját, az az, ollyan linéákat mellyek a ' nevezetesebb Nemzeteknek bizonyos számú mértföldjeit foglalják magokban, ollyan menyiségek szerént a ' mért-földeknek, a ' milyent kíván a ' Kártának nagyobb vagy kisebb ki-terjedése. De ezeknek-is helyek nem lehet a ' világ' abroszszain.

K. *Mikor a ' Kártákkal élni akarunk, mire kell fő képpen vigyáznunk?*

F. Arra, hogy azokat úgy fektessük, vagy úgy függeszszük magunk eleibe, hogy azoknak négy oldalai, a ' Világ' négy fő Plágáinak megfeleljenek.

[51]

I. TÓLDALEK

Minden Parallelusok, vagy az Egyenlítővel mejjékes abrantsak kissebbednek gradussaikban, mennél inkább távoznak az Egyenlítőől és kőzelednek a' Polusokhoz minthogy a' föld' gömbölyü. Az Egyenlítőnek egy grádussában vagyon 15. Német Mért-föld, ettől egy gradusnyira ha vonunk egy Parallelust, annak gradussa kissebb lesz mint az Egyenlítőjé a' 2-dik 3-dik 's a t. Parallelusoknak gradussai éppen a' szerént kissebbednek mind inkább; következés-képpen mind kevesebb meg kevesebb mértföldeket foglalnak magokban. Hogy azért egyszeriben megtudhasa az ember mindenik Parallelusnak egy-egy gradussában mennyi vagyon, egy Tabellát készítettek a' Geografusok, mely meg-mutatja az Egyenlítőől-fogva a' Polusokig mindenik gradussaszerént a' szélességinek, hány mért-földet⁴² és minutákat foglaljanak magokban minden Parallelusoknak gradussai, minden mértföld 60 minutákra lévén osztva, a' mely Tabellát neveznek *CANONION APPIANI*, mely itt szemléltethetik.

[52]

Szélesség' gradussa.	Mért-föld.	Minuta.	Szélesség gradusa	Mért-föld.	Minuta
0	15	--	16	14	25
1	14	59	17	14	21
2	14	59	18	14	16
3	14	58	19	14	11
4	14	57	20	14	6
5	14	56	21	13 ⁴³	--
6	14	55	22	13	54
7	14	53	23	13	48
8	14	51	24	13	42
9	14	48	25	13	36
10	14	46	26	13	29
11	14	43	27	13	22
12	14	40	28	13	25 ⁴⁴
13	14	37	29	13	37 ⁴⁵
14	14	33	30	12	59
15	14	29	31	12	51

⁴² 1801: „mért-földeket”

⁴³ 1801: „14”

⁴⁴ 1801: „15”

⁴⁵ 1801: „7”

32	12	43	62	7	2
33	12	35	63	6	48
34	12	26	64	6	34
35	12	17	65	6	20
36	12	8	66	6	6
37	11	59	67	5	52
38	11	49	68	5	38
39	11	39	69	5	23
40	11	29	70	5	8
41	11	19	71	4	53
42	11	9	72	4	38
43	10	58	73	4	23
44	10	47	74⁴⁸	4	8
45	10	36	75	3	53
46	10	25	76	3	38
47	10	14	77	3	23
48	10	2	78	3	8
49	9	50	79	2	52
50	9	38	80	2	36
51	9	26	81	2	20
52	9	14	82	2	5
53	9	2	83	1	50
54	8	49	84	1	34
55	8	36	85	1	18
56	8	23	86	1	3
57	4 ⁴⁶	8 ⁴⁷	87	--	47
58	7	57	88	--	31
59	7	44	89	--	16
60	7	30	90	--	--
61	7	16			

[53]⁴⁹

⁴⁶ 1801: „8”

⁴⁷ 1801: „10”

⁴⁸ Az 1820-as kiadásból ez a sor („74, 4, 8”) kimaradt, a számokat az 1801-es edíció alapján közlöm.

⁴⁹ Az 1820-as kiadásban az 53. lap az előbbi táblázat – párhuzamosan szedett – 58., ill. 75. számú sorával kezdődik.

JEGYZÉS.

Az Egyenlítőnek egy gradussában lévén 15 német mért-föld, ha egy ember mind tsak abban útnának elé-felé, és minden nap 7. mértföldeket hagyna hátra, két esztendő alatt kerülné vissza. Ellenben ha útnának azon Parallelusban melyben Kolo'svár esik, és minden nap annyi mért-földet haladna elé, 526. napokat kellene el-tölteni míg vissza-kerülné, fel-téven azt, hogy Kolo'svárnak szélessége 47. gradus.

[54]⁵⁰

II. TOLDALÉK.

A' Klima két Parallelusok-közzé szoritott része a' föld' színének, melyben a' leg-hosszabb nap fél órával nagyobb az előbbeni Klimának leg-hosszabb napjánál. A' következő tabella meg-mutatja a' szélességnek hány gradussi légyenek egy Klimában, vagy mennyire terjedjen-ki mindenik Klima, és mindenikben hány órákból áll a' leg-hosszabb nap. Úgy a' nem-tulajdon Klimákban hány Hólnapokból.

Klimák	Parallelusok		Klimák' ki-terjedése.		Leg-hosszabb nap. Ora
	Gradus.	Minuta.	Gradus.	Minuta.	
I	0-tól 8-ig	0-tól 25-tig	8	25	12 ½
II	8-tól 16-ig	25-től 25-ig	8	0	13
III	16 23	25 50	7	25	13 ½
IV	23 30	50 20	6	30	14
V	30 36	20 28	6	8	14 ½
VI	36 41	28 22	4	54	15
VII	41 45	22 29	4	7	15 ½
VIII	45 49	29 1	3	32	16
IX	49 51	1 58	2	57	16 ½

⁵⁰ Az 1820-as kiadásban az 55. lap a következő táblázat IX. sorával, az 56. lap a XXV. sorával kezdődik.

X	51 54	58 27	2	29	17
XI	54 56	27 37	2	10	17 ½
XII	56 58	37 29	1	52	18
XIII	58 59	28 ⁵¹ 58	1	29	18 ½
XIV	59 61	58 18	1	20	19
XV	61 62	18 25	– ⁵²	7	19 ½
XVI	62 63	22 ⁵³ 22	–	57	20
XVII	63 64	22 6	–	44	20 ½
XVIII	64 64	6 49	–	43	21
XIX	64 65	49 21	–	32	21 ½
XX	65 65	21 47	–	26	22
XXI	65 68 ⁵⁴	47 6	–	19	22 ½
XXII	66 66	6 20	–	14	23
XXIII	66 66	20 28	–	8	23 ½
XXIV	66 66	28 31	–	3	24 ⁵⁵
XXV	66 67	31 30	–	3 ⁵⁶	1 <i>Hónap</i>
XXVI	67 69	30 30	– ⁵⁷	59 ⁵⁸	2 <i>Hónap</i>

⁵¹ 1801: „29”

⁵² 1801: „1”

⁵³ 1801: „25”

⁵⁴ 1801: „66”

⁵⁵ Az 1820-as kiadásban tévesen „23”; 1801: „24”.

⁵⁶ 1801: „59”

⁵⁷ 1801: „2”

⁵⁸ 1801: „–”

XXVII	69 73	30 20	3	50	3 <i>Hónap</i>
XXVIII	73 78	20 20	4	–	4 <i>Hónap</i>
XXIX	78 84	20 –	5	50 ⁵⁹	5 <i>Hónap</i>
XXX	84 90	– –	6	–	6 <i>Hónap</i>

⁵⁹ 1801: „40”

Pántzél Pál megjelent könyveinek nyomdahibái

Előbb az eredeti kiadások helytelen alakját közlöm, a nyíl után pedig a javított változat áll.

*A' magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltetése módjairól, eszközeiről,
Pest, Trattner Mátyás, 1806.*

3

kimivēltetése → kimiveltetése

5

meg egy erő → megegyező

a sa → à sa

a ses meurs → à ses moeurs

6

vocális nélkül → vocális nélkül

puha egy lágy → puha és lágy

nelégyen → ne légyen

nebeszéljen → ne beszéljen

ámbar → ámbár

kéntenek → kéntelenek

7

torka → torku

8

kimivel is → kimivelis

10

szóllásformáinak → szóllás formáinak

vagyunk → vagynak

a' milljen → a' millyen

11

allandó → állandó

12

annak okárt → annak okáért

a' milljen → a' millyen

vállogatott → válogatott

13

8-vat → 8-at

tökéletességére → tökéletességére

14

tárgja → tárgya
Főképpen → Főképpen
részeink → részént
Mond → Monde
Primitiv → Primitif
Consideré → Considéré

15

meg fundúlva → meg fundálva
Articulus nélkül → Articulus nélkül

20

Melanges → Mélanges
litterature → littérature
de Histoire → d' Histoire

21

meme → même
deliberation → délibération [mindkétszer a 21. lapon]
a' la difference → à la différence
qualites → qualités
exterieurs → extérieurs
Rechcrches → Recherches

22

est il → est-il

23

Gener. → Génér.

25

Vendier es de la Croix → *Verdier és de la Croix*

29

Személje → Személye

30

28. §. → §. 28.

33

mnnkásságában → munkásságában

34

A szövegben a szó alatti magánhangzó 90°-kal balra döntve szerepel [rekonstruálhatatlan] → כֶּסֶף
A szöveg szerint a sing. masc. [?] כֶּסֶף pluralisban fem. lesz: [?] קֶסֶף.
A szöveg szerint a sing. fem. [?] כֶּסֶף pluralisban masc. lesz: [?] כֶּסֶף.
[Mindkét esetben lehetetlen nyelvtanilag, hogy így változzon a mássalhangzókészlet, és a szavak értelme sem világos. Csak feltételezett javaslatok lehetnének a helyes alakokra.]

אֵילִים → אֵילִים

נָשִׁים → נָשִׁים

35

hogz nintsen → hogy nintsen

a' szóbnak formája → a' szóknak formája

36

kulömbség szerént → külömbség szerént

אֵ → אֵ-

az ez [az -e betű meg is fordult] → az az

39

eleitölfogva → eleitöl fogva

40

nekezekké → nehezekké

Dar. → Dav. [t. i. David]

45

Amurtumnák → Amurtumnak

élnevezni → elnevezni

46

Hazáfi → Hazafi

fertéztetn → fertéztetni

ny lvünhnek → nyelvünknek

49

haszsznát → hasznát

s. a' t. → 's a. t.

50

tartózhatik → tartozhatik

53

munkálódnni → munkálódni

tanúltják → tanulják

58

hozhánk → hozzánk

59

concoit → conçoit

s' enonce → s' énonce

aisement → aisément

kózzúl → között

helyében következvén következvén → helyében következvén

Göröög → Görög

mellybél → mellyből

61

lántzót → lántzot
egyikünk tem → egyikünk sem
senki mem → senki nem [*vagy*: senki sem]

62

iparkzdásokban → iparkodásokban
magábnn → magában

63

megjelentatte → megjelentette
jujalom → jutalom

65

Nemzetekek → Nemzeteknek
Francoise → Françoise
Vougelas → Vaugelas
edit → édit.
la langage → le langage

66

a' szokás. → a' szokás."

68

fellobbbanó → fellobbanó

70

Forsterus → Forstnerus
Francois → François

71

elevenító → elevenítő

76

Királyunknak → Királyunknak

77

hogymi → hogy mi
költésbenem → költségbe nem
ifjúi → ifjú
§. 56. → §. 86.
r785 → 1785

81

élég gazdag → elég gazdag
kítetétekkel → kitételekkel
helyet → helyett
francois → François

82

foreítások → fordítások

83

mellyek → mellyet

84

tsk az → tsak az

86

nyelvnélkül → nyelv nélkül

lakozó → lakozó

87

velünk → velünk

tanítassanak → tanítassanak

92

snmmát → summát

Stálpot → Stolpot

javaivalmegáldatott → javaival megáldatott

94

emléheztesekké → emlékeztesekké

95

pompas → pompás

Papir → Papire

96

nnelvnek → nyelvnek

és és azoknak → és azoknak

*Mathematica geographia, vagy-is a' mérés' tudományja szerint
a' föld golyobissának esméretére vezető tudománynak summája,
Kolozsvár, Református Kollégium, 1820.*

a3r

es éppen → és éppen

pedigmentől → pedig mentől

1

hát a' Gaografia → hát a' Geografia

2

kárikák által → karikák által

5

Eszsendőben → Esztendőben

- 6
nevezzü → nevezük
- 7
II. Rézs → II. Rész
- 10
föld' sarkairól → föld' sarkairól
- 12
Közönségesen → Közönségesen
- 13
végéig → végeik
- 19
golyobissát-két → golyobissát két
- 21
körül-nézzük → körül-nézünk
- 22
Mi a' képzelt → K. Mi a' képzelt
- 26
vesuik → veszik
- 27
Τροπη → Τροπή
- 29
egymástól → egymástól?
- 31
Nap tőlünk → Nap tőlünk
messzebb tőlünk → messzebb tőlünk
- 32
'a a' t. → 's a' t.
- 33
Északra és Délre → Északra és Délre
- 39
Déli Mérsékletes → Déli Mértékletes
Chili Paraguag → Chili, Paraguay
közzévagynak → közzé vagynak
- 40
ugy-mint Árnyéktalanok → ugy-mint Árnyéktalanok
a' kiknek a' van → a' kiknek a' nap

41

Horizonjak-körül → Horizonjok-körül

42

külömbözik 180 → különbözik 180

12-vel különbözök → 12-vel különbözik

44

leg-hosszabb → leg-hosszabb

fel órával → fél órával

mellyek az első → Mellyek az első

46

vagy Föld-abroszok? → vagy Föld-abroszok.

Városokkal → Városokkal

48

4szer → 4-szer

49

ket egyenlő → két egyenlő

50

szűmü mérrtföldjeit → számú mértföldjeit

kellő képpen → kell fő képpen

Névmutató

A névmutató nem tartalmazza Pántzél Pál nevét, a bibliai és a görög mitológiai neveket, valamint a hivatkozott munkák impresszumában szereplő kiadók, nyomdászok neveit. Az Etzken és Pántzél nevekhez l. az Eczken és Pánczél, ill. Páncél változatokat is.

- Abacs János 26, 46, 106
Abacs Márton, id. 46, 123
Abacs Márton, ifj. 46
Ajkay Alinka 9
Alapy Gyula 9
Alba hercege, III. (Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel) 99
Albert András 59
Alembert, Jean-Baptiste Le Rond d' 79, 137, 142
Alfonz, X., bölcs, kasztíliai és leóni király 165
Almási Sámuel 24, 25, 26, 27, 75
Ambrus Gedeon 52
Ambrus Zsuzsanna, Pántzél Zsigmondné 18, 45, 52
Amyot, Jacques 157
Anasztasia → Szokolov, Anastasia
Anderson, James 154
Andor Eszter 64
Antal Géza 62
Aranka György, id. 65
Aranka György, ifj. 65, 73, 76, 77, 81, 160
Attila, hun fejedelem 166
Ausonius, Decimus Magnus 190
- Babos Ágnes, id. Pántzél Pálné 45, 50, 78, 104
Babos László 45, 50, 104
Babos Lászlóné Vesmás Zsuzsanna → Vesmás Zsuzsanna, Babos Lászlóné
Bácskai Vera 37
Bak Pál 45, 47, 126, 127
Bak Pálné (korábban id. Pántzél Istvánné) Etzken Ilona → Etzken Ilona, id. Pántzél Istvánné (majd Bak Pálné)
- Baktsi Pál 123, 126
Balázs László 81
Balázs Mihály 14
Balog 116
Balogh Piroška 82
Balzac, Jean-Louis Guez de 163
Bánffy László 56, 115, 118
Bánffy Terézia, id. Rhédey Mihályné 68, 101
Bántó Janka, Fazakas Józsefné 11
Bányai Éva 11
Barabás István 126
Barabás András 124, 125
Bárány Lászlóné 48
Bárány Péter 80
Barsola, Anna → Borselen, Anna van
Bartha László 45, 55, 113
Bartha Lászlóné Pántzél Rozália → Pántzél Rozália, Bartha Lászlóné
Bartus András 124, 125
Bartus Kelemen 124
Bartus Márton 124
Báthori Gábor 73
Báthory Gábor 80
Bayle, Pierre 79, 136
Beccaria, Marquis 79, 143
Bedö Mátyás 46, 123
Békési Imre 28
Benkő Ferenc 82
Benkő József 71, 72
Benkő Loránd 43
Bertha Zoltán 23
Bessenyei György 69
Bethlen Dániel 39, 57, 120, 121

- Bethlen Elek (1646–1696) 35
 Bethlen Elek (1777–1841) 56
 Bethlen János 39, 57, 120, 121, 122
 Bethlen Kata 23
 Bethlen Mária, id. Rhédey Mihályné 101
 Bethlen Mihály 33
 Bethlen Miklós 15, 21, 22, 24, 32, 35, 42
 Bicskei Éva 35, 36, 37
 Bíró Ferenc 68, 69, 81
 Bitskey István 23, 33
 Bod Elek 107
 Bod Péter 13, 107
 Bódi Katalin 9
 Bodoki József 103
 Bodola János 29
 Bódy Zsombor 37
 Boileau, Nicolas 169
 Borselen, Anna van 177
 Botelho, Lynn 23
 Bouillon 169
 Boyle, Robert 175
 Bozay Réka 30, 31, 33, 34, 49, 61, 62, 63, 64, 65,
 66, 67, 96
 Bracewell, Wendy 33
 Bruininx, Hamel 61
 Bruner, Jerome 36
 Buffier, Père Claude 79, 151
 Burke, Peter 28, 29, 32, 33, 64
 Burnet, Gilbert 175
 Buxtorffius, Johannes 149
 Buzogány Dezső 24
 Büttner, Christian Wilhelm 142
- Camerarius, Philippus 79, 165
 Castel de Saint-Pierre, Charles-Irénée 79, 163
 Cházár András 80
 Cicero, Marcus Tullius 170
 Claudius, I., római császár 165
 Clavius, Christophorus 181
 Clémence Isaure 177
 Clermont-Tonnere, François de 163
 Comenius, Johannes Amos 160
 Constantinus, I., Nagy, római császár 160
 Corneille, Pierre 11, 69
 Corneille, Thomas 163
- Cowper, Sarah 23
 Croix du Maine, sieur de la (Grudé, François) 79,
 145, 212
 Czibula Katalin 13, 15, 29, 30, 31, 33, 34, 67
- Csákány Károly 46
 Csanak Dóra, F. 70, 73, 74
 Császtvay Tünde 24
 Cserei Mihály 10, 14
 Csetri Elek 15
 Csetri Lajos 41, 73, 75, 76
 Csomos Mihály, id. 126
- Dáné Veronka 17, 24, 27
 Debreczeni Attila 9, 42, 81
 Debreczeni László 71
 Decsy Sámuel 9, 48
 Demény Lajos 43
 Derham, William 79, 143, 175
 Dési István, kolosi lelkész 49
 Dési István, tisztartó 118
 Devecseri Gábor 135
 Dezsényi Béla 48
 Diogenész 173
 Domanovszky Sándor 41
 Dombi Mária 16
 Drace-Francis, Alex 33
 Dragstra, Henk 23
 Durand, David 79, 151
 Duval, Valentin-Jameray 172
- Eczken András 44
 Eczken Barabás 44
 Eczken György 44
 Eczken János 43, 44
 Éder Zoltán 73
 Egri Farkas 25
 Egyed Emese 9, 11, 69, 70, 73, 74
 Ekler Andrea 23
 Elcano, Juan Sebastián (del Cano, Juan Sebastián)
 184
 Elekes 45, 123, 126
 Enyedi Sándor 77
 Erasmus, Desiderius Roterodamus 177
 Erdélyi István 24, 25, 106

- Erdélyi Sámuel 30, 34, 62, 64, 92
 Etzken András 45, 124
 Etzken Anna, id. Vas Pálné 45, 47, 124, 126
 Etzken György 44, 45, 124, 126
 Etzken Ilona, id. Pántzél Istvánné (majd Bak Pálné) 44, 45, 47, 123, 124, 126, 127
 Etzken Kata 45, 126
 Ewald, Johann Ludwig 80, 172
- Fábián József 31, 32, 70, 82
 Farkas Ádám 15
 Farkas Pál 15
 Farkas 116
 Fata Márta 28
 Fazakas Gergely Tamás 14, 23
 Fazakas József (1832–1905) 11
 Fazakas Józsefné Bántó Janka → Bántó Janka, Fazakas Józsefné
 Fazakas József (1910–2005) 9, 11, 19, 87
 Fazakas Mihály 58, 92
 Fazekas Mihály, id. 58, 92
 Fazekas Mihály, ifj. 58
 Fehér Katalin 73
 Fekete Gézáne 73
 Ferenc, I., francia király 144, 162, 165
 Ferenc, I., magyar király 41, 117
 Ferenczi Zoltán 74
 Ferentzi Ferenc 29
 Fogarasi István 49
 Fogarasi Sámuel 13, 22, 24, 25, 30, 31, 32, 42, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 71
 Folkenflik, Robert 36
 Font Zsuzsa 55
 Forstnerus, Christophorus 165, 214
 Fosztó Benjámin 26, 106
 Fresne, Charles du (sieur du Cange) 79, 160
 Fried István 42
 Frigyes, II., Nagy, porosz király 136
- Gaal György 68, 101
 Gábor Csilla 14
 Gáldi László 10, 65, 68, 69, 70, 73, 75, 76, 77, 79, 132
 Gazda József 25
 Gébelin, Antoine Court de 79, 140, 148
- Genep, Arnold van 23
 Gergen, Kenneth J. 36
 Gergen, Mary M. 36
 Gerhard Kata, Teleki Miklósné 104, 105
 Gidofalvi Ferenc 125
 Girard, Abbe Gabriel 79, 158
 Goedri János 22
 Göböl Gáspár 79
 Görömbei András 23
 Graaf, G. Henk van de 31, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 74
 Graham, Elspeth 23
 Gulyás József 13
- Gyáni Gábor 10, 14
 Gyarmathi Sámuel 69, 75, 79
 Győri L. János 14
 Gyulai Pál 36
- Habsburg József Antal, főherceg 122
 Hajdu Lajos 68
 Haller Julia, Teleki Károlyné 114
 Halmágyi István, id. 15, 22
 Halmágyi István, ifj. 15
 Harbmeister, Michael 21, 28, 33, 64
 Hargittay Emil 99
 Herder, Johann Gottfried 171
 Herepei János (1763–1812) 51
 Herepei János (1891–1970) 44
 Hermányi Dienes József 13, 15, 22
 Hérodotosz 164
 Hervey, James 69
 Hídvégi Violetta 9
 Hodor Károly 11, 50, 70, 71, 72, 74, 78
 Hoffer Endre 13
 Hoffmann Gizella 28
 Horatius Flaccus, Quintus 135, 163
 Horti 43
 Hubbes Éva 82
 Hudi József 32, 70, 82
 Hunyadi Ferenc 70
- Imreh István 15, 43, 72
 Intze István 12
 Intze Mihály 12

- Intze Sámuel, id. 11, 12, 23, 40, 52, 68, 70, 77, 108, 118
 Intze Sámuel, ifj. 11, 29
 Intze Sára 11
 Irinyi Károly 31
 Isaure Klementzia → Clémence Isaure
- Jakab Elek 48, 49, 77
 Jakó Zsigmond 26, 46, 101
 Jancsó Elemér 13, 76, 77
 Jankovics József 24, 33, 34, 81
 Johanna, I., örült, kasztíliai, aragóniai, navarrai stb. királynő 177
 Johnson, Paul 23
 József, II., magyar király 14, 41, 42, 61, 68, 90, 93, 102, 103, 173
 Juhász István 13, 22, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 42, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 71
- Kádár József 12, 17, 24, 26, 50, 52, 53, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 104
 Kármán Gábor 29, 32, 33, 34, 64
 Kármán József 11
 Károly, I., nagy, francia király 144, 79
 Károly, V., német-római császár 136, 184
 Kazinczy Ferenc 9, 77, 80, 81, 173
 Keceli Rozália 25
 Kecskeméti Gábor 99
 Kemény János 15, 35
 Kemény Kata 14
 Kemény Zsigmond 72, 105
 Kemény Zsigmondné Teleki Julianna → Teleki Julianna, Kemény Zsigmondné
 Kempelen Béla 43, 44, 50, 68
 Kendefiné 52, 119
 Kerekes Ferenc 45, 124, 127
 Kerekes Ferencné id. Pántzél Klára → Pántzél Klára, id., Kerekes Ferencné
 Kerekes Mihály 26
 Keresztesi József 13
 Kis János 13, 63, 80
 Kiss András 43
 Kiss István 17, 24, 25, 26, 27, 51, 52, 55, 59, 63, 68
 Kiss Mihály 29
- Kiss Sámuel 63
 Klein Gáspár 61
 Kókay György 9, 47, 48
 Kolosvári István 73
 Kolumbán Vilmos József 24, 59
 Kornis István 15
 Kosáry Domokos 41, 81
 Koszta István 70
 Kovács Kiss Gyöngy 13, 43
 Kovács Sándor Iván 28, 29, 32
 Kovács Teofil 9
 Kovács Tímea, N. 33
 Kozmutza Lívia 48
 Köleséri Sámuel, ifj. 91
 Köpeczi Béla 75
 Kövér György 36
 Krasnobaev, Boris 29
 Krausz Mária, id. Teleki Imréné 54, 109, 116
 Krisán Eszter 14
 Kugler, Anne 23
 Kulcsár Krisztina 14, 28, 32, 33, 41, 61, 64, 65, 68
 Kultsár István 9, 12, 13, 76, 80, 81
 Kurucz Gyula 28
- La Fontaine, Jean de 169
 La Mothe le Vayer, François de 165
 Ladányi Sándor 12, 30, 31, 49, 61, 62, 64, 66, 70, 96
 Lajos, XIII., francia király 79, 162
 Lajos, XIV., francia király 95, 144, 162
 Lajos, XVI., francia király 103
 László János 36
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 160
 Léstyán Ferenc 71
 Lészay István, ifj. 87
 Levi, Giovanni 36
 Linne, Carl von 138, 164
 Lisznyai Kálmán 11, 31, 78, 82
 Luka Rákhel, Pántzél Zsigmondné 18, 45, 52
- Macszásy Klára, Teleki Pálné 114
 Maecenas, Caius Cilnius 176
 Magellan, Ferdinand 184
 Majtényi György 37

- Málnási Sámuel 51
 Margócsy István 81
 Mária Terézia 41, 61, 93, 144
 Marie Antoinette 103
 Markó László 48
 Mártonfi József 181
 Marusi Mihály 57
 Masson, Papire 177
 Mátyai Mónika 37
 Mátyás, I., magyar király 166
 Mátyási József 74, 80
 Mayer, Karl Ulrich 38
 Medgyesi Pál 14
 Melanchthon, Philipp 89
 Mérei Gyula 72
 Mezei Zsuzsánna, ifj. Pántzél Istvánné 44, 45, 87
 Michaelis, Johann David 79, 142, 148, 163
 Michalski, Krzysztof 36
 Mihályi Károly 25
 Mihályi Mihály 25, 26, 27, 46, 106
 Miklós Ödön 62, 63
 Miller Jakab Ferdinánd 9, 80
 Miskolczi Ferenc 29
 Molnár Albert → Szenci Molnár Albert
 Molnár Gergely 89
 Molnár Szabolcs 11
 Monok István 81
 Mózes András 26, 46
 Murdock, Graeme 33
 Müller, Walter 38
- Nagy György 27
 Nagy Iván 43, 48, 50, 52, 54
 Nánási István 62
 Napóleon, I., francia császár 40, 41, 65, 95, 112
 Nemes György 48
 Németh Áron 9
 Németh László 63
 Némethi Rozália, Pántzél Zsigmondné 16, 18, 45, 52
 Newton, Isaac 160
- Nyerges Judit 24, 81
- Olivet, Pierre-Joseph Thoulier d' (l'abbé d'Olivet) 169
 Orbán Balázs 46
 Ormos József 24
 Ottaway, Susanah R. 23
 Ottway, Sheila 23
- Örkény Antal 38
- Pajor Gábor 11
 Palm, Johann Philipp 95
 Pálmay József 43, 50, 52, 68
 Páncél Dániel, legifj. 45, 53
 Páncél Ferenc 17, 18, 21, 44, 45, 51, 52, 53, 56, 68, 72, 78
 Páncél János, ifj. 45, 53
 Páncél Károly 45, 53
 Páncél István (17. század) 43
 Páncél Zsigmond 52
 Pántzél András 45, 125, 126
 Pántzél Anna, 1. 45, 55, 104
 Pántzél Anna, 2. 45, 57, 104
 Pántzél Dániel, id. 9, 21, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 59, 76, 115, 123
 Pántzél Dániel, ifj. 38, 39, 45, 54, 55, 56, 57, 104, 110, 115, 118, 120, 121, 122
 Pántzél Dániel, legifj. → Páncél Dániel, legifj.
 Pántzél Dávid 21, 45, 49, 123
 Pántzél Ferenc → Páncél Ferenc
 Pántzél István, id. 44, 45, 123
 id. Pántzél Istvánné (majd Bak Pálné) Etzken Ilona → Etzken Ilona, id. Pántzél Istvánné (majd Bak Pálné)
 Pántzél István, ifj. 11, 12, 16, 17, 18, 21, 22, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 59, 83, 123, 126
 ifj. Pántzél Istvánné Mezei Zsuzsánna → Mezei Zsuzsánna, ifj. Pántzél Istvánné
 Pántzél István, legifj. 21, 45, 49, 50, 123
 Pántzél János, id. 45, 123
 Pántzél János, ifj. → Páncél János, ifj.
 Pántzél József, id. 45, 125, 126
 Pántzél József, ifj. 21, 45, 49, 50, 123
 Pántzél Julianna 45, 57, 104

- Pántzél Károly → Páncél Károly
Pántzél Klára, id., Kerekes Ferencné 45, 47, 124, 125, 126
Pántzél Klára, ifj. 21, 45, 50, 123
id. Pántzél Pálné Babos Ágnes → Babos Ágnes, id. Pántzél Pálné
Pántzél Pál, ifj. 39, 40, 45, 54, 55, 104, 112, 114, 119, 122
Pántzél Rozália, Bartha Lászlóné 40, 45, 55, 104, 113, 120
Pántzél Sámuel 21, 45, 49, 50, 123, 125
Pántzél Zsigmond 17, 18, 21, 27, 40, 44, 45, 48, 49, 51, 52, 53, 56, 68, 72, 78, 87, 104, 109, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 120
Pántzél Zsigmondné Ambrus Zsuzsanna → Ambrus Zsuzsanna, Pántzél Zsigmondné
Pántzél Zsigmondné Luka Rákkel → Luka Rákkel, Pántzél Zsigmondné
Pántzél Zsigmondné Némethi Rozália → Némethi Rozália, Pántzél Zsigmondné
Pántzél Zsuzsanna 21, 45, 50, 123
Pápai Páriz Ferenc 67, 99, 108
Pataki Sámuel, ifj. 59, 91
Patru, Olivier 79
Péczei József, id. 75, 80, 172
Pellisson, Paul 169
Perényi József 76, 77
Periklész 181
Péter László 68
Péter, I., Nagy, orosz cár 91, 144
Petki Anna 15
Petri Mór 51
Pétsi Péter 124
Paedrus, Gaius Iulius 89, 116
Pintér Jenő 76, 80
Pokoly József 26, 61
Ponori Thewrewk József 13
Poór János 41
Pozsony Ferenc 43
Prónay László 9, 80, 81
Prónay Sándor 80, 81
Putz Antal 80
Quintilianus, Marcus Fabius 158, 170
Rácز István (1929–2002) 9, 31, 75
Rácز István (18–19. század fordulója) 74
Raimond Montumier 161
Rákai Orsolya 81
Rákóczi Zsigmond 166
Rápóti Papp Mihály 15
Rassem, Mohammed 29
Restaut, Pierre 169
Réthly Antal 72
Retsei 43
Rettegı György 101
Révai József 80
Revel, Jacques 14, 36
Rhédey Mihály, id. 67, 68, 101
id. Rhédey Mihályné Bánffy Terézia → Bánffy Terézia, id. Rhédey Mihályné
id. Rhédey Mihályné Bethlen Mária → Bethlen Mária, id. Rhédey Mihályné
Rhédey Mihály, ifj. 67, 101
Rhédey Ádám 57, 118
Rhédey Ferenc 67, 101
Rhédey János, id. 101
Rhédey János, ifj. 67, 101
Rhédey László 67, 101
Richelieu, Armand Jean du Plessis de 162, 163
Ricoeur, Paul 36, 37
Rigoley de Juvigny, Jean Antoine 79, 144, 145, 171
Rivarol, Antoine de 75
Róbert Péter 38
Robert, Gert 29
Ronsard, Pierre de 171
Rousseau, Jean-Baptiste 169
Röckelein, Hedwig 36
Rubiés, Joan-Pau 29
Rubinyi Mózes 77
Rudolf, I., német király 165
Sacy, Claude-Louis-Michel de 79, 144
Salánki Imre 106
Sándor, I., orosz cár 164
Sándor, Nagy (III. Alexandrosz), makedón király 173
Sarasa, Antonio Alfonso 69

- Sárdi Margit, S. 13, 15, 19, 28, 35, 39
 Sárközy Péter 81
 Scaliger, Julius Caesar 158
 Schedius Lajos János 74, 80, 82
 Schindling, Anton 28
 Schultens, Hendrik Albert 66
 Segesvári István 79
 Seneca, Lucius Annaeus, ifj. 160
 Sennett, Richard 36
 Sepsi Zalányi Szabó Elek 116
 Serényi Franciska, Teleki Sámuelné 104
 Sevaskianof 164
 Sipos Gábor 17, 24, 29
 Sófalvi József 70
 Somkúti Gabriella 74
 Stagl, Justin 29
 Stolp, Jan 176, 215
 Sylvester János 79
- Szabad György 15
 Szabadi István 9
 Szabó András 74
 Szabó György 71
 Szabó Miklós 28, 49, 63, 38
 Szacs vay Sándor 47
 Szántay Antal 68
 Szathmári Dániel 115
 Szauder József 76
 Széchényi Ferenc 74
 Székely Bertalan 36
 Szenci Molnár Albert 79, 146
 Szent-Páli István 79, 144, 146
 Szigeti Gyula Mihály 57
 Sziklay László 75
 Szilágyi András 13, 15, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 67
 Szilágyi Ferenc 71, 103
 Szilágyi Márton 11, 13, 14, 15, 16, 38, 78, 82
 Szinnyei József 12, 25, 26, 46, 48, 50, 52, 53, 68, 70, 79
 Szokolov, Anastasia 172
 Szombathi Pál 29
 Szonda Szabolcs 11
 Szögi László 28
- Taborsky Ottó 41
 Tacitus, Publius Cornelius 165
 Takáts József 10, 36
 Tamás Attila 42
 Tarnai Andor 76
 Taylor, Charles 36
 Teleki Ádám, id. 61, 71, 91
 Teleki Ádám, ifj. 11, 41, 42, 61, 68, 69, 70, 71, 73, 77, 102, 103
 ifj. Teleki Ádámné Wesselényi Mária → Wesselényi Mária, ifj. Teleki Áadámné
 Teleki Domokos 41
 Teleki Ferenc 74, 104
 Teleki Ferencné 74
 Teleki Imre, id. 74, 104, 109
 id. Teleki Imréné Krausz Mária → Krausz Mária, id. Teleki Imréné
 Teleki József (1738–1796) 13, 74
 Teleki József (1790–1855) 70, 74
 Teleki Julianna, Kemény Zsigmondné 72, 105
 Teleki Károly 74, 104, 105
 Teleki Károlyné Haller Julia → Haller Julia, Teleki Károlyné
 Teleki László, id. 73, 74, 77, 80, 104, 116
 id. Teleki Lászlóné Teleki Mária → Teleki Mária, id. Teleki Lászlóné
 Teleki Mária, id. Teleki Lászlóné 73
 Teleki Márton 125
 Teleki Miklós 104, 105
 Teleki Miklósné Gerhard Kata → Gerhard Kata, Teleki Miklósné
 Teleki Pál (1677–1731) 71
 Teleki Pálné Vay Kata → Vay Kata, Teleki Pálné
 Teleki Pál (19. század eleje) 74, 114, 116, 121
 Teleki Pálné Macskásy Klára → Macskásy Klára, Teleki Pálné
 Teleki Sámuel, könyvtáralapító (1739–1822) 69
 Teleki Sámuel, százados (–1822) 104
 Teleki Sámuelné Serényi Franciska → Serényi Franciska, Teleki Sámuelné
 Teleki Sándor 28
 Teleky Lajos 70
 Teyler van der Hulst, Pieter 176

Thane, Pat 23
 Themisztoklész 163
 Thimár Attila 99
 Thomka Beáta 36
 Thuküdidész 164
 Tolnai Gábor 13
 Tolnai Vilmos 75
 Tonk István 28
 Tonk Sándor 55, 63
 Tordai Sámuel 70
 Tot Mihály 102
 Tóth Árpád 37
 Tóth István György 64
 Tóth Kálmán 9, 80, 81
 Tóth Zsombor 9, 10, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23,
 24, 32, 35, 37, 40, 42
 Toussaint, François Vincent 79, 136
 Török István (18. század) 29
 Török István (1849–1928) 46, 47, 49, 51, 54, 59,
 60, 61, 63, 65, 67, 71, 106
 Trócsányi Zoltán 47, 48
 Trócsányi Zsolt 72
 Trostovszky Gabriella 61
 Troyansky, David 23
 Turner, Victor 23

 Újváry Gábor 13
 Újváry Zsuzsanna, J. 22

 Váczy János 80
 Vadasdi István 74
 Vajda Moses 123
 Valerius Maximus 164, 176
 Váradi Mihály, id. 15
 Váradi Mihály, ifj. 15

 Varga Pál, S. 9
 Varillas, Antoine 165
 Varjas Béla 23
 Vas Pál, id. 45, 124, 126
 id. Vas Pálné Etzken Anna → Etzken Anna, id.
 Vas Pálné
 Vas Pál, ifj. 21, 45, 47, 123, 124, 125, 126
 Vass Ádám 15
 Vass György 15
 Vaugelas, Claude Favre de 79, 163, 214
 Vay Kata, Teleki Pálné 71
 Véér Pál 25
 Verdier, Antoine de 79, 145, 212
 Vergilius Maro, Publius 135
 Verseghy Ferenc 80
 Vesmás Márton 50
 Vesmás Zsuzsanna, Babos Lászlóné 45, 50, 104
 Vincze Hanna Orsolya 15
 Virág Benedek 80
 Voinovich Géza 73
 Voltaire, François-Marie Arouet 79
 Vörös Károly 72

 Waldapfel József 80, 81
 Wesselényi Mária, ifj. Teleki Ádámné 69, 73
 Wilcox, Helen 23
 Windisch Éva, V. 35
 Windheim, Christian Ernst von 69
 Wolff, Christian 59, 91, 170

 Zaj György 29, 98
 Zalányi Miskolci József 70
 Zeman, Herbert 29
 Zilai Sámuel 57
 Zoványi Jenő 12, 24, 25, 26, 46, 68, 70

A SZOROZATRÓL

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete és a Debreceni Egyetemi Kiadó által közösen gondozott *Csokonai Könyvtár* monográfiásorozat első darabja 1993-ban jelent meg, s azóta évente átlagosan három kötet lát napvilágot belőle. E sorozat testvérvállalkozása a *Csokonai Könyvtár: Források* című, irodalomtörténeti forrásokot közreadó jelen sorozat, amelynek hátterét elsősorban az intézetben működő textológiai műhely jelenti.

A sorozat *feltáró és felfedező* jellegű egyszerre. Céljának tekinti, hogy a tudományos kutatás és az oktatás számára hozzáférhetővé tegyen olyan szövegeket, amelyek ha egykor nyomtatásban meg is jelentek, ma már alig elérhető kiadványokban olvashatók, vagy amelyek kézíratos voltak miatt mindmáig ismeretlenek maradtak. A közreadással egyúttal ráirányítjuk a szakmai figyelmet a kiválasztott művekre, műcsoportokra, kapcsolódva ezzel napjaink erőteljes rekanonizációs folyamataihoz. (A feltáró és a felfedező jelleg kötetenként eltérő arányokat mutathat.)

A szöveggondozásban egységesen a kritikai kiadások normái és eljárásai az irányadóak, a sorozat kötetei azonban nem feltétlenül közölnek részletes szövegkritikai apparátust, a szöveg- és kiadástörténetet összefoglalóan is ismertethetik. A szövegek megértését segítő magyarázó jegyzetek teljes filológiai feldolgozásra törekcsenek. A kötetek kísérőtanulmányai minden esetben felvállalják a kiadott szövegek alapsabb értelmezését és kontextualizálását is.

MEGJELENT:

Kisfaludy Sándor: Szépprózai művek
Kemény Zsigmond: Kisregények és elbeszélések
Bolyai Farkas: Drámák
Arany János: Tanulmányok és kritikák
Retorikák a reformáció korából
Első folyóirataink: Uránia
Első folyóirataink: Orpheus
Dugonics András: Etelka
Retorikák a barokk korból
Nagyari József tábori prédikációi
Első folyóirataink: Magyar Museum I–II.
Schedius Lajos János széptani írásai
Petelei István összes novellái I–II.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Vitéz Zsuzsanna kézíratos imádságos könyve

